John Lewis Gaddis

Historia

DESPRE MAREA STRATEGIE

POLIROM

Table of Contents

Prefaţă
Capitolul 1. Dincolo de Hellespont
- I
- II
- III
- IV
- V
- VI
- VII
- VIII
- IX
- X
- XI
- XII

Capitolul 2. Ziduri lungi
- I
- II
- III
- IV
- V
- VI
- VII
- VIII
- IX
- X
- XI
- XII
- XIII
- XIV
- XV
- XVI

Capitolul 3. Profesori şi pripoane
- I
- II
- III
- IV
- V
- VI
- VII
- VIII
- IX

X
XI
XII
Capitolul 4. Suflete şi state
I
II
III
IV
V
VI
VII
VIII
IX
X
XI
XII
XIII
Capitolul 5. Prinţii ca pivoţi
I
II
III
IV
V
VI
VII
VIII
IX
X
XI
Capitolul 6. Lumi noi
I
II
III
IV
V
VI
VII
VIII
IX
X
XI
XII
XIII
XIV
Capitolul 7. Cei mai mari strategi
I

II
III
IV
V
VI
VII
VIII
IX
X
XI
XII
Capitolul 8. Cel mai mare preşedinte
I
II
III
IV
V
VI
VII
VIII
IX
X
XI
XII
Capitolul 9. Ultima şi cea mai mare speranţă
I
II
III
IV
V
VI
VII
VIII
IX
X
XI
XII
XIII
XIV
Capitolul 10. Isaiah
I
II
III
IV
V
VI

VII
Note
Index

John Lewis Gaddis

DESPRE MAREA STRATEGIE

Traducere de Dan Sociu

POLIROM
2020

John Lewis Gaddis, *On Grand Strategy*
Copyright © 2018, John Lewis Gaddis
All rights reserved
© 2020 by Editura POLIROM, pentru ediţia în limba română
www.polirom.ro
Editura POLIROM
Iaşi, B-dul Carol I nr. 4; P.O. BOX 266, 700506
Bucureşti, Splaiul Unirii nr. 6, bl. B3A, sc. 1, et. 1;
sector 4, 040031, O.P. 53
ISBN ePub: 978-973-46-8618-9
ISBN PDF: 978-973-46-8619-3
ISBN print: 978-973-46-7218-9
Coperta: Carmen Parii
Foto copertă: © bettorodrigues/Depositphotos.com
Această carte în format digital (e-book) este protejată prin copyright şi este destinată exclusiv utilizării ei în scop privat pe dispozitivul de citire pe care a fost descărcată. Orice altă utilizare, incluzând împrumutul sau schimbul, reproducerea integrală sau parţială, multiplicarea, închirierea, punerea la dispoziţia publică, inclusiv prin internet sau prin reţele de calculatoare, stocarea permanentă sau temporară pe dispozitive sau sisteme cu posibilitatea recuperării informaţiei, altele decât cele pe care a fost descărcată, revânzarea sau comercializarea sub orice formă, precum şi alte fapte similare săvârşite fără permisiunea scrisă a deţinătorului copyrightului reprezintă o încălcare a legislaţiei cu privire la protecţia proprietăţii intelectuale şi se pedepsesc penal şi/sau civil în conformitate cu legile în vigoare.

Lectura eco - un supererou al lumii moderne!
Versiune digitală realizată în colaborare cu Libris.ro

JOHN LEWIS GADDIS este profesor de istorie „Robert A. Lovett” la Yale University și directorul fondator al Brady-Johnson Program in Grand Strategy. Dintre lucrările sale amintim *The United States and the Origins of the Cold War: 1941-1947* (1972), *Strategies of Containment: A Critical Appraisal of American National Security Policy during the Cold War* (1982), *The Landscape of History: How Historians Map the Past* (2002), *Surprise, Security and the American Experience* (2004) și *The Cold War: A New History* (2005). *The New York Times* l-a numit „decanul istoricilor Războiului Rece”. A primit două distincții pentru activitatea sa didactică la Yale, iar în 2005 i s-a decernat medalia National Humanities. În 2012, studiul său *George F. Kennan: An American Life* a primit premiul Pulitzer pentru biografie.

Pentru
NICHOLAS F. BRADY, ’52
CHARLES B. JOHNSON, ’54
şi
HENRY „SAM” CHAUNCEY, JR., ’57
MARI STRATEGI

Prefaţă

Ştiu că titlul riscă să-i facă pe unii cititori să ridice din sprâncene. Dar mi-au luat-o înainte colegul meu de la Departamentul de Istorie de la Yale Timothy Snyder (*Despre tiranie*) şi, mai demult, Seneca (*Despre scurtimea vieţii*). Mă îngrijorează însă cel mai mult admiratorii lui Carl von Clausewitz, printre care mă număr şi eu. Cartea sa *Despre război* (1832), publicată postum, a impus standardul pentru toate lucrările pe acest subiect şi corolarul său necesar, marea strategie. Justificarea mea pentru încă o carte pe această temă e concizia – *nu* unul dintre punctele forte ale lui Clausewitz: *Despre marea strategie* acoperă mai mulţi ani decât *Despre război*, dar e cel puţin de două ori mai mică.

Justificarea mea decurge din două experienţe în ce priveşte marea strategie, la distanţă de un sfert de secol una de cealaltă. Prima a fost să predau cursul intitulat „Strategie şi politici" la United States Naval War College din 1975 până în 1977, în împrejurări descrise la sfârşitul capitolului 2. A doua a fost să ţin în colaborare seminarul de la Yale University „Studierea marii strategii" în fiecare an, din 2002 până în prezent. Amândouă s-au bazat întotdeauna mai mult pe texte clasice şi studii de caz istorice decât pe teorie. Seminarele de un singur semestru de la Newport sunt însă dedicate în principal ofiţerilor care şi-au început deja cariera. Cursul de două semestre de la Yale recrutează studenţi, absolvenţi de studii de licenţă şi studenţi de la şcoli profesionale, precum şi, în fiecare an, un locotenent-colonel activ din armată şi din marină[1].

Şi cursul, şi seminarul se predau în colaborare: de obicei, de un civil şi un instructor militar pentru fiecare secţiune a seminarului la Newport şi, la Yale, combinaţii variate. Împreună cu colegii mei Charles Hill şi Paul Kennedy am debutat ca o troică, participând la toate orele, discutând în contradictoriu în faţa studenţilor şi consiliindu-i individual (nu întotdeauna consecvent) în afara orelor. În mod remarcabil, încă suntem vecini şi prieteni apropiaţi.

Înfiinţarea în 2006 a Brady-Johnson Program in Grand Strategy ne-a permis să cooptăm şi specialişti: printre aceştia s-au numărat David Brooks, Walter Russell Mead, John Negroponte, Peggy Noonan, Victoria Nuland, Paul Solman, Jake Sullivan şi Evan Wolfson. Cursul a atras şi alte cadre universitare de la Yale: Scott Boorman (sociologie), Elizabeth Bradley (anterior la School of Public Health, director al Programului Brady-Johnson în 2016-2017, acum preşedintele Vassar College), Beverly Gage (istorie şi, din 2017, directorul Programului Brady-Johnson), Bryan Garsten (ştiinţe politice şi ştiinţe umaniste), Nuno Monteiro (ştiinţe politice), Kristina Talbert-

Slagle (epidemiologie şi sănătate publică) şi Adam Tooze (anterior istorie, acum la Columbia University).

Împreună, aceşti colegi m-au învăţat multe, un alt motiv pentru care mă simt obligat acum să încerc să spun ce am învăţat. Am făcut-o într-un mod informal, impresionist şi cu totul idiosincrasic: profesorii mei nu sunt răspunzători decât de faptul că m-au îndreptat în direcţii pe care nu le-au putut controla. Deoarece caut să identific tipare în timp, în spaţiu şi în ce priveşte scara2, mi-am luat libertatea să suspend asemenea constrângeri pentru a face comparaţii sau chiar de a iniţia un dialog: Sfântul Augustin şi Machiavelli vor mai sta de vorbă ocazional, la fel şi Clausewitz şi Tolstoi. Care este, la rândul său, *imaginatorul* care mi-a fost cel mai de ajutor; printre ceilalţi se numără Vergiliu, Shakespeare şi F. Scott Fitzgerald. În cele din urmă, am revenit adesea la ideile lui sir Isaiah Berlin3, pe care am avut ocazia să-l cunosc când am vizitat University of Oxford în 1992-1993. Sper că s-ar fi bucurat să fie considerat un mare strateg. Ştiu că s-ar fi amuzat.

Agentul meu, Andrew Wylie, şi editorul meu, Scott Moyers, au crezut mai mult în această carte decât mine când am început să o scriu. Să lucrez cu ei din nou a fost o plăcere, cum a fost şi să beneficiez iarăşi de eficienţa întregii echipe de la Penguin: Ann Godoff, Christopher Richards, Mia Council, Matthew Boyd, Bruce Giffords, Deborah Weiss Geline şi Juliana Kiyan.

Le datorez mulţumiri speciale studenţilor mei de la Yale, de la seminarul meu din toamna anului 2017, „Vulpi şi arici”, care au pus sub lupă cu severitate fiecare capitol al acestei cărţi: Morgan Aguiar-Lucander, Patrick Binder, Robert Brinkmann, Alessandro Buratti, Diego Fernandez-Pages, Robert Henderson, Scott Hicks, Jack Hilder, Henry Iseman, India June, Declan Kunkel, Ben Mallet, Alexander Petrillo, Marshall Rankin, Nicholas Religa, Grant Richardson, Carter Scott, Sara Seymour, David Shimer şi Jared Smith. De asemenea, am primit ajutorul unor buni asistenţi de cercetare, tot studenţi: Cooper D’Agostino, Matthew Lloyd-Thomas, David McCullough III, Campbell Schnebly-Swanson şi Nathaniel Zelinsky.

Preşedinţii Yale University, Richard Levin şi Peter Salovey, au sprijinit ferm cursurile noastre de mare strategie încă de la început – la fel a făcut şi Ted Wittenstein, asistentul lor special şi unul dintre primii noştri studenţi. Ne-au ajutat să ne menţinem direcţia directorii asociaţi ai Studiilor Internaţionale de Securitate şi ai Programului Brady-Johnson. Will Hitchcock, Ted Bromund, regretata Minh Luong, Jeffrey Mankoff, Ryan Irwin, Amanda Behm, Jeremy Friedman, Christopher Miller, Evan Wilson şi Ian Johnson, precum şi personalul de la 31 Hillhouse: Liz Vastakis, Kathleen Galo, Mike Skonieczny şi Igor Biryukov. Soţia mea, Toni Dorfman, profesoară, expert, mentor, actriţă, dramaturg, regizor de teatru şi de opere baroce, critic de manuscrise şi editor, bucătar *gourmet*, terapeut în timpul nopţii şi dragostea vieţii mele, mă ţine, de 20 de ani (!) deja, întreg din toate punctele de vedere.

Dedicaţia îi omagiază pe cei doi mari sponsori ai programului nostru, precum şi pe un intermediar înţelept: viziunea, generozitatea şi sfaturile lor mereu bune – nu în ultimul rând „să-i învăţăm pe alţii simţul comun” – ne sunt ancoră, busolă şi însăşi nava la bordul căreia navigăm.

J.L.G.
New Haven, Connecticut
toamna 2017

Capitolul 1
Dincolo de Hellespont

Anul este 480 î.Hr. Locul este Abydos, oraşul de pe malul asiatic al Hellespontului, unde strâmtoarea se îngustează la doar o milă şi ceva. Scena e demnă de Hollywood în vremurile sale de glorie. Xerxes, Regele Regilor, urcă pe tron, pe un promontoriu de unde îşi poate vedea adunate armatele persane care numărau, ne spune istoricul Herodot, peste un milion şi jumătate de oameni. Dacă efectivul lor ar fi fost numai o zecime dintr-atât, cum e mai plauzibil, tot s-ar fi apropiat de cel al forţelor lui Eisenhower în Ziua Z, în 1944. Hellespontul nu are niciun pod acum, dar Xerxes avea două pe atunci: unul susţinut de 360 de bărci legate una de alta, iar celălalt de 314, amândouă curbate în aşa fel încât să reziste vânturilor şi curenţilor. Fiindcă, după ce un pod construit mai devreme fusese distrus în timpul unei furtuni, regele, furios, i-a decapitat pe constructori şi chiar a ordonat ca apele să fie biciuite şi arse cu fierul roşu. Se presupune că undeva, pe fundul mării, zac şi astăzi lanţurile de fier pe care le aruncase el, ca măsură suplimentară.

În acea zi totuşi, marea este calmă şi Xerxes e mulţumit – până când izbucneşte în lacrimi. Unchiul şi sfetnicul său, Artabanus, îl întreabă de ce plânge. „Din această mulţime câtă frunză şi iarbă”, îi răspunde regele, „nimeni nu va depăşi suta de ani”. Artabanus îşi consolează stăpânul, amintindu-i de toate dezastrele care pot face viaţa intolerabilă şi moartea o uşurare. Xerxes e de acord, însă îi cere: „Spune-mi [...] cu inima deschisă”. Ar mai fi preferat Artabanus sarcina pe care o avea – o a doua invazie persană a Greciei în zece ani şi ceva – dacă nu

ar fi avut amândoi acelaşi vis înspăimântător? Acum e rândul lui Artabanus să se cutremure: „Încă îmi simt sufletul plin de teamă”.

Xerxes a avut de două ori acelaşi vis după ce Artabanus l-a convins să nu se răzbune pentru umilirea de către greci a lui Darius, tatăl lui Xerxes, la Maraton, cu zece ani înainte. Parcă în anticiparea lui *Hamlet* – două milenii mai târziu –, o nălucă, regală în înfăţişare şi paternă în atitudine, a emis un ultimatum: „Dacă nu te hotărăşti de îndată să începi războiul, [...] după cum în scurtă vreme ai ajuns mare şi puternic, tot aşa de repede ai să aluneci pe celălalt povârniş”. La început, Artabanus a luat în derâdere semnificaţia visului, apoi Xerxes a făcut schimb de haine cu el şi l-a pus să doarmă în patul regal. Spectrul a reapărut, înspăimântându-l atât de tare pe Artabanus, încât acesta s-a trezit ţipând şi a cerut imediat o nouă invazie. Xerxes a dat apoi ordinele, marea forţă s-a strâns la Sardes, a sacrificat o mie de viţele la ruinele Troiei, a ajuns la Hellespont, a găsit podurile pregătite şi era pregătit să le traverseze, când regele i-a dat unchiului său o ultimă şansă de a-şi exprima orice rezerve ar mai fi avut.

Artabanus, în ciuda coşmarului, nu se poate abţine. Duşmanii care îi aşteaptă, avertizează el, nu vor fi doar grecii, luptători straşnici: vor include şi pământul, şi marea. Marşul împrejurul Egeei va traversa teritorii incapabile să hrănească o armată atât de numeroasă. Nu vor fi destule porturi să adăpostească vasele, dacă se stârnesc furtuni. Epuizarea, chiar şi foametea, s-ar putea instala înainte să se poarte o singură bătălie. Conducătorul prudent trebuie „să nu se arate îndrăzneţ în planurile ce le face, meditând că i se poate întâmpla orice, dar în schimb să fie plin de curaj la fapte”. Xerxes îl ascultă răbdător, dar obiectează că, „dacă în orice împrejurare [...] vrei să cântăreşti deopotrivă sorţii de izbândă, apoi nu mai ajungi niciodată să faci ceva; mai bine să înfrunţi cu îndrăzneală orice risc şi să suferi jumătate din cele de care îţi e frică, decât să te temi dinainte de orice şi să nu realizezi nimic. [...] Marile realizări cer să fie înfăptuite prin mari primejdii”.

Şi cu asta, discuţia se încheie. Xerxes îl trimite pe Artabanus înapoi, să conducă imperiul deja existent, în timp ce el îşi

îndreaptă atenţia asupra dublării întinderii acestuia. Se roagă soarelui să-i dea puterea de a cuceri nu doar Grecia, ci Europa întreagă. Întinde crengi de mirt înaintea podurilor. Le ordonă preoţilor să ardă tămâie. Şi răsplăteşte Hellespontul făcând o libaţie şi aruncând în strâmtoare cupa de aur din care băuse, vasul de aur în care fusese preparată băutura şi o sabie. Aceasta deschide calea traversării, care durează şapte zile şi şapte nopţi. Când Xerxes însuşi ajunge pe malul european, un martor uluit e auzit întrebând de ce Zeus s-a deghizat în monarhul persan, aducând cu el „toată omenirea”. Nu ar fi putut zeul să distrugă Grecia de unul singur[1]?

I

Două mii patru sute nouăsprezece ani mai târziu, un profesor de la Oxford a luat o pauză de la seminare ca să meargă la o petrecere. În vârstă de 30 de ani la acea vreme, Isaiah Berlin se născuse în Riga, crescuse în Sankt-Petersburg şi, după ce fusese martor la Revoluţia bolşevică, la vârsta de opt ani, a emigrat cu familia în Anglia. Acolo i-a mers bine, stăpânind noua limbă, cu un hăţiş de accente de care nu a scăpat niciodată, triumfând la examenele de la Oxford şi devenind primul evreu din istorie selectat pentru o bursă la All Souls College. În 1939 preda deja filosofie la New College (înfiinţat în 1379), dezvoltând o aversiune faţă de pozitivismul logic (nimic nu înseamnă ceva fără o verificare reproductibilă) şi bucurându-se enorm de viaţă.

Maestru în arta conversaţiei, însetat de idei, Berlin savura ocaziile în care putea să arate ce ştie şi să înveţe lucruri noi. La această petrecere – nu ştim data exactă – s-a întâlnit cu Julian Edward George Asquith, al doilea conte de Oxford şi Asquith,

care pe atunci îşi finaliza studiile de literatură clasică la Balliol. Lordul Oxford găsise un vers contrariant al poetului grec antic Arhiloh din Paros. Acesta era, după cum şi-l amintea Berlin: „Vulpea ştie multe lucruri, dar ariciul ştie un singur lucru mare”[2].

Textul a supravieţuit numai ca fragment, aşadar contextul său s-a pierdut de mult. Dar cărturarul renascentist Erasmus a jonglat cu el[3], iar Berlin nu s-a putut abţine să nu facă acelaşi lucru. Oare putea să devină o schemă de clasificare a marilor scriitori? Dacă e aşa, Platon, Dante, Dostoievski, Nietzsche şi Proust ar fi fost cu toţii arici. Aristotel, Shakespeare, Goethe, Puşkin şi Joyce au fost, evident, vulpi. La fel şi Berlin, care nu avea încredere în majoritatea lucrurilor mari – precum pozitivismul logic –, dar se simţea în largul lui printre cele mai mărunte[4]. Distras de al Doilea Război Mondial, Berlin nu s-a întors la patrupedele lui până în 1951, când le-a folosit drept cadru pentru un eseu la care lucra, despre filosofia istoriei la Tolstoi. A apărut doi ani mai târziu sub forma unei mici cărţi, *Ariciul şi vulpea*.

Aricii, explica Berlin, „raportează totul la o singură viziune centrală”, prin care „tot ceea ce spun şi fac are o semnificaţie”. Vulpile, în schimb, „urmăresc mai multe ţeluri, adeseori disparate şi chiar contradictorii, eventual conectate cumva numai de facto”. Distincţia era simplă, însă nu frivolă: oferea „un punct de vedere potrivit căruia să priveşti şi să compari, un punct de plecare pentru o investigare autentică”. Ar putea reflecta chiar „una din cele mai profunde deosebiri care îi desparte pe scriitori de gânditori şi, poate, fiinţele umane în general”.

Însă după ce a lansat această idee sclipitoare, Berlin nu a reuşit să o aplice la mare lucru în afară de Tolstoi. Marele om vrusese să fie arici, spunea Berlin: *Război şi pace* a fost menită să dezvăluie legile conform cărora funcţiona istoria. Dar Tolstoi era prea onest ca să ignore particularităţile personalităţii şi contingenţele circumstanţei care sfidează asemenea generalizări. Aşa că şi-a înţesat capodopera cu unele dintre cele mai vulpeşti pasaje din toată literatura, fermecându-şi cititorii,

care au trecut mulţumiţi peste ruminaţiile istorice ariceşti presărate în întregul text. Sfâşiat de contradicţii, Tolstoi se apropia de moarte, a concluzionat Berlin, „un bătrân disperat, dincolo de orice ajutor omenesc, rătăcind orb ca Oedip la Colonos”[5].

Din punct de vedere biografic, era prea simplu. Tolstoi a murit, într-adevăr, într-o gară rusească obscură, în 1910, la vârsta de 82 de ani, după ce şi-a părăsit casa şi familia. Totuşi, e puţin probabil să fi făcut acest lucru regretând gândurile lăsate neterminate cu decenii în urmă în *Război şi pace*[6]. Nu e clar nici dacă Berlin l-a evocat pe Oedip cu un scop mai adânc decât cel de a-şi încheia eseul cu o înfloritură dramatică. Poate *prea* dramatică, fiindcă sugera diferenţe ireconciliabile între vulpi şi arici. Trebuie să fii ori una, ori alta, părea Berlin să spună. Nu poţi să fii amândouă şi să fii fericit. Sau eficient. Sau chiar şi întreg.

Berlin a fost aşadar surprins – dar încântat ştrengăreşte – când creaturile sale au devenit virale, cu mult înainte de existenţa internetului care să le ajute. Referinţele au început să prolifereze în publicaţii. Au apărut caricaturi, care nu aveau nevoie de nicio explicaţie[7]. Iar în sălile de curs, profesorii universitari au început să-şi întrebe studenţii: „*A fost* X [care putea să fie orice personalitate istorică sau literară] vulpe sau arici?”. Studenţii au început să-şi întrebe profesorii: „*Este* mai bine [acum sau în oricare alt moment] să fii arici sau vulpe?”. Şi unii, şi alţii au început să se întrebe pe ei înşişi: „*Unde*, în această polaritate, ar trebui *eu* să încerc să fiu?”. Şi apoi: „*Pot* să rămân acolo?”. Şi în fine: „*Cine* sunt eu, până la urmă?”.

Prin intermediul unei petreceri de la Oxford, al unui fragment din Arhiloh şi al romanului-epopee al lui Tolstoi, Berlin a dat peste două dintre cele mai bune moduri de a deveni nepieritor din punct de vedere intelectual. Primul e să fii delfic, un truc cunoscut de oracolele din toate timpurile. Al doilea e să fii esopic: transformă-ţi ideile în animale şi vor atinge nemurirea.

II

Herodot, care a trăit din anii 480 până în anii 420 î.Hr., e posibil să fi ştiut de aforismul lui Arhiloh (cca 680-645) despre vulpi şi arici. Îl citează pe poet în alt context, deci poate că a văzut poemul – dacă încă mai exista – în care aceştia au apărut pentru prima dată[8]. Şi chiar dacă nu l-a văzut, e greu să citeşti relatarea lui Herodot despre Artabanus şi Xerxes la Hellespont fără să sesizezi în sfetnic o vulpe neliniştită şi în monarh un arici neînduplecat.

Artabanus evidenţiază costurile – energia consumată, proviziile raţionalizate, comunicaţiile compromise, moralul slăbit şi toate celelalte care ar putea să meargă prost – încercării de a deplasa orice forţă numeroasă pe uscat sau pe mare. Succesul cere să-ţi asumi prea multe. Oare Xerxes nu vede că „zeul îi trăsneşte” numai pe cei care încearcă lucrări măreţe, iar pe cei mărunţi „nu se mânie”? Dărâmă podurile, împrăştie armatele şi trimite-i pe toţi înapoi acasă, îl îndeamnă Artabanus, unde cel mai rău lucru care îi poate aştepta sunt doar şi mai multe coşmaruri.

Xerxes, care îi plânge pe cei care aveau să moară peste o sută de ani, are o viziune mai largă şi mai de durată. Dacă moartea este preţul vieţii, de ce să nu plăteşti preţurile mai mici care fac vieţile memorabile? De ce să fii un Rege al Regilor uşor de uitat? Odată ce a îmblânzit Hellespontul, cu greu se poate opri. Podurile trebuie să ducă undeva. Militarii de seamă iau cu ei tot ce au nevoie ca să se asigure că ceea ce ar putea merge rău nu va merge rău sau, dacă se va întâmpla aşa, că nu va conta. „Fără îndoială, un zeu ne mână pe această cale; noi înşine, în multe împrejurări, nu aflăm decât foloase în a-l urma îndeaproape.”[9]

Artabanus respectă împrejurimile, ştiind că relieful poate să ajute sau să împiedice o armată, că flotele nu controlează niciodată întru totul mările pe care navighează, că vremea e dincolo de capacitatea de predicţie a oricărui muritor.

Comandanţii trebuie să distingă între situaţiile în care pot acţiona şi cele pe care trebuie să le accepte, bazându-se numai pe abilităţile permise de circumstanţe. Xerxes, în schimb, *remodelează* împrejurimile. Transformă apa în teren (mai mult sau mai puţin) solid, făurind punţi peste Hellespont. Transformă terenul solid în lichid, tăind un canal de-a latul peninsulei Athos – „numai din trufie", ne spune Herodot –, astfel încât navele lui să nu fie nevoite să o înconjoare[10]. Regele nu îşi face griji cu privire la ceea ce ar putea fi nevoit să accepte, pentru că va aplatiza tot ce îi stă în cale. Şi se încrede numai în mâna divină care i-a dat asemenea putere.

Artabanus cel miop vede atât de multe în orizontul imediat, încât complexitatea însăşi e duşmanul. Xerxes cel prezbit vede doar orizontul îndepărtat, unde ambiţiile sunt oportunităţi: simplitatea e făclia care îi arată calea. Artabanus se tot răzgândeşte. Faptul că îşi schimbă de multe ori gândurile are menirea, ca în cazul lui Odiseu, să-l ducă acasă. Xerxes, traversând Hellespontul, devine Ahile. Casa lui nu va fi decât în poveştile din viitor despre faptele sale[11].

Aşadar, această vulpe şi acest arici nu pot cădea de acord. Avertizările nefiindu-i ascultate, Artabanus pleacă spre est de la Abydos şi dispare din lucrarea lui Herodot, care nu îl mai pomeneşte deloc. Xerxes merge spre vest, luându-şi cu el armatele, marina şi cronicarul[12], precum şi pe toţi viitorii cronicari ai invaziei persane. Hellespontul, o graniţă între continente, separă acum şi cele două moduri de gândire anticipate de Arhiloh, pe care Berlin avea să le facă celebre – şi pe care o ispravă a ştiinţelor sociale de la sfârşitul secolului XX avea să le definească şi mai precis.

III

Într-un efort de a găsi sursele acurateţii şi inexactităţii în formularea previziunilor, specialistul american în psihologie politică Philip E. Tetlock şi asistenţii săi au adunat 27.451 de predicţii despre politica mondială între 1988 şi 2003 de la 284 de „experţi" din universităţi, guverne, think tank-uri, fundaţii, instituţii internaţionale şi mass-media. Abundând în tabele, grafice şi ecuaţii, cartea lui Tetlock din 2005, *Expert Political Judgment*, raportează descoperirile acestui studiu, cel mai riguros efectuat vreodată, privind cauzele faptului că unii oameni prevăd viitorul corect, iar alţii nu.

„*Cine* erau aceşti experţi – pregătirea lor profesională, statutul şi aşa mai departe – abia dacă a făcut vreo diferenţă", concluzionează Tetlock. „Şi nici *ce* gândeau experţii – dacă erau liberali sau conservatori, adepţi ai realismului sau ai instituţionalismului, optimişti sau pesimişti." Dar „*cum* gândeau experţii – stilul lor de argumentare – a contat". Variabila critică s-a dovedit a fi autoidentificarea drept „vulpi" sau „arici" când li s-au arătat definiţiile date acestor termeni de Berlin. Rezultatele au fost neechivoce: vulpile erau prezicători mult mai competenţi decât aricii, ale căror scoruri se apropiau de cele ale unui cimpanzeu (probabil simulat pe calculator) care aruncă săgeţi la ţintă.

Uimit de acest rezultat, Tetlock a căutat ce anume le diferenţia pe vulpi de arici. Vulpile se bazau pentru predicţiile lor pe „însăilarea" intuitivă a unor „surse de informaţii diverse", nu pe deducţii derivate din „scheme de ansamblu". Se îndoiau că „subiectul confuz al politicii" ar putea fi vreodată „obiectul unei ştiinţe exacte precum ceasornicul". Cei mai buni dintre ei „aveau în comun un stil de gândire autocritic", care „nu punea nicio idee mai presus de critică". Dar tindeau să fie prea discursivi – prea înclinaţi să-şi nuanţeze afirmaţiile – pentru a-şi ţine publicul interesat. Gazdele talk-show-urilor îi invitau rareori încă o dată. Factorii de decizie erau prea ocupaţi ca să-i asculte.

Aricii lui Tetlock, în schimb, evitau autocritica şi înlăturau critica. Foloseau agresiv explicaţii mari şi manifestau o „nerăbdare plină de iritare faţă de cei care «nu se prind»”. Când se adânceau prea mult în discuţii intelectuale, nu găseau altceva de făcut decât să se adâncească şi mai tare. Deveneau „prizonierii propriilor prejudecăţi”, prinşi în cicluri ale laudei de sine. Ce spuneau dădea bine în reclamele la emisiunile respective, dar nu prea avea legătură cu ce se întâmpla ulterior.

Toate acestea i-au sugerat lui Tetlock „o teorie a bunei judecăţi”: că „gânditorii autocritici sunt mai buni la a înţelege dinamicile contradictorii ale situaţiilor aflate în desfăşurare, mai circumspecţi în privinţa capacităţii lor de a face previziuni, mai precişi în a-şi aduce aminte greşeli, mai puţin înclinaţi spre a raţionaliza acele greşeli, au mai multe şanse să-şi revizuiască opiniile la timp şi – ca rezultat cumulativ al acestor avantaje – sunt într-o poziţie mai bună pentru a atribui probabilităţi realiste următorului şir de evenimente”[13]. Pe scurt, vulpile procedează mai bine.

IV

Testul unei teorii bune constă în puterea acesteia de a explica trecutul, fiindcă numai dacă îl explică ne putem încrede în ceea ce ne-ar putea spune despre viitor. Trecutul lui Tetlock însă a fost acel deceniu şi jumătate în care şi-a desfăşurat experimentul. Herodot ne oferă ocazia să aplicăm rezultatele lui Tetlock – deşi fără variabilele sale de control atente – la o epocă mult îndepărtată de a noastră. La o asemenea distanţă, ele rezistă surprinzător de bine.

După ce a traversat Hellespontul, Xerxes a avansat, încrezător că efectivul forţelor sale şi opulenţa alaiului său vor face inutilă orice rezistenţă: „Chiar dacă am admite că toţi elenii s-ar uni cu cei care locuiesc spre soare-apune, ei tot n-ar fi în

stare să facă faţă atacului meu”. Planul regelui părea să funcţioneze în timp ce înainta prin Tracia, Macedonia şi Tesalia, dar progresul său era, inevitabil, foarte lent.

Armata sa era atât de mare, încât seca râurile şi lacurile înainte ca toate unităţile sale să le traverseze. Leii (care populau încă regiunea) prinseseră gust pentru cămilele care purtau proviziile. Iar Xerxes epuiza chiar şi capacitatea grecilor cooperanţi de a-i satisface cerinţele culinare: unul s-a bucurat că regele mânca doar o dată pe zi, fiindcă, dacă oraşul lui ar fi fost obligat să-i ofere şi un mic dejun de proporţiile cinei cerute de Xerxes, locuitorii săi ar fi fost nevoiţi fie să fugă, fie „să îndure cea mai neagră lipsă de pe lume”[14].

De asemenea, Xerxes nu putea să aplatizeze întregul relief. Ca să pătrundă în Atica, persanii aveau să fie nevoiţi să mărşăluiască prin trecătoarea îngustă de la Termopile, iar acolo spartanii lui Leonidas – o forţă mult inferioară, recrutată în grabă – i-au întârziat pe invadatori câteva zile. Nici Leonidas şi nici cei „300” din elita sa nu au supravieţuit, dar refuzul lor de a se preda a arătat că Xerxes nu se mai putea baza doar pe intimidare ca să obţină ce voia. Între timp, furtunile de sfârşit de vară de pe Marea Egee îi loveau flota, în vreme ce atenienii, urmând ordinele amiralului-general Temistocle, evacuau oraşul. Acest lucru l-a pus pe Xerxes în faţa dilemei cu care s-a confruntat Napoleon la Moscova în 1812: ce faci când ţi-ai cucerit obiectivul, dar îl găseşti abandonat şi pe drum te confrunţi cu vreme potrivnică?

Regele Regilor a apelat, în mod caracteristic, la şi mai multă intimidare. A incendiat Acropolele, apoi a urcat pe un alt tron, pe un alt promontoriu, veghind asupra unei alte ape, de unde să vadă cum victoria îi este pecetluită de ce mai rămăsese din flota sa. Cu siguranţă, fumul care se ridica din cel mai sfânt templu al cetăţenilor-vâslaşi atenieni avea să-i demoralizeze pe aceştia. Dar golful era Salamina, triremele erau antrenate şi oracolul delfic promisese siguranţă în spatele unor „ziduri de lemn”, probabil unele care pluteau. Aşa că, sub privirile lui Xerxes, grecii i-au scufundat flota şi i-au măcelărit pe supravieţuitori – pe care, în orice caz, nu îi învăţase nimeni să înoate. Neavând

de ales, regele a acceptat, mult prea târziu, sfatul unchiului său de a se întoarce acasă[15].

Temistocle a grăbit plecarea regelui, răspândind zvonul că podurile peste Hellespont vor fi următoarea ţintă a atenienilor. Îngrozit, Xerxes s-a repezit să traverseze înapoi strâmtoarea, iar armatele sale demoralizate s-au apărat singure. Grecii le-au învins apoi la Plateea, dar au lăsat următoarea răzbunare în seama imaginaţiei unui dramaturg. *Perşii* lui Eschil, pusă în scenă pentru prima dată la opt ani după bătălia de la Salamina, îl prezintă pe Xerxes în zdrenţe, şchiopătând în capitala sa, pe fundalul lamentaţiilor tuturor celor care îl aclamaseră mai devreme – şi al avertismentului fantomei pedepsite a lui Darius: „Voi, muritori! Să nu uitaţi nicicând: supuşi sunteţi puterii mărginite! Să nu lăsaţi orgoliul să-ncolţească”[16].

Herodot s-a inspirat din Eschil pentru *Istoriile* sale[17]. Oare tot de la el a luat şi relatarea viselor – evocând spiritul lui Darius, dacă nu fantoma sa –, primul lucru care l-a făcut pe Xerxes să vrea Hellespontul? Nu putem şti cu certitudine: spiritele sunt lucruri obscure. Dar e amuzant să ne imaginăm această umbră, indiferent pe cine ar fi reprezentat, folosindu-şi puterile supranaturale ca să călătorească în viitor, să afle avertismentul profesorului Tetlock despre cât de des vulpile au dreptate, iar aricii sunt fraieri şi apoi să i-l transmită Regelui Regilor acum inconsolabil.

V

Invazia Greciei de către Xerxes a fost un exemplu timpuriu, dar spectaculos de comportament aricesc. Să fii Rege al Regilor era un lucru foarte mare: dacă Xerxes putea să strângă cea mai numeroasă forţă militară din toate timpurile, transformând totodată apa în pământ la Hellespont şi pământul în apă pe

peninsula Athos, atunci ce nu i-ar fi stat în putinţă? De ce să nu cucerească întreaga Europă, după Grecia? De ce, s-a întrebat el la un moment dat, nu s-ar învecina „ţinutul Persiei [...] cu bolta cerească a lui Zeus?”[18].

Dar Xerxes nu a reuşit, cum e obiceiul aricilor, să stabilească o relaţie adecvată între scopurile şi mijloacele sale. Deoarece scopurile există numai în imaginaţie, ele pot fi infinite: un tron pe Lună, poate, cu o privelişte grandioasă. Mijloacele sunt însă încăpăţânat de finite: sunt încălţări pe uscat, corăbii pe mare şi trupurile necesare pentru a le umple. Scopurile şi mijloacele trebuie să se lege, dacă e să se întâmple ceva. Dar nu sunt niciodată interschimbabile.

Singurele constrângeri impuse de Xerxes capacităţilor sale au fost propriile aspiraţii. Spera că o s-o scoată la capăt, presupunând că avea să se confrunte cu cel mai sumbru scenariu. Trăia numai în prezent, rupându-se de trecut, de unde venea experienţa, precum şi de viitor, unde pândea neprevăzutul[19]. Dacă Xerxes ar fi înţeles aceste distincţii, ar fi priceput că armatele şi flotele sale nu puteau să transporte tot ce îi trebuia numai pentru a invada Grecia. Dacă regele nu reuşea să-i convingă pe cei invadaţi să-i aprovizioneze invazia (lucru deloc uşor), oamenii lui (deşi, probabil, nu şi el) aveau să sufere curând de foame (sau de sete sau de oboseală). Rezistenţa din partea câtorva, ca la Termopile, avea să zdruncine încrederea multora. Şi urma să vină şi iarna.

Totuşi, ar fi existat riscuri şi dacă îl asculta pe Artabanus, vulpea. Acesta l-ar fi putut avertiza pe Xerxes în privinţa râurilor secate, leilor flămânzi, vijeliilor subite, localnicilor indignaţi, luptătorilor fioroşi, oracolelor criptice, vâslaşilor avizi şi faptului că oamenii care nu ştiu să înoate se vor îneca, iar toate acestea îl aşteptau dincolo de Hellespont: deoarece cauzele acestor lucruri erau cognoscibile, consecinţele puteau fi prevăzute. Dar numai în fiecare caz în parte, fiindcă nici măcar cel mai isteţ prezicător nu poate specifica efectele *cumulative*. Lucrurile mici se adună în moduri imprevizibil de mari – şi totuşi, liderii nu pot lăsa incertitudinile să-i paralizeze. Trebuie să pară că ştiu ce fac, chiar şi când nu e aşa.

Xerxes a împins acest principiu până la o extremă feroce. Când lidianul Pythios i-a oferit regelui toate trupele şi comorile cerute de acesta pentru invazie, mai puţin serviciul celui mai mare fiu al său, Xerxes a găsit o cale de neuitat să-şi arate hotărârea: a ordonat ca tânărul să fie tăiat în două, iar armatele lui să mărşăluiască printre jumătăţile însângerate[20]. Astfel a înlăturat toate dubiile referitoare la hotărârea lui, dar a devenit prizonierul acestei linii roşii literale. Acum nu mai putea să-şi regândească planurile, chiar dacă ar fi vrut.

Tragedia lui Xerxes şi Artabanus e că fiecăruia îi lipsea talentul celuilalt. Regele, asemenea aricilor lui Tetlock, capta atenţia publicului, dar tindea să-şi sape singur groapa. Sfetnicul, asemenea vulpilor lui Tetlock, evita gropile, dar nu reuşea să menţină interesul publicului. Xerxes avea dreptate. Dacă încerci să anticipezi totul, rişti să nu realizezi nimic. Dar şi Artabanus avea dreptate. Dacă nu te pregăteşti pentru tot ce s-ar putea întâmpla, laşi loc ca o parte din acele lucruri chiar să se întâmple.

VI

Nici Xerxes, nici Artabanus nu ar fi trecut deci testul lui F. Scott Fitzgerald din 1936 pentru o inteligenţă de primă clasă – „capacitatea să ai în minte concomitent două idei opuse şi să fii încă în stare să funcţionezi”[21]. Poate că Fitzgerald nu a intenţionat nimic mai mult decât să-şi facă un reproş. Cariera lui literară stagna deja şi patru ani mai târziu avea să moară din cauza alcoolismului, a unei boli de inimă şi a unei obscurităţi pe care faima sa de dinainte o făcuse şi mai dureroasă. Avea doar 44 de ani[22]. Dar aforismul său lăsa atât de mult loc pentru interpretări criptice, precum cel al lui Berlin

despre vulpi şi arici, încât a devenit nemuritor. Oracolul delfic ar fi fost invidios[23].

Un înţeles posibil al contrariilor lui Fitzgerald ar fi să iei ce este mai bun din abordările contradictorii, respingând totodată ce e mai rău: exact compromisul pe care Xerxes şi Artabanus nu au reuşit să-l facă în urmă cu 24 de secole. Totuşi, cum ai putea face un asemenea compromis? E lesne de înţeles cum *două* minţi pot să ajungă la concluzii contrare, dar pot contrariile să coexiste paşnic într-*una* singură? Cu siguranţă nu au făcut-o în cea a lui Fitzgerald, a cărui viaţă a fost la fel de chinuită ca a lui Tolstoi şi de două ori mai scurtă.

Cel mai bun răspuns la această întrebare vine, în mod paradoxal, de la Berlin, care şi-a dedicat o mare parte din viaţa sa mai lungă şi mai fericită reconcilierii conflictelor din minţile individuale. Experienţa obişnuită, a subliniat el, e plină de „ţeluri egal de finale [...], realizarea unora trebuind în mod inevitabil să presupună sacrificarea altora". Alegerile cu care ne confruntăm sunt mai rar între alternative clare – bine *versus* rău, de exemplu – decât între lucruri bune pe care nu le putem avea simultan. „Poţi să-ţi mântui sufletul sau poţi întemeia, menţine sau servi un stat mare şi glorios", a scris Berlin, „dar nu întotdeauna amândouă deodată". Sau, ca să folosim cuvinte pe care orice copil le-ar înţelege: nu poţi să-ţi înfuleci toate bomboanele primite de Halloween fără să vomiţi.

Rezolvăm aceste dileme întinzându-le în timp. Căutăm unele lucruri acum, le amânăm pe altele pentru mai târziu şi le considerăm pe altele irealizabile. Selectăm ce se potriveşte şi unde, apoi decidem pe care le putem realiza şi când. Procesul poate fi dificil: Berlin a evidenţiat „necesitatea şi chinurile alegerii". Dar, dacă asemenea alegeri ar fi să dispară, a adăugat el, ar dispărea şi „libertatea de a alege" şi, prin urmare, libertatea însăşi[24].

Cum rămâne însă cu afirmaţia lui Berlin din eseul său despre Tolstoi, conform căreia „fiinţele umane în general" se împart în vulpi şi arici? Trebuie să ne autodefinim ca una sau cealaltă, cum le-a cerut Tetlock experţilor săi? Berlin a recunoscut, cu puţin timp înainte de moarte, că acest lucru nu este necesar.

„Unii oameni nu sunt nici vulpi, nici arici, unii oameni sunt amândouă.” El doar jucase un „joc intelectual”. Alţii au luat-o prea în serios[25].

Explicaţia avea logică în cadrul mai larg al gândirii lui Berlin, căci ce alegeri am avea, dacă am rămâne blocaţi în categorii care imită animale şi impun predictibilitatea[26]? Dacă, aşa cum susţinea Fitzgerald, inteligenţa necesită contrarii – dacă libertatea este să alegi, după cum afirma Berlin –, atunci priorităţile nu pot fi predeterminate. Ele ar trebui să reflecte cine suntem, dar şi ce trăim: am putea şti dinainte primul lucru, dar nu întotdeauna şi pe al doilea. Am fi nevoiţi să combinăm, într-o singură minte (a noastră), simţul direcţiei de care dă dovadă ariciul şi sensibilitatea vulpii la împrejurimi. În timp ce ne menţinem capacitatea de funcţionare.

VII

Unde totuşi – în afară de un titlu ambiguu al lui Jane Austen – am putea găsi atâta raţiune *şi* simţire? Ea ne oferă un indiciu, fiindcă numai naraţiunile pot să prezinte dilemele în timp. Nu e de ajuns să prezinţi alegerile ca pe un preparat pe o lamelă de microscop. Trebuie să vedem cum are loc schimbarea şi putem face acest lucru numai reconstituind trecutul prin istorii, biografii, poezii, piese de teatru, romane sau filme. Cele mai bune dintre acestea accentuează şi umbresc simultan: comprimă evenimentele pentru a clarifica, deşi estompează totodată graniţa dintre instruire şi divertisment. Sunt, pe scurt, *dramatizări*. Şi o cerinţă fundamentală a acestora e să nu plictisească nicio clipă.

Filmul lui Steven Spielberg din 2012 *Lincoln* e chintesenţa dramatizării. Îl arată pe preşedinte, jucat de Daniel Day-Lewis, încercând să pună în aplicare afirmaţia din Declaraţia de Independenţă conform căreia toţi oamenii sunt creaţi egali: ce

cauză mai merituoasă ar putea urma un arici? Dar, ca să abolească sclavia, Lincoln trebuie să treacă al 13-lea Amendament printr-o Cameră a Reprezentanţilor refractară şi, aici, manevrele sale sunt cât se poate de vulpeşti. Recurge la înţelegeri, mită, măgulire, constrângeri şi minciuni sfruntate – într-atât încât filmul miroase, vizual, dacă nu la propriu, a camere pline de fum[27].

Când Thaddeus Stevens (Tommy Lee Jones) îl întreabă pe preşedinte cum poate împăca un scop atât de nobil cu metode atât de dezagreabile, Lincoln îşi aminteşte ce l-a învăţat tinereţea sa de inspector:

> [O] busolă [...] îţi va arăta nordul indiferent unde te afli, dar nu-ţi dă niciun sfat despre mlaştinile, deşerturile şi prăpăstiile pe care le vei întâlni pe drum. Dacă, urmărindu-ţi destinaţia, te arunci înainte, fără să ţii seama de obstacole, şi nu faci decât să te scufunzi într-o mlaştină [...], [atunci] la ce-ţi foloseşte să ştii în ce direcţie e nordul[28]?

Când am văzut filmul, am avut sentimentul straniu că Berlin stătea lângă mine şi că, la încheierea acestei scene, s-a aplecat să-mi şoptească triumfător: „Vezi? Lincoln ştie când să fie arici (folosind busola) şi când să fie vulpe (ocolind mlaştina)!”.

Adevăratul Lincoln, din câte ştiu eu, nu a făcut niciodată asemenea afirmaţii, iar adevăratul Berlin nu a apucat, din păcate, să vadă filmul lui Spielberg. Dar scenariul lui Tony Kushner arată corelaţia lui Fitzgerald între inteligenţă, idei opuse şi capacitatea de a funcţiona: Lincoln are în minte, concomitent, aspiraţiile pe termen lung şi necesităţile imediate. Împacă vulpile şi aricii lui Berlin cu insistenţa sa asupra inevitabilităţii – şi imprevizibilităţii – alegerii: Lincoln nu poate şti ce înţelegeri va trebui să facă până nu vede la ce au dus cele de dinainte. Şi filmul conectează în mod repetat lucrurile mari cu cele mici: Lincoln înţelege că votul din Camera Reprezentanţilor şi, prin urmare, viitorul sclaviei în America ar putea depinde de cine ajunge diriginte de poştă într-un sat oarecare.

Aşadar, *Lincoln* al lui Spielberg arată acţiuni făcute de-a lungul timpului (Berlin), coexistenţa contrariilor într-un spaţiu (Fitzgerald) şi o schimbare de scară ce aminteşte – de ce nu? – de Tolstoi. Fiindcă ambii Lincoln, cel portretizat şi cel real, au

înţeles intuitiv ce a încercat Tolstoi să transmită în dramatizarea sa colosală, *Război şi pace*: toate se leagă între ele. Poate asta explică de ce marele romancier, care vedea „măreţie” rareori într-un lider, i-a acordat postum această distincţie preşedintelui martirizat[29].

VIII

Schimbările de scară care au loc în *Război şi pace* încă îi uimesc pe cititori. Tolstoi ne plasează în mintea Nataşei la primul ei mare bal, în cea a lui Pierre când se implică într-un duel şi supravieţuieşte, în cea a prinţului Bolkonski şi cea a contelui Rostov, cel mai dificil şi cel mai indulgent tată din literatura modernă. Totuşi, Tolstoi se îndepărtează de aceste intimităţi ca să ne arate armate măturând Europa, pe urmă se apropie din nou pentru a se concentra asupra împăraţilor şi ofiţerilor care le comandau, apoi, mai aproape, pentru a-i portretiza pe soldaţii de rând care trăiau, mărşăluiau şi luptau în cadrul lor. Se îndepărtează din nou după Borodino, pentru a ne descrie Moscova în flăcări, apoi se apropie iar pentru a-i înfăţişa pe refugiaţii din oraşul arzând, inclusiv prinţul Andrei, grav rănit, care moare în braţele Nataşei, de care se îndrăgostise, cu trei ani şi sute de pagini mai înainte, la primul ei mare bal.

Fie că abordăm realitatea de sus în jos sau de jos în sus, pare să spună Tolstoi, există un număr infinit de posibilităţi la un număr nedeterminat de niveluri, toate simultane. Unele sunt previzibile, cele mai multe nu, şi numai dramatizarea – liberă de robia expertului faţă de teorie şi de arhive – poate să înceapă să le reprezinte[30]. Dar în cea mai mare parte a timpului,

oamenii obişnuiţi reuşesc totuşi să le priceapă. Berlin a încercat să explice în ce mod în eseul său despre Tolstoi:

> Istoria, numai istoria, numai suma evenimentelor concrete în timp şi spaţiu – suma experienţelor reale ale unor bărbaţi şi femei în relaţie unul cu celălalt şi cu un mediu real fizic, tridimensional, experimentat în mod empiric –, doar asta conţinea adevărul, materialul din care puteau fi construite răspunsuri adevărate – răspunsuri pentru înţelegerea cărora nu era nevoie de niciun simţ sau facultăţi speciale pe care fiinţele umane normale nu le-ar avea[31].

Pasajul e încâlcit chiar şi pentru Berlin, care rareori considera simplitatea o virtute. Dar cred că descrie aici o sensibilitate *ecologică*, ce respectă în mod *egal* timpul, spaţiul şi scara. Xerxes nu a avut-o niciodată, în ciuda eforturilor lui Artabanus. Tolstoi a aproximat-o, chiar dacă numai într-un roman. Dar Lincoln – căruia îi lipsea un Artabanus şi nu a trăit destul ca să citească *Război şi pace* – pare să o fi obţinut cumva, prin acel simţ comun prea puţin comun în rândul marilor lideri.

IX

Prin simţ comun mă refer la uşurinţa cu care cei mai mulţi dintre noi se descurcă majoritatea timpului. În general, ştim unde mergem, dar ne ajustăm constant traseul ca să evităm neprevăzutul, inclusiv piedicile pe care ceilalţi ni le pun în cale în timp ce se află pe drumul *lor* spre oriunde merg *ei*. Studenţii mei, de exemplu, evită cu dibăcie ciocnirea cu stâlpii de iluminat stradal, cu profesorii alarmaţi şi cu alţi colegi cu ocupaţii similare în timp ce-şi consultă compulsiv dispozitivele electronice ataşate permanent, se pare, de mână sau de ureche. Nu toţi suntem atât de agili, dar prezenţa simultană, în minţile noastre, a unei sensibilităţi la împrejurimi pe termen scurt şi a unui simţ al direcţiei pe termen lung nu are nimic neobişnuit. Trăim cu aceste contrarii în fiecare zi.

Psihologul Daniel Kahneman pune această competenţă pe seama unei recurgeri subconştiente la două tipuri de gândire. Gândirea „rapidă” este intuitivă, impulsivă şi deseori emoţională. Produce, la nevoie, acţiune instantanee: e ceea ce faci ca să nu te ciocneşti de obiecte sau ca să nu dea ele peste tine. Gândirea „lentă” este deliberată, concentrată şi de obicei logică. Nu duce neapărat la acţiune: e modul în care învăţăm pentru a şti. Tetlock vede o similaritate cu genomul uman şi foloseşte animalele lui Berlin ca să o explice:

> Vulpile erau mai înzestrate să supravieţuiască în medii care se schimbă rapid, unde cei care abandonau ideile proaste repede deţineau avantajul. Aricii erau mai înzestraţi să supravieţuiască în medii statice, care recompensau persistenţa în formule verificate prin experienţă. Specia noastră – *homo sapiens* – e într-o poziţie mai avantajoasă pentru că are ambele temperamente[32].

Aşadar, ne-am putea datora existenţa dexterităţii cu care trecem de la gândirea rapidă la cea lentă şi invers – de la comportamentul vulpilor la cel al aricilor. Căci, dacă nu am fi depăşit niciodată stadiul în care ne priveam ca pe un singur lucru mare, am fi sfârşit nu numai într-una din mlaştinile lui Lincoln, ci împreună cu mamuţii, în gropile lor cu gudron.

De ce totuşi cei aflaţi în poziţii de autoritate nu au această flexibilitate? Cum e posibil ca, la un capăt al istoriei, Xerxes şi Artabanus să fi considerat că nu prea e nevoie de ea? Cum de, la celălalt capăt, au putut experţii lui Tetlock să se identifice atât de uşor drept *fie* vulpi, *fie* arici, dar nu drept ambele? Şi de ce să considerăm extraordinară conducerea lui Lincoln, dacă nu a făcut decât ceea ce fac oamenii obişnuiţi în fiecare zi? În acest sens, simţul comun e ca oxigenul: cu cât urci, cu atât mai puţin găseşti. „O mare putere aduce cu sine o mare responsabilitate”, i-a amintit unchiul Ben Omului-Păianjen, în mod memorabil[33] – dar şi pericolul să faci tâmpenii.

X

Marea strategie e menită să prevină asemenea situaţii. Voi defini această sintagmă, pentru scopurile cărţii de faţă, drept alinierea unor aspiraţii potenţial nelimitate la capacităţi în mod necesar limitate. Dacă urmăreşti scopuri care îţi depăşesc mijloacele, atunci, mai devreme sau mai târziu, vei fi nevoit să-ţi restrângi scopurile ca să corespundă mijloacelor tale. Extinderea mijloacelor ar putea să contribuie la atingerea mai multor scopuri, dar nu a tuturor, fiindcă scopurile pot fi infinite, iar mijloacele nu. Orice echilibru ai crea, va exista o legătură între ce e real şi ce e imaginat: între locul unde te afli acum şi destinaţia dorită. Nu vei avea o strategie până nu conectezi aceste puncte – deşi nu sunt similare – în cadrul situaţiei în care te afli.

Unde intervine atunci adjectivul „mare”? Are de-a face, cred, cu miza. Viaţa ta de student nu se va schimba fundamental dacă dormi 20 de minute în plus mâine-dimineaţă, cu preţul că vei mânca un covrig rece în loc de un mic dejun cald în drum spre cursuri. Miza creşte însă când iei în considerare ce înveţi la acel curs, cum se leagă aceste cunoştinţe noi de alte cursuri la care participi, care va fi specializarea ta, cum ai putea transforma toate acestea într-o profesie, precum şi de cine te vei îndrăgosti pe parcurs. Strategiile devin mai mari, chiar dacă rămân cantonate la nivel individual. E greşit să se spună deci că statele au mari strategii, dar oamenii nu. Alinierile sunt necesare de-a lungul timpului, spaţiului *şi* scării.

Marile strategii au fost asociate totuşi în mod tradiţional cu pregătirea şi purtarea războaielor. Ceea ce nu e surprinzător, dat fiind faptul că primele legături *consemnate* dintre aspiraţii şi capacităţi au rezultat din nevoia de a desfăşura operaţiuni militare. „Dar să vedem între noi ce trebuie acum să facem”, îl pune Homer pe înţeleptul Nestor să-i dojenească pe ahei într-un moment disperat din lungul asediu al Troiei, „poate ajuta-ne-va mintea”[34]. Totuşi, *necesitatea* unei asemenea alinieri este mult mai veche, probabil de pe vremea când prima fiinţă preumană

şi-a dat seama cum să obţină un lucru dorit, folosind orice mijloace se aflau la îndemână[35].

În afară de viaţa după moarte, aspiraţia universală a fost, cu siguranţă, supravieţuirea. Dincolo de aceasta, strategiile au înflorit de la scopuri simple precum găsirea hranei, adăpostului şi îmbrăcăminţii până la responsabilităţi mai complexe, precum conducerea marilor imperii. Definirea succesului nu a fost niciodată uşoară, dar natura finită a mijloacelor a ajutat. Căci, deşi satisfacţia este, până la urmă, o stare de spirit, atingerea ei impune costuri reale. De la acest fapt apare întotdeauna nevoia de aliniere şi, de aici, de strategie.

XI

Aşadar, este oare posibil *să-i înveţi pe alţii* marea strategie sau măcar simţul comun care o susţine? Dacă Lincoln, având cea mai puţină educaţie formală dintre toţi preşedinţii americani, a învăţat ce trebuia să ştie din lecturi pe care şi le-a recomandat singur şi din experienţe pe care şi le-a evaluat singur, nu am putea să facem şi noi la fel[36]? Răspunsul simplu este că Lincoln a fost un geniu şi majoritatea dintre noi nu suntem. Se pare că Shakespeare a învăţat singur să scrie. Atunci nu are nimeni nevoie de învăţători?

Merită să ne amintim şi că Lincoln – şi Shakespeare – au avut la dispoziţie o viaţă întreagă ca să devină cine au fost. Tinerii de astăzi nu au, pentru că societatea separă foarte net educaţia generală, pregătirea profesională, ascensiunea într-o organizaţie, responsabilitatea pentru aceasta şi apoi pensionarea. Acest lucru agravează o problemă identificată de Henry Kissinger cu mult timp în urmă: „capitalul intelectual” acumulat de lideri înainte de a ajunge la vârf e singura resursă la care vor putea recurge cât timp se vor afla sus[37]. Acum avem mai puţin timp decât a avut Lincoln pentru a învăţa ceva nou.

Rămâne deci în sarcina universităţii să formeze minţile studenţilor săi cât timp le reţine atenţia, dar mintea academică este ea însăşi divizată. A apărut un gol între studiul istoriei şi construirea teoriei, iar ambele sunt necesare dacă vrem ca scopurile să se alinieze mijloacelor. Istoricii, ştiind că domeniul lor recompensează cercetarea specializată, tind să evite generalizările de care depind teoriile: aşadar, privează complexitatea de simplităţile care ne ghidează prin ea. Teoreticienii, dornici să fie consideraţi „oameni de ştiinţă" socială, caută „reproductibilitatea" în rezultate: acest lucru înlocuieşte complexitatea cu simplitatea în căutarea predictibilităţii. Ambele comunităţi neglijează *relaţiile* dintre general şi particular – dintre cunoaşterea universală şi cea locală – care încurajează gândirea strategică. Şi ambele, ca şi cum ar vrea să adauge şi opacitate acestei insuficienţe, prea adesea scriu prost[38].

Există totuşi o metodă mai veche prin care istoria şi teoria au lucrat împreună. Machiavelli o sugerează în scrisoarea care constituie dedicaţia *Principelui*, în care cel mai mult apreciază „acea cunoaştere a faptelor săvârşite de oamenii mari, pe care am dobândit-o de-a lungul unei bogate experienţe a lucrurilor petrecute în vremurile noastre şi prin lectura neîntreruptă a celor din Antichitate". Pe acestea le-a distilat într-o „cărticică" menită „a vă face [pe protectorul său, Lorenzo de Medici] cu putinţă să înţelegeţi, într-un timp foarte scurt, tot ceea ce eu nu am reuşit să cunosc decât într-un lung şir de ani şi cu multe osteneli şi primejdii pe care le-am întâmpinat"[39].

Carl von Clausewitz, în lucrarea sa clasică, monumentală, dar incompletă, *Despre război*, dezvoltă metoda lui Machiavelli[40]. Istoria în sine, susţine el, este doar un şir lung de poveşti. Aceasta nu înseamnă că sunt inutile totuşi, fiindcă teoria, când este concepută ca o distilare, te scuteşte de la a fi nevoit să le asculţi pe toate iarăşi. Nu ai timp de aşa ceva când te duci la luptă sau în orice alt domeniu de activitate tensionat. Dar nici nu poţi să rătăceşti pur şi simplu, ca Pierre al lui Tolstoi la Borodino. Aici intervine *instrucţia*.

Cu siguranţă, soldatul bine instruit va da rezultate mai bune decât unul fără nicio pregătire, dar ce e instrucţia în accepţiunea lui Clausewitz? Este capacitatea de a apela la principii valabile în timp şi spaţiu, astfel încât să-ţi faci o idee despre ce a funcţionat înainte şi ce nu. Apoi le aplici la situaţia cu care te confrunţi: acesta e rolul scării. Rezultă un *plan* bazat pe trecut, conectat la prezent, pentru atingerea unui obiectiv viitor.

Acţiunea însă nu va respecta planul în toate privinţele. Nu numai că rezultatul ei va depinde de acţiunile celeilalte tabere – celebrele „necunoscute cunoscute" despre care vorbea fostul secretar al Apărării Donald Rumsfeld[41] –, ci va reflecta şi „necunoscutele necunoscute", adică toate lucrurile care ar putea merge prost înainte ca măcar să fi întâlnit un adversar. Împreună, acestea constituie ceea ce Clausewitz a numit „fricţiune", coliziunea teoriei cu realitatea, în privinţa căreia Artabanus a încercat să-l avertizeze pe Xerxes, cu multe secole înainte, la Hellespont.

Singura soluţie este deci să improvizezi, dar asta nu înseamnă doar să inventezi pe parcurs. Poate că te vei ţine de plan, poate că îl vei modifica, poate că vei renunţa cu totul la el. Ca şi Lincoln însă, vei şti direcţia indicată de busolă, indiferent de necunoscutele aflate între tine şi destinaţia ta. Vei avea în minte o gamă de opţiuni pentru a le face faţă, bazate – ca la Machiavelli – pe învăţăminte câştigate cu trudă, de la cei care au parcurs drumul înaintea ta. Restul depinde de tine.

XII

Bărcile care traversează Hellespontul în zilele noastre încă leagă câmpuri de luptă, cum au făcut cândva podurile lui Xerxes: Troia se află la sud, pe malul asiatic; Gallipoli, pe cel european, este şi mai aproape. Acum vasele sunt feriboturi, iar

armatele pe care le transportă sunt turişti, ce profită de faptul că 30 de secole separă locuri aflate la numai 50 de kilometri distanţă. Într-o singură zi ai timp să vezi chiar şi calul troian de la Çanakkale – nu cel real, bineînţeles, ci replica rămasă din filmul cu Brad Pitt din 2004.

Scena nu este atât de grandioasă precum cea văzută de Xerxes de pe promontoriul său în 480 î.Hr., dar evidenţiază o idee importantă: experienţa de luptă este mai rară chiar decât în trecutul apropiat. Din cine ştie ce motiv – teama că un război mondial i-ar putea anihila pe toţi participanţii, întoarcerea la războaie mai mici, care implică numai parţial societăţile care le poartă, sau poate doar norocul –, mai puţini oameni ajung astăzi pe câmpurile de bătălie, purtând lupte. Turiştii le iau locul.

Conceptul de instrucţie în accepţiunea lui Clausewitz îşi păstrează totuşi relevanţa. E cea mai bună protecţie pe care o avem împotriva strategiilor ce devin mai stupide pe măsură ce devin mai mari, o problemă recurentă atât pe timp de pace, cât şi în vreme de război. E singurul mod de a combina contrariile *aparente*, şi anume planificarea şi improvizaţia: să-i înveţi pe alţii simţul comun care vine din a şti când să fii arici şi când vulpe. Unde totuşi, dacă nu în armată şi dacă numai insuficient la universitate şi la muncă, pot tinerii de astăzi să primească o asemenea educaţie?

„Bătălia de la Waterloo a fost câştigată pe terenurile de sport de la Eton”, *nu* a spus ducele de Wellington – deşi, în calitate de principal furnizor de epigrame al epocii victoriene, cu siguranţă ar fi trebuit să o spună[42]. Căci, în afara războiului şi a pregătirilor de război, combinaţia clausewitziană dintre un trecut distilat, un prezent planificat şi un viitor incert apare cel mai explicit în competiţiile de atletism. Cum fitnessul e mai la modă acum decât în epoca marelui duce, participarea la jocuri este mai mare ca niciodată. Dar ce îţi aduce acest lucru şi ce legătură are cu marea strategie?

Înveţi să joci având un instructor, un antrenor, care face ce obişnuiau să facă sergenţii de instrucţie când serviciul militar era obligatoriu: să predea bazele, să crească rezistenţa, să impună disciplina, să încurajeze colaborarea, să-ţi arate cum să

eşuezi şi cum să-ţi revii din eşec. Dar, odată ce începe meciul, antrenorul tău nu poate decât să strige sau să se bosumfle de pe margine. Tu şi coechipierii tăi sunteţi lăsaţi pe cont propriu. Însă vă veţi descurca cu toţii mai bine pentru că aţi fost antrenaţi: nu degeaba salariile antrenorilor la anumite universităţi americane le depăşesc pe cele ale preşedinţilor care i-au recrutat.

Dar oare asta înseamnă că în timpul jocului ai fost arici sau vulpe? Probabil vei considera că întrebarea e prostească, întrucât ai fost ambele: ai avut un plan aricesc, l-ai modificat la nevoie, precum o vulpe, şi ai câştigat sau ai pierdut după cum a funcţionat sau nu. Ţi-ar fi greu să spui, privind înapoi, când ai fost una sau cealaltă. În schimb, ai avut în minte idei opuse în timp ce ai funcţionat.

E cam la fel în majoritatea aspectelor vieţii, în care facem asemenea alegeri instinctiv sau aproape instinctiv. Totuşi, pe măsură ce sporeşte autoritatea, creşte şi conştiinţa de sine. Când asistenţa e mai numeroasă, antrenamentul devine spectacol. Acum contează reputaţiile, restrângând libertatea de a fi flexibil. Liderii care au ajuns la vârf – precum Xerxes sau experţii lui Tetlock – pot deveni prizonierii propriei preeminenţe: se închid în roluri din care nu pot să iasă.

Aşadar, aceasta este o carte despre Hellesponturile *mentale* care separă o asemenea poziţie de conducere, aflată pe un mal, de simţul comun, aflat pe celălalt. Ar trebui să fie traversări libere şi frecvente între ele, pentru că numai prin astfel de schimburi devin posibile marile strategii – alinierile scopurilor la mijloace. Dar curenţii sunt repezi, vânturile înşelătoare, iar podurile fragile. Nu mai e nevoie să intimidăm sau să îmblânzim apele, precum Xerxes. Dar, analizând cum au reuşit alţii, de la acest monarh încoace, să împace contrariile logicii şi ale poziţiei de conducere, ne-am putea antrena pentru trecerile pe care, mai devreme sau mai târziu, vom fi nevoiţi să le facem.

Capitolul 2
Ziduri lungi

Văzute de sus, forma lor ar fi semănat cu cea a unui os uriaş, ros, descărnat şi aruncat la întâmplare în sudul regiunii Atica de vreun zeu sătul aflat mai departe, spre nord, pe Muntele Olimp. Un capăt, ca o articulaţie, se rezema de un pisc stâncos; celălalt aproape atingea apa. Lungimea totală era cam de zece kilometri, dar protuberanţele de la fiecare capăt făceau circumferinţa de vreo 27. Le conectau şase kilometri de tibie neverosimil de subţire: aşezată vertical, construcţia nu şi-ar fi putut susţine greutatea. Dar nu acesta îi era scopul: acestea erau nişte ziduri, cele mai lungi construite vreodată în jurul a *două* oraşe[1].

Atena, la capătul nord-estic, avea vreo 200.000 de locuitori când s-a încheiat construcţia zidurilor, în 457 î.Hr. Pireu, la sud-vest, avea mai puţini locuitori, dar o suprafaţă mai mare: era portul folosit de atenieni pentru comerţ în toată Mediterana, precum şi baza pentru construirea, repararea şi aprovizionarea flotei lor militare, ale cărei „ziduri de lemn” aduseseră victoria la Salamina cu 23 de ani mai devreme. La mult timp după ce Atena şi-a pierdut întâietatea câştigată atunci, istoricul Plutarh a găsit „o înflorire a noutăţii” în clădirile şi spaţiile publice ale oraşului, ca şi cum „vreun spirit peren şi o vigoare nepieritoare s-au amestecat în alcătuirea lor”. Acropola, refăcută, păstrând încă cicatricile focurilor persane, o domina de pe stânca sa, cum face şi acum, după multe alte suferinţe.

Între zidurile care legau Atena de Pireu erau cam 150 de metri: un spaţiu suficient de larg încât să permită un flux

bidirecţional de oameni, animale, care, mărfuri şi comori şi suficient de îngust încât să poată fi apărat. Erau solide – groase de vreo trei metri şi înalte de aproape opt –, dar contrastau ciudat cu eleganţa pe care o păzeau. Pietrele erau puse strâmb în mortar. Coloane rupte ieşeau în afară, ca şi fragmentele de morminte. Explicaţia oficială era comemorarea: trebuia să-ţi aduci aminte de distrugerile făcute de Xerxes când mergeai de-a lungul zidurilor. Strămoşii tăi erau acolo să-ţi amintească[2].

Xerxes luase totul cu el peste Hellespont, mai puţin o mare strategie: dacă aspiraţiile lui *erau* capacităţile lui, de ce să-şi mai bată capul să le alinieze? A descoperit lipsurile abia după ce i le-au arătat pământul, marea, vremea, grecii şi oracolul lor. Crezându-se puternic în toate privinţele, nu a păstrat pe nimeni în rezervă: când unul eşua, urmau şi alţii. Astfel a pierdut, conform unor estimări, mai bine de 900 de trireme şi un sfert de milion de oameni[3].

Grecii, dimpotrivă, cunoşteau numai lipsurile. Spre deosebire de persani, al căror imperiu se întindea de la Marea Egee până în India, grecii ocupau o peninsulă mică, accidentată, care fragmenta resursele şi se opunea autorităţii. Toate oraşele trebuiau să se protejeze singure: niciun Rege al Regilor nu putea să o facă în locul lor. Existau alianţe, chiar şi colonii, dar obligaţiile erau vagi şi loialităţile se schimbau adesea. Acest lucru făcea din Grecia un mediu propice pentru rivalităţi şi, prin urmare, şi pentru strategii[4]. Două dintre ele s-au remarcat după înfrângerea lui Xerxes. Erau diferite din toate punctele de vedere – cu excepţia faptului că lipsurile cereau specializare.

I

Spartanii, care au luptat până la ultimul om la Termopile, erau de multă vreme războinici. Legaţi de Pelopones, dar nu ca

fermieri – agricultura era lăsată în seama sclavilor (*iloţi*) –, strategia lor era să-şi facă armata cea mai bună din Grecia. Neavând niciun alt obiectiv, nu au reuşit să producă nici măcar nişte ruine respectabile. Fiind militari profesionişti, se antrenau constant ca să lupte rareori: rataseră bătălia de la Maraton din 490 pentru că participau la un festival închinat lunii. Dar, când erau stârniţi, ca de invazia lui Xerxes, furia spartanilor le depăşea cu mult numărul. De aceea, în ciuda evenimentelor de la Termopile, atenienii le-au încredinţat lor apărarea terestră. Când aceasta a cedat, ne spune Tucidide, atenienii „s-au hotărât să părăsească cetatea şi, luându-şi avântul, s-au îmbarcat pe corăbii, dobândind astfel experienţa mării”[5].

Erau deja un popor maritim, a cărui reţea comercială se întindea de la Atlantic la Marea Neagră. Atenienii se şi îmbogăţiseră, obţinând profit şi taxe de protecţie din teritoriile lor dependente şi extrăgând argint dintr-un colţ apropiat din Atica. Aşa şi-au finanţat flota la Salamina, dar Temistocle se gândea la mai mult decât nişte „ziduri de lemn” pe mare. Voia ziduri pe pământ, la o scară grandioasă. Încercuind Atena şi Pireul, acestea ar fi făcut din cele două oraşe o insulă – imună la atacuri terestre, aprovizionată cu tot ce era necesar pe mare, hotărâtă să utilizeze o flotă la fel de redutabilă ca armata spartanilor[6].

Aşadar, spartanii şi atenienii au devenit tigri şi rechini, fiecare dominant pe domeniul său[7]. Simţul comun ar fi cerut în acel moment cooperare, deoarece pericolele persane erau în continuare clare şi prezente. În schimb, cele întâmplate nu au avut niciun sens. Grecii au înfrumuseţat, în chip memorabil, civilizaţia pe care o salvaseră – după care aproape au distrus-o[8].

II

Războiul Peloponesiac, dus între Atena, Sparta şi aliaţii lor între 431 şi 404, a semănat cu mult mai scurtele războaie persane într-o privinţă: fiecare a avut un mare cronicar. Tucidide şi-a avertizat însă cititorii că nu va fi Herodot. Istoriile lui se vor abţine de la a fi mai atrăgătoare „decât mai potrivite cu adevărul". „Lipsa elementului mitic" le-ar putea face „mai puţin atrăgătoare pentru auz", dar spera să obţină ceea ce avea să găsească Plutarh mai târziu în rămăşiţele Atenei: o conservare împotriva efectelor timpului şi, astfel, „un bun pentru totdeauna". Ar fi de ajuns, scria Tucidide, ca istoriile sale să fie considerate folositoare de cei care caută „*adevărul clar al faptelor petrecute şi tot aşa al celor ce se vor petrece în viitor, potrivit firii omeneşti, la fel sau în chip asemănător*"[9].

Trecutul şi viitorul nu sunt mai echivalente la Tucidide decât capacităţile şi aspiraţiile în strategie – dar sunt conectate. Putem cunoaşte trecutul doar din surse imperfecte, inclusiv amintirile noastre. Nu putem şti despre viitor decât că îşi va avea originea în trecut, de care se va îndepărta însă. Distincţia lui Tucidide între asemănare şi reflectare – între *tipare* ce supravieţuiesc *de-a lungul* timpului şi *repetări* degradate *de* timp – aliniază asimetria, fiindcă sugerează că trecutul ne pregăteşte pentru viitor numai atunci când se transferă, oricât de imperfect. Tot aşa cum capacităţile restrâng aspiraţiile la ceea ce vor permite circumstanţele.

Aşadar, să ştii un singur lucru mare sau mai multe lucruri mici nu e suficient: asemănările, despre care Tucidide insistă că *trebuie* să se întâmple, pot să apară oriunde de-a lungul spectrului, de la arici la vulpi şi înapoi. Deci Tucidide este vulpe sau arici? E inutil să întrebi, la fel cum ar fi încercarea unui atlet de succes să răspundă. „Inteligenţa de primă clasă" a lui Tucidide împacă idei opuse cu atâta uşurinţă, încât ne oferă cu sutele în istoria sa. Face acest lucru în timp şi spaţiu, dar şi de-a lungul scării: cred că e comparabil numai cu Tolstoi la detectarea unei semnificaţii acolo unde pare să nu fie niciuna.

Nu este o exagerare deci să spunem că Tucidide îi *antrenează* pe toţi cei care îl citesc. Fiindcă, după cum ne aminteşte cu blândeţe cel mai mare interpret modern al său (el însuşi un antrenor ocazional), grecii, în ciuda vechimii civilizaţiei lor, „e posibil să fi crezut lucruri pe care noi fie le-am uitat, fie nu le-am ştiut niciodată; şi trebuie să nu respingem posibilitatea că, cel puţin din anumite puncte de vedere, erau mai înţelepţi decât noi”[10].

III

Spartanii nu au avut niciodată un zid, încrezându-se doar în priceperea lor militară pentru a-i descuraja pe adversari. Când au auzit de planul lui Temistocle de a construi un zid, au încercat să-i convingă pe atenieni că niciun oraş nu ar trebui să o facă: lipsa zidurilor ar încuraja unitatea între greci şi nu le-ar oferi persanilor fortificaţii în cazul unei invazii viitoare. Dar obiectivul real al spartanilor, susţine Tucidide, era să le limiteze atenienilor capacităţile navale, care se dovediseră atât de eficiente la Salamina. Absenţa unor ziduri, care ar fi făcut Atena şi portul său vulnerabile, ar fi îndeplinit acest obiectiv.

Temistocle i-a convins pe atenieni *să pară* că acceptă propunerea Spartei, unde aceştia chiar l-au trimis să poarte negocieri. Între timp, Atena a început un program-fulger de construire a zidului. Toţi au participat, bărbaţi, femei şi copii, folosind tot ce puteau găsi: aşadar, graba şi comemorarea explică în aceeaşi măsură folosirea molozului pentru zid. Când spartanii s-au întrebat de ce discuţiile durau atât de mult, Temistocle a pretins că îşi aştepta nişte tovarăşi care întârziau în mod inexplicabil. În cele din urmă, aceştia au sosit, la fel şi relatările despre planurile atenienilor. Dacă sunt îngrijoraţi, le-a spus Temistocle spartanilor suspicioşi, ar trebui să trimită observatori la Atena, să vadă cu ochii lor. Apoi le-a transmis

atenienilor în secret să-i reţină pe oaspeţii spartani până aproape de finalizarea zidurilor.

Când zidul a fost aproape gata, Temistocle, satisfăcut, a renunţat la prefăcătorie: Atena, a anunţat el, era acum suficient de fortificată pentru a-şi proteja poporul. Orice discuţii viitoare vor considera de la sine înţeles dreptul atenienilor de a-şi stabili interesele proprii *şi* pe cele ale altor greci. Spartanii nu s-au arătat furioşi; totuşi, observă Tucidide, „neatingându-şi scopul, în ascuns, spartanii erau mâniaţi”[11]. Fuseseră păcăliţi – dacă e posibil aşa ceva – de un zid.

IV

Toate acestea s-au întâmplat în 479-478, cu patru decenii şi jumătate înainte de izbucnirea Războiului Peloponesiac. Tucidide le prezintă sub forma unui pasaj retrospectiv, neobişnuit în istoria sa. Vrea să vedem legătura, chiar dacă îndepărtată, dintre un război mare şi o coliziune aproape comică între impasibilitatea spartană şi viclenia ateniană: cauzele mici pot avea consecinţe mari. Nu e ca şi cum nu exista cale de întoarcere. Paşii înainte însă aveau să se facă cu precauţie, pentru că fiecare aspect al relaţiei dintre atenieni şi spartani purta acum semnificaţii multiple.

De exemplu, construirea zidurilor: era o acţiune *defensivă* sau una *ofensivă*? Atenienii voiau ca zidurile să le protejeze „insula”, baza de unde, cu comerţul şi flota lor, aveau să controleze mările din jurul Greciei şi de mult mai departe. Spartanii vedeau siguranţă în absenţa zidurilor, dar numai pentru că armata lor era şi avea să rămână cea mai puternică din Grecia. Dar acesta era chiar motivul pentru care atenienii consideraseră că au nevoie de ziduri. Categoriile sunt prea categorice.

Şi spartanii, şi atenienii au acţionat *strategic* însă, aliniindu-şi aspiraţiile la capacităţi. Fiecare parte urmărea securitatea, dar pe căi diferite; niciuna nu îşi permitea să fie simultan tigru *şi* rechin. În teorie, colaborarea ar fi putut proteja marea şi uscatul de toate pericolele viitoare. Dar aceasta ar fi presupus existenţa încrederii, o calitate cu rădăcini extrem de superficiale în caracterul tuturor grecilor.

După ce i-a păcălit pe spartani, Temistocle s-a întors triumfător în Atena, cum se întorsese şi după Salamina. Dar, cu timpul, popularitatea i-a scăzut: în 470, ecclesia – care răsplătea, dar se şi temea de succesul liderilor săi – îşi folosise puterea de ostracizare ca să-l alunge din oraş. Mereu inventiv, organizatorul victoriei împotriva persanilor a dezertat, la momentul potrivit, trecând de partea persanilor şi petrecându-şi restul vieţii în slujba lor. Şi aşa Xerxes, recent asasinat, a fost oarecum răzbunat în cele din urmă, în ciuda lui Eschil[12].

V

Unul dintre producătorii *Perşilor* a fost Pericle, un aristocrat atenian care a dat numele epocii care a urmat. Amabil, modest, dar abil în a-şi atrage adepţi, a fost patron al artelor, comandant militar de succes, diplomat cu experienţă, economist perspicace, teoretician de o originalitate durabilă al dreptului constituţional, unul dintre cei mai buni oratori ai tuturor timpurilor, cel care a reconstruit Atena aşa cum o ştim încă şi, mai bine de un sfert de secol, conducătorul acestui oraş şi al imperiului pe care îl controla[13]. Totuşi, Pericle a fost cel care, mai mult decât oricine altcineva, a dezlănţuit Războiul Peloponesiac – rezultatul neintenţionat al construirii unei culturi pentru a susţine o strategie.

Spartanii nu aveau nevoie de o cultură nouă, fiindcă războaiele cu persanii le-o lăsaseră pe cea veche intactă în mare parte. Cultura atenienilor era însă dată peste cap. Ei îşi demonstraseră priceperea în lupta pe uscat învingându-i pe persani (fără spartani) la Maraton în 490 şi (cu spartanii) la Plateea în 479. Dar „insula" lui Temistocle impunea renunţarea la această pricepere: Atena, se temea el, nu ar putea să concureze niciodată cu armata Spartei[14]. Pe la mijlocul anilor 450, Pericle, care îi împărtăşea opinia, terminase zidurile din jurul Atenei şi Pireului, deschizând astfel posibilitatea de a se bizui întru totul pe mare în orice război viitor. Noua strategie avea logică, dar îi făcea pe atenieni, după cum observa Tucidide, un popor diferit.

Fermierii susţinuseră în mod tradiţional Atena: câmpurile şi viile lor aprovizionau oraşul în vreme de pace, iar ei completau efectivele infanteriei şi cavaleriei când veneau războaiele. Acum însă, proprietăţile lor erau dispensabile şi influenţa lor diminuată. Ar fi devenit refugiaţi dacă i-ar fi invadat spartanii, înghesuindu-se în oraş să vadă de pe ziduri cum le sunt distruse casele, culturile şi măslinii. Pericle, el însuşi proprietar de pământ, a promis să le ardă pe ale sale, ca să-şi demonstreze hotărârea. În cele din urmă, a presupus el, spartanii, îngrijoraţi că şi-au lăsat pe pământuri iloţi care nu erau de încredere, ar fi renunţat şi s-ar fi întors acasă – dar nu din cauza vreunei acţiuni a celor care conferiseră anterior stabilitate societăţii ateniene. Între timp, navele care ar fi plecat din Pireu ar fi sprijinit Atena din teritoriile ei dependente de peste mări, iar marina ei ar fi atacat linia de coastă neprotejată a spartanilor, grăbindu-le astfel plecarea[15].

O flotă comercială şi o marină ar fi fost însă scumpe. Ca să lupte pe uscat, un hoplit atenian – un infanterist – avea nevoie doar de o sabie, un scut, o cască, o armură minimală şi încredere deplină în cel de lângă el, pentru că falangele greceşti avansau ca o unitate: improvizaţia însemna dezastru. Marina însă necesita facilităţi portuare, vase, pânze şi cete de vâslaşi dispuşi să se bălăcească în apa de pe fundul calei, murdărită de

excreţiile lor (triremele făceau rareori popasuri), incapabili să vadă cum decurge lupta şi riscând să se înece în caz că nu mergea bine. Ceva trebuia să-i încurajeze dincolo de imaginea unor vile (pe care majoritatea nu le avuseseră niciodată) sau de exerciţiile de aliniere în formaţie (inaplicabile la posturile lor de luptă urât mirositoare şi alunecoase)[16].

Nu numai vâslaşii aveau nevoie de motivaţie. Triremele erau nave de război, utile numai pentru a le lovi pe altele. Constructorii lor – fie ei simpli cetăţeni sau trezoreria publică – nu se puteau aştepta la profit: trebuiau să existe nişte beneficii mai puţin tangibile. Şi nici atenienii nu puteau să-şi forţeze coloniile să-i hrănească: trebuia să întreţii culturile agricole, animalele şi peştii, nu să le dai ordine. Şi nici oraşul nu putea plăti femeile şi copiii să lucreze la ziduri: interesele familiilor trebuiau să coincidă cu cerinţele strategice. Întreprinderile masive trebuie să aibă stimulente masive. Cineva trebuie să le arate tuturor – sau aproape tuturor – că sacrificiile făcute acum vor da roade mai târziu. Şi cele la care se gândea Pericle nu erau destinate zeilor, ca odinioară[17], ci unui oraş care devenise un stat ce se transforma într-un imperiu.

Care trebuia să rămână totuşi o comunitate. Pentru ca Atena să se poată baza pe ardoarea *indivizilor*, trebuia să motiveze clasele din oraş şi populaţiile din întregul imperiu, menţinându-şi în acelaşi timp coeziunea rivalei sale, Sparta, care era încă, în multe feluri, un orăşel. De aceea, construirea unei culturi a devenit o prioritate pentru Pericle.

VI

Pericle a folosit „oraţia funebră” rostită la Atena la sfârşitul primului an al Războiului Peloponesiac ca să explice care erau speranţele sale. Morţii îşi dăduseră viaţa, le-a spus el celor

îndoliaţi, pentru *universalitatea specificului atenian*: Atena nu imita pe nimeni, ci era un model pentru toţi. Totuşi, cum să împaci aceste aparente contrarii? Soluţia lui Pericle era să conecteze scara, spaţiul şi timpul: cultura atenian㠠avea să vorbească oraşului, imperiului şi vremurilor viitoare. Din fericire, Tucidide sau cineva în care avea încredere s-a aflat acolo şi a luat notiţe în timp ce vorbea marele om[18].

Cu mult înainte de Pericle, Atena începuse să încline spre democraţie, pe care el a definit-o ca fiind „condusă nu de câţiva, ci de mai mulţi”. La vremea la care a ajuns la putere, oricare cetăţean adult de sex masculin care nu era sclav putea să ia cuvântul şi să voteze în adunarea atenian㠠: având între 5.000 şi 6.000 de participanţi constanţi, era cel mai mare organ deliberativ care existase până atunci – afirmaţie încă valabilă[19]. „Aceiaşi oameni”, susţinea Pericle în discursul său, „pot să cunoască fără lipsuri treburile publice, deoarece noi singuri nu socotim inactiv pe cel care nu ia parte la chivernisirea acestor treburi, ci-l numim inutil”. Discuţia era „o lămurire [...] de a porni la înfăptuirea a ceea ce trebuie”.

Adunarea funcţiona prin separarea virtuţii de statutul social. Dacă un om vrea să participe – o virtute –, atunci faptul că „n-are vază” – statut – nu îl va împiedica. Rezulta de aici că oricine putea să consolideze o fortificaţie, să repare o barcă, să tragă la rame, să-i plătească pe alţii să facă aceste lucruri sau chiar să crească un copil care le-ar putea face într-o bună zi servea statul. Experienţa era utilă, dar specializările care stratificau alte societăţi nu erau necesare. „După părerea mea”, se lăuda Pericle, „fiecare bărbat de la noi ar putea să-şi mlădie corpul, fără ajutorul cuiva, cu dibăcie şi graţie, în cele mai multe feluri de ocupaţii”.

Bazându-se pe ziduri, corăbii şi vâslaşi, atenienii democratizaseră participarea la război. Nu aveau elite de războinici antrenaţi din copilărie, spre deosebire de spartanii care respectau o ierarhie severă. Dar aveau mai mulţi războinici, pe care statul se putea bizui ca să-i protejeze *şi* să-i stabilească interesele. „Lacedemonienii caută încă de tineri, prin exerciţii obositoare, deprinderea de a fi curajoşi, pe când

noi, deşi ducem o viaţă mai destinsă, nu înfruntăm deloc mai puţin curajos decât ei primejdiile de acelaşi fel.”

Democraţia din cadrul adunării era un model pentru oraş; cum rămânea cu imperiul? Reducându-şi angajamentele pe uscat, atenienii îşi extinseseră nevoia de control pe mare. În jur de 200 de state aliate sau vasale le datorau supunere când a început Războiul Peloponesiac[20]. Dar circumstanţele, atitudinile şi chiar limbile variau semnificativ: putea Atena să aibă încredere în *alte culturi* ca să şi-o susţină pe a sa?

Oraşul îşi făcuse „prieteni”, a recunoscut Pericle, acordând favoruri, astfel încât „să-şi păstreze recunoştinţa altuia, ca fiindu-i datorată prin bunăvoinţa aceluia căruia i-a făcut serviciul, pe când cel care datorează [un serviciu] este mai puţin zelos, ştiind că răspunde printr-o faptă virtuoasă nu ca să-şi atragă recunoştinţă, ci ca să-şi achite o datorie”. Însă atenienii au furnizat aceste beneficii „nu gândindu-ne la interes, ci având siguranţa libertăţii”. Ce voia să spună Pericle era că Atena avea să facă din imperiul său o entitate mai puternică şi totodată care să inspire mai multă încredere decât imperiul oricărui rival[21].

În acest fel, putea să propage democraţia în mai multe culturi, pentru că statele nesigure, temându-se de mai rău, s-ar alinia de bunăvoie la Atena[22]. Interesul propriu avea să devină confort şi apoi afinitate. Din acest motiv, transparenţa era vitală: „Noi le deschidem cetatea tuturor şi nu există învăţătură sau spectacol de la care să oprim pe cineva să ia parte”. Atenienii au constatat că „nu ne bucurăm mai mult de roadele care se fac la noi decât de cele aduse de alţi oameni”. Zidurile le-au făcut cetăţenia globală.

Apelul lui Pericle la viitor va fi comemorarea. Eroii pe care îi onora nu aveau nevoie de simboluri: aveau „mormântul [...] în orice loc”. Dar cultura lor avea să construiască monumente ca „mari dovezi”. Acestea urmau să includă arhitectura şi decorarea oraşelor, pentru care Pericle a cheltuit atât de mult timp şi averi. Aveau să fie şi texte – lucrările filosofice, piesele de teatru, istoriile, discursurile lui –, mesaje călătorind în timp spre vremuri îndepărtate, care confirmau singularitatea epocii

sale. Şi ruine: „Am forţat toate mările şi ţările să fie accesibile îndrăznelii noastre şi peste tot am temeinicit monumente nepieritoare ale faptelor noastre rele şi bune”.

Ca oratorie, discursul lui Pericle e comparabil doar cu cel al lui Lincoln la Gettysburg. Dar, dacă Lincoln făcea o legătură între costurile războiului şi succesul militar, Pericle recunoştea eşecul strategic. În definitiv, sperase *să evite* un război cu Sparta balansând superioritatea terestră a acesteia cu supremaţia navală ateniană şi construind totodată un nou tip de imperiu, a cărui atractivitate să înlăture orice suspiciuni ar putea să provoace[23]. Deci cum a ajuns Pericle să definească o cultură menită să prevină un război după ce unul mare izbucnise deja?

VII

Tucidide oferă trei explicaţii. Prima e că, în 435, Epidamos, un orăşel izolat, confruntându-se cu un război civil, a cerut ajutor în zadar suzeranului său, Corcyra, dar a primit asistenţă de la rivalul Corcyrei, Corint, înfuriindu-i astfel pe corcyrieni, care au trimis o flotă spre Epidamos, provocând Corintul să-şi trimită propriile vase, precum şi o armată şi colonişti, după care ambele tabere au cerut ajutorul atenienilor, care le-au oferit corcyrienilor o alianţă defensivă ce a târât Atena într-o bătălie navală cu Corintul, determinându-i pe atenieni să asedieze apoi Potideea, o colonie a corintienilor, care în acel punct le-au cerut spartanilor să invadeze Atica, dar aceştia, în schimb, i-au invitat pe atenieni şi pe corintieni să-şi justifice poziţiile în faţa adunării spartane. Apoi aceasta, mişcată nu atât de argumentele pe care le-a auzit cât de teama de „creştere a puterii atenienilor” – a doua explicaţie a lui Tucidide, mai succintă –, a votat în 432 să declare război[24].

Prima relatare reconstituie un lanţ cauzal cu detalii ameţitoare. A doua confirmă că a fost un lanţ, nu o înşiruire întâmplătoare de evenimente. Dar niciuna nu arată cum „vreo prostie din Balcani”[25] – Epidamos e Durrësul din Albania modernă – a provocat un război la fel de devastator pentru greci precum a fost, în contextul vremii, Războiul de Treizeci de Ani pentru europeni în secolul al XVII-lea sau cele două războaie mondiale pentru toţi participanţii în secolul XX[26]. Ca să înţelegem acest lucru, avem nevoie de a treia explicaţie a lui Tucidide, şi anume că Pericle s-a înşelat crezând că imperiul său va inspira mai multă încredere decât rivalii.

Tucidide o oferă – mai mult implicit decât explicit – în reconstituirea dezbaterii din Sparta. Aceasta a fost de fapt „o judecată a lui Pericle”, cu corintienii în rol de procurori, atenienii apărători şi spartanii – singurii vorbitori cărora Tucidide le indică numele – în roluri de judecători. Problema discutată se referea la cât de universală poate fi sau ar trebui să fie o cultură distinctă.

Corintienii au început prin a-i învinui pe *spartani* pentru zidurile lungi ale atenienilor. „Lipsa voastră de informare” a lăsat loc pentru vicleşugul lui Temistocle cu decenii în urmă, de unde Atena a conchis despre spartani că „văd, dar nu le pasă”.

> Voi, lacedemonienilor, singuri dintre eleni, şedeţi liniştiţi şi nu ajutaţi pe cineva cu forţa, ci cu şovăiala, şi voi singuri nu procedaţi de la început la distrugerea puterii crescânde a unui duşman, ci numai când s-a dublat. Desigur, despre voi se spunea că sunteţi în siguranţă, căci faima este mai mare decât realitatea.

Atenienii, în schimb, erau „îndrăzneţi peste puterile lor şi se avântă [în primejdie, trecând] peste cele hotărâte”. Viteza cu care acţionau făcea ca, „pentru ei singuri, stăpânirea şi nădejdea dobândirii celor plănuite să se confunde”. Atenienii „sunt făcuţi ca nici ei să nu stea liniştiţi, dar nici pe alţii să nu-i lase în pace”. Din aceste motive, spartanii ar trebui să-i ajute pe potideeni, invadând Atica. Dacă nu ar proceda astfel, i-ar face pe ceilalţi „să se întoarcă către alianţa cu alţii”[27].

Atenienii au răspuns amintind de războaiele persane, „deşi este greu să le repetăm, după ce le-am tot relatat în public”. În ciuda sacrificiului spartanilor la Termopile, „noi veneam dintr-o cetate care nu mai exista şi ne-am avântat în primejdie pentru o

cetate cu slaba nădejde că va mai exista şi v-am salvat în acelaşi timp, într-o oarecare măsură, şi pe voi, şi pe noi”. Cât despre imperiu, „această conducere am dobândit-o nu pentru că am fi întrebuinţat violenţa, ci pentru că voi n-aţi voit să rămâneţi mai departe în războiul împotriva forţelor existente ale barbarului, iar lângă noi au venit aliaţii şi ne-au rugat ei înşişi să le fim conducători”. Aşadar, atenienii au făcut ce ar fi făcut oricine. Având în vedere „neprevăzutul războiului”, spartanii ar trebui să decidă ce să facă „pe îndelete”. E ştiut că mult prea adesea „oamenii, când pornesc la război, încep mai întâi lucrul pe care ar trebui să-l facă mai la urmă şi deliberează abia când încep suferinţele”[28].

Archidamos, regele spartan, i-a susţinut pe atenieni. A avertizat că războiul necesită nu atât arme, cât bani, mai ales dacă adversarii sunt o putere continentală şi una maritimă. Pentru că, „dacă nu-i vom învinge cu flota sau nu le vom suprima resursele cu care întreţin flota, vom suferi repetate înfrângeri”. Diplomaţia era alegerea cea mai înţeleaptă, lăsând deschisă posibilitatea, în cazul unui eşec, de a ocupa părţi din Atica, dar fără a le distruge, fiindcă nimeni nu ar avea de câştigat. Nemulţumirile corintienilor cu privire la „încetineala” spartanilor ignorau posibilitatea ca graba de a porni la război să-i amâne încheierea, lăsându-l „moştenire şi copiilor”[29].

Totuşi, adunarea spartană urma să ia decizia finală, iar Stheneladas, unul dintre cei şapte efori – magistraţi –, a fost victorios. Deoarece atenienii se luptaseră cu persanii, dar îi trataseră rău pe spartani, a argumentat el într-o logică circulară, meritau „o dublă pedeapsă, pentru că din buni s-au făcut răi”. Mai multe vorbe vor face şi mai mult rău. „Votaţi deci, lacedemonienilor, războiul demn de Sparta şi [...] cu zeii, să pornim împotriva celor care fac nedreptăţi.” Părerile exprimate prin strigăte au fost neclare, dar când lacedemonienilor li s-a cerut să se ridice şi să se împartă în două grupuri, adunarea l-a susţinut pe Stheneladas. Astfel, repetă Tucidide, „atenienii ajunseseră puternici şi, inspirând teamă lacedemonienilor, i-au silit să poarte război”[30].

VIII

Pericle nu a asistat la „judecata” sa din Sparta, dar probabil că şi-a ales purtătorii de cuvânt cu grijă. E cu atât mai surprinzător, aşadar, că apărarea lor a fost neconvingătoare, chiar şi date fiind avertizările regelui spartan cu privire la pericolele războiului. Pericle îşi construise cariera şi cultura oraşului său pe persuasiune[31]. Ceva mersese foarte prost.

Poate că reprezentanţilor săi le lipsea elocvenţa lui, fapt care i-a silit să revină la afirmaţia că toate imperiile devin opresive, şi nu la insistenţa lui Pericle că al său va elibera spiritul uman. Poate că Pericle însuşi ar fi cedat în faţa zelului acuzării corintienilor: ei au spus foarte clar că întâlnirile cu atenienii nu le eliberaseră şi *lor* spiritul şi că nici spartanii nu trebuiau să se aştepte la aşa ceva. Totuşi, poate că erau şi argumente circulare în logica lui Pericle, pe care dezbaterea din Sparta le-a evidenţiat.

Grecii gândeau cultura în termeni de caracter. Era predictibilitate la toate scările: comportamentul unui oraş, al unui stat sau al unui popor în lucruri mici, în cele mari şi în cele intermediare[32]. Ştiind cine sunt şi ce vor, spartanii erau întru totul previzibili. Nu considerau că era nevoie să se schimbe, nici ei şi nici alţii. Strategia atenienilor de a-şi împrejmui oraşele cu ziduri le remodelase însă caracterul, obligându-i să străbată lumea fără odihnă. Pentru că *ei* se schimbaseră, trebuiau să-i schimbe şi pe alţii – asta înseamnă să ai un imperiu –, dar pe câţi, în ce măsură şi prin ce mijloace? Nimeni, nici măcar Pericle, nu putea să spună cu uşurinţă.

Pericle nu era Xerxes. „Mă tem mai mult de greşelile noastre decât de planurile duşmanilor”, a recunoscut el când războiul era aproape. Ştiind că imperiul atenienilor nu se putea extinde la infinit, Pericle „le-a redus fără cruţare fanteziile nenumărate”, explică Plutarh, „gândind că vor avea oricum destul de lucru să-i ţină pe spartani în frâu”[33]. Dar, după cum au

recunoscut şi trimişii lui Pericle în faţa adunării spartane, încurajarea în imperiu a egalităţii pe care o susţinea în interiorul oraşului putea să ducă la contractare, poate chiar la prăbuşire.

> Iar acei aliaţi care s-au obişnuit să trateze cu noi pe picior de egalitate, dacă împotriva a ceea ce cred ei că ar trebui să se întâmple sunt oricât de puţin în inferioritate, fie printr-o sentinţă dată de noi, fie prin forţa de care dispun în virtutea dominaţiei, nu sunt recunoscători că nu li se ia mai mult, ci se mânie pentru puţinul luat mai mult decât dacă am fi stabilit de la început procedura legală, şi am fi obţinut în mod evident mai mult.

Perşii îşi trataseră imperiul cu mai multă asprime, dar aceasta se întâmplase în trecut şi „prezentul este întotdeauna greu pentru supuşi” – un cuvânt ciudat folosit pentru a-i desemna pe „aliaţii” atenieni. Dacă spartanii ar fi preluat puterea, atunci şi ei ar „fi pierdut simpatia pe care aţi dobândit-o pentru teama pe care o inspirăm noi altora”[34].

Egalitatea deci era circularitatea din logica lui Pericle. O considera admirabilă, la fel ca imperiul, dar a intuit mai greu că încurajarea uneia ar reduce-o pe cealaltă. Oraţia sa funebră reflectă această contradicţie: vorbea despre alianţe voluntare în căutarea unui bine comun – dar îi şi felicita pe atenieni pentru că impuseseră peste „toate mările şi ţările [...] faptele noastre rele sau bune”. E ca şi cum, în loc să aibă în minte în acelaşi timp idei opuse, îşi scindase caracterul: doctorul Jekyll îi făcea loc, în mijlocul discursului, domnului Hyde. Ultimii ani de viaţă ai lui Pericle au urmat o traiectorie similară.

IX

Un muşuroi transformat într-un munte ne arată cum anume. Megara era – şi încă este – un orăşel de la capătul nord-estic al istmului Corint, singura legătură pe uscat dintre Peloponeş şi restul Greciei. Cetăţenii săi se certaseră de mult cu atenienii, deşi nu reprezentau o ameninţare militară pentru oraşul mai

mare. Megarienii puteau să se alăture unei alianţe ostile: cea cu Corintul, aflat aproape, era cea mai probabilă. Dacă s-ar fi creat o asemenea alianţă, ar fi putut urma altele, aşa că în 433 Pericle a convins adunarea să le refuze megarienilor privilegii comerciale în Atena şi să le interzică folosirea porturilor din întregul imperiu.

Megara avea alte opţiuni: într-adevăr, interdicţia părea atât de inutilă, încât Aristofan a satirizat-o în comedia sa *Acharnanienii*, scrisă la câţiva ani după moartea lui Pericle. Dar decretul era conceput să-i descurajeze pe megarieni, nu să-i înfometeze. Era un embargo economic menit să descurajeze posibilele dezertări prin mijloace nonmilitare. În mod previzibil, această inovaţie i-a alarmat pe spartani, care au făcut din revocarea decretului una dintre condiţiile pentru evitarea războiului. În mod mai puţin previzibil – fiindcă beneficiile edictului păreau mult mai mici decât riscurile renunţării la el –, Pericle a refuzat.

Încăpăţânarea lui a fost una dintre sursele nemulţumirii din adunarea spartană, dar, chiar şi după ce au votat pentru război în 432, spartanii nu s-au grăbit să acţioneze. Au trimis trei emisari la Atena în anul următor, fiecare căutând un compromis. Pericle însă a refuzat toate ofertele: „Eu, atenienilor, îmi menţin neîncetat părerea că nu trebuie să cedaţi peloponesienilor”.

Decretul privind Megara putea părea „un lucru neînsemnat”, dar retragerea lui ar fi însemnat coborârea pe o pantă alunecoasă. „Dacă în aceste probleme veţi ceda, o să vă ceară îndată alt lucru şi mai mare.” Diplomaţia era astfel exclusă, războiul rămânând unica alternativă: nu conta dacă motivul era „important” sau „neînsemnat”. Căci nu îi zdrobise Temistocle pe persani cu mai puţine resurse decât avea acum Atena? „Trebuie [...] să pedepsim pe duşman prin orice mijloace şi să ne străduim s-o predăm [cetatea] urmaşilor noştri tot atât de mare.”[35]

Ca o răsturnare a sfatului atenienilor către spartani, Pericle era cel care se grăbea acum. La ordinele sale, se presupune, ultimul emisar spartan nici măcar nu a mai fost primit în

Atena, ci i s-a spus să plece din Atica până la căderea nopţii. Acesta ar fi zis, în timp ce trecea graniţa: „Această zi va fi începutul unor mari nenorociri pentru Elada”[36].

X

Pericle „nu mai era acelaşi om ca înainte”, observa Plutarh, „nici blând şi cumsecade cu poporul, ca şi cum ar fi fost gata să cedeze plăcerilor lui şi să se supună dorinţelor mulţimii, ca un cârmaci care se lasă în voia vânturilor”. Tucidide a simţit şi el o rigiditate asemănătoare: Pericle „se împotrivea în totul lacedemonienilor, nelăsând pe atenieni să cedeze, şi îndemnându-i la război”[37]. Dar de ce această schimbare?

Poate că îmbătrânise: e mai greu să rămâi flexibil pe măsură ce înaintezi în vârstă. Poate că, după cum sugerează biograful lui Pericle, crizele acumulate la sfârşitul anilor 430 i-au intensificat emoţiile, reducându-i disponibilitatea de a face compromisuri[38]. Totuşi, poate că există o explicaţie în ceea ce înseamnă să conduci sau, cum spune Plutarh, să „cârmuieşti”.

O cale este să găseşti curenţii pe care poţi naviga. După ce ţi-ai stabilit destinaţia, ridici pânzele, îţi motivezi vâslaşii, te adaptezi la vânturi şi la curenţi, eviţi bancurile de nisip şi stâncile, laşi loc pentru neprevăzut şi utilizezi eficient energia finită. Controlezi anumite lucruri, dar te aliniezi la altele. Balansezi, fără să uiţi niciodată că motivul pentru care faci acest lucru e ca să ajungi de unde eşti acolo unde vrei să mergi. Eşti vulpe *şi* arici în acelaşi timp – chiar şi pe apă. Iată-l pe Pericle cel tânăr, la cârma Atenei: un polihistor având un scop.

De-a lungul timpului însă, Pericle a încercat să controleze fluxurile: vânturile, curenţii, vâslaşii, stâncile, oamenii, duşmanii lor, chiar şi soarta, ajunsese el să creadă, îi vor asculta ordinele. Aşadar, se putea baza pe lanţuri cauzale întortocheate: dacă A, atunci nu numai B, ci cu necesitate C, D şi E. Planurile,

oricât de complexe, aveau să se desfăşoare după cum fuseseră elaborate. La bătrâneţe Pericle cârmuia încă Atena; acum era însă un arici care încerca să păstorească vulpi, o cu totul altă treabă, mai dificilă.

Distincţia clarifică ceea ce Tucidide tot încearcă să ne spună: că *frica* generată de *creşterea* puterii ateniene a cauzat Războiul Peloponesiac. Acestea sunt, până la urmă, două tipuri de creştere. Una se petrece treptat, permiţând adaptarea la mediu, pe măsură ce mediul se adaptează la orice e nou. Crescătorii iscusiţi pot modela acest proces: pentru ei, cultivarea e ca navigaţia pentru cârmacii lui Plutarh – gestionarea *simultană* a unor lucruri separate. Dar niciun fermier sau grădinar nu poate să pretindă că anticipează, cu atât mai puţin că controlează, tot ce s-ar putea întâmpla de la plantarea seminţelor la strânsul recoltelor.

Celălalt tip de creştere sfidează mediul. Vine din interior, aşa că ignoră ce e în exterior. Se împotriveşte cultivării, stabilindu-şi o direcţie, un ritm şi un scop proprii. Pentru că nu anticipează niciun obstacol, nu face niciun compromis. Ca un prădător necontrolat, o buruiană imposibil de stârpit sau un cancer în metastază, nu vede unde se duce până când e prea târziu. Îşi consumă *succesiv* împrejurimile şi, în cele din urmă, pe sine[39].

La început, Pericle a cârmuit în voia curenţilor – o strategie de persuasiune. Când nu au fost toţi convinşi însă, a început să cârmuiască împotriva curenţilor – o strategie de confruntare. În ambele cazuri a contestat situaţia existentă: Grecia nu avea să mai fie la fel după aceea. Dar persuasiunea, urmărită cu răbdare, s-ar fi apropiat mai mult de cultivare şi deci de navigare decât de confruntările în care Pericle i-a implicat pe atenieni. Aceasta este diferenţa, fundamentală în strategie, dintre respectarea constrângerilor şi negarea existenţei lor.

Poate a crezut că nu are de ales. Odată ce persuasiunea a eşuat, confruntarea ar fi putut să pară singurul mod de a nu se abate de la calea lui. De ce totuşi trebuia să facă asta? De ce să nu se abată, precum Lincoln mai târziu, ca să evite mlaştinile, deşerturile şi prăpăstiile? Asemenea lui Lincoln, şi Pericle privea spre vremurile viitoare. A lăsat până şi monumente

pentru acestea şi le-a trimis mesaje. Dar nu a lăsat în urmă un stat funcţional: a fost nevoie de mai bine de două milenii ca democraţia să redevină un model atrăgător pentru mase. Asta nu înseamnă să fii un cârmaci cu clarviziune, ci să-ţi izbeşti vasul de stânci, aşteptând îndelung sosirea salvatorilor.

XI

Spartanii au invadat Atica în primăvara anului 431, iar atenienii, după cum plănuiseră, şi-au evacuat domeniile, înghesuindu-se în oraş să privească fumul ridicându-se la orizont, şi şi-au urmat strategia. Însă starea lor de spirit nu era aceeaşi ca atunci când Temistocle ordonase evacuarea Atenei, cu jumătate de secol în urmă. La acea vreme, victoria de la Salamina venise repede. Acum nu era niciun triumf la orizont. Oraţia funebră a lui Pericle i-a consolat pe cetăţeni, dar nu prea le-a ridicat moralul şi în 430 spartanii s-au întors – alături de un aliat pe care nimeni nu ar fi putut să-l anticipeze.

Sursa ciumei care a lovit Atena în acea vară rămâne un mister: fără îndoială însă, strategia de „insulă” i-a amplificat efectele. Atenienii îşi deschiseseră oraşul lumii, după cum se lăuda Pericle, dar îl şi izolaseră de împrejurimi. Acest fapt transformase zidurile lungi într-un recipient în care bacterii din întregul imperiu şi-au găsit gazde din toată Atica – un cosmopolitism neintenţionat, dar fatal. Au murit chiar şi câinii şi vulturii care au mâncat cadavrele neîngropate, îşi amintea Tucidide, deşi el a supravieţuit cumva. Atenienilor le fuseseră distruse proprietăţile, iar acum şi boala îi distrugea trupeşte, aşa că „începură să-l învinuiască pe Pericle că el îi convinsese să poarte război şi din pricina lui dăduseră peste atâtea nenorociri”[40].

La început Pericle a refuzat să convoace adunarea, dar apoi a înfruntat-o. Singura lui greşeală, a insistat el, a fost să

subestimeze fermitatea locuitorilor, pentru că „trebuie să suferim şi cele care ne vin de la zei de nevoie, iar cele ce ne vin de la duşmani cu bărbăţie”. Refugiaţii de dincolo de ziduri ar fi trebuit să laude flota care i-a protejat şi imperiul care i-a sprijinit: „Această putere nu e de comparat cu folosul pe care-l aduc casele şi pământul, de care voi vă socotiţi lipsiţi, ca şi când aţi fi pierdut lucruri mari, ci socotindu-le doar [...] altă înfrumuseţare de lux”, care aşadar „pot fi neglijate”.

Totuşi – şi „într-adevăr” – acele „lucruri mari” presupuneau „o tiranie”. Dominaţia asupra imperiului „se vede că este nedrept să o instaurezi, dar primejdios s-o părăseşti”. Acum supuşii imperiului îşi urau conducătorii şi, dacă ar fi avut de ales, i-ar fi primit pe alţii. De ură însă „au avut parte – când conduceau – toţi cei care s-au socotit vrednici să conducă pe alţii”. Dacă e cauzată de „realizarea unor ţeluri măreţe”, „nu dăinuie mult timp”, pentru că „strălucirea, care o urmează îndată, şi gloria, de după aceea, rămân veşnic în amintire”[41]. Şi, astfel, Pericle a apelat din nou la viitor ca să se salveze – ca şi cum el şi oraşul său puteau să aştepte salvarea timp de secole.

XII

Dar Pericle a murit de ciumă în 429, lăsând Atena pe muchie de cuţit, pe care el însuşi o ascuţise. De o parte era specificul democratic pe care spera să-l facă universal. De cealaltă – cruzimea generală care dominase în lume până atunci. Într-o epocă fără boli, frică, iraţionalitate, ambiţie şi amăgire, poate că succesorii lui Pericle ar fi echilibrat aceste contrarii. Tucidide nu s-ar fi aşteptat totuşi la aşa ceva, „cât timp firea oamenilor va fi aceeaşi”[42]. Restul istoriei sale reconstituie decăderea atenienilor dintr-o cultură extraordinară într-una obişnuită.

Acest fapt e cel mai bine ilustrat în două episoade petrecute la un interval de 12 ani, şi ambele au implicat vâslitul.

În 428, locuitorii din Lesbos, o insulă în apropiere de coasta Asiei Mici, au respins alianţa cu Atena şi au căutat sprijinul Spartei. Temându-se de un asemenea exemplu, atenienii au făcut o blocadă în jurul portului principal, Mytilene, şi au trimis o armată să izoleze oraşul. Spartanii au promis ajutor, dar – tipic – nu l-au acordat şi, în vara următoare, mytilenenii s-au predat. Hotărât să descurajeze noi trădări, Cleon, atenianul cel mai de seamă de atunci, a propus ca bărbaţii să fie măcelăriţi, iar femeile şi copiii vânduţi ca sclavi: „Dacă revolta lor e dreaptă, atunci conducerea voastră e nedreaptă". Adunarea a fost de acord şi o triremă s-a îndreptat spre Mytilene cu aceste ordine.

Dar apoi adunarea s-a răzgândit. Diodotos, unul dintre rivalii lui Cleon, a spus că imperiul atenian ar fi fost o „cetate liberă". Bineînţeles că s-ar fi revoltat dacă ar fi fost oprimată. Nu avea logică „[să-i] ucidem, fie şi cu dreptate, tocmai pe cei pe care avem interesul să-i ţinem în viaţă". Adunarea a votat din nou şi Diodotos a câştigat la limită. Aşadar, o a doua triremă a fost trimisă să o oprească pe prima şi să anuleze ordinele – dar pentru aceasta trebuia să se vâslească din greu.

Vâslaşii din prima corabie, scrie Tucidide, nu s-au grăbit „la un lucru nefiresc". Cei de pe a doua, trimişi să prevină o oroare, aveau motive să se grăbească. Au primit raţii speciale de vin şi de turte de orz, mâncau la galere şi dormeau numai când alţii îi înlocuiau. Traversând Marea Egee în timp record, au ajuns la Mytilene exact în timp ce ocupanţii atenienii aflau de la prima triremă, mai lentă, ce li se cerea să facă. Din fericire, nu apucaseră să acţioneze şi nu a avut loc niciun masacru. Tucidide minimalizează situaţia, spunând doar că pericolul „fusese într-adevăr mare"[43].

Apoi, în 416, atenienii au trimis o armată spre Melos, o insulă de lângă peninsula Pelopones, ce era de multă vreme colonie spartană, dar rămăsese neutră în Războiul Peloponesiac. Melienii ar trebui să se supună atenienilor, li s-a spus, nu pentru că erau îndreptăţiţi să facă asta – numai cei

egali aveau drepturi –, ci pentru că „cei puternici fac ceea ce pot, iar cei slabi suferă ceea ce trebuie”.

Şocaţi de această afirmaţie (cititorii moderni ai lui Tucidide încă au această tendinţă), melienii le-au amintit atenienilor că avuseseră cândva reputaţia de oameni drepţi: dacă o renegau acum, ar fi „şi pentru alţii un exemplu”. Atenienii le-au răspuns că-şi asumă riscul. Le voiau melienilor numai binele încercând să-i subjuge:

MELIANUL — Şi mă rog, cum ar putea fi util pentru noi să fim sclavi, iar pentru voi să fiţi stăpâni?

ATENIANUL — Util pentru voi ar fi să ne daţi ascultare înainte de a păţi ceva rău, iar pentru noi să vă câştigăm fără distrugeri.

Nu exista şi o a treia cale? au întrebat melienii. Ce rău ar face dacă şi-ar menţine neutralitatea? Ca „stăpâni ai mării”, au răspuns atenienii, cereau supunere, nu prietenie, din partea tuturor insulelor. Spartanii, ştiut fiind că nu se grăbeau, nu ar fi sărit să salveze niciuna dintre ele.

Prea puţin dispuşi să renunţe la independenţa lor şi punându-şi întreaga speranţă în faptul că lumea nu funcţiona chiar aşa, melienii au refuzat să cedeze. Ca urmare, atenienii au adus întăriri şi în 415 – neîntrevăzându-se niciun ajutor din partea Spartei – Melosul s-a predat. De data aceasta, atenienii nu s-au mai răzgândit şi nu au mai trimis o a doua triremă. În schimb, scrie Tucidide, i-au „ucis pe toţi melienii în floarea vârstei pe care-i capturaseră şi au redus la sclavie copiii şi femeile; locul l-au colonizat ei înşişi, trimiţând după aceea cinci sute de colonişti”[44].

Spiritele sunt, într-adevăr, nişte chestii obscure şi Tucidide le-a acordat mai puţină importanţă decât Herodot. Totuşi, istoria lui sugerează că spiritul lui Pericle a modelat comportamentul atenienilor faţă de Mytilene şi faţă de Melos. În tinereţe i-ar fi încurajat pe vâslaşii care zoreau să străbată Marea Egee, alimentaţi cu vin şi turte de orz: energia cu care urmăreau un obiectiv umanitar era esenţa universalităţii democraţiei. Dar la bătrâneţe Pericle, temându-se de concesii, poate că ar fi apreciat misiunea inumană la Melos. Fiindcă, după cum observă sumbru Tucidide, războiul „potriveşte pornirile

mulţimii cu starea de fapt”[45]. Cel mai măreţ dintre atenieni nu era o excepţie.

XIII

De ce se temea totuşi Pericle de concesii? Războiul fusese o alegere, nu o necesitate. Chiar şi după ce au votat pentru război, spartanii au oferit posibilităţi de ieşire de care el nu a profitat. În schimb, Pericle s-a convins pe sine că nu putea să cedeze un muşuroi – decretul privind Megara – fără să piardă un munte de credibilitate. Dar, odată cu finalizarea zidurilor lungi cu un sfert de veac înainte, cedase *toată Atica*, în afară de Atena şi Pireu, în caz că ar fi izbucnit vreodată un război cu Sparta. De ce merita acum Megara riscul?

O explicaţie ar putea rezida într-o experienţă americană survenită 24 de secole mai târziu. Pe 12 ianuarie 1950, secretarul de stat Dean Acheson a anunţat că Statele Unite urmau să se bazeze pe forţele navale şi aeriene ca să menţină un „perimetru defensiv” de insule din vecinătatea coastei – Japonia, Okinawa şi Filipine – în vestul Pacificului. Cu această decizie, analizată atent la cele mai înalte niveluri, administraţia Truman părea să fi cedat restul Asiei de Est Uniunii Sovietice, nou-proclamatei Republici Populare Chineze şi teritoriilor dependente ale acestora[46]. Aceste ziduri lungi erau lichide, dar au cedat mai mult teritoriu decât şi-ar fi putut imagina Pericle vreodată.

Şi totuşi, când Coreea de Nord a invadat Coreea de Sud pe 25 iunie 1950 – Kim Ir Sen şi Stalin citiseră discursul lui Acheson –, preşedintele Truman a decis *în decurs de o zi* să trimită trupe americane, sub comanda generalului Douglas MacArthur, ca să apere acea poziţie continentală. Succesele lui MacArthur au implicat China în războiul din Coreea, care s-a terminat cu o remiză abia în 1953. Mai bine de 36.000 de americani au murit

luptând pentru o ţară pe care guvernul lor o considerase nesemnificativă cu cinci luni înainte de a începe să-i trimită acolo[47].

Strategiile de „insulă” cer nervi tari. Trebuie să fii capabil să vezi cum se ridică fumul la orizonturile pe care le controlai cândva, fără să-ţi pierzi încrederea în tine, fără să o zdruncini pe cea a aliaţilor şi fără să o întăreşti pe cea a duşmanilor. Construirea unor ziduri şi instituirea unor perimetre pot fi alegeri raţionale, fiindcă nu prea are logică să urmăreşti cauze pierdute când ai resurse limitate. Dar strategia nu e întotdeauna un demers raţional.

Retragerile care nu zdruncină încrederea, scrie Clausewitz în *Despre război*, „sunt foarte rare”. Mai adesea, armatele şi naţiunile nu reuşesc să distingă între dezangajările ordonate şi capitulările abjecte – sau între prevedere şi frică.

> Soarta zonelor abandonate va provoca îngrijorări şi resentimente în rândul populaţiei; armata îşi va pierde poate încrederea nu doar în comandanţii ei, ci şi în sine însăşi; iar neîncetatele acţiuni ale ariergărzii vor tinde să-i confirme temerile. *Aceste consecinţe* ale retragerii nu ar trebui subestimate[48].

Asta îl îngrijora pe Pericle cu privire la decretul referitor la Megara. În vremuri normale, nimeni nu l-ar fi considerat un test al hotărârii ateniene, dar escaladarea evenimentelor din 432-431 l-au transformat în aşa ceva. Truman a privit Coreea de Sud dintr-o perspectivă similară. Ţara în sine nu însemna nimic. Dar când au atacat nord-coreenii – lucru pe care l-ar fi putut face numai cu sprijinul lui Stalin –, a căpătat cea mai mare importanţă.

Aşa deci distrug liderii ziduri pe care le-au construit separând interesele vitale de cele periferice. Fiindcă abstracţiile strategiei şi emoţiile strategilor nu pot fi separate niciodată: pot fi numai balansate. Ponderea ataşată fiecăreia variază însă în funcţie de circumstanţe. Şi înflăcărarea emoţiilor topeşte într-o clipă abstracţiile rezultate din ani de gândire la rece. Decenii întregi lipsite de reflecţie pot să-i urmeze.

XIV

Puţini istorici ar susţine că Truman a făcut alegerea greşită în Coreea; dar biografii lui Pericle şi-au pus mereu întrebări în legătură cu decretul privitor la Megara[49]. A fost nevoit *să le spună* atenienilor că în joc era credibilitatea lor: altfel nu s-ar fi gândit la acest lucru. Nu a fost însă nevoie ca Truman să facă acelaşi lucru în cazul americanilor şi aliaţilor lor. Ei ştiau.

Distincţia e importantă. Una e ca un duşman să-ţi pună la încercare hotărârea într-un mod pe care toţi îl pot vedea: poţi să decizi apoi, consultându-te cu alţii, ce să faci şi de obicei poţi stabili când ai terminat. Şi cu totul altceva e să pui la încercare hotărârea naţiunii tale în faţa şovăielilor tale, fiindcă unde se opresc acestea? Ce împiedică proiectarea anxietăţilor pe nişte ecrane care se întind la infinit? Dacă siguranţa Atenei necesita menţinerea decretului privind Megara, atunci de ce să nu îi subjugi pe mytileneni? Sau să-i omori pe melieni? Sau să porţi un război *terestru* departe de casă împotriva unui duşman aliat cu *marina* spartană?

Această ultimă pantă a devenit alunecoasă la sfârşitul anilor 420, când Segesta şi Selinus, două oraşe din vestul Siciliei, au reaprins un conflict străvechi. Siracuza, cel mai mare oraş de pe insulă, îi susţinea pe selinuntini, aşa că, în 416-415, locuitorii Segestei au apelat la atenieni, care mai devreme le promiseseră, vag, protecţie. Dacă Siracuza ar rămâne nepedepsită, au insistat locuitorii Segestei, ar cuceri toată Sicilia, apoi sicilienii s-ar alătura spartanilor şi aliaţilor acestora, după care ar distruge împreună imperiul atenian[50].

Scenariul amintea de Epidamos, Corcyra şi Corint, dar logica părea mai puţin plauzibilă. De ce s-ar fi aliat Siracuza, singura democraţie din Mediterana exceptând Atena, cu spartanii cei autoritari? Şi chiar dacă ar fi făcut-o, cum ar fi putut Atena să învingă un oraş cel puţin la fel de mare, aflat pe o insulă mai mare decât Peloponesul, la 800 de mile marine distanţă?

Reputaţia sa nu era în joc: după ce tocmai îi măcelăriseră pe melienii din apropiere, nu s-ar fi putut spune despre atenieni că sunt slabi dacă îi abandonau pe segestani, aflaţi la mare depărtare. Şi dacă Atena salva aceste vrăbii care se aflau într-un echilibru precar, câte altele ar fi cerut să fie tratate la fel?

Adunarea atenianã răspunsese întotdeauna mai mult la emoţii decât la abstracţii, bazându-se în acelaşi timp pe lideri să calmeze situaţia. Acum însă rămăseseră puţini. Adunarea a ignorat protestele lui Nicias, cel mai experimentat general al oraşului, împotriva implicării într-un război „nepotrivit". A salutat pledoaria lui Alcibiade, mai cunoscut pentru înfăţişarea sa eclatantă şi pentru performanţele olimpice decât pentru prudenţă. Apărătorii Siciliei, susţinea acest filfizon, erau o gloată uşor de mituit. Înfrângerea lor avea să-i aducă Atenei un imperiu în vestul Mediteranei. Şi nici să nu încerce nimeni să spună unde să se oprească expansiunea acestuia, pentru că „există primejdia ca să ne conducă alţii pe noi, dacă nu vom conduce noi pe alţii". Aceasta însă fusese şi apărarea decretului lui Pericle referitor la Megara.

Prins acum între aura lui Alcibiade şi fantoma lui Pericle, Nicias, disperat, a exagerat estimarea costurilor expediţiei, dar asta nu a făcut decât să crească entuziasmul. Aşa că adunarea l-a trimis în Sicilia în 415 cu o flotă imensă – 164 de trireme şi vase de transport, 5.100 de hopliţi, 480 de arcaşi, 700 de aruncători cu praştia, 30 de călăreţi –, împreună cu Alcibiade, care împărţea comanda cu el şi care le-a reamintit tuturor cu viclenie că „tinereţea şi bătrâneţea, una fără alta nu pot face nimic"[51].

Însă, odată ajunşi acolo, nici tinereţea, nici bătrâneţea nu i-a ajutat. Nicias era letargic şi deseori bolnav. Alcibiade, chemat la Atena să fie judecat pentru depravare, a dezertat la spartani. Ştiind că era dificil să transporţi cai pe mare, atenienii nu şi-au adus destui: adversarii lor aveau chiar în plus. Sicilienii au luptat cu curaj, cel puţin pe măsura întăririlor ateniene. Sesizând ocazia, spartanii au acţionat în sfârşit repede şi creativ: s-au asociat cu corintienii ca să trimită o flotă a lor, care a prins-o şi a scufundat-o pe cea a atenienilor în marele port al siracuzanilor.

Spre deosebire de Xerxes după Salamina, atenienii nu aveau cum să se întoarcă spre casă. Cu moralul şi disciplina tot mai slabe, au pierdut o bătălie critică pentru că şi-au dezvăluit parola fără să-şi dea seama. Au rămas fără mâncare şi au ajuns să bea apă amestecată cu sânge. Şi-au abandonat morţii pe câmpul de luptă, un sacrilegiu nemaiauzit. În cele din urmă, nu au avut de ales şi s-au predat, fiind închişi luni la rând în carierele de piatră ale Siracuzei, fără să se poată adăposti la umbră şi fără provizii, înconjuraţi de cadavre în putrefacţie. „Nu era nicio suferinţă dintre cele pe care în mod firesc le îndură cei căzuţi într-un astfel de loc”, îi compătimeşte Tucidide, „care să nu se fi abătut asupra lor”[52].

Strategia presupune o percepere a întregului care să dezvăluie semnificaţia părţilor. Atenienii şi-au pierdut-o în Sicilia. Mai bine de jumătate din armata imperiului lor a ajuns acolo, dar puţini s-au întors. Între timp, după cum observa un istoric modern, „spartanii îşi făcuseră tabăra la 21 de kilometri de zidurile Atenei, mii de sclavi dezertau din Atica, iar aliaţi care plăteau tribut de la Hellespont până în sudul Mării Egee erau în pragul revoltei”[53]. Disproporţiile sunt *aproape* inexplicabile – dar, înainte să-i lăsăm deoparte, ar merita poate să ne amintim ce spune Tucidide despre viitor.

XV

Două mii trei sute optzeci şi doi de ani după capitularea Atenei în Sicilia, Statele Unite au trimis 543.000 de soldaţi pentru apărarea a ceea ce Henry Kissinger avea să numească mai târziu „o peninsulă mică pe un continent major”[54]. În 1969, 200 de americani erau omorâţi în Indochina în fiecare săptămână: în 1975, când a capitulat Vietnamul de Sud, 58.213 americani muriseră încercând să-l salveze[55]. Asta face ca

războiul din Vietnam să fie al patrulea cel mai costisitor război purtat de Statele Unite, primul pe care l-au pierdut în mod clar şi cel a cărui raţiune e cel mai dificil de explicat.

Nu a început printr-un Blitzkrieg precum cel din Coreea: nord-vietnamezii l-au purtat ca pe o insurgenţă care escaladează lent, recurgând la operaţiuni convenţionale numai pe măsură ce americanii se retrăgeau. Vietnamul nu a fost nici un război prin procură cu o putere mai mare. Hanoiul i-a determinat declanşarea, cursul şi încheierea, iar sprijinul oferit de Uniunea Sovietică şi China a fost neregulat şi uneori reticent[56]. Îngrijorate mai mult de posibilitatea de a purta război *una* împotriva *celeilalte* spre sfârşitul anilor 1960, ambele aveau să caute în curând o *aliniere* la Washington[57].

Între timp se întâmplau multe în altă parte. În 1969, Uniunea Sovietică a întrecut Statele Unite în ceea ce priveşte capacităţile în materie de rachete strategice. În 1968, a înăbuşit Primăvara de la Praga, cel mai promiţător efort de până atunci de reformare din interior a marxism-leninismului. În 1967, Israelul a dat o formă nouă Orientului Mijlociu prin înfrângerea rivalilor săi arabi şi ocuparea Cisiordaniei. În 1966, Franţa s-a retras din structurile militare integrate ale NATO, Germania de Est şi cea de Vest au stabilit primele contacte diplomatice şi China şi-a demarat Marea Revoluţie Culturală. În 1965, protestele împotriva războiului şi revoltele rasiale din Statele Unite au atins niveluri nemaivăzute de la Războiul Civil. Şi, de-a lungul anilor 1960, o ţară care se autoproclamase satelit sovietic a supravieţuit la doar 90 de mile marine de coasta Floridei, în ciuda faptului că găzduise rachete nucleare ce ar fi putut să declanşeze – şi poate să şi încheie – al treilea război mondial.

Atunci, de ce au investit americanii atât de mult în Vietnam când, în comparaţie cu interesele lor în ansamblu, miza de acolo era atât de mică? Cred că asemănările cu istoriile lui Tucidide sugerează un răspuns. Megara poate părea un fleac, le-a spus Pericle atenienilor în 432 î.Hr., dar, dacă ei ar fi cedat în acea chestiune minoră, „o să vă ceară îndată alt lucru şi mai mare”. „Fără Statele Unite”, a avertizat John F. Kennedy un public texan în dimineaţa zilei de 22 noiembrie 1963,

„Vietnamul de Sud s-ar prăbuşi peste noapte”, iar alianţele americane de pretutindeni erau la fel de vulnerabile. Nu aveau de ales, a insistat Pericle, decât să „pedepsim pe duşman prin orice mijloace”. Pentru că, după cum a adăugat Kennedy: „Încă suntem cheia de boltă din arcul libertăţii”[58].

Oricât de îndepărtate ar fi în timp şi spaţiu, asemenea afirmaţii stau într-un echilibru precar în ceea ce priveşte scara. Fiindcă, dacă credibilitatea e pusă mereu sub semnul îndoielii, atunci capacităţile trebuie să devină infinite sau bluful să devină rutină. Niciuna dintre abordări nu este sustenabilă: în primul rând de asta există ziduri. Ele separă ce e important de ce nu e. Când impreciziile tale dărâmă ziduri – cum s-a întâmplat în cazul lui Pericle şi al lui Kennedy când au exclus posibilitatea de a face concesii –, atunci fricile devin imagini, imaginile devin proiecţii şi proiecţiile, pe măsură ce cresc, se estompează şi nu mai pot fi diferenţiate.

XVI

La scurt timp după căderea Saigonului, fiecare ofiţer trimis la US Naval War College în anul universitar 1975-1976 a primit un pachet derutant în cutia poştală. Înăuntru era o carte groasă cu instrucţiunea să fie citită – în întregime – înainte ca destinatarii să ajungă la Newport. Majoritatea luptaseră în Vietnam, unii de mai multe ori. Toţi cunoşteau pe cineva care fusese ucis sau rănit acolo. Nimeni nu voia să vorbească despre asta şi încă nu se publicaseră multe istorii ale conflictului. Dar o aveam pe a lui Tucidide şi era suficientă.

Deşi mai tânăr decât toţi „studenţii” mei şi fără experienţă militară, fusesem recrutat să predau în echipă „Strategie şi politică” de către amiralul Stansfield Turner, un om cu opinii flexibile cu privire la calificări, dar ferme în ce priveşte relevanţa clasicilor în chestiuni contemporane[59]. Era hotărât să

discutăm despre Vietnam – eram, până la urmă, un colegiu unde se studiază războaiele şi el era preşedintele –, chiar dacă eram nevoiţi să facem un ocol de 2.500 de ani. Şi aşa am început să discut la seminar despre un grec antic pe care până atunci îl ştiusem doar ca o statuie severă.

În spiritul lui Tucidide, reflectam asupra asemănărilor, la început în termeni generali – ziduri, armate, marine, ideologii, imperii –, şi apoi, mai specific, asupra strategiilor: cine şi-a adaptat mai bine capacităţile la obiective, spartanii sau atenienii? Şi apoi asupra analogiilor: ne spune asta ceva despre Războiul Rece? Şi apoi asupra democraţiilor: cea din Atena s-a autodistrus? Şi apoi: la ce s-ar fi putut gândi atenienii când au trimis *o armată* în *Sicilia*, dintre toate locurile posibile? În acel moment s-a lăsat linişte şi apoi au dispărut toate constrângerile. Nu numai că puteam acum discuta despre războiul din Vietnam, ci a fost singurul nostru subiect de discuţie săptămâni întregi. Făceam terapie pentru stres posttraumatic înainte ca acesta să aibă un nume. Tucidide ne-a instruit.

Mi-au trebuit decenii să-mi dau seama de ce abordarea noastră a funcţionat. Răspunsul a venit în cele din urmă în timpul altui seminar, pentru bobocii de la Yale, în toamna anului 2008. Aceşti studenţi erau suficient de tineri încât să fi putut fi nepoţii ofiţerilor pe care îi cunoscusem la Newport. Niciunul nu trăise experienţa războiului. Îl aveau însă pe Tolstoi, fiindcă, în spiritul amiralului Turner, le cerusem să citească *Război şi pace* rând cu rând. Nu numai că au făcut-o, ci au început să menţioneze romanul şi în zilele în care nu făcea parte din temă. Într-o zi i-am întrebat ce conexiune putea fi între prinţul Andrei, Nataşa şi Pierre cel neîndemânatic şi viaţa atât de diferită a studenţilor mei. S-a lăsat, ca şi la Newport, un moment de tăcere. Apoi, trei studenţi au spus simultan acelaşi lucru: „Ne fac să ne simţim mai puţin singuri”.

Tucidide nu ar fi spus-o aşa, dar bănuiesc că la asta se referea când şi-a încurajat cititorii să caute „adevărul clar al faptelor petrecute şi tot aşa al celor ce se vor petrece în viitor, vreodată, potrivit firii omeneşti, la fel sau în chip asemănător”. Pentru că, dacă nu avem în vedere cumva şi trecutul, viitorul nu poate fi decât singurătate: amnezia e o suferinţă solitară.

Dar să cunoaştem trecutul doar în termeni statici – ca momente îngheţate în timp şi spaţiu – ne-ar afecta aproape la fel de mult, fiindcă suntem rezultatul unor progresii în timp şi spaţiu, care *trec* de la o scară mică la scară mare şi înapoi. Le ştim din naraţiuni, istorice sau ficţionale sau o combinaţie din amândouă. Tucidide şi Tolstoi sunt aşadar mai aproape decât am putea crede şi suntem norocoşi că avem posibilitatea să participăm la seminarele *lor* oricând vrem.

Capitolul 3
Profesori şi pripoane

La celălalt capăt al lumii faţă de podurile Hellespontului şi de lungile ziduri ateniene, chinezii antici, fără să ştie nimic despre Xerxes sau Pericle, pregăteau un manual despre alinierea capacităţilor la aspiraţii. E posibil ca Sun Tzu să fi fost o singură persoană sau mai multe şi *Arta războiului* să fi fost alcătuită de-a lungul câtorva secole: în acest sens, seamănă mai mult cu Homer decât cu Herodot sau Tucidide. Dar epopeile şi istoriile grecilor doar descriu evenimente şi persoane specifice. Ne lasă pe noi să tragem concluziile.

Sun Tzu, în schimb, propune *principii*, selectate pentru validitatea lor de-a lungul timpului şi spaţiului, apoi le pune în relaţie cu *practici*, limitate de timp şi de spaţiu. *Arta războiului* nu e aşadar nici istorie, nici biografie. E o compilaţie de precepte, proceduri – şi afirmaţii categorice: „Dacă este folosit un general care şi-a însuşit strategia mea, este sigur că va învinge. Trebuie păstrat! Dacă este folosit un general care refuză să dea atenţie strategiei mele, este sigur că va fi învins. Trebuie îndepărtat!”.

Formularea este suficient de directă, dar care e strategia? „E în natura apei să evite înălţimile şi să se năpustească spre ţinuturile joase”, ne spune maestrul Sun. „Este în firea buturugilor şi a pietrelor să stea în echilibru pe un pământ ferm şi să se mişte pe un pământ instabil. Dacă au colţuri, se opresc, dacă sunt rotunde, se rostogolesc.” Şi, mai succint: „Nu te arunca lacom în capcanele care îţi sunt întinse”. Sun Tzu ar mai fi putut să ne sfătuiască, precum Polonius al lui

Shakespeare, „să nu iei, nici să dai cu împrumut”. Sau, ca într-un curs introductiv de marketing, „cumpără ieftin şi vinde scump”.

Doar că istoria e plină de debitori şi creditori care au cumpărat scump şi au fost nevoiţi să vândă ieftin. Şi-au rupt practicile de principii. Nu au putut să reziste capcanelor care le-au fost întinse. Lucrurile care par banalităţi, în *Arta războiului*, sunt de fapt *pripoane*, menite să prevină asemenea rupturi. „Forma unei armate seamănă cu apa”, explică Sun Tzu în continuare. Dacă ataci acolo unde duşmanul se aşteaptă mai puţin – „evitaţi-i forţa şi loviţi părţile lui slabe” –, atunci, „întocmai ca şi apei, nimeni nu vă va putea rezista”. Buştenii şi pietrele ilustrează pârghiile: „Nu este nevoie decât de puţină forţă pentru a realiza mult”. Şi mai departe: „Peştele care râvneşte la capcană este prins; trupele care râvnesc capcana sunt învinse”[1].

Pontificările lui Polonius plutesc liber deasupra întinsurilor, motiv pentru care Hamlet îl ia peste picior:

> Hamlet: Vezi nourul cel de colo cam în chip de cămilă?
> Polonius: Pe sfânta slujbă, chiar că-i taman ca o cămilă.
> Hamlet: Ba pare-mi-se că aduce a nevăstuică.
> Polonius: E cocârjat ca nevăstuica.
> Hamlet: Sau ca balena?
> Polonius: Chiar ca balena[2].

Sun Tzu nu ar accepta niciodată aşa ceva. El atrage fulgerul din furtuni cu un zmeu, o sfoară şi o cheie. Ancorează fiecare precept într-o realitate dură. Priponeşte ceea ce este evident de lucruri mult mai puţin evidente: cum pot statele să câştige războaie fără să se autodistrugă.

„Ţinând seama de avantajele prezentate de planurile mele”, sfătuieşte maestrul Sun, generalii „trebuie să acţioneze cu promptitudine potrivit cu ceea ce este avantajos”. Tautologia în sine priponeşte, fiindcă „avantajele” despre care scrie constau în situaţiile „avantajoase” care fac pârghia posibilă. Conducătorii înţelepţi le vor căuta pe acestea. Vor naviga cu vânt din pupa, nu împotriva curentului. Vor ocoli mlaştinile, nu se vor împotmoli în ele. Vor evita bătăliile până când vor fi siguri că le pot câştiga. Vor încerca să profite de faptul că viaţa – dacă nu şi jocurile – nu oferă terenuri de joc netede. Vor

înţelege că e inutil, aşa cum spuneau studenţii mei de la Naval War College, „să împingi bolovanii la deal”.

„Războiul este o problemă de o importanţă vitală pentru Stat”, avertizează Sun Tzu, în care nu trebuie să te angajezi înainte de a-l fi „studiat temeinic”. Xerxes şi Alcibiade nu au stat prea mult pe gânduri. Artabanus şi Nicias au stat prea mult. Maestrul Sun reflectează, dar apoi acţionează, folosind cele mai puternice pârghii împotriva unei rezistenţe minime. Succesul vine atât de repede pe cât permite cea mai mică cheltuială de resurse şi vieţi. „Cunoaşte-ţi duşmanul, cunoaşte-te pe tine însuţi”, recomandă *Arta războiului*. „Cunoaşte terenul, cunoaşte condiţiile meteorologice, *atunci* victoria ta va fi totală.”[3]

Dar oare asta nu ar presupune să ştii totul înainte de a putea face ceva? Artabanus nu a avut un răspuns la întrebarea lui Xerxes, dar Sun Tzu are: simplitatea şi complexitatea coexistă, arată el, şi cea dintâi ne poate ajuta să o înţelegem pe cea de-a doua.

> Notele muzicale sunt numai în număr de cinci, dar combinaţiile lor sunt atât de numeroase, încât este imposibil să le auzi pe toate. Culorile fundamentale sunt doar în număr de cinci, dar combinaţiile sunt atât de numeroase, încât este imposibil ochiului să le perceapă pe toate. Gusturile sunt numai în număr de cinci, dar ele dau amestecuri atât de variate, încât este imposibil să le deguşti pe toate. În luptă există numai forţa normală şi forţa extraordinară, dar combinaţiile lor sunt nelimitate; niciun spirit omenesc nu le poate sesiza pe toate[4].

Nimeni nu poate să anticipeze tot ce s-ar putea întâmpla. Să intuieşti anumite posibilităţi e însă mai bine decât să nu întrevezi nimic din ce s-ar putea întâmpla. Sun Tzu caută logica – chiar simţul comun – legând principii, care sunt puţine, de practici, care sunt multe. Potriveşte combinaţia cu momentul, ca şi cum ar seta nivelurile sonore ale unui sintetizator sau combinaţiile de culori pe un ecran de calculator. Lasă suficiente opţiuni încât să satisfacă orice vulpe, păstrând în acelaşi timp consecvenţa ariciului. Se poate gândi în acelaşi timp la idei opuse pentru că le proiectează în timp, spaţiu *şi* la scară.

În *Arta războiului*, să fii lider înseamnă deci să vezi simplităţi în complexitate. Unele realităţi sunt la fel de uşor de perceput ca cele cinci sunete, culori şi gusturi fundamentale ale lui Sun Tzu: aşa le cunoaştem natura. Dar când simplităţile se amestecă, complexităţile nu se mai termină. Indiferent cât de

riguros ne pregătim, ne vor surprinde întotdeauna. Dacă le priponim de principii însă, nu e neapărat să ne paralizeze. Şi cum ai putea să înveţi cum să le priponeşti? Având profesori buni, aş spune, pentru că asta fac şi ei cu noi.

I

Pentru o persoană având atât de multe nume – Caius Octavius Thurinus, Caius Iulius Caesar Octavianus, Imperator Caesar *Divi Filius*, Imperator Caesar Augustus *Divi Filius*, Imperator Caesar Augustus *Divi Filius Pater Patriae* –, a început cu relativ puţin. S-a născut în familia unui senator roman respectabil, dar neimportant, în 63 î.Hr. Până la 20 de ani, constituia o treime dintr-un triumvirat aflat la conducere. La 32 de ani a devenit cel mai puternic om din lumea „occidentală”. A murit împăcat la 76 de ani într-un pat pe care şi-l alesese el însuşi, o realizare extraordinară pentru un împărat din acea eră – cu atât mai mult cu cât nu a folosit niciodată acest titlu. Cu mult înainte să moară, viaţa sa a alimentat zvonuri conform cărora semne stranii îi precedaseră naşterea: se vorbise până şi despre o concepţie neobişnuită, dacă nu chiar neprihănită (ceva despre un şarpe). Însă, de fapt – în afara faptului că un profesor l-a lansat la timp –, băiatul a reuşit în mare parte prin forţe proprii[5].

Grecii l-au avut pe centaurul Chiron ca instructor al lui Ahile şi al altor eroi epici: romanii s-au descurcat, destul de bine, cu Iulius Cezar. Cuceririle lui au dublat, în decursul a două decenii, suprafaţa imperiului „republicii” lor[6]. Istoriile lui, două mii de ani mai târziu, atrag cititori şi respect. După ce a trecut Rubiconul – cel adevărat – în 49, a devenit conducătorul suprem al Romei, hotărât să reinstaureze ordinea după jumătate de secol de războaie civile. Dar lui Cezar, pe atunci trecut de 50 de

ani, îi rămânea puţin timp, după cum zice Plutarh, să-şi „întreacă acţiunile trecute prin cele din viitor”. Graba l-a făcut să fie, pe 15 martie 44, cea mai celebră victimă a unui asasinat din toate timpurile. Viaţa *şi* moartea lui Cezar au fost aşadar exemplare. El a arătat ce să faci *şi* ce să nu faci[7].

Cezar nu avea copii legitimi în viaţă, dar îl avea pe Octavian, un strănepot promiţător, căruia îi oferise echivalentul roman al unui stagiu de practică. Datoria lui Octavian a fost să fie „umbra” lui Cezar prin Roma şi apoi să i se alăture în Spania, în ceea ce s-a dovedit a fi ultima lui campanie militară. Tânărul s-a descurcat bine, observa mereu, nu-şi dădea cu presupusul, câştiga experienţă şi se călea – sănătatea lui a fost mereu fragilă – pentru eventualele planuri ale lui Cezar. Octavian se pregătea în Macedonia pentru o ofensivă împotriva parţilor, când a aflat de crima petrecută în Roma cu două săptămâni mai devreme. Avea doar 18 ani. „O să vorbim mai târziu”, îşi imaginează romancierul John Williams că le-a spus prietenilor îndoliaţi. „Acum trebuie să mă gândesc ce înseamnă asta.”[8]

Prima lui decizie a fost să se întoarcă la Roma, fără să ştie cine e la conducere şi cum va fi primit. Miza a crescut vertiginos când, după ce a acostat lângă Brundisium, a aflat că Cezar îl făcuse moştenitor şi – prin adopţie – fiul său. A ajuns în capitală drept Caius Iulius Caesar Octavianus[9] şi, din respect pentru conducătorul lor martirizat, legiunile pe care le-a întâlnit i-au luat în serios noul statut. Octavian ar fi putut să rateze această şansă dacă alţii l-ar fi considerat prost. Dar a conştientizat diferenţa, chiar şi atunci, dintre a moşteni un titlu şi a stăpâni arta de a conduce. Primul lucru se poate întâmpla peste noapte. Al doilea poate să-ţi ia toată viaţa.

Octavian n-a explicat niciodată cum a învăţat această artă, dar, având privilegiul de a-l observa îndeaproape pe cel mai mare dintre toţi comandanţii, ar fi trebuit să fie un prostănac să nu prindă câte ceva. Sun Tzu, care nu a fost tradus în Europa timp de alte 18 secole, sugerează despre ce ar fi putut fi vorba:

> Dacă comandantul este înzestrat cu înţelepciune, el este în măsură să-şi dea seama de schimbarea situaţiei şi să acţioneze prompt. Dacă este drept, oamenii săi vor şti exact ce recompense şi pedepse li se cuvin. Dacă este omenos, el îşi iubeşte

semenul, îi împărtăşeşte sentimentele şi-i preţuieşte munca şi osteneala. Dacă este curajos, obţine victorii sesizând fără ezitare momentul potrivit. Dacă este sever, trupele lui sunt disciplinate, pentru că îi ştiu de frică şi se tem de pedeapsă10.

Se pare că Cezar, în schimb, nu i-a explicat niciodată lui Octavian de ce îl dăscălea11. Acest lucru l-a scutit de complicaţiile cunoaşterii faptului că avea să fie fiu, moştenitor şi comandant. Chironul Romei a priponit un student care nu prea îşi dădea seama că e priponit. Constrângerea i-a dat instrucţie *şi* eliberare12.

II

Octavian avea nevoie de amândouă ca să obţină mai mult decât aclamaţiile legiunilor străunchiului său. Tatăl său vitreg credea că e prea periculos să accepte moştenirea sau titlul lui Cezar. Cicero, faimosul orator şi prieten de familie, le considera nemeritate. Chiar şi Marc Antoniu, care făcuse Roma incomodă pentru asasinii lui Cezar, a încercat să facă acelaşi lucru pentru „băiatul” care luase numele lui Cezar. În calitate de consul, Antoniu a reţinut moştenirea lăsată de Cezar cetăţenilor oraşului şi l-a lăsat pe Octavian să aştepte atunci când – fără succes – acesta a protestat.

Reacţia lui Octavian a fost să-şi folosească drept pârghie resursele limitate. Şi-a dăruit averea romanilor şi, când aceasta s-a dovedit insuficientă, s-a împrumutat ca să dea şi mai mult. Riscul a meritat, făcându-l pe Marc Antoniu să pară meschin. A fost mai uşor să-l manevreze pe Cicero, despre care se ştia că era oportunist. Adora să fie flatat şi Octavian l-a măgulit fără rezerve, deşi Cicero salutase asasinarea lui Cezar. Căci şi Cicero îl ura pe Antoniu, iar lui Octavian îi era de folos să-l determine pe Cicero să-l denunţe pe consul la o scară mai spectaculoasă – *Filipicele*, 14 discursuri furioase în senatul roman – decât ar fi reuşit Octavian vreodată. Preocuparea lui principală în vara

anului 44 a fost să organizeze jocuri funerare în memoria lui Cezar, desfăşurate, în mod neaşteptat, în timp ce pe cer trecea o cometă. Nu era un semn rău, i-a asigurat Octavian abil pe romani: cometa era sufletul străunchiului său urcând spre nemurire[13].

Dar şi agilitatea avea limitele ei: perspectivele lui Octavian pe termen mai lung presupuneau menţinerea loialităţii armatelor lui Cezar, iar el, deocamdată, avea puţină experienţă militară. Antoniu nu era vreun Cezar, dar avea multă experienţă. Îi lipsea însă priceperea lui Octavian să ia iniţiative, să stabilească paşi şi să profite pe măsură[14]. Apelând la relaţiile sale macedonene, Octavian a pus mâna pe banii alocaţi de Cezar pentru ofensiva – acum anulată – împotriva parţilor. A trimis apoi agenţi care să întâmpine cu bani trupele care debarcau la Brundisium. Luat pe nepregătite, Antoniu s-a grăbit să ajungă şi el acolo, nu a reuşit să fie la fel de generos, şi-a pierdut cumpătul şi a ordonat decimări: execuţia arbitrară a celui de-al zecelea om din mai multe unităţi. Vărsarea de sânge a reinstaurat disciplina, dar cu atât resentiment, încât legiunile macedonene au dezertat imediat ce au avut ocazia de partea celui pe care ajunseseră să-l considere, cu numele şi de facto, noul Cezar[15].

Octavian nu avea nici jumătate din vârsta lui Antoniu, dar se pricepea mult mai bine la oameni. Şi-a creat o imagine opusă defectelor bătrânului: datorii mari, promiscuitate sexuală, beţie în public, caracter exploziv[16]. Moştenitorul lui Cezar nu era pudibond şi cu siguranţă era temperamental, dar a înţeles nevoia de autocontrol – Antoniu rareori se controla. În plus, Antoniu nici nu prea era sigur ce voia. Ştiuse de complotul privind asasinarea lui Iulius Cezar, deşi nu participase la el. Spera să conducă Roma, dar încă nu se hotărâse ce să facă cu ea dacă ar fi avut-o. A rămas fără un ţel pentru că s-a lăsat pradă pasivităţii şi depravării. În schimb, Octavian s-a axat, din momentul în care a aflat cine era în virtutea testamentului lui Cezar, pe răzbunarea morţii „tatălui” său, pe finalizarea

reabilitării Romei şi pe a *nu* sfârşi într-o baltă de sânge în senat[17].

III

Pentru asta era nevoie de autoevaluare, o pricepere pe care nici măcar Cezar nu o avea – de unde şi balta de sânge – şi pe care Octavian o dobândise cu dificultate. La scurt timp după întoarcerea sa din Macedonia, a confundat uralele veteranilor lui Cezar cu un mandat de a mărşălui spre Roma, cum făcuse şi marele general înainte. Dar Rubiconul lui Octavian nu era încă la orizont: trupele sale au refuzat să lupte cu cele ale lui Antoniu, iar romanii nu erau pregătiţi să întâmpine un dictator adolescent. Fiascoul l-a umilit pe Octavian. Se va strădui apoi mai mult să-şi domolească entuziasmul pe măsura competenţelor sale.

Ştia încă din copilărie că se îmbolnăvea uşor. Nu a ştiut însă, până când aproape că a fost prea târziu, că ceva asemănător i se întâmpla şi înainte de bătălii[18]. Poate că era de natură fizică, poate psihologică, dar arăta a laşitate. Octavian a avut această problemă pentru prima dată la cea dintâi bătălie la care a participat, lângă Mutina, în nordul Italiei, în aprilie 43. Îşi unise forţele cu cele care îl susţineau pe Cicero şi senatul ca să-l atace pe Antoniu, o personalitate încă redutabilă. Noii consuli ai Romei, Hirtius şi Pansa, şi-au condus curajoşi legiunile şi aveau să moară din cauza rănilor, asemenea multora dintre oamenii lui Octavian. În prima zi însă, absenţa lui nu a trecut neremarcată. Nu se ştie sigur care a fost cauza acestei absenţe, nici măcar astăzi.

Octavian şi-a dat seama imediat totuşi că nu merge aşa. Prin urmare, a doua zi s-a alăturat trupelor sale, le-a condus printre

liniile inamice, a recuperat cadavrul lui Hirtius şi un stindard pierdut şi l-a forţat pe Antoniu să se retragă. Cu un consul mort, celălalt pe moarte şi adversarul în retragere, Octavian a obţinut doar prin puterea voinţei o victorie demnă de însuşi Cezar. Însă nu s-a grăbit la Roma să-şi anunţe triumful. A aşteptat până s-a asigurat de sprijinul legiunilor consulilor răposaţi – şi până când Antoniu, aflat în Galia, a avut timp să se regrupeze. Apoi Octavian a traversat Rubiconul său cu o armată care îl respecta, întărită de o alta, mai îndepărtată, de care Cicero şi ceilalţi senatori aveau motiv să se teamă. Abia atunci a pretins Octavian statutul de consul, cea mai puternică poziţie din Roma. Nu împlinise nici 20 de ani[19].

Aflat în această poziţie de putere, Octavian îşi făcea griji cu privire la *slăbiciunile* sale. Să controlezi Roma nu însemna să-i controlezi imperiul. În ciuda înfrângerii de la Mutina, Antoniu nu avea rival în Galia. Asasinii lui Cezar Cassius şi Marcus Brutus recrutau armate în Siria şi Macedonia. Sextus Pompeius, fiul vechiului adversar al lui Cezar, Pompei, cucerise Sicilia. Chiar şi senatul roman, unde se conspirase împotriva lui Cezar, putea să facă orice dacă nu era supravegheat cu atenţie. Aşasar, autoevaluarea îi sugera triumfătorului Octavian că are nevoie de ajutor, chiar şi din partea unor surse pe care le detesta. Pentru că, după cum a subliniat unul dintre biografii săi: „Să elimine un rival însemna să elimine un posibil aliat”[20].

IV

A început cu Antoniu, pe o insulă de pe un râu de lângă Mutina, în toamna anului 43. Octavian a mărşăluit cu legiunile sale la nord de Roma, în vreme ce Antoniu a pornit cu ale sale la sud de Galia, împreună cu Lepidus, fost consul şi personaj îndatoritor[21]. Împreună aveau mai multe trupe decât Octavian,

dar el a cerut tratament egal. Şi astfel, sub privirile îngrijorate ale gărzilor de pe ambele maluri, cei trei lideri militari – unul abia ieşit din adolescenţă – şi-au împărţit aproape întreaga lume pe care o cunoşteau[22].

Aparent, în detrimentul lui Octavian. Antoniu a obţinut cele mai bune părţi din Galia, Lepidus a luat Spania şi rutele din Italia spre Spania, iar Octavian a trebuit să se mulţumească cu Sardinia, Sicilia şi coasta africană, unde trebuia să lupte împotriva lui Sextus Pompeius. Octavian a renunţat şi la rangul de consul, permiţând triumviratului să conducă Roma. Însă, în acea etapă, statutul însemna mai mult decât realitatea. A preferat, de pe o poziţie inferioară, să fie unul din trei: merita să mai aştepte până obţinea superioritatea ca să poată ajunge singurul conducător. Între timp avea de încheiat nişte socoteli.

Cât au stat pe insulă, Antoniu, Lepidus şi Octavian au numit romani de seamă care să fie ucişi, cărora să li se confişte proprietăţile şi ale căror familii să fie exilate. Cel mai remarcabil dintre „condamnaţi" era Cicero, care vorbise întotdeauna prea mult. Deşi era capabil să sesizeze direcţia în care mergea puterea, îl înfuriase pe Antoniu cu *Filipicele*. Triumvirul nu a ordonat numai execuţia oratorului, ci şi să-i fie bătute în cuie capul şi mâna cu care redactase discursurile pe podiumul din forul roman[23].

E puţin probabil că Octavian a ordonat acest din urmă lucru, dar e la fel de puţin probabil că a încercat să-l împiedice. Cicero trecuse de partea lui şi îl lăudase în public drept un tânăr promiţător, dar nu se putuse abţine de la a face în particular aluzii că un conducător atât de neexperimentat putea să fie eliminat oricând, dacă era necesar. Sugestia ajunsese la urechile lui Octavian, care a trecut-o la catastif pentru mai târziu[24]. Avându-l acum pe Antoniu ca aliat, nu mai avea nevoie de *Filipicele* lui Cicero, de aplauzele sau de indiscreţiile lui. Cu alte cuvinte, Octavian nu mai avea nevoie de Cicero.

Următoarea prioritate a triumviratului a fost să-i proscrie pe Brutus şi Cassius, dar aceasta presupunea înfrângerea lor militară. Amintind în mod bizar de Cicero, bătălia a avut loc la Philippi, în Tracia, în toamna anului 42[25]. Antoniu a condus

trupele în numele triumviratului, iar Lepidus a rămas să administreze Roma. Octavian şi-a debarcat legiunile în Macedonia, dar s-a îmbolnăvit imediat după aceea, ajungând pe câmpul de luptă doar într-o lectică. De pe o poziţie nefavorabilă împotriva liniilor fortificate, Antoniu i-a surprins pe Cassius şi apoi pe Brutus, împingându-i pe ambii la sinucidere. Singurul triumvir capabil să comande obţinuse o victorie totală.

Înfuriat pe el însuşi, Octavian şi-a vărsat nervii pe alţii. A umilit şi chiar a executat prizonieri. După ce Antoniu a adus onoruri cadavrului lui Brutus, se spune că Octavian l-a profanat, trimiţând capul înapoi la Roma să fie pus înaintea statuii străunchiului său – din fericire, acesta s-a scufundat într-un naufragiu pe drum. Când s-a întors în capitală, Octavian i-a găsit pe cetăţeni înfricoşaţi de eventualele lui decizii ulterioare. Deşi acum era prea în vârstă pentru a fi un tiran imatur, se comporta totuşi ca unul[26].

V

Dar Octavian şi-a recăpătat autocontrolul, parţial printr-o demonstraţie improvizată a hotărârii sale, parţial cu ajutorul altora şi parţial dovedind mai multă disciplină atunci când recurgea la brutalitate. Antoniu a rămas în est după bătălia de la Philippi, chipurile ca să reia campania lui Cezar împotriva parţilor, dar probabil şi ca să evite responsabilitatea împroprietăririi cu pământ, în Italia, a soldaţilor al căror serviciu nu mai era necesar. Această sarcină i-a revenit lui Octavian şi el nu avea cum să o îndeplinească fără să-i înfurie pe proprietarii de pământ strămutaţi sau pe veteranii dezamăgiţi. Între timp, Sextus Pompeius, din baza lui din Sicilia, oprea treptat aprovizionarea Romei cu cereale prin Mediterana.

Momentul critic a survenit într-o zi din 41, când Octavian a întârziat la o întâlnire cu nişte soldaţi lăsaţi de curând la vatră.

Înfuriaţi din cauza întârzierii, aceştia au măcelărit un centurion care încercase să păstreze ordinea. Octavian a venit şi a văzut cadavrul, le-a cerut oamenilor să se poarte mai bine pe viitor, după care le-a dat alocaţiile. Calmul său i-a ruşinat într-atât pe foştii soldaţi, încât au cerut pedepsirea ucigaşilor. Octavian a fost de acord, dar numai cu condiţia ca făptaşii să-şi recunoască vina şi ca veteranii să le aprobe sentinţele. Dovedise curaj şi stăpânire de sine într-o situaţie periculoasă – calităţi care nu erau tocmai evidente după bătălia de la Philippi – şi astfel a început să-şi reabiliteze imaginea[27].

Acest lucru i-a determinat pe soţia lui Antoniu, Fulvia, şi pe fratele acestuia Lucius să încerce să-l înlăture pe Octavian înainte să câştige prea mult sprijin. Lucius a cucerit oraşul fortificat Perugia din Italia centrală, iar Fulvia a recrutat trupe din Roma şi din împrejurimi. Încă aflat în est, Antoniu ştia ce se întâmpla, dar era distras, fiindcă se autoproclamase noul Dionysos, îşi intrase în rol şi se îndrăgostise de Cleopatra a Egiptului, cu care Cezar avusese o aventură îndelungată. Antoniu pretindea că strângea fonduri pentru ofensiva împotriva parţilor şi că asigura hrana Romei: Egiptul nu ducea lipsă de aur şi de grâne[28]. Dar a deschis o oportunitate pentru Octavian.

Ştiind acum că nu era bun de comandant pe câmpul de luptă, Octavian le-a încredinţat asediul Perugiei lui Quintus Salvidienus Rufus şi lui Marcus Vipsanius Agrippa, doi prieteni aflaţi cu el în Macedonia la vremea asasinării lui Cezar. Aceştia l-au constrâns rapid pe Lucius să se predea, iar armatele Fulviei pur şi simplu s-au dezintegrat. De această dată, Octavian şi-a dat seama că era mai bine să-şi delege autoritatea, nu să încerce să o exercite acolo unde se îndoia de competenţa lui[29].

Nu a avut asemenea îndoieli când a fost vorba de descurajare. Hotărât să prevină orice rebeliuni viitoare, Octavian a adus înapoi la Roma 300 de prizonieri cu rang de senator, i-a condamnat la moarte şi i-a sacrificat pe locul unde fusese incinerat Cezar. Astfel de practici fuseseră de mult suprimate, dar Octavian a încălcat regulile ca să demonstreze

două lucruri. Nu avea să mai tolereze opoziţia din interiorul oraşului. Şi el însuşi, prin vărsarea de sânge în centrul Romei, putea pretinde în sfârşit că răzbunase uciderea lui Iulius Cezar[30].

VI

Imperiul era acum un duopol – Octavian şi Antoniu îl marginalizaseră pe Lepidus în Africa –, dar jumătăţile sale nu erau conduse în acelaşi mod. La Roma, Octavian învăţa ce să facă cu puterea după ce o dobândise. Antoniu, aflat încă în est şi, după bătălia de la Philippi, cel mai puternic dintre cei doi, uita tot ce ştiuse despre acelaşi lucru. Încă se antipatizau reciproc; iar încredere unul în celălalt aveau şi mai puţin. Unul dintre ei încă urmărea un scop şi acţiona în consecinţă. Celălalt, dacă acţiona vreodată, reacţiona. Nu mai era o competiţie propriu-zisă.

Perugia a dezvăluit tiparul. Mai întâi, Octavian şi-a redobândit respectul în Roma, navigând cu îndemânare în curenţii periculoşi ai redistribuirii pământului. Apoi a câştigat o bătălie datorită faptului că le-a încredinţat altora, care aveau competenţe militare superioare, sarcina să o poarte. În cele din urmă, şi-a consolidat autoritatea împotriva unor insurecţii viitoare prin execuţia publică a unor rebeli proeminenţi, un act de violenţă suficient de precis în alegerea victimelor şi de clar în intenţie încât să prevină mai multă violenţă. Octavian gândea în perspectivă: cum poate o decizie să afecteze ce se întâmplă în continuare.

Nu şi Antoniu. La ultima împărţire a imperiului se alesese cu întreaga Galie, dar el era în Grecia, pregătindu-se să plece – în direcţia opusă – împotriva parţilor. Guvernatorul său din Galia a murit subit. Octavian, care, din Roma, era mult mai aproape,

s-a dus în grabă acolo şi a preluat comanda a 11 legiuni. Era o provocare directă la adresa lui Antoniu, care i-a respins pe parţi, le-a ordonat armatelor sale să se întoarcă în Italia şi a început să aranjeze cu Sextus Pompeius o ofensivă pe uscat şi pe mare care să-l distrugă complet pe Octavian.

Dar Antoniu a adus mai multe vase decât avea nevoie şi prea puţini oameni, fiindcă Octavian ocupase şi Brundisiumul. S-a îmbolnăvit din nou înainte să aibă loc vreo bătălie, dar asta a dat timp trupelor din ambele tabere să fraternizeze şi apoi să le ceară comandanţilor să facă pace. În acel moment, Antoniu şi-a pierdut determinarea care îl făcuse să traverseze Marea Adriatică: l-a abandonat pe Sextus, a recunoscut autoritatea lui Octavian în Galia şi şi-a îndreptat atenţia din nou asupra parţilor. Nu însă înainte de a se asigura – sau cel puţin aşa credea – de noul aranjament. Soţia lui, Fulvia, murise la scurt timp după puciul ei eşuat şi Antoniu se căsătorea acum cu Octavia, sora preaiubită a „băiatului” care nu avea „decât un nume”[31].

E imposibil ca Octavian să fi plănuit toate acestea[32]. Nu ar fi avut cum să anticipeze că veteranii furioşi vor omorî un centurion, că Fulvia şi Lucius se vor revolta fără sprijinul lui Antoniu, că guvernatorul din Galia va muri, că Antoniu îşi va estima greşit logistica, că trupele lui şi ale lui Octavian vor refuza să lupte şi nici că Antoniu va inversa cursul şi se va căsători cu sora lui. Spre deosebire de Pericle, Octavian nu a încercat niciodată să construiască lanţuri cauzale din evenimente contingente[33].

În schimb, a profitat de oportunităţi, păstrându-şi totodată obiectivele. A văzut etapele următoare acolo unde Antoniu se împiedica. Octavian s-a ţinut de direcţia pe care i-o arăta busola, evitând în acelaşi timp mlaştinile: e aproape ca şi cum Antoniu ar fi căutat mlaştinile, s-ar fi afundat în ele şi apoi s-ar fi plictisit. Era, conchide Plutarh, „plin de retorică goală şi de eforturi inconsecvente ca să dobândească glorie”[34].

VII

Ceea ce cu greu s-ar putea spune despre Sextus Pompeius, cel mai redutabil duşman pe care l-a înfruntat Octavian vreodată. Marea realizare a tatălui său, Pompei, a fost să suprime pirateria din întreaga Mediterană, dar Sextus i-a văzut foloasele politice şi o putea reînvia, din Sicilia, oricând voia. Acest lucru punea în pericol Roma, pentru că oraşul şi împrejurimile sale se bazau în foarte mare măsură pe importurile de hrană, majoritatea din Egipt. Sextus îi prinsese pe romani dacă nu de gât, atunci de stomac.

Reconcilierea dintre Antoniu şi Octavian i-a dat lui Sextus un motiv de nemulţumire şi până la sfârşitul anului 40 a supus Italia unei blocade. Acest lucru a dus la o revoltă a cetăţenilor Romei, pe care Octavian, amintindu-şi de succesul său cu veteranii înfuriaţi, a încercat din nou să-i supună din priviri. De data aceasta însă a fost bombardat cu pietre şi ar fi fost poate ucis dacă nu l-ar fi salvat soldaţii trimişi de Antoniu. Nimeni nu se mai putea îndoi de curajul lui Octavian. Dar îşi riscase viaţa ca să şi-l demonstreze – fiind salvat doar de lipsa de previziune a lui Antoniu. Căci aceasta a fost ultima lui şansă să scape, fără să-l asasineze, de un rival exasperant[35].

Fiindcă negocierile cu Sextus eşuaseră, Octavian a decis să invadeze Sicilia şi să securizeze permanent rutele de aprovizionare. Nu ştia însă nimic despre lupta pe mare, iar Sextus a învins cu uşurinţă flotele romane, dintre care una era comandată chiar de Octavian. Şi astfel, conducătorul a jumătate de imperiu a naufragiat pe partea italiană a strâmtorii Messina, alături de doar câţiva alţi supravieţuitori, fără mâncare sau provizii şi niciun mijloc de a cere ajutor în afară de a aprinde focuri pe dealuri şi a spera. Din fericire, o legiune aflată în trecere a văzut focurile şi l-a salvat pe Octavian, la timp ca el să vadă, a doua zi, cum o furtună îi distruge şi restul flotei[36].

Dar se pare că nu s-a îmbolnăvit, nu a disperat şi nici nu a renunţat la ideea de a cuceri Sicilia. În schimb, s-a regrupat, a

securizat coasta italiană împotriva raidurilor lui Sextus şi l-a pus pe Agrippa – abia întors după ce îi pacificase pe gali – la comanda următoarei ofensive. La cei 24 de ani ai săi, nici acesta nu avea mai multă experienţă navală decât Octavian. Dar, dacă Octavian ajunsese să se bazeze în momentele de criză doar pe demonstrarea determinării sale, Agrippa s-a pregătit la o scară demnă de Xerxes. A reconfigurat relieful legând de mare două lacuri adăpostite de munţi împăduriţi. Pădurile au asigurat lemn pentru construirea unor vase de război, lacurile au devenit terenuri de antrenament pentru echipaje şi munţii au ascuns totul de Sextus, care din larg putea doar să ghicească ce se întâmpla[37].

Operaţiunea a durat doi ani, dar până în 36 Agrippa era pregătit. Trei flote aveau să se întâlnească în Sicilia: a sa, o alta formată din vase furnizate de Antoniu şi o a treia comandată de Lepidus, care venea din Africa. Primele două au înfruntat furtuni şi numai Lepidus a reuşit să debarce trupele – apoi a început să colaboreze cu Sextus. Care îl surprinsese şi îl umilise din nou pe Octavian: de această dată a rămas izolat pe coasta siciliană, până când l-au găsit armatele sale. A fost a treia salvare a lui Octavian în tot atâţia ani.

Totuşi, Agrippa mai avea suficient din flota sa încât să o înfrângă pe cea a lui Sextus, trimiţându-l în exil şi lăsându-l la conducerea Siciliei pe Lepidus, care schimbase iarăşi taberele. Pentru că suferise un colaps fizic de mult previzibil, Octavian nu a jucat niciun rol în această bătălie, dar şi-a revenit la timp pentru a-şi asuma o victorie simbolică. Bănuind că Lepidus trădase din nou, Octavian a apărut într-o zi în tabăra lui, singur şi neînarmat. A primit câteva lovituri, a sângerat şi a început să se retragă, dar a văzut că oamenii îl urmau pentru că îi admirau cutezanţa: de această dată nu mai avea nevoie să fie salvat. Lepidus nu putea decât să se predea[38].

Aşadar, Octavian a triumfat până la urmă în Sicilia, dar mai mult prin spectacol decât prin strategie: şi-a riscat viaţa în mod repetat, bazându-se pe mâna sigură a lui Agrippa. Însă, odată ce a învins, Octavian a devenit mai sigur. L-a scos pe Lepidus din triumvirat, dar i-a permis o retragere demnă – nu au avut loc

execuţii şi nici nu s-au afişat rămăşiţe umane în public. Astfel, Antoniu a rămas singurul contestatar al conducerii lui Octavian asupra lumii romane. Şi Octavian a avut buna inspiraţie, de data aceasta, să-şi lase adversarul să-şi sape singur groapa.

VIII

Pentru că promisese de atât de multe ori că va lupta împotriva parţilor, Antoniu nu mai putea amâna[39]. Şi-a început campania în 36, pe când Octavian şi Agrippa cucereau Sicilia. Antoniu s-a bazat pentru provizii şi fonduri pe fosta şi viitoarea sa iubită Cleopatra, o problemă mai delicată decât ar fi putut fi dacă nu s-ar fi căsătorit cu sora lui Octavian. Raţiunile de stat puteau să justifice ambele relaţii, dar doar cu mare dificultate, o altă problemă pe care Antoniu se pare că nu a anticipat-o. Faptul că el şi Cleopatra aveau gemeni împreună nu simplifica situaţia. Şi nici afirmaţia Cleopatrei, probabil adevărată, că era mama singurului fiu biologic al lui Iulius Cezar: copilul primise un nume riscant, Cezarion[40].

Antoniu nu a reuşit să jongleze cu amantele, căsnicia şi politica, afirmaţie valabilă şi în cazul operaţiunilor sale militare împotriva parţilor. A început prea târziu ca să termine înainte de venirea iernii, apoi şi-a dezvăluit accidental planul unui spion, pe urmă nu a reuşit să-şi asigure loialitatea aliaţilor şi, în final, nu a asigurat suficientă pază pentru convoiul său cu provizii şi parţii l-au distrus. În acel moment nu a avut de ales decât să ordone o retragere costisitoare, prin furtuni de zăpadă, spre coasta siriană, unde Cleopatra nu s-a grăbit să-i reechipeze trupele. Însă Antoniu a raportat la Roma că totul era bine.

Octavian nu a crezut, dar s-a făcut că-l ia în serios pe Antoniu. A ordonat sărbătorirea victoriei, ştiind că astfel l-ar discredita şi mai mult pe rivalul său decât dacă ar fi părut că se bucură de înfrângerile lui. Apoi şi-a retras întăririle, citând

rapoartele lui Antoniu ca dovadă că nu avea nevoie de ele. Octavian a trimis-o totuşi pe Octavia cu provizii din Grecia, bazându-se pe faptul că sosirea ei odată cu proviziile de la Cleopatra avea să complice şi mai mult situaţia. Antoniu a luat proviziile, dar i-a ordonat Octaviei să se întoarcă la Roma, alimentând astfel zvonurile că reînnodase relaţia cu regina egipteană. Octavian a ales să nu le dezmintă, convins fiind că Antoniu, dându-şi importanţă, avea să le confirme la timp[41].

Acest lucru s-a întâmplat când a început să circule zvonul că Antoniu lăsase un testament – chipurile intangibil – în grija vestalelor Romei. Octavian le-a cerut acestora să-l predea şi, când au refuzat, l-a luat cu forţa. Încălcarea tradiţiei a fost şocantă: Octavian a pariat însă pe faptul că conţinutul testamentului avea să fie şi mai şocant şi a câştigat. Testamentul îl recunoştea pe Cezarion drept fiul lui Iulius Cezar şi conţinea cererea lui Antoniu de a fi îngropat lângă Cleopatra în Egipt, chiar dacă murea în Italia.

Antoniu nu mai era roman în ochii romanilor: se temeau că, dacă ajungea la conducerea imperiului, şi acesta ar fi încetat să mai fie roman[42]. A fost picătura care a umplut paharul. Octavian pregătise capcana, Antoniu căzuse în ea, iar situaţia se putea clarifica numai printr-un război. A fost nevoie de o singură bătălie semnificativă, pe mare, în largul coastei Greciei, în apropiere de Actium, în septembrie 31. Antoniu şi Cleopatra şi-au plasat navele şi armatele în golf şi în jurul acestuia, dar Octavian şi Agrippa le-au blocat, împiedicându-le reaprovizionarea. Afectat de dezertări, Antoniu şi-a pierdut mare parte din flotă încercând să iasă din încercuire: el şi Cleopatra au fugit apoi spre Egipt, fără mijloace de apărare. Antoniu renunţase la tot, observă Plutarh, „ca s-o urmeze pe cea care îi declanşase decăderea şi care avea apoi să o desăvârşească”[43].

Octavian nu s-a grăbit să-l urmărească, dar în vara anului 30 a ocupat Alexandria, întâmpinând puţină rezistenţă. Antoniu şi Cleopatra s-au sinucis – el, stângaci, cu un pumnal, ea, mai elegant (dacă legenda e adevărată), cu ajutorul unei vipere[44]. Lui Octavian i-a rămas numai să-l execute pe nefericitul

Cezarion, încă adolescent, şi să facă turul marelui oraş, pe atunci mult mai impresionant decât Roma[45]. Ca să încheie un ciclu istoric, Octavian a adus un omagiu la mormântul lui Alexandru cel Mare. Sicriul a fost deschis, dar, când a pus o coroană pe cadavrul îmbălsămat, noul conducător al lumii cunoscute i-a rupt din greşeală nasul fostului conducător[46]. Greşeala nu a contat prea mult.

IX

Căci Octavian nu l-a luat niciodată drept model pe Alexandru[47]. Macedoneanul şi-a descoperit limitele numai prin eşecuri. Trupele sale au trebuit să-i spună, când au ajuns aproape de munţii Himalaya, că nu mai pot înainta. Octavian vedea constrângerile în timp ce îşi urmărea succesele şi, în cele câteva ocazii când le-a pierdut din vedere, s-a autocorectat repede. Strategia a venit aşadar de la sine: Octavian a confundat rareori aspiraţiile cu capacităţile. Alexandru a făcut-o însă toată viaţa şi nu a mai trăit mult după ce a conştientizat că acestea nu sunt acelaşi lucru. A murit în Babilon – de extenuare, boală şi dezamăgire – la 33 de ani[48]. Octavian avea aceeaşi vârstă, dar era abia la o treime din cariera lui în acea zi, în Alexandria, aproape trei secole mai târziu, când a văzut şi a înlăturat o părticică din ce mai rămăsese din Alexandru.

Bineînţeles, Octavian a avut norocul să supravieţuiască bolilor şi multelor riscuri la care s-a expus, dar a fost şi mai prudent decât Alexandru în utilizarea punctelor lui forte şi în compensarea celor slabe. „Cel care cunoaşte arta înaintării directe şi indirecte va fi victorios”, scrie Sun Tzu, părând, ca de obicei, că acoperă toate posibilităţile. Apoi însă priponeşte: „Aceasta este arta manevrei”[49].

Abordările directe funcţionează, sugerează maestrul Sun, doar atunci când capacităţile corespund aspiraţiilor. Abundenţa îţi permite tot ce vrei: nu prea e nevoie de manevre. Însă în cea mai mare parte a timpului, capacităţile lasă de dorit – aceasta era problema lui Octavian. Insuficienţa cere acţiune indirectă şi aceasta, insistă Sun Tzu, cere manevre:

> Dacă eşti capabil, simulează incapacitatatea, dacă eşti activ, simulează pasivitatea. Dacă eşti aproape, fă să se creadă că eşti departe, şi dacă eşti departe, fă să se creadă că eşti aproape. Momeşte inamicul pentru a-l prinde în capcană; simulează dezordinea şi loveşte. [...] Când inamicul se concentrează, pregăteşte-te să lupţi contra lui; acolo unde este puternic, evită-l. [...] Fă să i se pară că eşti în situaţie de inferioritate şi încurajează-l la înfumurare. [...] Când inamicul se află în repaus, oboseşte-l.

Aşadar, contrariile la care te gândeşti în acelaşi timp sunt „pentru strateg cheile victoriei”. E ca şi cum Sun Tzu l-ar prefigura, oricât de improbabil pare, pe F. Scott Fitzgerald. Dar apoi înţeleptul adaugă, ca şi cum s-ar contrazice şi s-ar priponi el însuşi: „Nu este posibil să prevezi totul dinainte”[50].

Victoriile trebuie să se lege: altfel nu vor duce nicăieri. Nu pot fi prevăzute totuşi, pentru că se nasc din şanse neprevăzute. Manevrarea necesită deci plănuire, dar şi improvizaţie. Triumfurile mici într-o singură arenă pregătesc terenul pentru altele mai mari în alte locuri, permiţându-le competitorilor mai slabi să devină mai puternici[51]. Şi asta ne aduce înapoi la tânărul Octavian luându-l prin învăluire pe Antoniu cel confuz şi folosind resurse limitate drept pârghii până când a putut să treacă, la Actium, la o abordare mai directă.

X

„Grozav de-ntins un câmp străbăturăm”, i-a spus un poet lui Octavian la scurt timp după întoarcerea acestuia din

Alexandria, în anul 29. „E timpul să scoatem caii din hăţuri.”[52] Poetul era Vergiliu, poemul era *Georgicele* şi se spune că Octavian l-a ascultat când autorul şi câţiva prieteni i-au citit cu voce tare, timp de câteva zile, toţi cei 2.118 hexametri[53]. Nu era un poem epic – *Eneida* avea să vină mai târziu –, iar această întâmplare îi derutează într-atât pe biografii recenţi ai lui Octavian, încât o trec cu vederea. De ce ar avea răbdare cel mai puternic om din lume să asculte atâtea instrucţiuni despre rotaţia culturilor, îngrijirea viţei-de-vie, creşterea bovinelor şi apicultură? John Buchan, un biograf din secolul XX, sugerează că Octavian era dispus să încetinească ritmul, să privească în jur şi să se gândească la cum să-şi utilizeze puterea, acum că nu mai avea rivali. Trecea de la navigare la cultivare[54].

În ascensiunea sa, timp de un deceniu şi jumătate Octavian s-a apărat, i-a cumpărat, i-a evitat, i-a eliminat sau a profitat de pe urma ameninţărilor reprezentate de Antoniu, Cicero, Cassius, Brutus, Fulvia, Lucius, Sextus, Lepidus, Cleopatra şi Cezarion, procedând la fel şi în cazul senatului Romei, al mulţimilor acesteia, al bolilor lui, al furtunilor şi naufragiilor, chiar şi al unei comete. A făcut-o cu multă ingeniozitate, dar nu el stabilea ritmul. Lua iniţiativa, o pierdea şi trebuia să o recâştige şi tot aşa. Nu putea relua acest ciclu la nesfârşit. Niciun cal înfierbântat nu aleargă la nesfârşit.

După bătălia de la Actium, Octavian a început să controleze evenimentele, şi nu să le lase pe acestea să-l controleze pe el. A amânat orice campanie împotriva parţilor. A desemnat conducători locali – Irod în Iudeea, de exemplu – pentru administrarea provinciilor problematice. I-a împăcat pe veterani oferindu-le pământ şi sprijin pe termen lung. A făcut Romei pe plac acceptând onoruri, organizând jocuri şi demarând un program de construcţii conceput la o scară comparabilă cu cel al Alexandriei. Dar, cunoscând primejdiile aroganţei, a simulat şi modestia. A trecut rapid peste triumfurile sale în loc să exagereze cu onorurile, nu a trăit în lux şi, când se întorcea din călătorii, intra în oraş pe ascuns, ca să evite ceremoniile extravagante de întâmpinare. Şi-a consolidat autoritatea dând impresia că renunţă la ea, în modul

cel mai teatral, în prima zi a anului 27, când s-a dezis pe neaşteptate de toate responsabilităţile sale. Senatul, surprins, nu a avut de ales, interzicându-i acest lucru şi acordându-i lui Octavian titlul de *princep*s („prim cetăţean”) – şi un nume nou: Augustus[55].

De fapt, Octavian renunţa la republică, dar gradual şi cu mult tact – prezentând totodată în fiecare etapă beneficii cât se poate de evidente –, astfel încât romanii să se adapteze şi chiar să se ataşeze de noul mediu, fără să observe cât de mult se schimbase. Ei înşişi aveau să devină culturi, podgorii, vite şi albine. Pentru că, spre deosebire de Xerxes, Pericle, Alexandru şi Iulius Cezar – al cărui dar important pentru Octavian a fost, printre altele, un start timpuriu –, Cezar Augustus vedea timpul ca pe un aliat. După cum spunea istoricul Mary Beard, nu avea nevoie să abolească nimic. A folosit timpul ca să cultive lucruri[56].

Unul a fost un acord constituţional prin care reafirma respectul pentru senat şi statul de drept, menţinând totodată, ca într-o mănuşă moale, o mână de fier. Un altul a fost stabilizarea imperială: imperiul, a anunţat Augustus, era suficient de mare. În afară de câteva ajustări ale graniţelor, nu avea nevoie să se mai extindă. Un altul a fost o epopee naţională. Roma nu avea un Homer, aşa că *princeps* a găsit unul. *Eneida*, spre deosebire de *Iliada* şi de *Odiseea*, este o operă făcută la comandă. Augustus a încurajat compunerea acesteia, l-a finanţat pe autor şi a salvat manuscrisul de la incinerare atunci când Vergiliu, nemulţumit, pe patul de moarte, a cerut să fie ars.

Enea este un prinţ al Troiei care, după ce scapă din flăcări şi supravieţuieşte multor altor încercări, fondează Roma, un oraş care devine un imperiu agreat de zei. Ar putea fi Octavian în drumul său spre putere, căci „se gândea cu nelinişte când la una, când la alta, neştiind ce hotărâre să ia, întocmai ca faţa tremurătoare a apei dintr-un vas de aramă”[57]. Dar, în afară de o profeţie celebră – „din neam de zei [...] va înscăuna din nou vremurile de aur”[58] –, Vergiliu spune puţine despre cum ar putea Augustus să folosească puterea. *Eneida* vorbeşte despre

trecutul Romei, nu despre viitorul ei. Celebrează navigarea, nu cultivarea.

Şi atunci, de ce a văzut *princeps* atâta valoare în sădirea – şi păstrarea – acestui poem foarte lung? „Măreţia cunoaşterii poetice”, îl face romancierul Hermann Broch să-i spună poetului muribund, „şi, prin urmare, măreţia ta, Vergiliu, stă în aceea că poate îmbrăţişa viaţa întreagă [...] într-o singură viziune, într-o singură operă, într-o singură privire”. Aşadar, constau strategia şi arta guvernării în capacitatea de a sesiza interconexiuni? Să ştii unde ai fost ca să ştii încotro te duci? Altfel, e greu de înţeles cum poate o abordare indirectă – fie că e vorba de răzgândirile lui Odiseu sau de tatonările şi schimbările de poziţie ale lui Octavian – să ducă vreodată în Itaca sau oriunde altundeva. „În viitor [...] va aparţine gloriei mele”, conchide corect Augustus al lui Broch, „a fi fost prietenul lui Vergiliu”[59].

XI

Totuşi, existau lucruri pe care nici măcar Augustus nu le putea controla: unul, din păcate, era propria lui familie. Înţelegea, cum înţelesese şi străunchiul său, că abandonarea republicii ar supune imperiul incertitudinilor moştenirii. Părea un schimb rezonabil la acea vreme, pentru că Roma era mai tolerantă faţă de divorţ şi de adopţie decât aveau să devină majoritatea monarhiilor mai târziu. Acest lucru ar fi permis cultivarea moştenitorilor – şi şansa de a-i priponi pe cei mai promiţători – fără să depindă de cine a dat naştere cui[60].

Ghinionul l-a ajuns însă din urmă pe Augustus în ce priveşte prăsirea (cuvântul nu e prea tare) familiei sale. S-a căsătorit de patru ori, dar numai a treia soţie a făcut un copil, pe Iulia, care,

cu toată inteligenţa şi încrederea ei în sine, nu avea cum să-i succeadă, fiind femeie[61]. Acest lucru i-a lăsat adopţia ca alternativă şi o prioritate majoră pentru Augustus în calitate de *princeps* a fost să crească un nou Octavian. Prima lui alegere a fost Marcellus, fiul mult admirat al surorii sale Octavia din prima ei căsnicie[62]. Augustus l-a pus să se căsătorească cu Iulia când ea avea doar 14 ani, dar Marcellus a murit de o boală subită la 21 de ani, la timp ca Vergiliu să-l portretizeze cu amărăciune ca pe un spirit pierdut în *Eneida*[63]. Următoarele posibilităţi erau Tiberius şi Drusus, fiii dintr-o căsătorie anterioară a ultimei soţii a lui Augustus, Livia, cu care a rămas până la sfârşitul vieţii. Dar Drusus a murit la 21 de ani, din cauza rănilor căpătate în urma unui accident de călărie. Tiberius a rămas sănătos, dar el şi *princeps* nu aveau încredere unul în celălalt – din cauza altor manevre făcute de cel din urmă pentru a-şi asigura un succesor.

Sperând să-şi lărgească opţiunile, Augustus a forţat-o pe Iulia, după moartea lui Marcellus, să se căsătorească cu mult mai vârstnicul Agrippa, contemporanul său şi geniul din spatele multora dintre victoriile sale militare. Au avut cinci copii, dintre care trei băieţi, dar Gaius şi Lucius au murit de mici, iar al treilea, Agrippa Postumus – născut după moartea tatălui său –, a devenit un adolescent violent. Aşa că Augustus, acum disperat, i-a cerut lui Tiberius să divorţeze de soţia lui, pe care o iubea, şi să se căsătorească cu văduva lui Agrippa, pe care o ura. Iulia i-a răspuns cu aceeaşi monedă şi uniunea nefericită a produs un singur copil, care a murit în pruncie, după care Tiberius – sfidându-l pe Augustus – s-a exilat pe insula Rodos. De acolo a divorţat de Iulia, ale cărei escapade sexuale începuseră să-i şocheze chiar şi pe romani, determinându-l pe Augustus să o exileze pe Pandateria, o insulă mai mică şi mai săracă din largul coastei italiene. Sperând la un deznodământ fericit, Augustus i-a adoptat apoi pe Tiberius şi pe Agrippa Postumus, în anul 4 d.Hr., la vârsta de 67 de ani, dar fără să aibă prea multă încredere în niciunul dintre ei[64].

Cinci ani mai târziu – mult prea bătrân după standardele epocii sale ca să mai conducă indiferent ce –, *princeps* a suferit cea mai mare înfrângere militară a sa. Se opunea de mult extinderii imperiului, dar asta nu excludea îndreptarea perimetrului acestuia. A aprobat deci o extindere a conducerii romane de la Rin la Elba, care, împreună cu Dunărea, ar fi scurtat frontiera, în mare parte fluvială, de la Marea Nordului la Marea Neagră[65]. Planul arăta bine pe hărţi, dar necesita pacificarea Germaniei, o regiune dens împădurită prea puţin cunoscută romanilor. Sarcina i-a revenit lui Publius Quinctilius Varus, care a condus prompt trei legiuni într-o ambuscadă catastrofală la Teutoburg. În jur de 15.000 de oameni au fost înrobiţi sau omorâţi – rămăşiţele arheologice sugerează metode îngrozitoare – şi Augustus şi-a pierdut o zecime din armată aproape peste noapte[66].

Se spune că a fost furios luni în şir, dându-se cu capul de pereţi, vorbind singur, refuzând să se bărbierească şi să vadă pe oricine: asemenea lui Lear, dar fără un câmp, fără furtună şi fără consolările bufonului. Până la urmă şi-a revenit, ştiind însă că, deşi avusese o viaţă lungă, nu îşi asigurase nici imperiul, nici succesiunea. Tot ce a reuşit să facă, atunci când a înţeles că e pe moarte, a fost să-l ia prin surprindere pe Agrippa Postumus pe insula pe care *fusese exilat* şi – după ce a conchis că tânărul nu se schimbase – să ordone să fie omorât fără niciun regret, cum nu avusese nici pentru Cezarion cu aproape jumătate de secol în urmă. Era lesne de înţeles acum că Tiberius, cuprins de amărăciune, avea să devină – nepriponit – noul Cezar.

Augustus a murit cu puţin timp înainte să împlinească 77 de ani, în aceeaşi casă în care murise tatăl său biologic, lângă Napoli: era 19 august, anul 14. În mod tipic pentru el, îşi pregătise ultimele cuvinte: „Am găsit Roma construită din lut: v-am lăsat-o în marmură”. Apoi a întrebat, cu uşurătatea care, în ciuda tuturor necazurilor, nu l-a părăsit niciodată: „Mi-am jucat destul de credibil rolul în farsa vieţii?”. Şi a mai adăugat, ca şi cum Shakespeare i-ar fi înscenat chemarea la rampă:

Dacă totul a mers bine, aplaudaţi piesa şi bateţi din palme[67].

În marele roman al lui John Williams despre viaţa lui Augustus, Iulia îşi aminteşte că l-a întrebat pe tatăl ei, când încă îşi vorbeau: „A meritat? [...] această Romă pe care ai salvat-o, această Romă pe care ai construit-o... A meritat să faci tot ce ai fost nevoit să faci?”. *Princeps* se uită la ea îndelung, apoi îşi întoarce privirea. „Trebuie să cred că da”, răspunde el în cele din urmă. „Amândoi trebuie să credem că da.”[68]

XII

Poate că a meritat. Istoria ulterioară a Romei a stabilit standarde nedepăşite de atunci în materie de familii conducătoare disfuncţionale şi de perimetre imperiale vulnerabile: şi totuşi, conform celor mai stricte evaluări, imperiul a supravieţuit încă patru secole şi jumătate după moartea lui Augustus. Roma nu a „căzut” până în 476. Imperiul Bizantin, fondat de Constantin, avea să reziste încă o mie de ani; iar rolul său în creştinarea Imperiului Roman avea să fie cel puţin la fel de semnificativ ca acela al lui Augustus în fondarea acestuia. Sfântul Imperiu Roman, o rămăşiţă europeană a conducerii romane, a luat fiinţă în anul 800 datorită lui Carol cel Mare – unul dintre titlurile sale era „preaseninul Augustus” – şi s-a menţinut un mileniu, până când Napoleon i-a pus capăt. Până şi el ştia că nu e bine să încerce acelaşi lucru cu Biserica Romano-Catolică, fondată în epoca lui Augustus şi care probabil va dăinui şi în viitor atât cât putem prevedea, sub conducerea unui *pontifex maximus*, o poziţie care datează de pe vremea regilor antici ai Romei, cu şase secole înainte de naşterea lui Octavian.

Longevitatea imperiilor nu vine în niciun caz în mod automat. Majoritatea imperiilor s-au afirmat, s-au prăbuşit şi au fost uitate. Altele nu au fost uitate pentru că au inspirat legende, au creat opere de artă sau au lăsat în urmă ruine, însă cam atât:

cine ar concepe azi un stat după modelul Persiei lui Xerxes, al Atenei lui Pericle sau al Macedoniei lui Alexandru? Roma însă e diferită – cum este şi China. Moştenirile lor – în ce priveşte limba, credinţele religioase, instituţiile politice, principiile juridice, inovaţiile tehnologice şi administraţia imperială – au supravieţuit „prăbuşirilor" repetate ale regimurilor care le-au creat. Dacă epoca de după Războiul Rece va asista într-adevăr la o competiţie între „Vest" şi „Est", atunci aceasta va reflecta durabilitatea *culturilor* romană şi chineză – imperii ale minţii[69], *cultivate*, prin multe crize, vreme îndelungată.

Augustus a fost cel mai priceput cultivator al Romei. După ce şi-a croit drum spre o poziţie de autoritate de necontestat, a folosit-o ca să transforme o republică decadentă – ca şi cum ar fi fost o viţă a lui Vergiliu – într-un imperiu care înfloreşte, din mai multe puncte de vedere decât realizează majoritatea dintre noi, chiar şi astăzi. Plantele nu conştientizează că se intervine asupra lor ca să se maturizeze într-un anumit fel, dar, dacă prind rădăcini puternice şi sunt îngrijite atent, vor coopera. *Princeps* a avut şansa să trăiască suficient ca să se poată ocupa de o astfel de horticultură. S-a folosit eficient de acest timp, cultivând în sine scopul de a planta, precum şi autocontrolul în strângerea recoltei.

S-a temut la final că dăduse greş, ceea ce şi făcuse într-un sens: nu a reuşit să-şi instruiască un succesor în felul în care Iulius Cezar îl instruise pe el. Dacă Augustus, pe patul de moarte, ar fi ştiut câte abuzuri vor comite moştenitorii săi, s-ar fi îngrozit: Nero avea să apară peste doar 40 de ani[70]. Dar Roma era suficient de rezistentă, cum a fost şi China, încât să supravieţuiască unor conducători îngrozitor de răi[71]. Amândouă au făcut-o prin diversificare: nedepinzând de o singură varietate de putere, au devenit ecosisteme, cum tind să facă grădinile şi pădurile viguroase.

E cu atât mai interesant atunci că Augustus a înţeles atât de mult din Sun Tzu fără să ştie nimic despre el. Explicaţia ţine probabil de o logică a strategiei care stă la temelia culturilor – cam aşa cum stă gramatica la temelia limbilor – în unităţi mari de timp, spaţiu şi scară. Dacă aşa stau lucrurile, atunci simţul

comun, când se confruntă cu circumstanţe prea puţin comune, ar putea fi el însuşi încă una dintre contradicţiile avute simultan în vedere de inteligenţele de primă clasă. Pentru că practica principiilor trebuie *să preceadă* derivarea, articularea şi instituţionalizarea lor. Poate că priveşti spre nori, asemenea lui Polonius, dar trebuie să stai bine cu picioarele pe pământ.

Capitolul 4
Suflete şi state

La scurt timp după ce s-a încheiat Războiul Civil, un tânăr american a petrecut doi ani grei printre locuitorii din nord-estul Siberiei. Numele său era George Kennan, rudă îndepărtată a unui tiz mai cunoscut din secolul XX, George F. Kennan, care avea să pună la punct strategia „îngrădirii" în timpul Războiului Rece. Primul Kennan, care avea atunci 20 de ani, făcea studii căutând posibile rute pentru instalarea unui telegraf care să conecteze Statele Unite la Europa: cablurile subacvatice erau încă nesigure, astfel că merita explorată posibilitatea unei linii terestre prin Columbia Britanică, Alaska rusească, Siberia şi Rusia europeană, care să necesite doar traversarea strâmtorii Bering. Proiectul a picat în 1866, când cablul transatlantic a început în sfârşit să funcţioneze, dar Kennan a aflat abia după mai multe luni. A ajuns astfel fără viitor în telegrafia la distanţe mari şi într-o criză religioasă personală.

În cartea sa din 1870, *Tent-Life in Siberia*, Kennan recunoaşte cât de uşor ar fi putut să alunece de la prezbiterianismul din Ohio, în spiritul căruia crescuse, la „venerarea spiritelor rele care s-ar afla în toate puterile şi manifestările misterioase ale Naturii, cum ar fi molimele şi bolile molipsitoare, furtunile aprige, foametea, eclipsele şi aurorele strălucitoare". Creştinismul era surprinzător de superficial în situaţii dificile.

> Cine a trăit vreodată alături de băştinaşii siberieni, le-a cercetat firea, s-a supus aceloraşi înrâuriri care îi înconjoară şi s-a pus cât mai mult cu putinţă în locul lor nu se va îndoi niciodată nici de sinceritatea preoţilor şi nici a credincioşilor şi nu se va mira că închinarea la spirite rele este singura lor religie. E singura religie cu putinţă pentru asemenea oameni în atari împrejurări.

Chiar şi ruşii, profund influenţaţi de ortodoxie şi având o experienţă îndelungată în regiune, îl puteau considera pe Dumnezeu îndepărtat şi forţele răuvoitoare apropiate: „Au jertfit un câine, ca păgânii, ca să domolească mânia diabolică despre care credeau că se vădea sub forma furtunii”. Kennan a conchis că acţiunile omului „sunt guvernate nu atât de convingerile lui intelectuale, cât de ceea ce conştientizează pe viu”[1].

Această teamă de cele aflate dincolo de puterea de a înţelege stă la baza religiei în toate marile culturi pe care le cunoaştem. Ateismul nu prea are continuitate istorică. Dar câtă vreme religiile au fost politeiste – când fiecare calamitate era capriciul unui zeu anume –, credinţele au creat puţine probleme pentru conducerea statelor. Zeii petreceau atât de mult timp certându-se unii cu alţii, încât muritorii păstrau un fel de echilibru între ei. Oamenii puteau să-i respecte sau să-i ignore pe zei, uneori chiar să-i creeze sau să-i desfiinţeze, o artă în care mai ales romanii excelau[2]. Nu a existat un set de credinţe care să conteste autoritatea oficială.

Cu excepţia celor ale evreilor, pentru care disputele dintre zeităţi erau ambivalenţele unui singur Dumnezeu, care complicase şi mai mult lucrurile alegându-i pe ei să formeze un stat[3]. Istoria Israelului a devenit o dispută sinuoasă între această zeitate, care acţiona prin îngeri şi profeţi, şi aleşii Săi, ce reacţionau prin regi, preoţi şi, o dată, printr-un bătrân care îşi scărpina bubele pe o grămadă de gunoi[4]. Dar, după cum spunea Edward Gibbon, primul mare istoric modern al Romei, iudaismul era o religie exclusivistă. Fiind „aleşi”, evreii nu prea erau interesaţi să-i convertească pe alţii, aşa că statul lor nu a avut niciodată aspiraţiile expansioniste ale Imperiului Roman[5]. Augustus îl putea guverna la fel cum proceda în cazul Galiei, Spaniei sau Panoniei, fără teama că îşi creştea un rival.

Princeps nu avea cum să ştie că un alt monoteism, de această dată cu tendinţe de includere, apăruse în timpul domniei sale: „O religie pură şi umilă”, a scris Gibbon, care „s-a insinuat uşor în mintea oamenilor, a crescut în tăcere şi obscuritate, s-a

întărit datorită adversităţii, iar în cele din urmă a ridicat stindardul triumfător al Crucii pe ruinele Capitolului". Prudent, Gibbon a pus ascensiunea creştinismului pe seama zelului cu care făcea prozeliţi, flexibilităţii sale cu privire la ritualuri, pretenţiei că existau miracole, faptului că promitea viaţă după moarte şi, bineînţeles, „dovezilor convingătoare ale doctrinei înseşi şi [...] prezenţei dominatoare a marelui său Autor"[6]. Chiar dacă va fi nevoie de secole, acest imperiu avea să fie primul care va prospera – cum cel al Romei nu a reuşit niciodată – la scară globală.

Însă nu fără o dilemă recurentă: ce îi datorau supuşii săi cezarului şi ce anume lui Dumnezeu[7]? Putea creştinismul să supravieţuiască în lipsa protecţiei statului? Putea statul să pretindă legitimitate în lipsa aprobării din partea creştinismului? Lămurirea acestor chestiuni avea să reţină toată atenţia minţilor medievale şi celor de la începutul modernităţii. De asemenea, nu este clar nici astăzi dacă creştinismul a dus la „căderea" Romei (după cum credea Gibbon) sau dacă a asigurat nemurirea instituţiilor acesteia (aşa cum sugerează moştenirea lui Augustus). De atunci, aceste idei opuse modelează civilizaţia „occidentală". Nu în ultimul rând pentru că au creat două strategii cu adevărat mari, având scopuri paralele, dar concepute la o mie de ani distanţă una de cealaltă de către – cum am ajuns să îi considerăm – unul dintre cei mai mari sfinţi şi unul dintre cei mai mari păcătoşi.

I

Augustin nu s-a considerat niciodată un sfânt. Născut în anul 354 d.Hr., în orăşelul nord-african Thagaste, este cunoscut în analele autobiografiilor – un gen pe care l-a inventat în mare parte – pentru că s-a descris drept un parazit lacom, chiar şi

când era la sânul mamei: „Nevinovată este la copii doar slăbiciunea membrelor, nu şi sufletul lor”. A crescut fără să înveţe greaca pentru că a fost forţat să încerce, a fost fascinat de *Eneida*, dar nu şi de aritmetică, a plâns după Didona, dar nu şi după Dumnezeu. Şi-a pierdut vremea trişând la jocuri. Nu l-a preocupat că îşi îngrijora părinţii. A căutat plăcere, frumuseţe şi adevăr numai în lucruri lumeşti: era un „copil atât de mic şi totuşi atât de îndărătnic”[8].

Şi acestea s-au petrecut înainte să descopere sexul, în adolescenţă. „Ardeam de dorinţă [...] nu mă sfiam să mă încurc în iubiri nestatornice [...] putregai deveneam înaintea ochilor tăi, în vreme ce tot mai mult îmi plăceam mie însumi”. „Atunci, spune-ne mai multe”, abia au şoptit cititorii de-a lungul vremurilor. Aşa că ne spune:

> Din clocotul pubertăţii se ridicau duhnind aburi care-mi întunecau şi-mi pângăreau inima [...] seninătatea iubirii caste şi negura plăcerii trupeşti [...] clocoteau în mine tulbure, târau neputincioasa vârstă a adolescenţei mele spre neînfrânările poftei şi o scufundau în vârtejul ticăloşiilor. [...] văzând într-o zi la baie semnele bărbăţiei mele şi pe mine înveşmântat în ţinuta neliniştitei tinereţi, tatăl meu [...] bucuros, s-a grăbit să-i aducă la cunoştinţă mamei acest fapt [...].

Deja e suficient! Dar Augustin, deloc ruşinat, îi dă înainte: dedică pagini întregi din *Confesiuni* unui singur păr, pe care el şi gaşca lui l-au scuturat de toate fructele – acre, oricum –, aruncându-le la porci. „Pornire de a face rău născută din joc şi glumă, poftă de a dăuna celuilalt în mod gratuit! [...] Este de ajuns ca unul să strige: «Haideţi să facem ceva!» şi ne este ruşine ca să nu fim neruşinaţi!”[9].

Părul este al doilea cel mai celebru pom fructifer din tradiţia iudeo-creştină şi Augustin se foloseşte de acesta, ca şi de multe altele, în lucrarea lui neobişnuită – de ce să publici o confesiune făcută în intimitate lui Dumnezeu[10]? – ca să întrebe cum poate permite o zeitate omnipotentă existenţa oricărui tip de imperfecţiuni în lumea pe care ea însăşi a creat-o. Jupiter e „deopotrivă stăpân al tunetelor, dar şi adulter”, evidenţiază Augustin cu impertinenţă. „Desigur că acest zeu nu ar fi putut să stăpânească fulgerele şi să fie şi adulter în aceeaşi clipă.”[11] Şi atunci, ce se poate spune despre Dumnezeul creştinismului?

Întrebarea era urgentă în epoca lui Augustin, pentru că împăratul Constantin legalizase toate religiile în 313 – aparent, un miracol improbabil, dat fiind că nu trecuse mult de la persecutarea creştinilor de către Diocleţian –, dar soarta Romei, chiar şi având creştinismul drept religie oficială, nu se îmbunătăţise mai deloc. Succesiunea imperială a rămas imprevizibilă. Graniţele erau prea întinse şi insuficient apărate. „Barbarii", la fel de puţin înţeleşi ca siberienii lui Kennan, atacau avanposturile în valuri, venind din străfundurile Asiei. Vizigoţii au prădat Roma în 410, când Augustin avea 56 de ani, şi va muri două decenii mai târziu, asediat de vandali în portul nord-african Hippona, unde era de multă vreme episcop[12].

Augustin şi-a scris *Confesiunile* la scurt timp după ce a primit această funcţie, pentru care se considera nepregătit. Până pe la 30 de ani fusese maniheist, încercând să explice răul prin limitarea puterii lui Dumnezeu. În cele din urmă, acest lucru s-a dovedit a fi prea simplu şi, sub influenţa unei mame formidabile, Monica, şi a unui mentor impunător, Ambrozie, episcopul de Milan, Augustin a trecut printr-o convertire lentă şi dureroasă la creştinism, pe care o descrie expresiv. Chiar şi atunci, spera doar să întemeieze o mănăstire, până când creştinii din Hippona, unde voia să o înfiinţeze, l-au făcut preot împotriva voinţei sale şi l-au promovat apoi la statutul de episcop[13].

Recrutarea episcopilor ca pe nişte atleţi profesionişti în urma unor trialuri pare o procedură nefirească, dar reflecta o căutare disperată a autorităţii, pe măsură ce stăpânirea romană se retrăgea. Episcopii ofereau călăuzire spirituală şi îndeplineau în acelaşi timp rolul de magistraţi, oameni ai legii şi organizatori ai comunităţii. Pregătirea teologică era mai puţin importantă decât voinţa de neclintit, retorica persuasivă şi pragmatismul necesar pentru a face lucrurile să meargă. La maturitate, Augustin avea aceste calităţi, dar şi altceva, imposibil de anticipat de către turma sa: capacitatea de a valorifica la maximum oportunităţile. Aflat în această postură pe care nu o alesese, la periferia lumii romane care se năruia,

Augustin şi-a propus să împace credinţa cu raţiunea în lumile viitoare. *Confesiunile* au început această călătorie cu o umilire publică autoimpusă, lăsând cu atât mai mult loc ca opera sa ulterioară să se înalţe[14].

II

Despre Cetatea lui Dumnezeu, capodopera lui Augustin, alcătuită de-a lungul multor ani şi încheiată cu puţin timp înainte de moarte, nu este despre diferenţele dintre Cer şi pământ, aşa cum se presupune adesea, ci mai degrabă despre jurisdicţii terestre suprapuse. Ca să simplificăm la maximum[15], există un singur Dumnezeu şi nu poate exista decât un singur cezar. Câtă vreme se află pe pământ, oamenii le datorează loialitate amândurora. Modul în care fiinţele umane balansează aceste loialităţi le determină şansele la viaţă veşnică, însă cerinţele cezarului şi judecăţile lui Dumnezeu reflectă atât circumstanţe, cât şi certitudini. E posibil ca imprevizibilul să nu îl ia prin surprindere pe Dumnezeu: Augustin are modestia de a nu se declara sigur. Nu poate fi anticipat însă de om.

Prin urmare, omul trebuie să se descurce cu necunoscute, pentru că Dumnezeu l-a înzestrat – sau l-a blestemat – cu liber-arbitru. Acesta este preţul plătit pentru păcatul originar, dar şi şansa care lasă loc de speranţă: existenţa umană nu e neapărat lipsită de sens; omul nu e la mila unor zei capricioşi. Stabilirea obligaţiilor faţă de cezar şi faţă de Dumnezeu devine deci cea mai mare dintre sarcinile strategice, pentru că presupune alinierea capacităţilor umane limitate la o aspiraţie – viaţa de apoi – ce nu are limite.

Din păcate, *Cetăţii* îi lipseşte claritatea *Confesiunilor*. E un leviatan literar dezlânat, lăbărţat – un *Moby Dick* al teologiei –, în care ciclurile şi epiciclurile, îngerii şi demonii, miturile şi istoriile se înghesuie fără o ordine anume. E diabolic de dificil

să faci din el un manual de strategie, cu atât mai puţin unul de mântuire. În mod bizar însă, aproape miraculos, Augustin beneficiază de pe urma *scoaterii* din context. Poţi să continui teme din punctul în care le-a lăsat el, să le eliberezi de amendările şi de digresiunile cu care le-a învăluit şi, de regulă, vor avea o logică. Stilul lui ascunde logica interioară, nicăieri mai mult decât în chestiunea războiului şi a păcii[16].

Când e justificat ca un creştin să *nu* întoarcă şi celălalt obraz, ci să lupte şi, dacă e necesar, să ucidă? Ce obligaţii poate să le impună un conducător creştin, ca să-şi apere domnia, celor pe care îi conduce? Cum poate fi salvat, dacă e posibil, un stat fără a pune suflete în pericol? De ce să ne mai batem capul, dacă, după cum susţine Augustin, lumea cezarului e coruptă şi cea a lui Dumnezeu e perfectă? Şi ce anume din răspunsurile lui Augustin – fie ele şi imperfecte, după cum recunoaşte tot el – le face să fie la înălţime, influenţând gândirea despre „războiul drept” şi astăzi?

III

Geniul lui Augustin stă în faptul că el e mai preocupat de tensiuni decât de sursele lor: ordine *versus* dreptate, război *versus* pace, cezar *versus* Dumnezeu. Tratează polarităţile ca pe nişte forţe gravitaţionale, fără a încerca să spună ce e gravitaţia. Alegerile omului se află între polarităţi, dar nicio formulă nu arată care trebuie să fie alegerile. Pentru fiecare „să nu ucizi”, Augustin găseşte în texte sacre laude ale comportamentului opus[17]. Pune la îndoială intenţia auctorială cu secole înainte de poststructuralism. Până la un punct, nu îl deranjează contradicţiile.

Asta face ca învăţăturile lui să fie procedurale, nu absolute. Deşi respectă neoplatonismul care a influenţat creştinismul timpuriu, Augustin arată că realitatea nu se ridică niciodată la

înălţimea idealului: poţi să aspiri la ideal, dar nu te aştepta să-l atingi vreodată. Aşadar, căutarea e tot ce poate face omul într-o lume căzută şi el alege ce să caute. Totuşi, nu toate scopurile sunt legitime; nu toate mijloacele sunt potrivite. Prin urmare, Augustin caută să călăuzească alegerea respectând posibilitatea de a alege. O face printr-un apel la raţiune: unii ar spune chiar la simţul comun.

Să luăm, de exemplu, întrebarea „De ce sunt statele necesare?”: dacă Dumnezeu e atotputernic, atunci cine are nevoie de cezari? Fără cezari, răspunde Augustin, nu ar exista creştini, iar aceasta nu poate fi voia lui Dumnezeu. A fi creştin înseamnă a alege liber să-l urmezi pe Hristos; dar această alegere nu ar fi dus la mare lucru dacă toţi creştinii ar fi fost aruncaţi în groapa cu lei. Totuşi, cezarii au procedat rareori astfel: Imperiul Roman, în cele trei secole de la moartea lui Iisus până la cea a lui Constantin, a fost, în pofida unor perioade represive, surprinzător de primitor pentru noua religie[18]. Şi acesta este unul dintre motivele pentru care Augustin şi confraţii săi creştini considerau „declinul” Romei din secolele IV-V atât de îngrijorător.

De aici rezulta ideea, ca o generalizare derivată din observaţie, că ordinea trebuie să preceadă dreptatea, căci ce drepturi pot exista sub o teroare constantă[19]? O credinţă paşnică – singura sursă de dreptate pentru creştini – nu poate înflori fără protecţie, fie aceasta sub forma tolerării, ca în Roma de dinainte de Constantin, fie a unui edict oficial, cum a fost ulterior[20]. Cetatea lui Dumnezeu e o structură fragilă în interiorul Cetăţii Omului pline de păcat.

Acest lucru îi determină pe creştini să le dea autoritate unor păcătoşi aleşi – îl numim „politică” –, iar Augustin, în pofida pietăţii sale, e un filosof *politic*. Tot aşa cum a devenit, odată cu diminuarea autorităţii Romei, şi un episcop autoritar, dispus să accepte răul mai mic (sau, cum a spus el, „asprimea benevolentă”[21]) ca să-l ţină la distanţă pe cel mai mare[22]. Ţintele lui Augustin erau deviaţiile de la ortodoxie, pe care le-a atacat cu un zel aproape leninist, ca şi cum singurul mod de a susţine o credinţă e să o purifici de orice nuanţă. Totuşi, mintea

lui a fost mai mare decât persecuţiile lui: implicaţiile gândirii sale au fost mai vaste, mai durabile şi, în cele din urmă, mai umane.

Augustin a conchis că războiul, dacă e necesar pentru salvarea statului, poate fi un rău mai mic decât pacea – *şi că se pot stabili premisele procedurale pentru necesitate.* A apărut o provocare? Autoritatea competentă a epuizat alternativele paşnice? Ar fi recursul la violenţă un mijloc ales, şi nu un scop în sine? Forţa utilizată ar fi proporţională cu scopurile ei, astfel încât să nu distrugă ceea ce e menită să apere? Ar putea aceste decizii umane – căci Augustin nu le-a considerat niciodată altceva – să susţină vreun scop divin? Astfel încât cetatea lui Dumnezeu şi cetatea omului să poată coexista fără să fractureze o lume imperfectă?

IV

Bineînţeles, existau precedente ale contestării războiului ca alegere înţeleaptă: Artabanus, Archidamos şi Nicias o făcuseră, deşi fără succes, şi melienii osândiţi ai lui Tucidide formulaseră îndoieli valabile oricând cu privire la purtarea războaielor odată începute. Dar nimeni înainte de Augustin nu stabilise standarde pe care trebuie să le respecte statele dacă aleg războiul. Acest lucru putea fi făcut numai în cadrul unui monoteism favorabil includerii, pentru că numai un Dumnezeu cu pretenţii de autoritate universală putea să judece sufletele conducătorilor lumeşti. Şi numai Augustin, în epoca respectivă, vorbea atât de încrezător în numele Lui. Autorul umil al *Confesiunilor* ajunsese departe.

Augustin şi-a prezentat standardele ca pe o listă cu ce să faci, nu ca pe nişte porunci. Ştia că profeţii anunţaseră tunător interdicţii de multe ori, doar pentru a le inversa ulterior de nevoie sau din cauza unor noi instrucţiuni de Sus[23]. În pofida

asprimii cu care îi combătea pe eretici, Augustin prefera persuasiunea în chestiuni de război şi pace: „Te-ai gândit la asta?” sau „Nu ar avea logică să procedezi astfel?”. În aceste chestiuni nu considera că se impunea să ameninţe, fapt care i-a adus discipoli de-a lungul timpului[24].

Asta fiindcă listele se adaptează la schimbare mai bine decât poruncile. Marinarii se bazează pe ele înainte să pornească în larg. Soldaţii le folosesc în plănuirea misiunilor. Chirurgii le cer ca să se asigure că au toate instrumentele necesare şi că nu uită niciunul. Piloţii le parcurg ca să se asigure că decolează în siguranţă şi că aterizează lin – de preferat, la aeroportul de destinaţie. Părinţii le folosesc ca să se asigure că nimic nu va merge prost în timpul călătoriilor cu copiii lor mici. Listele cu ce să faci pun întrebări comune în situaţii care *ar putea* lua prin surprindere: ideea este să le abordezi după ce ai redus, cât mai mult posibil, probabilitatea ca ele să se întâmple.

Marea incertitudine a lui Augustin era statutul sufletelor în Cetatea Omului, fiindcă numai cei mai bine pregătiţi puteau spera să intre în Cetatea lui Dumnezeu. Zeităţile precreştine făcuseră rareori asemenea distincţii: la păgâni, viaţa de apoi era la fel de sumbră pentru eroi, pentru ticăloşi şi pentru toţi cei dintre aceste două extreme[25]. Dar nu şi Dumnezeul creştin: comportamentul în timpul vieţii pe pământ conta enorm pentru cea de apoi. Era vital deci să porţi războaie în cadrul unor reguli. Nu ar fi putut exista mize mai mari.

V

Totuşi, listele lui Augustin puneau nişte probleme. Dacă nevoia de a purta războaie după anumite reguli era atât de mare, de ce a ascuns atât de mult din ce a scris pe acest subiect? Într-atât încât a fost nevoie de secole pentru ca alţii – Toma din Aquino, Gratian, Grotius, Luther, Calvin, Locke, Kant – să

localizeze, să scoată la lumină, să codifice şi să aplice ideile lui Augustin la domeniul artei guvernării[26]? Cum putea să spere Augustin să salveze state sau suflete dacă a ascuns mijloacele prin care se putea face acest lucru? *Confesiunile* arătaseră că Augustin era capabil de o claritate luminoasă, la fel şi miile de predici ţinute ca episcop, dintre care pe multe le mai putem citi şi astăzi[27]. Dar poate că tocmai în asta consta dificultatea.

Augustin a avut responsabilităţi episcopale împovărătoare de-a lungul celei de-a doua jumătăţi a carierei sale. Aceasta i-a dat dreptul să folosească copişti, care se bazau pe stenografie pentru a-i consemna ideile[28], dar şi acest lucru presupunea povara volumului, căci cine avea timp să le parcurgă pe toate, să le organizeze şi să le facă lizibile? Afirmaţiile lui Augustin, precum înregistrările audio ale lui Nixon, l-au înfundat pe autorul lor. Aşa că, deşi listele lui Augustin aveau să influenţeze *gândirea despre* război timp de sute de ani – gânditorii au timp să scotocească după texte obscure –, e mai puţin clar dacă ele au temperat de fapt *purtarea* războaielor ulterioare[29].

Dar poate că există o problemă şi mai mare, pe care nu ar fi rezolvat-o nici măcar o prezentare clară. E vorba de faptul că Augustin nu a fost niciodată monoteist convins[30]. Venera Raţiunea în aceeaşi măsură ca şi pe Dumnezeu, dar nu l-a descris niciodată pe Dumnezeu ca fiind mai legat de Raţiune decât fusese Jupiter: „Desigur că acest zeu nu ar fi putut să stăpânească fulgerele şi să fie şi adulter în aceeaşi clipă”. Aici pe Augustin îl cam *deranjează* contradicţiile.

Dar, mai întâi, de ce sunt purtate războaiele? Bineînţeles, ele reflectă starea de păcat a omului, rezultat al Căderii sale. Dar, pentru că Dumnezeu e atotputernic, şi războaiele trebuie să corespundă voii Lui – deşi Augustin susţine că acţiunile lui Dumnezeu demonstrează constant dragostea Lui pentru om. Aşa că omul trebuie să beneficieze cumva de pe urma războiului, poate fiind pedepsit, ca un copil, pentru binele lui sau, dacă moare, ajungând într-o lume mai bună. Însă, dacă aşa stau lucrurile, cum pot unele războaie să fie drepte, iar altele nu? De ce să mai ai standarde? Augustin sugerează că războaiele luminează calea pe care drepţii din Cetatea Omului

ajung în Cetatea lui Dumnezeu, lăsându-i în urmă pe cei nedrepţi.

Totuşi, ce anume distinge aceste calităţi? Nu pacifismul, căci Augustin consideră serviciul militar necesar pentru a susţine statul fără de care creştinismul nu poate supravieţui. Şi un asemenea serviciu nu e nici condiţional: soldaţii creştini trebuie să se supună ordinelor, insistă Augustin, şi pot doar spera că acestea respectă standardele dreptăţii. Dacă le respectă sau nu reflectă circumstanţe pe care numai Dumnezeu le poate determina. Astfel, chiar şi războaiele nedrepte, dacă sunt purtate pentru Hristos, pot deveni drepte[31]. Augustin ar fi putut să fie de partea atenienilor în cazul Melos. E un doctor Pangloss teologic[32], care vede în scenariul cel mai sumbru lucrul cel mai bun care se poate întâmpla.

Sau aşa ar putea să pară. Dar poate că există un compromis acolo unde se termină listele lui Augustin şi ai spaţiu de manevră. Înclini sau te orientezi într-o anumită direcţie când alegi între ordine şi dreptate, război şi pace, cezar şi Dumnezeu. Aliniezi aspiraţii la capacităţi, deoarece, în gândirea lui Augustin, dreptatea, pacea şi Dumnezeu intră în prima categorie, iar ordinea, războiul şi cezarul se găsesc în a doua.

La rândul ei, alinierea implică interdependenţă. Nu poţi obţine dreptate în absenţa ordinii, pacea poate necesita purtarea unor războaie, cezarul trebuie domolit – poate chiar convertit, precum Constantin – pentru ca omul să poată ajunge la Dumnezeu. Fiecare capacitate face o aspiraţie realizabilă, în mare parte aşa cum practicile lui Sun Tzu îi priponesc principiile, dar care e natura priponului? Consider că e *proporţionalitatea*: mijloacele utilizate trebuie să fie adecvate – sau măcar să nu fie corupte – pentru scopul preconizat. Aşadar, iată spre ce înclină Augustin: o logică a strategiei care transcende timpul, locul, cultura, circumstanţele şi diferenţele dintre sfinţi şi păcătoşi.

VI

Se presupune de multă vreme că Machiavelli e în iad şi – mai rău – că e mulţumit că se află acolo[33]. Această posibilitate nu avea cum să le treacă prin minte lui Augustin şi nici multora – poate niciunuia – dintre contemporanii lui. Florenţa, unde s-a născut Niccolò Machiavelli, în 1469, şi unde a trăit mai toată viaţa, şi Hippona nu erau atât de îndepărtate din punct de vedere geografic: amândouă fuseseră periferii apropiate ale unui Imperiu Roman întins până mult mai departe. Până la sfârşitul secolului al XV-lea însă, situaţia Romei se schimbase substanţial. Împăraţii ei deveniseră papi care administrau imperii uimitor de diferite: o Cetate a Omului mult prea lumească limitată la statele papale din centrul Italiei şi Biserica Romano-Catolică, o Cetate a lui Dumnezeu presupus universală, coexistând cu dificultate cu state laice în centrul şi vestul Europei – iar unele dintre acestea îşi extindeau acum stăpânirea, sub semi-supravegherea papei, spre marginile Asiei de Sud şi de Sud-Est şi spre teritoriile nou-descoperite care aveau să fie numite curând America.

Din biroul său aflat la etaj, de unde vedea Piazza della Signoria din Florenţa, tânărul Machiavelli, un funcţionar în ascensiune în guvernul oraşului-stat, ar fi putut urmări ceremoniile organizate în cinstea lui Amerigo Vespucci: familia Vespucci era florentină şi el o cunoştea. În prima frază din cartea sa *Discursuri asupra primei decade a lui Titus Livius*, pe care Machiavelli a început să o scrie în 1515, după ce a căzut în dizgraţie, afirmă că „a găsi căi şi mijloace noi nu e mai puţin primejdios decât a porni în căutarea unor noi mări şi a unor ţinuturi necunoscute”. Dar asta nu din cauza mâniei lui Dumnezeu, ci a invidiei umane. Augustin îşi făcea griji în legătură cu amândouă. Machiavelli, recent întemniţat şi torturat, se teme de Dumnezeu mai puţin decât de om[34].

Nu că nu ar fi crezut în Dumnezeu sau că nu l-ar fi respectat. Scrierile lui se referă deseori la Dumnezeu, după cum se

obişnuia în cultura din care provenea. Machiavelli sugerează însă cu viclenie că zeii din vechime şi Dumnezeul creştin ar fi putut fi aceiaşi. Participă la liturghie suficient de rar încât să stârnească comentarii – chiar glume – printre prieteni. Şi Machiavelli nu îşi asumă sarcina de a vorbi în numele lui Dumnezeu sau de a încerca să-L explice, spre deosebire de Augustin. Cu excepţia unei singure fraze semnificative din *Principele*, cartea care l-ar fi trimis pe Machiavelli în iad: „Dumnezeu nu vrea să facă totul”[35].

E greu de înţeles de ce fraza era controversată, pentru că Machiavelli are grijă să adauge „pentru a nu ne lua nouă libertatea acţiunii şi partea de glorie care ni se cuvine”. Oare nu a fost liberul-arbitru ideea lui Dumnezeu? Nu era menit să ducă la mântuire, un lucru glorios pentru cei care o obţin? În gândirea lui Augustin, asemenea întrebări contraveneau credinţei lui în omnipotenţa lui Dumnezeu: cum să existe libertatea într-o lume predeterminată? Încurcat de aceste opoziţii, a încercat să le împace, dar a eşuat, şi încă la scară epopeică[36]. Spre deosebire de Augustin, Machiavelli e mai relaxat. Dacă Dumnezeu a spus liber-arbitru, atunci probabil că a vorbit serios. Oare nu ar fi o aroganţă să încerci să-L cuprinzi în limitele raţiunii? Nu ar fi o eliberare pentru om să nu încerce?

De aici am putea trage concluzia, dacă îl urmăm pe Isaiah Berlin, că Augustin era arici şi Machiavelli vulpe. Am putea recunoaşte, încurajaţi de F. Scott Fitzgerald, că Machiavelli avea o inteligenţă de primă clasă – gândindu-se la idei opuse şi funcţionând în acelaşi timp – şi că Augustin, în pofida strădaniei lui, a dat greş. Niciuna dintre aceste perspective nu pare neverosimilă. Dar o distincţie mai revelatoare ar putea ţine de temperament: Machiavelli a găsit „uşurătatea fiinţei” suportabilă, ca să împrumut de la Milan Kundera[37]. Pentru Augustin – poate pentru că fusese traumatizat în tinereţe de un păr – aceasta era imposibil de îndurat.

VII

Aşadar, ce înseamnă „uşurătatea fiinţei”? Studenţii mei ar zice că înseamnă să înveţi „să nu-ţi baţi capul”, iar Machiavelli, acoperindu-se cu câteva ambiguităţi, vorbeşte despre a nu te frământa în acelaşi sens:

> Mulţi oameni au fost şi sunt încă de părere că întâmplările lumii sunt în aşa fel cârmuite de soartă şi de Dumnezeu încât, cu toată înţelepciunea lor, oamenii nu pot să le domine şi nici nu au vreun remediu împotriva lor. S-ar putea crede, aşadar, că nu trebuie să te frământi prea mult în viaţă şi că este mai bine să te laşi călăuzit de soartă. [...] Gândindu-mă uneori la lucrurile acestea, am înclinat şi eu, într-o măsură, spre părerea lor.

În cele din urmă însă, refuză să fie o frunză în vânt. „Socotesc că este, poate, adevărat că soarta este stăpână pe o jumătate din acţiunile noastre, dar că tot ea ne îngăduie să cârmuim noi singuri cealaltă jumătate, sau aproape.” 50% soartă, 50% om – dar 0% Dumnezeu. Omul e, oricât de precar, pe cont propriu[38].

Machiavelli ştie din experienţa Florenţei cu fluviul Arno că apele, când ies din matcă, pot provoca distrugeri imense. Dar oamenii, dacă văd în perspectivă, pot să diminueze pericolul, construind diguri şi baraje[39]. Dumnezeu poate că aprobă, dar nu se mai ocupă El însuşi de hidraulică. Machiavelli sugerează că statele funcţionează cam la fel. Dacă sunt guvernate prost, rapacitatea oamenilor le va copleşi curând, prin revolte interne sau prin război extern. Dar, dacă sunt guvernate cu *virtù* – termenul său intraductibil pentru a planifica fără să te rogi[40] –, statele pot să domine – deşi nu să controleze total – acţiunea sorţii sau întâmplarea.

Talentele necesare sunt imitaţia, adaptarea şi aproximarea. Machiavelli recomandă studiul istoriei, „pentru că suntem obişnuiţi să umblăm pe drumurile bătătorite de alţii şi să acţionăm prin imitaţie; [...] omul înţelept trebuie să calce întotdeauna pe urmele oamenilor mari şi să-i imite numai pe aceia care au fost desăvârşiţi; aşa încât, chiar dacă însuşirile lui nu se vor putea ridica la aceeaşi înălţime, ele să se apropie, cel puţin, de ea”. Aceasta este adaptarea: „apropierea” (*odore*) la

Machiavelli este distincţia pe care o face Tucidide între reflectare şi asemănare, accentuată de trecerea timpului. Şi aproximarea? „Arcaşii pricepuţi”, arată Machiavelli, ştiindu-şi forţa arcului, „ochesc cu mult mai sus decât este ţinta adevărată, dar aceasta nu pentru a ajunge cu săgeata lor la o înălţime atât de mare, ci pentru ca, fixându-şi o ţintă foarte înaltă, s-o atingă pe aceea pe care şi-au ales-o”[41]. Pentru că vor exista devieri – cu siguranţă din cauza gravitaţiei, poate a vântului şi din cine mai ştie ce alte cauze. Probabil că şi ţinta însăşi se va mişca.

Adevărurile eterne nu prea au legătură cu nimic din toate acestea, în afară de certitudinea că circumstanţele se vor schimba. Machiavelli ştie, aşa cum ştia şi Augustin, că ceea ce are logică într-o situaţie s-ar putea să nu aibă în alta. Cei doi autori se deosebesc însă prin faptul că Machiavelli, presupunând că va ajunge în iad, nu încearcă să soluţioneze asemenea disparităţi. Augustin, sperând să ajungă în rai, se consideră personal responsabil pentru ele. În pofida propriilor suferinţe, Machiavelli vede deseori comedia[42]. În pofida privilegiilor lui, Augustin poartă o povară tragică a vinovăţiei. Machiavelli se frământă, dar nu tot timpul. Augustin numai asta face.

„Uşurătatea fiinţei” este deci capacitatea, dacă nu de a găsi binele în lucruri rele, atunci măcar de a te menţine la suprafaţă printre ele, poate de a înota sau de a naviga printre ele, poate chiar de a-ţi lua măsuri de precauţie ca să nu te uzi. Nu înseamnă să găseşti logică în nenorociri şi nici să arăţi că acestea sunt bune pentru că reflectă voinţa lui Dumnezeu. De asta se ocupă Augustin, ariciul, Panglossul greoi al epocii sale.

VIII

În pofida acestor diferenţe, Augustin şi Machiavelli sunt de acord că războaiele trebuie purtate – de fapt, că statele trebuie conduse – conform unor proceduri care pot fi specificate în prealabil. Amândoi ştiu că aspiraţiile şi capacităţile nu sunt acelaşi lucru. Amândoi preferă să le conecteze prin liste, nu prin porunci[43]. Dar Augustin avea o slujbă şi îşi permitea să aloce ani de zile explicării raţionalităţii divine, în timp ce Machiavelli era şomer şi îşi căuta un loc de muncă. Aşa că trebuia să fie clar, succint şi modest.

A scris *Principele* la puţin timp după eliberarea sa din închisoare, în 1513, când încă îl dureau umerii fiindcă fusese atârnat – de cel puţin şase ori – de o funie legată la spate de încheieturile mâinilor. Asta s-a numărat printre „ostenelile şi primejdiile” la care s-a referit Machiavelli în scrisoarea către Lorenzo de Medici, dar, în scrisorile către prieteni, a râs pe seama torturilor pe care le-a îndurat[44]. Bravada era specialitatea casei.

Lorenzo probabil nu a citit niciodată *Principele*[45] – nu era cea mai strălucită minte a epocii – şi nici nu prea l-ar fi ajutat dacă ar fi citit-o, pentru că a murit în 1519. Machiavelli a murit în 1527, cu cinci ani înainte de publicarea *Principelui*, în 1532. Între timp devenise ecumenic notorie. Se spune că a justificat atât Reforma protestantă, cât şi Contrareforma catolică. A intrat în primul index papal al cărţilor interzise, în 1559. A inspirat dispreţ din partea lui Shakespeare, dar simpatie din partea lui John Locke şi a Părinţilor fondatori ai Statelor Unite ale Americii. A creat, de bine, de rău, disciplina contemporană a „ştiinţei politice”. Şi îi ţine pe studenţii mei treji noaptea: „*Asta* trebuie să fac după ce termin facultatea?”[46]. Dacă Augustin era un mare păcătos pentru un băiat atât de mic, *Principele* este, chiar şi acum, un mare şoc pentru o carte atât de mică.

IX

Cea mai memorabilă scenă din *Principele* se petrece într-o dimineaţă devreme, în 1502, în piaţa din Cesena, unde guvernatorul local, Remirro de Orco, este găsit spintecat în două, cu un cuţit însângerat şi un butuc de lemn alături. „Sălbăticia acestui spectacol”, îşi aminteşte Machiavelli, „a provocat satisfacţia poporului şi, în acelaşi timp, uimirea lui”. Cesare Borgia îl făcuse pe Remirro guvernator în Romagna, ordonându-i să pacifice provincia rebelă. Remirro s-a conformat, dar atât de brutal, încât nu s-a bucurat niciodată de loialitatea poporului. Aşa că Borgia nu numai şi-a ucis subordonatul: l-a dezmembrat şi a expus bucăţile în public. Şocul şi groaza şi-au atins scopul: cu preţul unei vieţi au fost salvate altele, care s-ar fi pierdut dacă ar fi izbucnit o nouă revoltă. „Nu voi şovăi niciodată”, conchide Machiavelli despre Borgia, „să amintesc exemplul lui”[47].

E uşor să presupunem, dar greşit să fim siguri că Augustin ar fi obiectat: dacă niciun părinte nu şi-ar fi pedepsit vreodată copilul, întreabă el, „care dintre noi nu ar fi devenit intolerabil?”[48]. O asemenea „asprime benevolentă” urmăreşte un bine mai mare: poate că actul a fost violent – a fost aşa pentru Remirro şi astfel îi poate părea unui copil –, dar nu este, sau nu trebuie să fie, aleatoriu. Atât pentru Augustin, cât şi pentru Machiavelli, principiul reflectă simţul comun: dacă trebuie să foloseşti forţa, nu distruge ceea ce încerci să păstrezi[49].

Astfel, a existat o proporţionalitate sinistră în expunerea rămăşiţelor omeneşti de către Borgia – proveneau dintr-un singur corp –, iar această idee apare şi în alte părţi din *Principele*. Machiavelli îi laudă pe conducătorii care au folosit violenţa ca mijloc pentru atingerea unui scop – exemplele îi includ pe Moise, Cirus, Romulus şi Tezeu –, dar îl detestă pe Agatocle din Sicilia, care iubea atât de mult violenţa, încât o transformase într-un scop în sine: „Nu putem considera drept

un act de merit faptul de a-şi ucide cetăţenii, de a-şi trăda prietenii, de a nu avea nicio credinţă, de a fi lipsit de milă şi de religie, deoarece toate acestea îţi pot îngădui să cucereşti puterea, dar nu să obţii gloria”[50].

„Gloria e mai înaltă”, ne aminteşte Augustin, dacă „opreşti războiul printr-un cuvânt, decât dacă omori oameni cu o sabie”. Dar Machiavelli evidenţiază că acest lucru e posibil rareori, pentru că „acela care ar voi să-şi proclame oricând şi oriunde încrederea lui în bine ar fi cu necesitate doborât de ceilalţi care sunt în jurul lui şi care nu sunt oameni de bine”. Aceştia sunt într-adevăr mulţi, recunoaşte Augustin, şi de aceea e posibil ca oamenii buni să fie nevoiţi să urmărească pacea vărsând sânge. Totuşi, privilegiul mai mare e să evite „acea calamitate pe care alţii au necesitatea să o producă”. Machiavelli este de acord, dar afirmă că un principe are acest privilegiu atât de rar, încât, dacă vrea să rămână la putere, trebuie „să înveţe neapărat să poată să nu fie bun” şi să se folosească de această capacitate sau nu, „după cum este nevoie”[51]. După cum e adecvat când vorbim de natura căzută a omului, oftează Augustin. După cum e adecvat când vorbim de om, simplifică Machiavelli. „Nu-ţi bate capul. Mergi mai departe.”

Aşadar, şi sfântul, şi păcătosul consideră proporţionalitatea o cale. Pentru Augustin, aceasta le arată conducătorilor, oricât de adânc s-ar fi cufundat în ticăloşie, drumul înapoi de la Cetatea Omului la Cetatea lui Dumnezeu. Machiavelli nu îşi imaginează comunităţi „pe care nimeni nu le-a văzut vreodată şi nimeni nu le-a cunoscut ca existând în realitate”[52], dar caută *virtù*, prin care se referă la a face ceea ce se impune când te confrunţi cu necesitatea, dar fără să fii la mila ei în toate privinţele. Aici este el cel mai original – şi cel mai curajos.

După cum spunea cel mai bun traducător al lui Machiavelli: „Dreptatea nu e mai rezonabilă decât ce îţi spune prudenţa că trebuie să dobândeşti pentru tine sau la ce trebuie să te supui, pentru că *oamenii nu îşi pot permite dreptatea în orice sens care le transcende autoconservarea*”[53]. Probabil că prudentul florentin ar fi apreciat *Povestea despre două oraşe* de Charles

Dickens pentru calităţile ei literare. Dar i s-ar fi părut extrem de nesăbuit faptul că Sydney Carton, eroul romanului, s-a supus la final atât de galant decapitării, în sunetul andrelelor[54].

X

Statele nu îşi pot permite o asemenea iresponsabilitate, iar din acest motiv au nevoie de strategii. Machiavelli insistă că acestea nu pot depinde de cunoaşterea vrerii lui Dumnezeu: trebuie să fii „încrezut şi cutezător” până şi să încerci[55]. Omul trebuie să se descurce singur, dar pentru asta are nevoie de principi, iar principii au nevoie de sfătuitori. Sfătuitorul nu poate să-i spună principelui ce să facă, dar îi poate sugera ce ar trebui să ştie. Pentru Machiavelli, asta înseamnă a căuta tipare – în timp, în spaţiu şi în ce priveşte statutul – prin schimbarea perspectivelor. „Aşa precum cei ce schiţează locuri din natură se aşază pe jos în câmpie spre a putea privi cu atenţie înfăţişarea munţilor, [...] iar pentru a cunoaşte văile se urcă sus pe culmi, tot astfel, pentru a cunoaşte bine firea popoarelor, trebuie să fii tu însuţi principe, după cum pentru a o cunoaşte pe cea a principilor trebuie să fii om din popor.”[56]

Schiţele, în viziunea lui Machiavelli, transmit complexitatea într-un mod utilizabil. Ele nu sunt realitatea. Nu sunt nici măcar reprezentările ei finalizate. Dar pot transmite informaţii esenţiale, deşi incomplete, pe loc. Astfel, ele îmbunătăţesc buna judecată, deşi nu o înlocuiesc niciodată. Asemenea listelor lui Augustin, indică direcţiile spre care principele ar putea să încline sau să se orienteze, balansând totodată contrariile. Ele priponesc practici de principii în viitoruri necunoscute, arătând cum au fost acestea priponite în trecuturi cunoscute.

Poţi să cucereşti o ţară, afirmă Machiavelli, dacă îi „distrugi” regimul şi dacă faci „să se stingă neamul” celor care se află la conducere. Te poţi muta acolo ca să o conduci tu însuţi. Sau îi

poţi lăsa pe oamenii ei „să se conducă mai departe după legile lor, cerându-le însă un tribut şi alcătuind aici un guvern de câţiva oameni care să lucreze în aşa fel încât ei să te considere prieten”. Această abordare e cea mai raţională, pentru că, „atunci când vrei să păstrezi [...] un oraş care a fost obişnuit să trăiască liber, este mai uşor să reuşeşti folosindu-te de propriii lui cetăţeni decât recurgând la alte mijloace”[57].

Machiavelli nu preferă democraţia într-un sens modern. Dar înclină spre consens şi se îndepărtează de brutalitate. „Cei mari” – adică nobilimea –, spune el, vor dori mereu să oprime poporul. Poporul va dori să nu fie oprimat. Aşadar unde, între aceşti poli, trebuie să se plaseze un principe? Răspunsul lui Machiavelli e simplu, chiar cuantificabil: „Un principe nu se poate socoti niciodată în siguranţă dacă poporul îi este duşman, deoarece acesta este prea numeros; pe când împotriva celor mari se poate apăra, ei fiind puţini”[58].

Asta nu înseamnă să urmăreşti popularitatea: în ansamblu, este „mult mai sigur pentru tine să fii temut decât iubit”. Pentru că iubirea „se păstrează prin legătura obligaţiei şi, cum oamenii sunt răi, aceasta poate fi oricând ruptă, [...] în schimb, teama se păstrează prin frica de pedeapsă, care nu-l părăseşte niciodată pe om”. Totuşi, cruzimea trebuie administrată rapid – de aici şi logica şocului şi groazei –, în timp ce beneficiile trebuie distribuite lent, „pentru a le simţi gustul vreme mai îndelungată”. Din acest motiv, un principe trebuie să înveţe *când* să nu fie bun: e crucial să alegi momentul cel mai potrivit[59].

Machiavelli adoptă deci o morală *utilitară*: îţi proporţionezi acţiunile la obiectivul tău nu ca să progresezi de la o cetate neclară la alta, ci pentru că s-a dovedit că unele lucruri funcţionează, iar altele nu[60]. În chestiunile în care Augustin e un politeist disimulat, jonglând nesigur cu incompatibilităţile dintre Dumnezeu şi Raţiune, Machiavelli îşi respinge monoteismul urmărind în primul rând să reducă haosul la un minimum. Dacă laudă duplicitatea e pentru că este eficientă: dacă nu te rogi, cum altfel să împaci contradicţiile în mintea sau

în politicile tale? Machiavelli e întotdeauna onest, chiar dacă uneori îi lipseşte tactul. După cum scria unul dintre biografii săi, el e „cel mai puţin machiavelic dintre oameni”[61].

XI

Care *este* însă obiectivul? Cred că e viziunea lui Augustin asupra dreptăţii, pe care ordinea trebuie să o preceadă. Numai un stat poate să ofere stabilitate, dar cel al lui Augustin răspunde doar în faţa Dumnezeului lui. Machiavelli nu e ateu, dar Dumnezeul lui nu conduce state. Faptul că Biserica Romano-Catolică încă are un stat – chiar dacă mult diminuat faţă de cel al împăraţilor romani creştini – îl interesează, îl exasperează şi uneori îl amuză pe Machiavelli, dar nu acesta este viitorul. Într-adevăr, învinovăţeşte Biserica pentru că ţine Italia divizată, deşi în alte locuri statele se organizează, nu în oraşe sau regiuni, ci în jurul unor culturi, limbi şi civilizaţii emergente[62].

Cine le va supraveghea deci? O vor face singure, răspunde Machiavelli, prin balansarea puterii. Mai întâi, va exista un echilibru *între* state, spre deosebire de tradiţiile romano-catolice mai vechi ale universalităţii. Machiavelli anticipează arta guvernării la Richelieu, Metternich, Bismarck, cel de-al doilea Kennan şi la Henry Kissinger. Consacrat prin Tratatul de la Westfalia din 1648, acest echilibru ţinea prea puţin cont de configuraţia internă a statelor: important era comportamentul lor extern[63].

Dar Machiavelli înţelege balansarea într-un al doilea sens, mai subtil, transmis mai explicit în *Discursuri* decât în *Principele*:

> Numai în republici se iau măsurile potrivite pentru binele comun, în sensul că se face tot ceea ce îl susţine; şi, oricât ar avea de pierdut unul sau altul din această

pricină, sunt aşa de mulţi cei care câştigă astfel, că binele comun poate fi înfăptuit în pofida celor puţini care suferă ca urmare[64].

Această idee a unui echilibru *intern* în cadrul căruia competiţia întăreşte comunitatea nu va mai apărea până când Adam Smith nu va dezvălui o „mână invizibilă" în *Avuţia naţiunilor* (1776), până când Părinţii fondatori ai Statelor Unite ale Americii nu vor schiţa şi nu vor justifica, în *The Federalist*, pârghiile şi contraponderile constituţionale (1787-1788) şi până când Immanuel Kant nu va afirma că republicile trebuie să se orienteze, oricât de vag, *Spre pacea eternă* (1795). Din toate acestea va apărea în secolul XX ideea unui sistem internaţional compatibil cu ordinea *şi* dreptatea[65], deşi Augustin îl prevăzuse cu mult înainte.

Prin asta nu susţin că Augustin l-a influenţat pe Machiavelli, care a influenţat Pacea Westfalică, care l-a influenţat pe Woodrow Wilson: istoria nu presupune moşteniri directe. Dar această căutare de 1.600 de ani a dreptăţii – o aspiraţie – prin ordine – o capacitate – sugerează un tipar constant: Tucidide ar fi putut să o considere una dintre asemănările sale recurente, natura umană fiind aşa cum e.

Aşadar, rezultă că distilările acestor idei, dacă au un scop precis şi sunt prezentate succint, pot să pregătească statele pentru viitor. Machiavelli s-a apropiat cel mai mult de acest standard: *Principele*, ca să-l parafrazăm pe Pangloss, este cel mai bun dintre rezumatele de politici. Cu atât mai mult cu cât autorul său nu a confundat niciodată puterea cu PowerPoint™.

XII

Siberienii primului Kennan, Augustin cel sfânt şi Machiavelli cel păcătos au elaborat strategii de salvare: siberienii – de viscole, cutremure, boli, foamete şi lumini pâlpâitoare pe cerul nopţii; sfântul – de dezordinea de pe pământ şi de focurile

iadului; păcătosul – de conducătorii incompetenţi şi de statele eşuate administrate de aceştia. Siberienii au sacrificat animale ca să-i satisfacă pe zei. Sfântul a căutat Raţiunea într-un singur Dumnezeu. Păcătosul s-a descurcat fără zei – şi fără Dumnezeu. Siberienii au avut ritualuri nescrise pentru îmbunare. Augustin a schiţat oraşe imaginare într-o carte mare. Machiavelli a pregătit o sinteză pentru un principe a cărui putere de concentrare nu se compara nicidecum cu cea a cititorilor de mai târziu ai rezumatului.

Toţi au recomandat proceduri: „Fă asta, acum fă cealaltă". Toţi au evidenţiat legături între trecut şi viitor: „Asta a funcţionat înainte – merită încercată din nou". Toţi au folosit liste: „Înainte să faci ceva, să-ţi fie clar ce anume încerci să faci şi asigură-te că ai tot ce îţi trebuie". Dar nu poţi şi nu trebuie să faci totul, aşa că vei selecta: „Iată ce ne putem permite" sau „Iată ce e corect". Îţi *proporţionezi* aspiraţiile la capacităţi. Acestea sunt opuse – cele dintâi nu cunosc limite, cele din urmă sunt constrânse de ele –, dar trebuie să se conecteze. Asta se întâmplă numai atunci când le ai în vedere şi pe unele, şi pe celelalte simultan.

Nu e uşor. Augustin nu a reuşit să arate în ce fel omnipotenţa lui Dumnezeu şi libertatea omului pot coexista. Machiavelli a rezolvat această problemă – Dumnezeu nu vrea să facă totul –, dar a creat alta, lăsându-i lui Dumnezeu puţine de făcut. Aceste chestiuni au rămas, stânjenitor, nerezolvate până în 1953, când Isaiah Berlin a ţinut o prelegere[66]. A intitulat-o „Originalitatea lui Machiavelli", dar eseul în care s-a transformat a reconstruit cetăţile lui Augustin. Fără să le pomenească nici măcar o dată.

De ce, s-a întrebat Berlin, supărase Machiavelli atâţia oameni de-a lungul multor ani? Numai elisabetanii l-au condamnat în publicaţii de vreo patru sute de ori[67] – studenţii mei nedormiţi urmează o lungă tradiţie. Lui Machiavelli îi lipsea într-adevăr tactul, dar declarase încă de la început în *Principele* că nu avea să-şi „înfrumuseţeze" proza[68]. Nu prea îşi făcea iluzii: totuşi, Hobbes a fost cel care a numit viaţa „singuratică, sărmană, josnică, sălbatică şi scurtă"[69]. Machiavelli nu a disimulat nici realităţile neplăcute. Augustin a fost însă cel care a spus despre

copii că nu fac niciun rău numai datorită „slăbiciunii membrelor”[70].

Marea transgresiune a lui Machiavelli, a conchis Berlin, a fost să confirme ceea ce ştie toată lumea, dar nu recunoaşte nimeni: că idealurile „nu pot fi atinse”. Prin urmare, arta guvernării nu poate balansa niciodată realismul şi idealismul: există numai realisme aflate în competiţie. În guvernare nu există un concurs între politică şi morală: există numai politică. Şi niciun stat nu respectă învăţăturile creştine despre mântuirea sufletelor. Incompatibilităţile sunt ireconciliabile. Folosind cuvintele lui Berlin, dar din perspectiva lui Machiavelli, cei care neagă acest lucru „ezită, neputând alege între două căi, şi sfârşesc prin a fi slabi şi a da greş”[71].

Şi atunci ce e de făcut? A ajutat faptul că Machiavelli şi Berlin aveau uşurătatea fiinţei, pentru că răspunsul lor e acelaşi: nu-ţi bate capul. Învaţă să trăieşti cu contradicţiile. Machiavelli nu dă „niciun semn de agonie”, evidenţiază Berlin, şi nici el: „anahoreţii” pot oricând „să-şi practice virtuţile lor în deşert”, iar „martirii îşi vor căpăta răsplata în lumea de apoi”. Pe Machiavelli „îl interesează afacerile publice; securitatea, independenţa, succesul, gloria, vigoarea, fericirea pe pământ, nu în ceruri; în prezent şi în viitor ca şi în trecut; în lumea reală, nu în cea imaginară”[72].

Şi astfel, cu excepţia unor călugări cocoţaţi în vârful unor stâlpi, Cetatea lui Dumnezeu în viziunea lui Augustin nu mai există pe pământ. Cetatea Omului, care supravieţuieşte, nu are un singur drum către mântuire. „Credinţa că soluţia corectă, obiectiv validă la întrebarea cum trebuie să trăiască oamenii poate fi în principiu descoperită”, afirmă Berlin, „este ea însăşi în principiu neadevărată”. Machiavelli a despicat astfel stânca „pe care s-au întemeiat credinţele şi vieţile occidentale”. El a fost cel care „a aprins focosul fatal”[73].

XIII

Dar fatal pentru ce? Berlin arată că credinţa în soluţii unice a împins atât „catolicii, cât şi protestanţii, atât conservatorii, cât şi comuniştii [să apere] enormităţi care îngheaţă sângele omului obişnuit”[74]. Sângele lui Machiavelli era mai rece decât e normal: Machiavelli îl lăuda pe Cesare Borgia, de exemplu, şi a refuzat să condamne tortura, deşi trecuse prin aşa ceva (Augustin, niciodată torturat, avea o opinie similară)[75]. Însă Machiavelli a avut grijă *să drămuiască* enormităţile: ele trebuie doar să împiedice orori şi mai mari – revoluţia violentă, înfrângerea în război, căderea în anarhie, crimele în masă sau ceea ce am numi astăzi „genocid”.

Berlin identifică aici „o economie a violenţei”, prin care înţelege păstrarea „unei rezerve consistente de forţă prezente întotdeauna în fundal, pentru a face ca lucrurile să se desfăşoare în aşa fel încât *virtuţile* admirate de el [Machiavelli] şi de gânditorii clasici la care face apel să fie protejate şi lăsate să înflorească”[76]. Berlin nu foloseşte întâmplător pluralul. Acesta e mai apropiat decât singularul, în engleză, de *virtù* a lui Machiavelli şi nu implică un singur standard după care oamenii trebuie să trăiască.

Există „mai multe ţeluri deosebite pe care oamenii pot căuta să le atingă şi să fie totuşi pe deplin raţionali”, insistă Berlin, „capabili să se înţeleagă [...] şi să se lumineze unii pe ceilalţi”. Altfel, civilizaţiile ar exista în „sfere impenetrabile”, de neînţeles pentru cei din afară. „Intercomunicarea dintre culturi în timp şi spaţiu e posibilă numai pentru că ceea ce îi face pe oameni umani le este comun şi acţionează ca o punte între ei. Dar valorile noastre sunt ale noastre, şi ale lor sunt ale lor.”

Aici se află aşadar rădăcinile toleranţei, „din punct de vedere istoric, produsul înţelegerii ireconciliabilităţii credinţelor egal de dogmatice şi a improbabilităţii practice a unei victorii totale a uneia asupra celeilalte”. Acestea se extind până la tensiunea dureroasă, asemenea tragerii pe o roată de tortură, între ceea ce impune viaţa publică şi ceea ce permite

viaţa privată: numai anahoreţii, pe stâlpii lor, sunt deasupra politicii.

Poate că există alte lumi în care toate principiile sunt armonizate, dar „noi trăim pe pământ şi aici trebuie să credem şi să acţionăm”[77]. Distrugând certitudinea, Machiavelli a arătat în ce fel. „Această dilemă nu a lăsat niciodată oamenii liniştiţi din momentul în care s-a ivit”, conchide Berlin cu detaşare, „dar am învăţat să trăim cu ea”[78].

Capitolul 5
Prinţii ca pivoţi

Dicţionarul meu defineşte „pivotul” ca fiind „un ac, un punct sau un ax mic la capătul căruia stă ceva care se învârte sau pe care şi în jurul căruia se roteşte sau oscilează ceva”[1]. Posteritatea îi consideră de mult pe Augustin şi pe Machiavelli pivoţi în istoria gândirii „occidentale”, pentru că fiecare a modificat, cu efecte durabile, relaţiile împământenite dintre suflete şi state. Dar niciunul dintre ei nu ar fi putut şti că se va ajunge aici. Ar fi fost surprinşi să afle că i-au eclipsat în ce priveşte importanţa lor postumă pe principii pe care i-au slujit.

Pentru care obscuritatea, în timpul vieţii *lor*, era imposibilă. Cei mai umili supuşi ai lor auziseră de ei cu siguranţă. Cei mai distinşi nobili tremurau în faţa lor. Sănătatea, stabilitatea psihică şi fertilitatea principilor puteau face credinţele să se afirme şi naţiunile să cadă: principii erau celebrităţile internaţionale ale vremii. Societăţile au pivotat în jurul lor secole la rând[2]. Dar nu în exact acelaşi fel.

Undeva în Anglia, pe la sfârşitul secolului al XVI-lea, un tânăr nobil întârzie la un banchet. Încă gâfâind după ce alergase, îngenunchează în faţa oaspetelui de onoare, îşi pleacă ruşinat capul şi îi întinde un vas cu apă de trandafiri.

> Era atât de covârşit de sfială, încât nu a putut vedea din regină decât o mână încărcată de inele [...]. I-a fost însă suficient. O mână memorabilă, o mână subţire, cu degete lungi, încovoiate parcă în jurul unui glob sau al unui sceptru; o mână nervoasă, crispată, bolnăvicioasă; o mână poruncitoare; care trebuia doar să se ridice ca un cap să cadă; o mână, şi-a imaginat Orlando, aparţinând unui trup bătrân care mirosea ca un dulap cu blănuri păstrate în camfor; un trup înveşmântat încă în tot felul de brocarturi şi pietre preţioase; şi foarte drept, deşi

> era sfâşiat de junghiuri sciatice; un trup care niciodată nu tresărea deşi era bântuit de o mie de spaime; şi ochii reginei erau de un galben transparent.

Fiindcă e ea, Elisabeta R, după cum îşi spune, şi, deşi situaţia e imaginată – tânărul va rămâne tânăr până târziu după începutul secolului XX, poate datorită unei schimbări neaşteptate de sex –, acest pasaj din biografia/romanul *Orlando* de Virginia Woolf ne aduce pe noi, aflaţi la o asemenea depărtare în timp, cât se poate de aproape de măreaţa regină vârstnică[3].

Între timp, în Spania, un rege mort e comemorat, la înmormântarea sa, ca un ţesător. Chiar dacă această meserie ar putea să pară uşoară, insistă cel care rosteşte elogiul, „de fapt e foarte grea”. Extremităţile trebuie să se coordoneze în timp ce ochii sunt atenţi şi creierul ţine şirul, fiindcă oricare dintre nenumăratele fire ar putea, în orice moment, să se desfacă, să se încurce sau să se rupă.

> Aşa e viaţa unui rege: scrie cu mâinile, călătoreşte cu picioarele, inima îi este legată de fire – unul spre Flandra, altul spre Italia, altul spre Africa, altul spre Perú, altul spre Mexic, altul spre catolicii englezi, altul spre menţinerea păcii între principii creştini, altul spre problemele Sfântului Imperiu Roman. [...] S-a rupt firul spre Indii? Grăbeşte-te şi leagă-l! S-a rupt firul spre Flandra? Fugi şi repară-l! O viaţă atât de ocupată, împărţită între atâtea fire. [...] O, ce calităţi regale excelente, de negăsit la alţii.

Regele e Filip al II-lea, data este 1598, iar predica doctorului Aguilar de Terrones, spre deosebire de reverenţa lui Orlando, e reală[4]. Totuşi, metafora lui se aseamănă cu cea a lui Woolf în evocarea personajului – şi, implicit, a pivotării divergente în conducerea princiară.

Filip se ocupă zorit când de o criză, când de alta, odihnindu-se rareori, fără să controleze niciodată pe deplin situaţia. Încearcă să elimine inconveniente neprevăzute, dar acestea apar peste tot. Prin contrast, Elisabeta refuză să se grăbească. Le va elimina când va fi nevoită să o facă – mâna ridicată poate, într-adevăr, să taie capete –, dar ea stabileşte momentul şi locul. Refuză să-şi irosească resursele, energia, reputaţia şi – neobişnuit pentru un monarh – virginitatea. Fiindcă, asemenea Penelopei din *Odiseea*, e asaltată de peţitori. Spre deosebire de Penelopa însă, Elisabeta ţese strategii, nu giulgiuri[5].

Regele, un augustinian, îşi vede imperiul ca pe un giulgiu care conectează Cetatea Omului de Cetatea lui Dumnezeu şi nu se poate dispensa de nicio parte din acesta. „Decât să aduc vreun prejudiciu Credinţei sau slujirii lui Dumnezeu în cel mai neînsemnat fel”, jură el la un moment dat, „mai bine îmi pierd toate domeniile şi o sută de vieţi, dacă le-aş avea”[6]. Regina, mai machiavelică, îşi consideră statul (nu încă imperiu) mai degrabă o scenă de spectacol decât o relicvă sfântă[7]. „Fiţi siguri”, le spune londonezilor la încoronarea sa, „că voi fi o regină la fel de bună pentru voi ca orice regină [...] pentru siguranţa şi liniştea voastră, a tuturor, nu voi ezita, la nevoie, să-mi vărs sângele”[8]. Filip promite ascultare lui Dumnezeu, nu supuşilor săi. Elisabeta îşi serveşte supuşii, ajustându-l pe Dumnezeu la interesele lor. Regele, privind spre Ceruri, venerează. Regina, cu picioarele pe pământ, calculează. Diferenţele testează validitatea ideilor lui Augustin şi ale lui Machiavelli în contextul exigenţelor artei guvernării la începutul erei moderne.

I

Ambii monarhi trebuie să-l fi asimilat pe Augustin din doctrina catolică – Filip cu aviditate, Elisabeta cu reticenţă (era, fără îndoială, fiica lui Henric al VIII-lea) – şi e posibil ca amândoi să-l fi citit pe Machiavelli. Tatăl lui Filip, Carol Quintul, împăratul Sfântului Imperiu Roman, a studiat cu atenţie *Principele* şi lucrările florentinului se găseau în biblioteca lui Filip, deşi erau pe lista papei de cărţi interzise. Traducerile i-au creat lui Machiavelli o faimă proastă în Anglia în timpul copilăriei Elisabetei, dar ea, având talent la limbi străine, ar fi putut să-l citească în original, în italiană[9]. Nici ea, nici Filip nu

au lăsat comentarii. E suficient de clar însă unde s-au plasat în cadrul celor două tradiţii.

Prinţesa Elisabeta, care încă nu avea 20 de ani, a protestat când a fost forţată să participe la liturghie, după ascensiunea la tron a surorii ei vitrege catolice, Maria, în 1553[10]. După ce a fost încoronată regină, cinci ani mai târziu, Elisabeta pleca de la ceremoniile care nu îi plăceau şi corecta cu voce tare predicile pe care rămânea să le asculte. Una dintre primele ei hotărâri a fost reintroducerea *Cărţii de rugăciunii* (*Book of Common Prayer*) a naşului ei, Thomas Cranmer, pentru care Maria îl arsese pe rug. Precum tatăl ei biologic, Elisabeta nu a urmărit să suprime catolicismul englez, ci să-l *naţionalizeze* negând autoritatea papală asupra statului condus de ea. Până la urmă, acesta era – în afară de o colonie irlandeză deja refractară – singurul pe care îl avea[11].

Când Carol Quintul a abdicat, în 1555-1556, conducea mai multe state decât putea să-şi amintească fără efort: Spania şi teritoriile ei din „lumea nouă”, Mexic şi Perú, Olanda, Burgundia, părţi mari din Italia, Austria, Ungaria şi Boemia, precum şi avanposturi împrăştiate de-a lungul coastei Africii de Nord şi în ceea ce aveau să devină Filipinele. Regele Filip al II-lea a moştenit cea mai mare parte din acestea[12], împreună cu o scuză de la tatăl său pentru decalajul „extrem” pe care îl lăsase între venituri şi cheltuieli. Noul monarh nu trebuia să renunţe la nimic totuşi, fiindcă „onoarea şi reputaţia” erau totul. În această încercare de a realiza imposibilul, Filip trebuia să se încreadă în „ceea ce este cel mai sigur, adică Dumnezeu”[13]. Căruia îi revenea sarcina să găsească o cale.

„NON SUFFICIT ORBIS”, proclama o medalie bătută pentru Filip în 1583, după ce cucerise Portugalia şi coloniile acesteia de peste mări: „Lumea nu este de ajuns”[14]. Expresia datează de pe vremea lui Alexandru cel Mare, dar despre imperiul lui nu s-ar fi putut afirma, cum se spunea acum despre cel al Spaniei, că e atât de mare încât soarele nu apune niciodată. Totuşi, cum putea un singur rege să-l conducă? Teritoriile lui Filip al II-lea fiind mult mai întinse decât cele ale Elisabetei, acestuia ar fi

trebuit să-i fie mai uşor să delege decât ei. Practicile lor însă au fost exact pe dos.

Elisabeta a cedat autoritate[15] cu uşurinţă unor favoriţi ai curţii, unor clerici serviabili, unor nobili bogaţi, unor căpitani de vas întreprinzători sau chiar tuturor supuşilor ei în materie de decizii personale legate de credinţă. Nici măcar nu şi-a creat propriul palat: pur şi simplu, le-a preluat sau le-a împrumutat pe cele care îi plăceau. În această privinţă a urmat sfatul lui Machiavelli, căci, dacă Dumnezeu nu vrea să facă totul, de ce ar vrea ea? Era suficient să impresioneze, să stabilească limite şi, ca Augustus, să lase lucrurile să evolueze – păstrându-şi totodată autonomia, cu abilitate dacă era posibil, cu ferocitate dacă era necesar[16].

Filip, ca Augustin, vedea mâna lui Dumnezeu în tot ce se întâmpla. Asta făcea inseparabile interesele lui Dumnezeu şi cele ale regelui, agentul Său. Aşadar, autoritatea nu prea putea fi împărţită, în pofida faptului că era nevoie de luni de zile ca ordinele să producă acţiuni într-un imperiu global. Şi palatele? Filip a proiectat el însuşi El Escorial, cea mai grandioasă mănăstire în care a locuit vreodată un monarh. A umplut-o apoi cu relicve şi s-a izolat printre ele, incapabil să vadă dincolo de responsabilităţile care l-au acaparat şi, în consecinţă, de documentele care l-au copleşit[17].

Aşadar, conducătorul unui microstat care făcea *macromanagement* coexista cu conducătorul unui macrostat care făcea *micromanagement*. Acest lucru nu avea logică în termeni de geografie, logistică sau comunicaţii. Logica sa era perfectă însă ca reflectare a *minţilor* regale – şi, prin ele, a *filosofiilor* contrastante despre alinierea sufletelor la state –, într-o asemenea măsură încât viitorul lumii pe care Europa avea să o conducă curând a pivotat pe această distincţie.

II

Filip fusese cândva regele Angliei şi voia să fie din nou. Regina Maria îl luase în căsătorie în 1554, sperând la un moştenitor şi, în acelaşi timp, conectându-şi statul la marile puteri catolice ale Europei. Carol Quintul, încă împăratul Sfântului Imperiu Roman, a susţinut uniunea şi Filip, care nu era încă regele Spaniei, a acceptat cu supunere. Dar singura sarcină a Mariei s-a dovedit a fi falsă şi Filip, a cărui autoritate în Anglia se datora doar căsătoriei, şi-a petrecut puţin timp acolo. Căsătoria cu un prinţ străin a făcut-o pe Maria nepopulară: popularitatea ei a scăzut şi mai mult după ce a trimis sute de alţi „eretici” în flăcările care îl mistuiseră pe Cranmer şi după ce a pierdut Calais, ultimul avanpost continental al Angliei, în favoarea francezilor, în 1558. Maria a murit, puţin regretată, mai târziu în acelaşi an. Odată cu moartea ei, Filip, acum conducătorul cu autoritate deplină al unui imperiu care înconjura pământul, şi-a pierdut puterea nominală asupra unei insule mici şi prea puţin însorite[18].

Poziţia Elisabetei fusese precară în timpul conducerii Mariei. Fiind fiica lui Anne Boleyn, pe care Henric al VIII-lea o luase în căsătorie, o renegase şi o decapitase, Elisabeta nu avea un drept clar la tron. Nu prea respecta catolicismul pe care Maria îl reinstaura. Ştia de comploturile care urmăreau să o răstoarne pe regină, deşi nu s-a implicat în ele. Elisabeta constituia un pericol în principal din cauza popularităţii ei: un veşnic spectacol, prinţesa şi-a dat silinţa să evidenţieze contrastul dintre ele[19]. Maria a ţinut-o într-o stare de incertitudine, uneori primind-o călduros, alteori ţinând-o la distanţă, în arest la domiciliu (în castel), iar la un moment dat a închis-o în Turnul Londrei, făcând-o pe Elisabeta să se teamă că va avea soarta mamei sale.

Cel mai influent protector al ei a fost Filip. Dacă Maria ar fi murit înainte să nască un copil – sau dacă ar fi murit la naştere, ca atâtea femei la vremea respectivă[20] –, el ar fi preferat-o pe

Elisabeta să-i fie regină, şi nu pe vara ei, Maria Stuart, succesoarea prezumtivă la tronul Scoţiei. Această Maria crescuse în Franţa, cea mai mare rivală a Spaniei, şi era de mult logodită cu Francisc, fiul regelui Henric al II-lea. De asemenea, în cazul în care Elisabeta ajungea pe tron, exista posibilitatea ca văduvul Filip să se căsătorească cu ea. Pe măsură ce sănătatea reginei Maria se înrăutăţea, Anglia oscila între sferele de influenţă franceză şi spaniolă. Filip avea o preferinţă clară cu privire la orientarea Angliei[21].

Cât despre Elisabeta, ca prinţesă s-a declarat mulţumită cu celibatul ei[22], dar după ce a devenit regină, în noiembrie 1558, lumea s-a aşteptat în general ca ea să urmeze exemplul Mariei, să-şi ia un soţ şi, dacă avea mai mult noroc, să nască un moştenitor. Până la urmă, tatăl lor îşi făcuse din succesiunea ereditară la tron prioritatea lui centrală (chiar dacă brutală). Alternativa romană a adopţiei, care poate că l-ar fi scutit de multe bătăi de cap, ieşise de mult din uz: cu câteva excepţii[23], legitimitatea presupunea acum o naştere regală.

Totuşi, până atunci, rareori fusese vorba de regine domnitoare. Căsătoriile, oricât de riscante fuseseră pentru consoartele lui Henric, nu puseseră niciodată viaţa *lui* în pericol, dar viaţa Elisabetei ar fi fost ameninţată cu fiecare sarcină. Chiar dacă sarcinile ar fi decurs bine, independenţa pe care ea o preţuia la fel de mult ca tatăl ei, ar fi intrat în conflict cu prezumţia aproape universală conform căreia soţiile trebuie să se supună soţilor: deşi Maria fusese singura îndreptăţită să domnească, îl lăsase pe Filip să o târască în războiul cu Franţa în care a pierdut Calais. De asemenea, „înfăţişarea” putea fi o problemă. Elisabeta prefera bărbaţii chipeşi, dar nu se putea căsători cu un favorit englez fără să-i înfurie pe alţii. Căsătoria cu un străin ar fi evitat această situaţie: din cauza distanţei însă era greu ca partenerii regali să se vadă unul pe celălalt înainte de a face o înţelegere şi imaginile prefotografice puteau să inducă în eroare, cu efecte dezastruoase. Amintindu-şi de repulsia lui Henric al VIII-lea când şi-a întâlnit cea de-a patra soţie, Anne de Clčves, cu doar câteva zile înainte de nuntă,

Elisabeta a insistat cu înţelepciune că nu va avea „încredere în pictori de portrete”[24].

Îl văzuse însă pe Filip când acesta era în Anglia şi ştia – chiar dacă nu îi plăcea să recunoască – că el încercase să o protejeze[25]. După moartea Mariei, Filip nu a pierdut timpul şi i-a cerut mâna Elisabetei, dar noua regină l-a refuzat, observând politicos că regatele lor puteau să aibă relaţiile amicale pe care el spusese că le voia şi fără să aibă loc vreo nuntă. Adevăratul scop al regelui, a dezvăluit el în particular, fusese „să o împiedice pe această doamnă să aducă religiei schimbările pe care le dorea şi, astfel, să-l servească pe Dumnezeu”. Scopul ei era să schimbe religia, pentru a redobândi independenţa faţă de Roma. Această diferenţă a devenit clară la câteva luni după urcarea Elisabetei pe tron, moment în care Filip i-a cerut mâna Elisabetei de Valois, fiica lui Henric al II-lea, care a devenit noua lui soţie[26].

Elisabeta I avea să cocheteze în următorul sfert de veac cu mai bine de o duzină de peţitori[27], pe care, după ce s-a distrat mai mult sau mai puţin cu fiecare, i-a respins. Motivele ei rămân neclare. Poate că se temea de sex sau de naştere. Poate că o bântuiau căsniciile tatălui ei. Poate că nu voia să-şi împartă tronul cu niciun rival, fie el şi doar cu titlul. Poate că a amânat decizia până când a fost prea târziu: trecuse bine de 40 de ani şi ea tot jongla cu cererile în căsătorie[28]. Dar explicaţia cea mai probabilă e că Elisabeta preţuia pivotarea. După cum explică istoricul Garrett Mattingly, strategia ei

> era să aranjeze curtenii şi consilierii din jurul ei, diplomaţii şi trimişii, regii şi puterile Continentului într-o schemă interconectată complicată, balansată cu atâta viclenie şi delicateţe, încât fiecare parte să o contracareze pe alta, iar ea să fie întotdeauna liberă[29].

Preţul a fost, cu siguranţă, singurătatea: verticalitatea descrisă de Woolf, „alcătuită dintr-o mie de spaime”. Dar aşa cum interesele lui Filip corespundeau, în mintea sa, cu cele ale lui Dumnezeu, tot astfel cele ale Elisabetei le reflectau pe cele ale statului ei insular, modest, dar cu potenţial de pivot.

III

Filip ajungea de multe ori în situaţia de a fi mai degrabă o perniţă de ace, şi nu un pivot, înţepată în mai multe puncte deodată. Conducea o ripostă împotriva francezilor care atacaseră Olanda când a aflat de moartea Mariei, ca şi de cea a tatălui său, Carol Quintul, care abdicase de curând, în Spania. Evenimentele în desfăşurare în Anglia aveau să determine viitorul catolicismului acolo, dar Filip îşi neglijase patria spaniolă prea mult timp. Totuşi, olandezii ar fi fost demoralizaţi dacă el ar fi plecat fără să facă pace, „deşi prezenţa mea aici nu îi aduce de partea mea. [...] cred că ar fi fericiţi cu orice suveran în afară de mine”. Olandezii i-au confirmat opinia reducându-i venitul, iar sora lui, Ioana, care era regent în Spania, i-a refuzat atât de sec cererea de fonduri suplimentare, încât Filip s-a temut că era luat în râs. Şi totuşi, a insistat regele, ca monarh absolut nu avea nevoie să recunoască „niciun superior temporal pe acest pământ”[30].

Cum putea Filip să nu aibă un superior, dar să fie paralizat de constrângeri? Un motiv e acela că familia sa, Habsburgii cei ubicui, preferau de mult legăturile dinastice în defavoarea afinităţilor geografice, economice sau culturale: cucereau, se spunea, prin căsnicii. În consecinţă, Filip conducea un mozaic de popoare care nu prea îi datorau loialitate – şi depindea de veniturile de la acestea[31]. Graniţele discontinue complicau această problemă, la fel şi faptul că regelui nu îi plăcea să delege autoritatea. Mintea lui putea să fie în mai multe locuri odată, de unde şi dilemele lui. Dar ca şi trupul lui Filip să fie în mai multe locuri odată depăşea chiar şi capacităţile lui Dumnezeu.

Romanii au administrat o parte mai mare din Europa decât Filip şi populaţii cel puţin la fel de diverse într-un mod mai eficient, s-ar putea spune. Dar teritoriile lor se învecinau, administratorii lor nu considerau delegarea o abandonare a religiei şi singurii lor competitori erau barbarii, cărora le-au

trebuit secole să-şi istovească victimele. Filip era nevoit să se confrunte cu francezii, englezii, olandezii, portughezii, Sfântul Imperiu Roman, otomanii, papalitatea şi, cel mai descurajant, cu Reforma protestantă, care îşi răspândea ereziile în mare parte din continent. Având atât de multe inconveniente neprevăzute de eliminat, nu e de mirare că regele a fost plecat la război în toţi cei 43 de ani ai domniei sale, cu excepţia a şase luni[32].

Dintr-o perspectivă laică, nu s-a descurcat rău: Filip nu a pierdut niciunul dintre teritoriile lăsate de Carol Quintul. Spania va ceda Olanda abia la jumătate de secol după moartea lui Filip, iar Portugalia şi posesiunile sale de peste mări vor rămâne sub stăpânire spaniolă încă şase decenii. Teritoriile Spaniei din „lumea nouă", care s-au întins în cele din urmă de la mijlocul Americii de Nord până în Ţara de Foc, au supravieţuit ca atare până la începutul secolului al XIX-lea şi, fragmentar, până în 1898, o longevitate ce rivalizează cu cea a Imperiului Britanic[33]. Chiar şi datoriile lui Filip, de care se plângea constant şi pe care de multe ori nu şi le achita, e posibil să fi fost sustenabile, după standardele moderne[34].

Filip însă s-a autoevaluat la o scară mai înaltă. A încercat să-I slujească lui Dumnezeu – şi imperiului numai în măsura în care promova interesele lui Dumnezeu. Toate celelalte scopuri cereau „acoperirea urechilor şi chiar şi a ochilor", pentru că erau nedemne prin definiţie. „Credeţi-mă: aceasta e cea mai simplă, cea mai puţin apăsătoare şi cea mai sigură cale spre orice." Fără îndoială că aşa era, dacă Dumnezeu furniza mijloacele prin care să-I fie îndeplinite scopurile. Spre uimirea lui Filip însă, Dumnezeu putea fi la fel de zgârcit ca olandezii cei dificili. Întrucât toate depindeau de voia Lui, scria Filip în 1559,

> pot doar să aştept orice binevoieşte El să-mi dea. [...] Sper că [El] îmi va da mijloacele să-mi păstrez domeniile, şi că nu le va lăsa să se piardă fiindcă mie îmi lipsesc mijloacele de a le păstra, ceea ce ar fi cel mai trist lucru pentru mine şi ceva ce aş regreta mai presus de orice închipuire – şi mult mai mult decât dacă le-aş pierde în luptă.

„Singurul meu scop e să fac ce trebuie", se plângea regele. „Dar sunt aşa de nenorocos, că, dacă vreau ceva [...], adesea iese

prost. Acesta e mersul lumii.”[35]

Filip voia loialitate de la supuşi, prosperitate în provincii, credibilitate printre competitori, întoarcere la dreapta credinţă acolo unde fusese periclitată – şi, mai vag, o lume care „nu era de ajuns”. Nu reuşea să vadă incompatibilităţi şi, de aici, nici nevoia de a urmări anumite obiective în defavoarea altora. Regele refuza să-şi stabilească scopurile prioritare, deşi Dumnezeu selectase ce mijloace să furnizeze.

În schimb, Filip se autoflagela cu anxietăţi augustiniene. Cum putea o lume care lucra împotriva agentului lui Dumnezeu – Filip, căci asta se considera el a fi – să reflecte intenţiile lui Dumnezeu – căci asta considera Filip că trebuia să facă lumea? Dumnezeu nu putea fi inconsecvent, ca Jupiter, sau rău, ca Satana. Dar, după cum sugerase Augustin, putea fi un *educator*: Dumnezeu îi putea face pe oameni să eşueze pentru a deveni mai buni, fie în această lume, fie în cea de apoi. Aceasta a devenit baza marii strategii a lui Filip: nu să plănuiască având în vedere pivotarea, ci, în maniera sfinţilor martiri înţepaţi ca o perniţă de ace, să sufere. „Să ne rugăm lui Dumnezeu ca în rai”, a scris el sumbru în 1569, „să fim trataţi mai bine”[36].

IV

Elisabeta, ca Machiavelli, nici nu aştepta şi nici nu avea nevoie de confirmări. Îi mulţumea lui Dumnezeu – nu lui Filip – pentru supravieţuirea ei ca prinţesă, dar, în calitate de regină, căuta rareori îndrumare din partea vreunei persoane sau divinităţi. „E o femeie foarte ciudată”, a raportat contele de Feria, ambasadorul Spaniei, după ce a găsit-o pe noua suverană relaxată, chiar râzând, ca şi cum i-ar fi citit gândurile. „Trebuie să fi fost şcolită amănunţit în felul în care tatăl ei îşi rezolva treburile. E hotărâtă să nu fie condusă de nimeni.”[37]

Feria a fost unul dintre primii, dar în niciun caz ultimii interlocutori perplecşi ai Elisabetei. Putea fi copilăroasă sau vicleană, directă sau înşelătoare, curajoasă sau reticentă în a-şi asuma riscuri, iertătoare sau răzbunătoare, senină sau vulcanică, chiar şi feminină sau masculină: „Am un trup de femeie slabă, firavă", le-a spus trupelor sale când Armada spaniolă făcea cale întoarsă în 1588, „dar am inima şi stomacul unui rege şi încă ale unui rege al Angliei". Plăcându-i contradicţiile, regina era consecventă numai în patriotismul ei, în insistenţa de a-şi adecva scopurile la mijloace şi în determinarea – un imperativ pentru pivotare – de a-şi păstra întotdeauna libertatea de mişcare[38].

Speranţele ei în privinţa religiei au reflectat toate acestea. Ştiind prin ce răsturnări trecuse ţara ei – expulzarea papei din catolicismul englez de către Henric al VIII-lea, trecerea la protestantismul strict în timpul scurtei domnii a lui Eduard al VI-lea, reorientarea dură spre Roma sub conducerea Mariei –, Elisabeta voia o singură Biserică cu mai multe moduri de venerare. Exista „un singur Iisus Hristos", spunea ea. De ce să nu poată exista căi diferite pentru a ajunge la El? Disputele teologice erau „fleacuri" sau, mai caustic, „închipuiri fără substanţă care duc pe Lună"[39].

Până când afectau suveranitatea naţională. Sub Elisabeta, Biserica lui Dumnezeu avea să fie ferm englezească: dacă era „catolică" sau „protestantă" conta mai puţin decât loialitatea. Într-un anumit sens, aceasta însemna toleranţă, pentru că noii regine nu prea îi păsa care erau credinţele supuşilor ei. Însă avea să urmărească atent ceea ce făceau. „Maiestatea Sa mi se pare incomparabil mai temută decât sora ei", l-a avertizat Feria pe Filip – o observaţie semnificativă, având în vedere că sora respectivă fusese Maria „cea Sângeroasă". „Am pierdut un regat, cu totul."[40]

Diplomaţia şi apărarea aveau să fie de asemenea independente. Fiind binecuvântată cu o insulă, nu cu provinciile împrăştiate ale lui Filip, Elisabeta putea să evite costurile unei armate permanente, să-şi adapteze marina pentru protecţie sau provocare şi să-şi alieze statul după cum

era necesar – niciodată în permanenţă – cu duşmanii continentali ai duşmanilor ei. Darul lui Dumnezeu pentru Anglia era geografia, pe care pietatea nu îl putea face mai mare şi nici lipsa ei nu îl putea diminua.

Irlanda şi Scoţia (cea din urmă încă o ţară independentă) rămâneau răni deschise: francezii şi spaniolii încercau să exploateze tulburările din ambele teritorii. Dar rebelii Elisabetei nu i-au cauzat niciodată problemele cu care s-a confruntat Filip când a încercat să-i reprime pe olandezi, care începuseră să se revolte în 1572 – cu ajutorul Angliei, când regina a ales să-l dea. Refuzând angajamentele militare şi făcând concomitent economii pe plan intern, Elisabeta şi-a echilibrat veniturile şi cheltuielile în cea mai mare parte a domniei sale, înregistrând chiar un excedent în a doua şi a treia decadă. Spre deosebire de Filip, ea nu a declarat niciodată falimentul[41].

Nu asociem de obicei responsabilitatea fiscală cu uşurătatea fiinţei, dar la Elisabeta ele se aliniau. Uşurătatea lăsa loc de flirt, care costa mai puţin decât obligaţia faţă de peţitori sau faţă de domeniile lor. Uşurătatea simplifica delegarea: reginei îi plăcea să joace roluri, dar îi plăceau şi reprezentaţiile altora[42]. Tot uşurătatea facilita viclenia strategică: când a rămas fără fonduri, Elisabeta a permis marinei sale să jefuiască navele cu bogăţii ale lui Filip care se întorceau din America – poate că fuseseră victimele unor piraţi, a sugerat ea ca răspuns la protestele lui[43].

De asemenea, uşurătatea reginei îi bulversa pe curteni, permiţându-i acesteia să deţină controlul. O victimă memorabilă a fost contele de Oxford[44], căruia într-o zi, pe când făcea o reverenţă, i-a scăpat un pârţ sonor. Elisabeta nu a spus nimic şi nu a părut să fi observat, dar Oxford, umilit, a plecat într-un exil de şapte ani. În cele din urmă a reapărut, a făcut din nou o plecăciune, de această dată fără nicio scăpare, şi a aşteptat îngrijorat. „Milord”, a spus regina (îmi place să cred că după o mică pauză), „uitasem de pârţ”[45].

Pivotarea necesită giroscoape şi cele ale Elisabetei erau cele mai bune din epocă. Regina a balansat urmărirea consecventă a

scopurilor sale cu imaginaţia, şiretenia, umorul, acţiunea oportună şi o *economie* a mişcărilor care, indiferent de manifestările ei extravagante, a ţinut-o în echilibru pe sârma pe care a mers. Giroscoapele lui Filip, în cazul în care avea aşa ceva, se defectau constant. Ea, fără un efort vizibil, îşi păstra iniţiativa în tot ce făcea. El se epuiza recâştigând-o într-un loc şi pierzând-o în altul. Ea îşi instiga cu pricepere adversarii unii împotriva altora. El, greoi, îi unea împotriva lui. Ea conducea un stat sărac, dar îl menţinea solvabil. El conducea unul bogat, dar cerşea şi se împrumuta. Ea nu a simţit niciodată că nu era pe măsura rolului ei. El se îngrijora în mod repetat că nu era potrivit pentru al său.

Machiavelli, care gândea giroscopic, şi-a sfătuit principele să fie leu *şi* vulpe, leu ca să sperie lupii, vulpe ca să detecteze capcanele. Elisabeta l-a întrecut, fiind leu, vulpe şi femeie, o combinaţie pe care abilul italian ar fi învăţat poate să o aprecieze. Filip era un leu măreţ, dar era *doar* leu. Machiavelli avertiza că asemenea principi pot fi prinşi în capcană, dacă sunt conştiincioşi. Căci un conducător înţelept „nu poate şi nici nu trebuie să-şi ţină cuvântul atunci când acesta s-ar întoarce împotriva lui şi când motivele care l-au făcut să promită un lucru au încetat de a mai exista [...]. De altfel, un principe are întotdeauna la îndemână tot felul de motive îndreptăţite, care-i îngăduie să-şi calce cuvântul sub aparenţe cinstite”[46]. Filip, dând socoteală în faţa unui Dumnezeu atotvăzător, considera găsirea unor asemenea aparenţe dincolo de capacităţile sale: poate de aceea şi purta mereu negru[47]. Elisabeta, răspunzând numai în faţa propriei persoane, strălucea: „Vârsta/ N-o vestejeşte, nici obişnuinţa/ Nu-i stinge veşnic schimbătorul farmec”[48].

V

Când Machiavelli a scris despre credinţă în acest context, nu s-a referit în mod necesar la convingerile religioase. Argumentul lui era că circumstanţele se schimbă şi că principii nu trebuie să respecte promisiuni vechi în situaţii noi. Nu anticipa Reforma protestantă: abia dacă avusese timp înainte de moartea sa, în 1527, să afle de Martin Luther[49]. Jumătate de secol mai târziu însă, arta guvernării nu mai putea să ignore atât de uşor diferenţele religioase. Elisabeta şi Filip au trebuit să hotărască în ce privinţe practicarea credinţei coincidea – şi în care nu – cu obligaţiile conducerii princiare.

Au reuşit să menţină o demarcare prudentă în cea mai mare parte a anilor 1560. Filip îşi consolida poziţia în Spania şi păzea Marea Mediterană de turcii otomani. Elisabeta extindea influenţa Angliei în Scoţia, unde un război civil francez o lăsase pe Maria Stuart, acum Regină a Scoţiei, fără sprijin extern. Dar o detensionare a relaţiilor anglo-spaniole ar fi impus izolarea de religie, iar nemulţumirile tot mai mari ale protestanţilor în Olanda – un punct sensibil strategic pentru ambii monarhi – o făceau din ce în ce mai improbabilă.

Această situaţie l-a constrâns pe Filip să declanşeze campanii militare costisitoare care o ameninţau, dar o şi tentau pe Elisabeta. Succesul Spaniei ar fi consolidat o superputere catolică periculos de aproape de Canalul Mânecii. Nu însă fără costuri enorme, care puteau fi acoperite numai cu aur şi argint din America. Marina Elisabetei putea să intercepteze vasele spaniole oriunde pe lunga lor rută, lăsându-i libertatea – fiindcă distanţa întârzia comunicaţiile – să-şi asume sau să nege acţiunile acesteia. Mai aproape de casă, dar cu aceeaşi viclenie, Elisabeta putea să ascundă piraţi olandezi în porturi englezeşti. Reuşea astfel să sufoce, temporar, dacă nu definitiv, avanpostul nord-european al lui Filip[50].

Religia submina şi diplomaţia. Ambasadorul Elisabetei fusese expulzat de la curtea spaniolă pentru că îl luase în râs pe papă şi oficiase servicii religioase protestante; invocând

imunitatea diplomatică, ea a refuzat să-l înlocuiască. Între timp, emisarul lui Filip la Londra comunica în secret cu Maria Stuart, înlăturată acum de pe tronul Scoţiei, care fugise în Anglia şi căuta protecţia Elisabetei. În 1569 Filip însuşi a asigurat-o pe Maria de simpatia şi sprijinul său câtă vreme ea rămânea – era cunoscută pentru ezitările ei – o catolică hotărâtă.

Pentru că francezii o abandonaseră pe Maria, Filip nu se mai temea de alianţa ei cu aceştia. Aşa că a revenit la proiectul pe care îl suspendase cu un deceniu mai devreme: să reînvie catolicismul în Anglia. Atunci sperase la ajutorul Elisabetei, poate chiar prin căsătorie. Acum nu o mai lua în calcul: „Probabil că Dumnezeu îi permite [...] păcatele şi necredinţa, încât ea să se piardă". Era clar deci „că, după obligaţia mea specială de a-mi menţine propriile state în sfânta noastră credinţă, trebuie să fac toate eforturile ca să o reinstitui şi să o păstrez în Anglia ca în vremurile de dinainte"[51].

Filip şi-a inclus planul în cadrul unei renaşteri mai ample a cruciadelor catolice, al căror scop era acum eliberarea Canterbury-ului, nu a Ierusalimului. Obligaţia augustiniană de a servi statul se transformase într-o obligaţie papală de a servi Biserica, dar de această dată nu prin curăţarea Ţării Sfinte de necredincioşi – aceasta era o cauză pierdută –, ci prin omorârea creştinilor europeni care respinseseră autoritatea Romei. Henric al VIII-lea făcuse din Anglia o ţintă de primă importanţă, iar în 1570 papa Pius al V-lea şi-a adus contribuţia prin excomunicarea Elisabetei, autorizându-i în fapt pe credincioşi nu numai să o detroneze, ci şi să o asasineze[52].

Ducele de Alba, comandantul armatelor lui Filip în Olanda, a considerat nepractice toate aceste idei: „Deşi mijloacele principale trebuie să vină de la Dumnezeu, după cum sugerează foarte virtuos şi pios Maiestatea Voastră, pare necesar să examinăm care ar fi resursele umane necesare ca să vă îndeplinim dorinţele". Nu avea încredere că putea să lanseze un atac peste Canalul Mânecii, nici că, dacă îl lansa, ar fi avut succes, nici că, dacă ar fi avut succes, catolicii Elisabetei ar fi trădat-o şi nici că, dacă ar fi trădat-o, englezii – indiferent de orientarea lor religioasă – ar fi acceptat-o pe Maria ca noua lor

regină. Aceste contingenţe cumulate îl alarmau pe Alba, pentru care pacificarea olandezilor, într-o ţară mult mai mică, se dovedise a fi suficient de dificilă. Cu toate acestea, Filip i-a ordonat să meargă mai departe: „Sunt atât de ataşat [de invazie] în inima mea şi sunt atât de convins că Dumnezeu, Mântuitorul nostru, trebuie să o accepte ca pe propria Lui cauză, încât nu pot fi descurajat. Nici nu pot accepta sau crede contrariul”[53].

Totuşi, după ce i-a spus lui Dumnezeu ce să facă, Filip a pierdut din vedere ce avea *el* de făcut: micromanagementul unui imperiu peste care soarele nu apunea niciodată avea tendinţa să-i înceţoşeze vederea. Spre uşurarea lui Alba, dar spre exasperarea lui Pius al V-lea şi chiar şi mai mult a succesorului său, Grigore al XIII-lea, regele şi-a lăsat marele plan să devieze. Tot ce a reuşit să facă Filip în cele din urmă a fost să o alerteze pe Elisabeta, care şi-a dat seama că nu îşi mai putea permite să fie tolerantă. Poate că nu fusese la fel de temută ca Maria „cea Sângeroasă” atunci când devenise regină, dar acum ştia că trebuie să fie.

VI

Anne Somerset, biografa Elisabetei, scrie că edictul papei a făcut imposibil „să fii şi un bun catolic, şi un bun englez”[54]. Din cauză că Filip, de la sud, conspira cu Maria Stuart, de la nord, Anglia era sub asediu din punct de vedere teologic, dacă nu încă şi militar. Era nevoie de vigilenţă maximă, ba chiar de răzbunare.

Elisabeta declanşase deja răzbunarea în 1569, după o revoltă antiprotestantă – prost condusă şi suprimată repede – în nordul Angliei. Îngrijorată că liderii revoltei ar fi putut să o elibereze pe fosta regină a Scoţiei, aflată în arest într-un castel din apropiere, Elisabeta i-a vânat pe susţinătorii acestora, ordonând

mai multe execuţii pentru o singură răscoală decât ordonaseră vreodată Henric al VIII-lea sau Maria Tudor. A insistat să fie omorâţi „soiul mai rău de rebeli”, pentru a-i „îngrozi pe alţii”, probabil mai buni decât cei dintâi. Regina a explicat că săracii trebuie să „merite [să sufere] moartea”[55].

Vigilenţa a dat roade odată cu descoperirea, în 1571, a celui mai elaborat complot de până atunci pentru invadarea Angliei, înlăturarea Elisabetei şi întronarea Mariei Stuart. Un bancher florentin, Roberto Ridolfi, a devenit omul de legătură dintre Pius al V-lea, Maria, Filip şi ducele de Alba, singurul conspirator care a pus la îndoială fezabilitatea propunerii sale. Ridolfi a demonstrat că Alba avea dreptate – a vorbit prea mult, permiţându-le spionilor Elisabetei să urmărească ce se întâmpla şi, la momentul potrivit, să dezvăluie totul. Maria a avut noroc că nu şi-a pierdut capul în urma acestui complot; dar nu avea să mai fie în siguranţă[56].

Asemenea multor lideri cărora le place să creadă că sunt iubiţi, Elisabeta afişa indiferenţă faţă de propria siguranţă[57]. Acest lucru îi îngrijora pe consilierii ei, conştienţi că nu născuse şi nici nu desemnase un moştenitor. Dar în această privinţă delegarea a dat roade. În 1573, Elisabeta l-a făcut pe sir Francis Walsingham secretar de stat şi i-a ordonat să ia orice măsuri necesare – nu avea nevoie să le ştie – pentru a apăra regina şi ţara. Elisabeta putea să accepte asta, fiindcă făcuse din regină şi ţară unul şi acelaşi lucru.

Convins că e „mai puţin pericol în a te teme prea mult decât prea puţin”, Walsingham a dus contraspionajul, sau „iscodirea”, cum i se spunea pe atunci, la extreme fără precedent. Folosindu-se de mită, furt, capcane, şantaj şi tortură, a construit o reţea de informatori întinsă în toată Europa. Cu greu s-ar putea spune că nu era necesară: acum, papa încuraja în mod curent asasinarea şi Filip însuşi aprobase uciderea Elisabetei, dacă asta ar fi făcut-o pe Maria Stuart regină[58].

Aşa-numita „epocă de aur” elisabetană pe care ne place să o invocăm a supravieţuit numai prin supraveghere şi teroare: aceasta a fost încă una dintre contradicţiile sale, menţinută, din

păcate, cu resemnare[59]. Instinctele reginei au fost mai umane decât cele ale predecesorilor săi, dar prea mulţi contemporani încercau să o omoare. „Spre deosebire de sora ei, Elisabeta nu a ars oameni pe rug din cauza credinţei lor”, a scris biografa sa recentă, Lisa Hilton. „I-a torturat şi i-a spânzurat pentru trădare.”[60] Toleranţa, poate că ar fi spus Machiavelli, se întorsese împotriva Elisabetei. Şi-a dorit să fie iubită – cine nu şi-ar dori? Prinţii erau însă categoric mai în siguranţă dacă erau temuţi.

VII

Filip i-a dat Elisabetei şi mai multe motive să se teamă când a cucerit Portugalia, în 1580. Din Portugalia plecaseră primii navigatori în lungi călătorii pe ocean cu un secol mai devreme: acum, vasele şi priceperea ei slujeau Spaniei[61]. Elisabeta îşi valorificase la maximum marina ei mai mică, trimiţându-l pe sir Francis Drake într-o expediţie de trei ani în jurul lumii – prima după cea a lui Magellan – şi demonstrând că nicio mare nu era sigură pentru comorile spaniole. Dar, deşi extrem de profitabilă pentru Drake, pentru regina lui şi pentru investitorii săi, expediţia nu a schimbat faptul că, dacă Filip şi-ar fi combinat vreodată flota cu armata din Olanda – recunoscută drept cea mai bună de pretutindeni şi aflată acum sub comanda succesorului lui Alba, ducele de Parma –, salvarea Angliei ar fi putut deveni cu adevărat dificilă[62].

Elisabeta i-a răspuns cu mai multe înţepături, niciuna suficient de dureroasă încât să inverseze balanţa de putere care se schimba în defavoarea ei. A mărit bugetul alocat rebelilor olandezi şi, pentru prima dată, a trimis trupe englezeşti să lupte alături de ei: aceste măsuri însă nu prea i-au stat în cale lui Parma. Elisabeta l-a trimis pe Drake, însoţit de infanterie, în

Indiile de Vest, unde a atacat porturi şi a capturat mai multe prăzi, dar nu a reuşit să-şi menţină o bază permanentă[63]. Între timp, comploturile împotriva reginei au continuat; oricare dintre ele, dacă reuşea, nu ar fi lăsat nicio alternativă în afară de Maria Stuart. Agenţii lui Walsingham au descoperit trei comploturi în tot atâţia ani, între 1583 şi 1585[64].

După ce parlamentul a declarat convertirea la catolicism trădare, preoţii au fost executaţi frecvent în Anglia. Maria a rămas totuşi un centru de greutate al Contrareformei, „unealta prin care primejdiile cresc", după cum s-a exprimat lordul Burghley, consilierul Elisabetei. Încă prizonieră a reginei în nordul Angliei, Maria nu renunţase la credinţa şi ambiţiile sale şi nici la apetitul pentru conspiraţii[65]. Elisabeta rămânea astfel într-o poziţie dificilă.

Să omori un preot era una; să omori o fostă şi, posibil, viitoare regină era cu totul altceva. Elisabeta detesta regicidul, cunoscându-i rolul violent în istoria Angliei. Recurgerea la regicid ar fi făcut-o mai însetată de sânge decât Maria „cea Sângeroasă", care o lăsase pe tânăra Elisabeta să trăiască. Ar fi dus-o la acelaşi nivel de moralitate cu eforturile papale de a impune ortodoxia prin asasinat. Şi ar fi riscat o succesiune incertă, căci ce ar fi putut să îl împiedice pe fiul Mariei Stuart, Iacob al VI-lea, acum rege al Scoţiei, crescut ca protestant, să se convertească la catolicism, dacă ar fi crezut că mama sa a fost omorâtă pe nedrept?

În cele din urmă, Elisabeta a manevrat situaţia cu măiestrie. L-a mituit pe Iacob să-şi repudieze mama, aprobând în acelaşi timp o interdicţie parlamentară cu privire la orice viitor monarh catolic. L-a lăsat pe Walsingham să o implice pe Maria falsificând documente într-un alt complot care era destul de real: Maria, nechibzuită, a muşcat momeala. După ce conspiratorii au fost arestaţi, Elisabeta a insistat asupra execuţiilor publice prelungite. Apoi a făcut în aşa fel încât Maria să fie condamnată pentru trădare, şi-a exprimat consternarea faţă de verdict şi a întrebat parlamentul dacă moartea reginei conspiratoare era cu adevărat necesară. Asigurată că era, Elisabeta a amânat aprobarea mandatului

până când consilierii ei, disperaţi, l-au strecurat într-un teanc de documente pe care trebuia să le semneze. L-a semnat în treacăt, dar, mai târziu, a explicat că ştia foarte bine ce au crezut ei că o păcăliseră să facă.

Temându-se că Elisabeta se va răzgândi, consilierii au trimis repede mandatul spre nord, la Fotheringhay, unde Maria era deţinută. Execuţia ei a urmat repede – pe 8 februarie 1587 – şi Elisabeta a fost informată imediat. La început a părut netulburată, apoi a jucat cu succes unul dintre cele mai mari roluri publice din viaţa ei, plângând isteric, protestând că fusese păcălită, ameninţând că îi va spânzura pe cei responsabili şi părând săptămâni la rând că o jeleşte pe regina moartă. A fost ca şi cum l-ar fi aprobat şi apoi l-ar fi dezavuat pe Drake. Acum însă, cu mai multă pricepere şi consecinţe mai importante, se aprobase şi se dezavuase pe sine[66].

VIII

Execuţia Mariei nu l-a descurajat însă pe Filip să se pregătească să invadeze Anglia. Un motiv era dobândirea Portugaliei: „Dacă romanii au fost capabili să conducă lumea doar stăpânind Mediterana”, i-a amintit regelui capelanul său, „ce se poate spune despre cel care stăpâneşte oceanele Atlantic şi Pacific, căci ele înconjoară lumea?”. Un altul era uşurinţa cu care amiralul lui Filip, marchizul de Santa Cruz, respinsese forţele franceze, engleze şi portugheze rebele din Azore în 1582-1583, părând astfel să demonstreze fezabilitatea operaţiunilor concomitente pe uscat şi pe mare. Încă unul a venit de la noul papă, Sixtus al V-lea, care a insistat cu la fel de multă încăpăţânare ca predecesorii săi că datoria de inspiraţie divină a lui Filip e restaurarea catolicismului în Anglia[67].

Filip era exasperat de presiunea papală: oare papa nu înţelegea că reprimarea rebelilor olandezi era tot o cauză sfântă? Dumnezeu trebuia să-şi îndeplinească partea Lui asigurând mai întâi acea victorie, după care Spania putea să cucerească Anglia. Nu era posibil să facă totul deodată. Dar apoi Elisabeta a mers mai departe de înţepături: auzind zvonuri despre o invazie iminentă, i-a permis lui Drake să facă raiduri chiar în Spania. Debarcarea lui rapidă în Galicia, în toamna anului 1585, l-a şocat pe Filip, care şi-a dat seama că putea fi urmată de multe altele. Confruntat cu posibilitatea de a fi nevoit să apere întreaga coastă iberică, Filip s-a convins că singurul mod de a-l învinge pe Drake era să-i atace baza de acasă. Cu acest gând, Filip s-a concentrat neabătut asupra „chestiunii Angliei". Moartea Mariei nu a schimbat nimic – doar l-a convins că Dumnezeu voia acum *ca el* să-i urmeze Elisabetei la tron[68].

Însă din nou, Dumnezeu nu a furnizat resursele, circumstanţele şi eficienţa organizaţională necesare în acest sens. Micromanagementul lui Filip întârzia pregătirile, ca şi raidurile repetate ale lui Drake. Nimic nu mai era secret de mult, eliminând orice speranţă de a ataca prin surprindere. Strategia era neclară: cum avea Armada – comandată acum nu de experimentatul Santa Cruz, care murise, ci de ducele de Medina Sidonia, căruia îi lipseau abilităţile de navigator – să se întâlnească cu armata lui Parma în Olanda, ca să traverseze Canalul? Cea mai mare forţă navală strânsă vreodată a plecat din Lisabona în mai 1588, doar pentru a fi prinsă într-o furtună care a împrăştiat-o, constrângând-o să se oprească pentru reparaţii şi reaprovizionare în portul A Coruña din nordul Spaniei. Filip nu s-a descurajat: „Dacă acesta ar fi un război nedrept, am putea interpreta furtuna drept un semn de la Domnul Nostru să încetăm să-L mai supărăm", l-a dojenit pe ducele demoralizat. Dar „i-am dedicat această acţiune lui Dumnezeu [...]. Adună-te deci şi fă-ţi treaba"[69].

„Lumea nu a fost niciodată atât de periculoasă, nici atât de plină de trădări şi de uneltiri cum e astăzi", îi scrisese cu câteva luni înainte Elisabetei, din Olanda, ducele de Leicester, unul

dintre favoriţii reginei[70]. Porturile ei erau pregătite mai bine pentru comerţ decât pentru apărare. Nu avea cum să ştie câţi dintre supuşii ei rămăseseră catolici în secret. Parma aproape că îi anihilase pe rebelii olandezi. Iar marina Elisabetei, oricât de bine pregătită era, nu se compara din punct de vedere numeric cu flota imensă a lui Medina Sidonia, care a apărut în largul Cornwallului pe 29 iulie[71]. Regina însă avea o strategie.

Mai întâi îl adusese pe Drake acasă, conştientă de faptul că amiralii ei puteau înfrunta cel mai bine Armada în Canalul Mânecii, unde ştiau că trebuia să ajungă. Nu a anticipat o mare bătălie, ca la Salamina sau Actium: în schimb, flota ei avea să urmărească vasele spaniole şi să le atace unul câte unul, aşteptând ocazii mai promiţătoare – pe care Filip le-a şi oferit cu amabilitate. Navele de război ale lui Medina Sidonia trebuiau să protejeze barjele lui Parma, cât timp acestea îi transportau armata spre Anglia. Dar ordinele regelui nu spuneau nimic despre sincronizare, nici despre mijloacele prin care generalul şi amiralul trebuiau să comunice şi nici despre cum ar fi putut vânturile şi mareele să aducă cele două flote împreună din direcţii opuse şi apoi, exact la momentul potrivit, să le propulseze în aceeaşi direcţie spre Anglia. Erau cam multe lăsate în voia Domnului.

Medina Sidonia a ancorat în largul Calais-ului pe 6 august, fără să fi primit vreo veste de la Parma; acesta, aflat ceva mai sus pe coastă în Flandra, a fost surprins să afle a doua zi despre sosirea Armadei. Şi-a zorit trupele să urce pe barje, doar ca să descopere că sir Charles Howard, amiralul Elisabetei, profitase în acea noapte de un vânt favorabil ca să-şi pregătească corăbiile incendiare, forţând Armada, cuprinsă de panică, să-şi taie frânghiile ancorelor şi să se disperseze. În ziua următoare, în largul localităţii Gravelines, flota lui Howard i-a distrus pe spaniolii dezorganizaţi: Parma a putut doar să privească, frustrat, de pe plajă. Peste noapte, Anglia era din nou în siguranţă. Howard improvizase, ştiind că regina lui avea să-l aprobe.

Englezii nu au înfrânt Armada, dar au epuizat-o, ceea ce a însemnat acelaşi lucru. Bazându-se, pe toată durata expediţiei lor, pe proviziile făcute cu săptămâni înainte în A Coruña, fără

nicio posibilitate să le reîmprospăteze în vreun port prieten, spaniolii nu au avut altă opţiune decât să se întoarcă acasă pe drumul mai lung: traversând Marea Nordului, înconjurând insulele Shetland şi spre sud, de-a lungul coastelor vestice inospitaliere ale Scoţiei şi Irlandei. Primele vase au ajuns în Spania abia în a treia săptămână din septembrie: dintre cele 129 care plecaseră la sfârşitul lunii iulie, cel puţin 50 erau pierdute şi multe dintre cele care se întorceau au trebuit să fie dezmembrate. Jumătate din numărul celor care se îmbarcaseră spre Anglia au murit, majoritatea în naufragii, de foame sau de boli: e posibil să fi fost 15.000 de victime. Englezii, în schimb, au pierdut doar opt vase, sacrificate în flăcările de la Calais, şi în jur de 150 de oameni[72].

IX

„Nădăjduiesc că Dumnezeu nu a îngăduit atâta rău", scria Filip după ce a primit primele rapoarte despre dezastru, „pentru că totul s-a făcut în slujba Lui". În curând însă avea să plănuiască o nouă invazie[73], convins că Dumnezeu, creându-i dificultăţi, îl pusese doar la încercare. „Mă angajez să mă îngrijesc de tot ce e de trebuinţă pentru a împlini toate acestea. [...] Nu voi înceta nicicând să apăr cauza lui Dumnezeu."[74] Bineînţeles, Augustin făcuse o afirmaţie similară, dar insistase că Dumnezeu testa *proporţionalitatea* în alinierea scopurilor la mijloace. La Augustin nu a existat niciodată o poruncă să cheltuieşti, *fără a ţine seama de nimic*, vieţi şi comori lumeşti pentru scopuri cereşti.

„Să năvăleşti de pe mare pe o coastă primejdioasă, neavând vreun port şi nefiind ajutat de cineva, i se potriveşte mai degrabă unui prinţ care se bizuie pe noroc, şi nu unuia înţelept", a afirmat sir Walter Raleigh după ce Armada eşuase[75].

Ar fi putut să o spună şi Machiavelli. Şi Augustin, înlocuind „noroc” cu „Dumnezeu”. Şi atunci ce îl făcea pe Filip *dis*proporţionat în mod atât de constant?

Geoffrey Parker, cel mai bun biograf al său, găseşte un răspuns în teoria „perspectivei” de la sfârşitul secolului XX: conform acesteia, liderii riscă mai mult ca să evite pierderi decât ca să adune câştiguri[76]. Dat fiind imperiul moştenit şi apoi extins de Filip, acesta avea mult de pierdut. Ciudate sunt însă riscurile la care s-a expus pentru a *recâştiga* teritorii pe care nu le-a pierdut. Nu era vina lui Filip că Henric al VIII-lea s-a desprins de Roma sau că Maria Tudor nu a reuşit să-i anuleze erezia. Aceste neşanse împreună cu Reforma protestantă ar fi putut fi chiar pedeapsa lui Dumnezeu pentru secolele de excese papale. Însă Filip nu vedea lucrurile aşa. Era convins că Dumnezeu îi încredinţase nu numai sarcina de a nu mai pierde nimic, ci şi pe cea de a recupera pentru Biserică universalitatea ei antică şi medievală.

„Dacă Dumnezeu i-ar fi dat Maiestăţii Voastre îndatorirea de a îndrepta toate problemele lumii”, a sugerat secretarul particular al lui Filip în 1591, „v-ar fi dat banii şi puterea să o faceţi”. „Ştiu că eşti îndemnat de marele tău zel pentru slujirea mea”, i-a răspuns regele, „dar trebuie să pricepi şi că acestea nu sunt treburi care pot fi lăsate deoparte de un om conştiincios în privinţa sarcinilor sale, aşa cum ştii că sunt. [...] Cauza religiei trebuie să precumpănească asupra tuturor celorlalte”[77].

Aceasta a fost una dintre multele ocazii în care Filip a recurs la ceea ce Parker numeşte „şantaj spiritual”[78]. Când era avertizat că obiectivele sale îi depăşeau capacităţile, regele le spunea celor care îl avertizau că le lipsea credinţa: Dumnezeu avea să completeze golul. Când Dumnezeu nu o făcea, Filip insista că *el* avea să rămână credincios, chiar dacă atenţia lui Dumnezeu se mutase în altă parte. Dumnezeu l-a testat într-adevăr pe Filip. Dar Filip nu s-a sfiit să-l testeze pe Dumnezeu.

X

Şi Elisabeta l-a testat pe Dumnezeu, dar în privinţa patriotismului englezesc, şi nu a universalităţii catolice. „Gloria strălucitoare a autorităţii princiare nu ne-a luat ochii", a asigurat ea parlamentul cu puţin timp înainte să moară, „dar asta o ştim bine şi ne aducem aminte că şi noi vom da socoteală pentru acţiunile noastre în faţa marelui judecător". Nu a dat însă niciun semn că s-ar teme de verdict: era „bucuroasă că Dumnezeu m-a făcut unealta Lui ca să păstrez adevărul şi gloria Lui şi să apăr acest regat"[79]. Dacă regina şi ţara erau una şi aceeaşi în mintea ei, tot astfel erau şi în mintea lui Dumnezeu „adevărul şi gloria" şi apărarea „acestui regat".

Certitudinea însă nu a presupus niciodată grabă. Istoricul A.N. Wilson a arătat că, din momentul în care Elisabeta a devenit regină, „sfătuitorii şi curtenii săi au rugat-o insistent să ia decizii: să fie catolică sau să fie protestantă; să se căsătorească; să ducă un război decisiv şi costisitor în Irlanda sau în Ţările de Jos. În aproape toate cazurile, Elisabeta a şovăit, precum Hamlet; şi şovăiala a fost, dacă nu politica corectă, atunci cel puţin nu politica greşită". Pentru că „Elisabeta, ca Hamlet, putea să vadă efectele dezastruoase ale unei precizii prea mari şi ale unei hotărâri prea mari în viaţa politică".

Nu par să semene mai deloc la început. Prinţului lui Shakespeare, îmbrăcat mereu în negru, ca Filip, îi lipseşte uşurătatea Elisabetei – cu excepţia scenelor lui de nebunie, când simulează iresponsabilitatea, chiar nebunia, ca să-i facă pe duşmani să se dea de gol. Elisabeta a folosit şovăiala, o atitudine aparent iresponsabilă, într-un mod oarecum similar: ca să le amintească sfătuitorilor ei pentru cine lucrau; ca să-şi ţină pretendenţii pe loc, balansând astfel statele lor; şi când, în cele din urmă, balanţa s-a întors împotriva ei, ca să ademenească Armada în Canalul Mânecii, unde, având încredere în amiralii ei, a întins o imensă capcană. Precizia şi

hotărârea, în fiecare dintre aceste situaţii, ar fi putut să o lase fără ieşire. „Această fină a lui Cranmer, maestrul liturgic al hendiadei”, conchide Wilson, „a înţeles înţelepciunea dublugândirii”[80].

Dicţionarul meu defineşte „hendiada” ca „o idee complexă exprimată prin două cuvinte conectate printr-o conjuncţie copulativă”. Sau, mai puţin precis, cum pot două lucruri să fie sau să devină unul. De exemplu, cum putea o religie nouă, concepută după pofta unui rege englez, să înlocuiască o credinţă căreia i se dedicaseră suflete o mie de ani? Poate dacă le vorbea, fără condescendenţă, pe limba lor. *Cartea de rugăciuni* (*Book of Common Prayer*) a lui Cranmer, arată Wilson, foloseşte hendiade maiestuoase, aducând o claritate de neuitat unei limbi încă suficient de tinere ca să fie în creştere:

> Atotputernicule şi preamilostivule tată, am greşit şi ne-am abătut de la căile tale ca oile rătăcite. Ne-am urmat prea mult planurile şi dorinţele inimilor noastre. […] Iat-o pe suverana noastră, doamna cea mai binevoitoare, Regina Elisabeta […] dă-i sănătate şi prosperitate să trăiască mult; întăreşte-o, ca să-şi poată înfrânge şi birui toţi duşmanii; şi, în sfârşit, după această viaţă, să poată atinge bucuria şi fericirea veşnice.

Hendiadele pot să pară că spun acelaşi lucru: „greşit şi […] abătut”, „planurile şi dorinţele”, „sănătate şi prosperitate”, „bucuria şi fericirea”. Dar combinaţiile lor pot să introducă, atât de iscusit, încât abia se observă, şi contradicţii: „atotputernicule şi preamilostivule tată” sau „suverana noastră, doamna cea mai binevoitoare”.

Astfel apare posibilitatea ca un tată să poată ierta, ca o doamnă să poată conduce – şi ca o regină virgină să poată salva un stat şi să lase o moştenire. Acestea erau posibilităţi noi, pe care Elisabeta le-a deschis triumfătoare. Aşa cum, de la distanţă, l-a încurajat pe Shakespeare, care şi-a presărat piesele şi poeziile nu numai cu cuvinte noi, ci şi cu redundanţe atât de bogate – „Ce slute, seci, sălcii şi fără noimă/ Îmi par ce rosturi are-această lume!”[*] –, încât, după cum spune Wilson, el „a întins şi a extins limba engleză”, dându-le astfel tuturor celor care o vorbeau „un vocabular mai mare şi, prin urmare, o capacitate mai mare de a descrie experienţa”[81].

Şi, astfel, de a o stăpâni. Căci dacă, după cum avertizase Tucidide cu două mii de ani mai devreme, cuvintele îşi pot pierde sensul în crize, lăsând în „priceperea la toate [o] lipsă de stăruinţă”[82], atunci Shakespeare şi Măreaţa lui Regină s-au pus la adăpostul unor sensuri multiple, unele repetitive, altele opuse, dar toate inserate astfel încât să fie aplicabile în situaţii neprevăzute. Hendiadele au instituit o cultură contra paraliziei într-o lume care avea să vină.

XI

„Într-o seară călduroasă de iulie a anului 1588, în palatul regal din Greenwich, [...] o femeie era pe moarte, cu gloanţele unui asasin în abdomen şi în piept. Faţa îi era ridată, dinţii înnegriţi şi moartea îi răpise demnitatea; dar ultima ei suflare a stârnit ecouri care aveau să zdruncine o emisferă.” Vestea a ajuns la navele impunătoare şi, timp de o zi, Medina Sidonia s-a plimbat încoace şi-ncolo pe punţi. „Apoi a luat o hotărâre; şi, una câte una, galioanele şi caracele, galerele şi vasele vechi şi lente s-au îndreptat spre nord, către ţărm. Spre Hastings [...], unde se mai făcuse istorie o dată, cu secole în urmă.”

Filip al II-lea devine iar rege al Angliei, Reforma protestantă se prăbuşeşte în toată Europa, Spania stăpâneşte peste întreaga Americă, de Sud *şi* de Nord, căpitanul Cook arborează steagul papal în Australia. „Pentru unii, anii care au trecut au fost ani de împliniri, de înflorire finală a Lucrării Domnului; pentru alţii, au fost un nou Ev Întunecat, bântuit de lucruri moarte şi de altele care ar fi fost cel mai bine să fie uitate. [...] În ansamblu, braţul lung al papilor s-a întins ca să pedepsească şi să recompenseze; Biserica Militantă a rămas supremă.”[83]

Romanul lui Keith Roberts din 1968, *Pavane*, descrie ce s-ar fi putut întâmpla dacă istoria ar fi pivotat, cu 380 de ani mai devreme, într-un mod foarte puţin diferit. Povestea se desfăşoară în anii 1960, însă într-o Anglie în care transportul se face cu tractoare cu abur, iluminatul cu lumânări şi comunicarea cu ajutorul unor fanioane, pentru că Roma a interzis petrolul, electricitatea şi telegrafia. Radioul, permis numai unei bresle secretoase, e altfel considerat necromanţie. Politica e autoritară, educaţia e limitată şi memoria e înceţoşată. „Unul dintre elisabetanii aceia minori", explică un personaj după ce îşi aminteşte pe neaşteptate câteva rânduri din *Richard al III-lea*. „L-am învăţat la şcoală. I-am uitat numele; mi s-a părut destul de bun."[84]

Pavane pare suficient de anticatolic ca să fi ajuns în indexul papal, dacă acesta nu ar fi fost abolit în 1966 – până când un alt personaj recomandă, tot pe neaşteptate: „Nu-ţi dispreţui Biserica; pentru că ea are o înţelepciune dincolo de înţelegerea ta". Se dovedeşte că Roma a deţinut tehnologie modernă, chiar şi expertiză nucleară în tot acest timp, dar că nu o împărtăşeşte până când lumea civilizată nu o ajunge din urmă şi poate să o folosească cu înţelepciune. „Roma a ordonat spânzurări şi arderi pe rug? Un pic, da. Dar nu a existat un Belsen. Nici un Buchenwald. Nici o bătălie la Passchendaele." Numai un Armagedon antic – dar real –, de unde a venit această cunoaştere[85].

Această ultimă interpretare neaşteptată face romanul lui Roberts hendiadic: Biserica, mai mult decât bănuieşte oricine, stăpâneşte contradicţia şi, astfel, leagă cetatea lui Dumnezeu de cea a Omului. Bineînţeles, e *doar* un roman. Dar scenariile contrafactuale, asemenea fantomelor, ar trebui să-i bântuie pe istorici. Putem spune că Augustin e în rai şi Machiavelli în iad: Filip însă unde e? Dacă există un Dumnezeu şi e cu adevărat catolic, atunci regele, mereu credincios, se numără printre cei mai mari strategi ai tuturor timpurilor[86]. Şi Elisabeta? Machiavelli i-ar fi pe veci cel puţin o companie nimerită.

* William Shakespeare, „Hamlet, prinţ al Danemarcei", în *Opere complete*, vol. V, ediţie îngrijită şi comentarii de Leon D. Leviţchi, note de Virgiliu Ştefănescu-

Drăgăneşti, traducere de Leon D. Leviţchi şi Dan Duţescu, Bucureşti, Univers, 1986, p. 335 (n.tr.).

Capitolul 6
Lumi noi

Nu e contrafactual să afirmi că evenimentele *reale* din anul 1588 din Canalul Mânecii au avut un ecou suficient de puternic şi de îndelungat încât să „zdruncine o emisferă”[1]. În secolul precedent, portughezii şi spaniolii, nici unii, nici alţii cine ştie ce importanţi până atunci, au exploatat o nouă perspectivă asupra navelor, pânzelor, vânturilor şi curenţilor ca să exploreze şi să cucerească imensităţi de lucruri noi şi stranii[2]. „NON SUFFICIT ORBIS”, mottoul lui Filip al II-lea pentru regatele sale iberice şi imperiul pe care îl dobândiseră, era cum nu se poate mai potrivit: Eurasia, lumea veche în care încăpuseră toate imperiile de dinainte, nu fusese, într-adevăr, îndeajuns. Când Armada a plecat din Lisabona în acea vară, puţini dintre cei care au văzut-o cum dispare la orizont ar fi anticipat altceva decât monarhii catolice de durată pe tot teritoriul a ceea ce ajunsese să se numească America.

Căci cum ar fi putut Dumnezeu să *nu* fie de partea regatelor creştine ale Castiliei şi Aragonului, care, într-un singur an, 1492, îi izgoniseră pe vecinii musulmani, îi alungaseră pe evrei şi, aproape ca o chestiune secundară, măriseră suprafaţa pământului? Sau care, în anul următor, au dobândit titluri de proprietate, împreună cu Portugalia, asupra noilor teritorii, prin edict papal? Sau care, devenite Spania, au avut nevoie de numai trei ani să cucerească Mexicul şi nu cu mult mai mulţi să controleze Perú, asigurându-şi astfel rezerve aparent nesfârşite de aur şi de argint? Sau care, folosind aceste bogăţii, au impus o

uniformitate administrativă şi chiar arhitecturală pe două continente necunoscute? Sau care au trasat, pentru feluriţii lor locuitori, o singură cale spre mântuire? Realizări la o asemenea scară necesită mai mult decât încredere în sine: ele presupun cunoaşterea voii lui Dumnezeu şi o concordanţă cu aceasta.

Totuşi, la 235 de ani după ce Armada a ridicat pânzele, un om de stat *protestant* convins, în noua capitală mlăştinoasă a unui stat *laic*, redacta o proclamaţie la fel de prezumţioasă pentru suveranul său *republican*: „Continentele americane, prin condiţia liberă şi independentă pe care şi-au asumat-o şi pe care şi-o menţin, nu vor mai fi considerate de acum înainte obiecte ale unei colonizări viitoare de către nicio putere europeană”. Când secretarul de stat John Quincy Adams a făcut din Doctrina Monroe un motto pentru „Statele Unite ale Americii” în 1823, acestora le lipseau mijloacele de a proteja „lumea nouă” împotriva „vechilor” ei stăpâni. Aveau însă încrederea în sine a Spaniei la apogeu şi Adams a înţeles că asta va fi de ajuns[3].

„Eşecul Armadei”, afirmă Geoffrey Parker, „a lăsat continentul american deschis în faţa invaziei şi colonizării de către nord-europeni şi, astfel, a făcut posibilă crearea Statelor Unite”. Dacă această afirmaţie este corectă, atunci viitorul a pivotat într-o singură seară – 7 august 1588 –, datorită unui vânt favorabil, unui amiral inteligent şi câtorva nave incendiare. Dacă ar fi avut succes, Filip i-ar fi impus Elisabetei să înceteze toate expediţiile englezeşti spre America[4]. Dar, din momentul în care căpitanii săi au tăiat frânghiile ancorelor, Spania a intrat într-un declin lent şi o nouă ordine mondială şi-a început ascensiunea graduală.

I

La vremea Armadei, englezii abia îşi începuseră expansiunea peste mări. Pentru ei, cuvântul „colonie” însemna Irlanda. „Newfoundland”, ale cărei ţărmuri le vizitaseră, însemna peşte. „Explorare” însemna societăţi pe acţiuni, prima dintre ele având un nume măreţ – „The Mystery, Company, and Fellowship of Merchant Adventurers for the Discovery of Unknown Lands &c”[5] („Breasla, compania şi frăţia aventurierilor negustori pentru descoperirea unor teritorii necunoscute &c”) –, dar o misiune prost gândită: îşi direcţiona energiile, într-o epocă a răcirii globale, către găsirea unor rute comerciale spre China prin golful Hudson şi în jurul Rusiei nordice. Circumnavigaţia lui Drake din 1577-1580 a semnalat curiozitatea Elisabetei pentru lumi mai largi: la acel moment însă, Spania controla deja de jumătate de secol Caraibele, Mexicul şi părţi mari din America de Sud. Roanoke a lui sir Walter Raleigh, prima aşezare englezească din America de Nord, s-a înfiinţat abia în 1584-1585, dar a eşuat rapid şi umilitor[6].

În pofida exemplului Spaniei, Elisabeta a refuzat să se grăbească. I-a lăsat pe comercianţii ei să-şi rişte vasele şi coloniştii *lor*, dar nu şi marina şi tezaurul *ei*. L-a încurajat pe Drake să-i sperie pe spanioli, fără să-şi facă iluzii că numai raidurile lui ar fi putut să-i protejeze statul. A căutat autonomia întreprinderilor de peste mări, intuind neajunsurile micromanagementului lui Filip. A devenit interesată numai când s-a convins că alţii aveau interese, în principal, deşi nu exclusiv, comerciale. A stabilit astfel şablonul pentru America britanică: o amestecătură de colonii fără un scop comun, legate mai mult de mare şi de Anglia decât una de alta, răsfirate la distanţe mari între ele de-a lungul a 1.600 de kilometri de coastă din Massachusetts până în Georgia şi administrate în general relaxat, chiar fără să li se acorde atenţie[7].

În anii 1750, America spaniolă avea deja de şase ori populaţia şi de mult mai multe ori suprafaţa şi bogăţia omoloagei sale

nordice. Oraşele sale mari, drumurile funcţionale şi practicile standard rivalizau cu cele ale Imperiului Roman: era administrată cu atenţie. Istoricul John Elliott afirmă că un *gentleman* din México care ar fi vizitat Lima, aflată la aproximativ 4.200 de kilometri mai la sud, s-ar fi simţit ca acasă: „Instituţiile civice erau identice; ritualurile religioase, la fel". Acest lucru nu s-ar fi întâmplat în coloniile britanice, „unde contextele locale diferite, motivele diferite pentru emigrare şi credinţele şi practicile religioase diferite au creat un mozaic de comunităţi întemeiate în diverse momente şi moduri"[8]. Imaginaţi-vi-l pe tânărul John Adams – tatăl lui John Quincy – printre deţinătorii de plantaţii din Virginia sau printre proprietarii de sclavi din Carolina de Sud: ciocnirea dintre culturi ar fi fost aproape la fel de mare dacă *el* ar fi fost în Lima.

Spania, asemenea Romei, a impus uniformităţi asupra particularităţilor. Acest fapt a putut să dea rezultate impresionante: probabil că, altfel, niciunul dintre aceste imperii nu s-ar fi extins atât de departe şi atât de repede. Preţul însă au fost rădăcinile superficiale, care au permis adversităţii să zdruncine autoritatea[9]. Englezii şi-au răspândit influenţa mai lent, dar s-au adaptat mai uşor, în special în America de Nord. Acolo unde, când au apărut probleme, au determinat *un transfer* revoluţionar republican de autoritate, nu un colaps, iar acest exemplu va submina imperii de pretutindeni în următoarele două secole.

II

Cum putea însă uşurătatea, ba chiar lipsa de atenţie, să ducă la un asemenea rezultat? Cred că răspunsul constă în adecvarea fundaţiilor la terenul care le susţine. O mână de fier şi o minte concentrată pot *lăsa impresia* că ating monumentalitatea, dar

numai prin nivelarea, dacă nu prin aplatizarea reliefului, în maniera lui Xerxes şi a autostrăzilor moderne. Nu poţi face însă acest lucru până la capăt, pentru că neregularităţile pământului îi reflectă natura: continentele se mişcă, alunecă, se ciocnesc şi se încalecă. Prezumarea stabilităţii e una dintre căile care duc la ruinare. Rezilienţa lasă loc imprevizibilului.

Prin urmare, pot să existe motive pentru a te opune uniformizării, pentru a respecta relieful, chiar şi pentru a ezita. Acesta a fost modul în care a condus Elisabeta, aducând inovaţii precum domnia fără să fii căsătorit, tolerarea diferenţelor religioase (între anumite limite) şi încurajarea creşterii glorioase a unei limbi. Fiecare dintre acestea a apărut ca reacţie la circumstanţe: niciuna nu a reflectat mari planuri. Societăţile pe acţiuni puteau să fie la fel de flexibile. „Absenţa controlului strict din partea coroanei britanice în primele etape ale colonizării", subliniază Elliott,

> a lăsat o libertate considerabilă pentru evoluţia formelor de guvernământ care păreau cele mai potrivite pentru oamenii implicaţi activ în întreprinderile şi aşezările de peste mări – susţinătorii financiari ai întreprinderilor şi coloniştii înşişi –, câtă vreme operau în cadrul cartei lor regale.

Spre deosebire de coloniile Spaniei din „lumea nouă" – şi de teritoriile pe care Franţa, mai recent, le pretinsese (dar abia dacă le colonizase) de-a lungul malurilor fluviului Sfântul Laurenţiu, ale Marilor Lacuri, ale râului Ohio şi ale fluviului Mississippi –, America britanică „era o societate ale cărei instituţii politice şi administrative aveau mai multe şanse să evolueze de jos în sus decât să fie impuse de sus"[10]. Acest lucru o făcea o amestecătură, dar şi un sistem adaptabil complex.

Teoreticienii ne spun că asemenea sisteme prosperă de pe urma nevoii de a răspunde frecvent – dar nu prea frecvent – la neprevăzut. Mediile controlate încurajează complacerea, fiindule din această cauză dificil să facă faţă situaţiilor în care controlul se prăbuşeşte, ceea ce, mai devreme sau mai târziu, trebuie să se întâmple. Totuşi, tulburările constante împiedică recuperarea: nimic nu e sănătos mereu. Există deci un echilibru între procesele integratoare şi cele dezagregante în lumea naturală – o aşa-zisă marjă de haos – în care tinde să apară

adaptarea, în special autoorganizarea[11]. Lumile politice noi funcţionează în mod similar.

III

Nord-americanii britanici trăiau simultan la marginea unui ocean vast, dar navigabil, a unui continent pretins de Spania în sud şi de Franţa în nord şi în vest şi a tulburărilor dezlănţuite acasă de succesorii lipsiţi de capacitatea de a se orienta ai Elisabetei. Ea fermecase, intimidase, linguşise, cedase în faţa parlamentului şi îl ignorase cu atâta iscusinţă, încât nu se confruntaseră niciodată direct[12]. Primii Stuarţi însă au făcut tot posibilul să provoace lupte pe care nu le puteau câştiga. De asemenea, au estompat distincţia făcută de regina răposată între credinţele oamenilor şi acţiunile lor, jucându-se de fapt cu chibriturile în timp ce Europa se îndrepta spre Războiul de Treizeci de Ani, purtat din raţiuni religioase. Până în 1642 războiul civil izbucnise în Anglia, într-un context atât de ambiguu, încât istoricii încă dezbat cine cu cine s-a luptat şi pentru ce[13]. Totuşi, şapte ani mai târziu acest conflict l-a costat capul pe Carol I.

Violenţa a crescut numărul de motive pentru emigrare, ca şi promisiunea unor oportunităţi comerciale la sosirea în America, toleranţa faţă de credinţele religioase şi perspectiva unui regim mai blând. Evenimentele interne perturbatoare – inclusiv un experiment republican ratat, sub conducerea lui Oliver Cromwell – au făcut Londra să considere că nu prea avea de ales decât să permită un „mozaic de comunităţi” în colonii. Până când Carol al II-lea a făcut din uşurătate drumul său spre „restauraţie” în 1660, eterogenitatea se instituise deja pe celălalt mal al Atlanticului[14].

Regimul „leneş, lung şi lasciv”[15] al lui Carol s-a sfârşit în 1685, odată cu succesiunea la tron a încăpăţânatului său frate Iacob al II-lea, a cărui domnie a avut-o doar pe ultima dintre aceste trăsături. Catolic convins, şi-a propus să întoarcă Anglia către Roma, „modernizând-o” în acelaşi timp după modelul administrat de la centru al Franţei lui Ludovic al XIV-lea: coloniile aveau să urmeze curând[16]. Dar trei ani mai târziu, când naşterea unui fiu a făcut probabilă succesiunea catolică, Wilhelm de Orania, soţul olandez protestant al Mariei, fiica protestantă a lui Iacob, a lansat cea mai de succes invazie peste Canalul Mânecii de la cea a unui William de dinainte, din 1066. Iacob a fost detronat, William şi Maria l-au înlocuit şi americanii au fost lăsaţi încă o dată pe cont propriu. „Revoluţia” din 1688 le-a asigurat o *evoluţie* continuă – în acelaşi timp în care a justificat, prin precedentul pe care l-a creat, rezistenţa la eforturile viitoare de a inversa ceea ce fusese lăsat să evolueze.

Lecţiile anului 1688, afirma principalul său ideolog, John Locke, au fost că „nu poate exista decât o singură putere supremă, cea legislativă, căreia i se subordonează şi trebuie să i se subordoneze toate celelalte”, însă „în mâinile oamenilor rămâne puterea supremă de a înlătura sau de a schimba legislativul”[17]. Principiile par să se contrazică – cum pot supremaţiile să se împartă? –, dar în acel puzzle, sugerează istoricul perioadei moderne Robert Tombs, se găsesc fundaţiile culturii politice a Angliei de după Stuarţi:

> Suspiciune faţă de Utopii şi de zeloţi; încredere în simţul comun şi în experienţă; respect pentru tradiţie; preferinţă pentru schimbarea treptată; şi opinia conform căreia „compromisul” este victorie, nu trădare. Aceste lucruri rezultă deopotrivă din eşecul absolutismului regal şi al republicanismului evlavios: eşecuri costisitoare şi eşecuri rodnice[18].

„Apropierea” lor (termenul util al lui Machiavelli) era elisabetană, deşi Maiestatea Sa nu ar fi salutat o monarhie „constituţională”. Ar fi văzut însă beneficiile *balansării* contrariilor: ea practica această artă în fiecare zi. Ar fi considerat eforturile succesorilor săi de a *reconcilia* contrariile periculos de prosteşti. Ea înţelegea horticultura politică: faptul că lucrurile cresc cel mai bine când diversitatea e permisă şi

când rădăcinile nu sunt examinate prea îndeaproape. Aşa că ar fi fost de acord cu Edmund Burke, probabil.

IV

Acesta a luat cuvântul în parlament, pe 22 martie 1775, ca să explice ce deveniseră americanii Marii Britanii. Burke a afirmat că aceştia erau „un popor recent, [...] a cărui forţă încă nu a ajuns la maturitate”. Americanii dăduseră dovadă de o „sârguinţă robustă”, ce rezulta din moştenirea libertăţii engleze, republicanismul local, credinţele diverse, dependenţa profitabilă, deşi incomodă de sclavie, tendinţa de a provoca la dispută care venea din gradul mare de alfabetizare, precum şi din autonomia impusă de cele „trei mii de mile de ocean [...] între voi şi ei”. În afară de „o neglijare înţeleaptă şi salutară”, ei „datorează puţin sau nimic oricăreia dintre grijile noastre”. În realizările lor „simt că dispar toată mândria dată de putere şi toată infatuarea cu privire la înţelepciunea născocirilor omeneşti. [...] Să punem ceva din asta pe seama spiritului Libertăţii”[19].

Fuseseră într-adevăr puţine „născociri” în politica Americii de Nord britanice în prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Lungile războaie europene nedecise şi ascensiunea, sub o monarhie slăbită, a unor „partide” politice distincte au lăsat puţin timp sau energie pentru proiecte coloniale ambiţioase. Între timp, nepăsarea americanilor când li se dădeau instrucţiuni descuraja eventualele încercări. „Mi-am imaginat, ca majoritatea tinerilor începători, că [...] ar trebui să fiu capabil să fac o schimbare majoră în mersul lucrurilor”, a scris un guvernator colonial umilit în 1737, „dar puţină experienţă cu aceşti oameni şi reflecţia asupra stării de lucruri de acasă mă fac să nu mai comit această greşeală”[20].

Asemenea lejeritate însă nu prea avea cum să dureze. Coloniile îşi dublau populaţia o dată la 25 de ani, a observat Benjamin Franklin în 1751: peste un secol, „cel mai mare număr de englezi va fi de această parte a apei”[21]. Din această cauză, expansiunea spre vest a devenit imperativă, dar francezii şi aliaţii lor amerindieni le stăteau americanilor în cale. În 1754, când George Washington, pe atunci tânăr colonel, nu a reuşit să recucerească un fort britanic de frontieră[22], a izbucnit un nou război. Războiul de Şapte Ani s-a întins în scurt timp în Europa, India şi pe mare. Cel mai dramatic eveniment din timpul conflictului a fost pierderea de către francezi a Québecului în favoarea britanicilor în 1759, fapt care a forţat retragerea completă a Franţei din America de Nord.

Pacea de la Paris din 1763 a părut a fi un triumf anglo-american, dar de fapt a răcit relaţiile dintre învingători. Războiul făcuse oficialităţile să dea mai multă atenţie coloniilor: de ce atunci să-şi piardă din nou concentrarea administraţia colonială postbelică, au întrebat miniştrii regelui George al III-lea? Oare nu trebuia ca americanii, care, după unele calcule, plăteau cele mai mici impozite dintre toate popoarele, să dea mai mult pentru securitatea pe care o obţinuseră? Puteau britanicii, oricât de inteligent erau finanţaţi acum de Banca Angliei, să acumuleze datorii la nesfârşit? Oare nu trebuia să reglementeze cineva colonizarea dincolo de Apalaşi, împiedicând coliziunile dintre americanii importaţi şi cei indigeni? La ce bun să ai un imperiu dacă nu îl conduci[23]?

Pentru americanii obişnuiţi cu o abordare blândă însă, asemenea întrebări sugerau un control dur care, odată aplicat, putea să nu mai fie retras[24]. Au urmat uimirea, apoi resentimentele şi apoi, odată cu Legea Timbrului din 1765, rezistenţa activă. Având puţine mijloace de a se impune la o distanţă atât de mare, parlamentul a dat înapoi, mulţumindu-se cu aşa-numitul Declaratory Act din 1766, prin care îşi rezerva dreptul de a reinstitui ceea ce tocmai abrogase. Burke a ironizat usturător această ţâfnă: „După ce aţi făcut această lege, trebuie să faceţi încă una, prin care să o puneţi în aplicare – şi tot aşa,

într-un ciclu nesfârşit de eforturi zadarnice şi neputincioase, fiecare lege măreaţă pe care o daţi trebuie să fie însoţită de o lege mică, precum un scutier care să îi care armura”[25].

Problema consta în supremaţiile opuse ale lui Locke: poporul trebuie să se supună guvernului, dar guvernul trebuie să reflecte voinţa poporului. Locke însă propusese acest mers pe sârmă pentru o insulă mică. Când se întindea peste un ocean mare – unde distanţa împiedica reflectarea şi permitea nesupunerea –, sârma devenea prea subţire. Burke a înţeles dificultatea încă din 1769:

> Americanii au făcut o descoperire, sau cred că au făcut-o, şi anume că vrem să-i oprimăm: noi am descoperit, sau credem că am descoperit, că ei vor să se revolte. Severitatea noastră le amplifică comportamentul nepotrivit, noi nu ştim cum să avansăm, ei nu ştiu cum să se retragă[26].

Se putea ieşi din această situaţie numai dacă îşi împărţeau nemulţumirile: „Orice guvernământ, în fapt orice folos sau plăcere a oamenilor, orice virtute şi orice faptă prevăzătoare se întemeiază pe compromis şi schimb. Balansăm neajunsurile; dăm şi luăm; remitem nişte drepturi ca să ne putem bucura de altele. [...] Dar, în toate înţelegerile drepte, lucrul cumpărat trebuie să fie oarecum proporţional cu plata”. Burke şi-a încheiat discursul din 1775 cu următoarea peroraţie: „Tăgăduiţi-le [americanilor] această participare la libertate şi o să rupeţi acea singură legătură care a făcut la început şi trebuie încă să menţină unitatea imperiului”[27].

V

David Bromwich, biograful lui Burke, a observat cu privire la un discurs al lui George Grenville, prim-ministrul lui George al III-lea pe vremea Legii Timbrului, că sfârşitul argumentului acestuia nu „îşi amintea începutul”[28]. Grenville a încercat să arate că centrul unui imperiu putea să pună preţ pe libertăţile

periferiilor sale constrângându-le în acelaşi timp. Pericle, în oraţia sa funebră, încercase ceva similar: a început prin a lăuda respectul atenienilor pentru coloniile lor, dar a încheiat prin a elogia folosirea forţei pentru a le ţine sub control[29]. Ambii au uitat, înainte să încheie, cum începuseră: au pierdut din vedere proporţionalitatea dintre lucrurile cumpărate şi preţurile plătite.

Revoluţionarii americani au avut o memorie mai bună. Educaţi din şcoală cu texte clasice (chiar dacă amintite mai degrabă în traducere), ei au văzut în eşecurile democraţiei greceşti şi ale republicii romane lecţii imediate convingătoare. Venerau ceea ce considerau a fi dreptul cutumiar saxon, uzurpat de normanzi, adus înapoi în *Magna Carta*, periclitat de Stuarţi, recuperat în 1688, dar aflat acum în pericol din cauza regilor, parlamentelor şi administratorilor coloniali corupţi. Declaraţia lor de Independenţă a reîntărit eliberările intelectuale ale anului 1776, chiar în timp ce le reflecta: *Avuţia naţiunilor* a lui Adam Smith, primul volum din *Istoria declinului şi a prăbuşirii Imperiului Roman* de Edward Gibbon şi, cel mai puternic, *Simţul comun* al lui Thomas Paine, care susţinea că „presupunerea că acest continent va mai rămâne mult timp supus vreunei puteri externe contravine raţiunii, ordinii universale a lucrurilor şi tuturor exemplelor din trecut”[30].

Paine insista că monarhiile apăruseră nu prin merit, ci pentru că duraseră mai mult decât amintirile. Primul rege fusese probabil doar „huliganul-şef dintr-o bandă de răufăcători”. Cu siguranţă, exemplul lui William Cuceritorul, „un bastard francez care a debarcat pe ţărmul englez împreună cu nişte bandiţi înarmaţi şi care s-a autoproclamat regele Angliei în ciuda protestelor localnicilor, [...] nu are nimic divin în el”. Dacă natura ar respecta monarhia, nu ar ridiculiza-o atât de adesea „oferind omenirii un MĂGAR ÎN PIELE DE LEU”. Ce logică ar putea avea ca „un tânăr de 21 de ani” – George al III-lea avea 22 când a urcat pe tron, în 1760 – „să le spună câtorva milioane de oameni, mai bătrâni şi mai înţelepţi decât el, că opreşte de la promulgare anumite legi”[31].

În pofida dimensiunilor lor reduse şi a rarităţii lor relative, republicile, de la cea a Romei încoace, se descurcaseră mai bine. Prin încurajarea egalităţii diminuaseră aroganţa şi, astfel, amnezia pe care o aduce mândria: Olanda şi Elveţia au prosperat în pace într-o epocă a rivalităţilor monarhice distrugătoare. Americanii înşişi, pe măsură ce cartele lor coloniale s-au transformat în adunări reprezentative, au devenit republicani fiindcă au fost lăsaţi atât de mult timp pe cont propriu. Comerţul lor dinamic şi *absenţa* aurului şi argintului au putut să le asigure „relaţii de pace şi prietenie cu întreaga Europă”. Aşa că „de ce am înfrunta noi întreaga lume?”[32].

Independenţa era înspăimântătoare numai pentru că arhitectura ei era incompletă: cum puteau să rămână împreună treisprezece republici având ambiţii continentale? Paine era nesigur în această privinţă, dar ştia că „o guvernare proprie este dreptul nostru natural” şi că nevoia era urgentă. „Libertatea este hăituită pe întregul glob pământesc. Asia şi Africa au eliminat-o de mult. Europa o priveşte ca pe o străină, iar Anglia a avertizat-o că trebuie să plece. Primiţi-i pe fugari şi pregătiţi la timp un refugiu pentru omenire!”[33] Puţine încheieri de argumente şi-au amintit mai răsunător de începuturile lor.

VI

Broşura lui Paine a fost echivalentul literar al corăbiilor incendiare ale Elisabetei: un dispozitiv incendiar menit să descurajeze duşmanul, să alcătuiască o apărare şi să facă istoria să pivoteze. Nu toate deodată, bineînţeles. Cum *să asiguri* independenţa americană – spre deosebire de proclamarea ei – nu era deloc clar când a apărut *Simţul comun*, în ianuarie 1776. Paine însă a schimbat psihologiile. Britanicii, la fel ca spaniolii

în 1588, aveau să-şi menţină pentru moment superioritatea militară. Dar urma să le fie mai greu acum să aibă încredere că Dumnezeu sau istoria, dreptatea sau raţiunea ori pur şi simplu înclinarea arenelor în care concurau erau de partea lor[34].

Şase luni mai târziu, domnul Jefferson face eforturi în Declaraţia de Independenţă să explice ideea: „*Când*, în cursul evenimentelor umane, devine *necesar* pentru un popor [...] să-şi asume între puterile pământului o poziţie *independentă* şi *egală* la care *Legile Naturii şi ale Creatorului Naturii* îi dau dreptul, *respectul* datorat opiniilor umanităţii îl *obligă* să declare cauzele care *îl determină* să se separe”[35]. Chiar dacă au fost scrise în grabă, cuvintele lui Jefferson i-au lăsat fără replică pe britanici, capabili doar să continue ce începuseră la Lexington, Concord şi Bunker Hill în anul precedent: suprimarea libertăţilor pe care regele şi parlamentul pretinseseră că le respectă.

Jefferson era un geniu, observă istoricul Joseph Ellis, în ceea ce priveşte ascunderea contradicţiilor în interiorul unor abstracţii. Bărbatul din Virginia care insista că „toţi oamenii sunt creaţi egali” a sosit la Philadelphia însoţit de sclavi îmbrăcaţi opulent[36]. Declaraţia sa a legat principii universale de o listă neverosimil de lungă de nedreptăţi – 27 în total – comise de George al III-lea *în persoană*: din această cauză, documentul complet nu poate fi citat astăzi fără să pară puţin cam ridicol. Iar Jefferson, ca şi Paine, nici nu a spus nimic despre ce *tip* de guvernământ ar putea să-l înlocuiască pe cel al tiranului britanic. Detaliile nu erau punctul forte al niciunuia dintre cei doi patrioţi.

Dacă ar fi fost, poate că nu s-ar fi încercat niciodată să se obţină independenţa, fiindcă detaliile potolesc flăcările necesare vaselor incendiare. Ele desprind încheierile argumentelor de începuturile lor. Acesta este motivul pentru care Paine şi Jefferson au considerat necesar mai întâi să facă istoria să încline într-un anumit sens şi abia din acel punct să înceapă să o construiască. Retorica, pârghia lor, trebuia să fie mai clară decât adevărul, chiar dacă era cu necesitate o

inversare a acestuia[37]. George al III-lea nu a fost vreun Nero, nici măcar un Iacob al II-lea. Jefferson a eliminat totuşi dintre condamnările sale acuzaţia că regele sprijinise comerţul cu sclavi, întrucât asta ar fi pătat reputaţia *sclaviei*. Iar acest lucru ar fi făcut votul pentru libertate mai puţin unanim[38].

Aşa cum, prin asemenea compromisuri, s-a şi dovedit a fi. O declaraţie consecventă din punct de vedere ideologic ar fi invocat, fără să frapeze, „treisprezece State *neunite* ale Americii”. Şi niciun ton uniform nu ar fi surprins emoţiile contradictorii ale semnatarilor: furie patriotică, reflecţie filosofică, o presimţire sumbră a vărsării de sânge care urma, convingerea că peste tot erau sub lupă şi o încântare aproape adolescentină că „stă în puterea noastră”, după cum s-a exprimat Paine, „să luăm totul de la capăt”[39]. John Adams, care de obicei dezaproba înflăcărarea, mai puţin pe cea proprie, care venea din irascibilitatea lui, era pătruns de spiritul independenţei când a cerut ca aniversările acesteia să fie „solemnizate” – după ce I se mulţumea lui Dumnezeu – „cu spectacole, jocuri, sporturi, puşti, clopote, focuri de tabără şi artificii de la un capăt la celălalt al acestui continent, de acum înainte şi pentru totdeauna”[40].

VII

Condeiul lui Adams nu a şovăit când a scris „continent”, nu „ţară” – autorii independenţei îşi susţineau afirmaţiile în mod regulat cu argumente geografice. Paine socotea că e „absurd să considerăm că un întreg continent poate fi condus la nesfârşit de către o insulă”. Franklin a evidenţiat că britanicii cheltuiseră trei milioane de lire în 1775 ca să ucidă doar „150 de yankei”. În acel an, se născuseră 60.000 de americani. Cât ar fi durat şi cât ar fi costat „să ne omoare pe toţi?”[41]. George Washington, acum

comandant al armatei continentale, nu avea un spaţiu nelimitat în care să se retragă, dar avea mult: în plus, avea un adversar capabil să se aprovizioneze numai pe mare. Aşa că s-a bazat pe „timp, prudenţă şi pe îngrijorarea duşmanului”, a explicat el mai târziu, „până când ne aprovizionam mai bine cu arme şi alte mijloace şi până când ne disciplinam mai bine trupele”, ca să-şi asigure victoria[42].

Totuşi, acest lucru putea fi realizat numai de un guvern, iar în 1776 americanii nu erau siguri ce fel de guvern voiau. Aşa că s-au mulţumit cu *guverne* întemeiate pe interesele fiecărui stat, legate mai lax, prin Articolele Confederaţiei. Acestea au înfiinţat o ligă, dar nu o naţiune: nu existau un executiv principal, nici control judiciar al legislaţiei şi, cel mai semnificativ, nici o autoritate care să fie taxată[43]. Era ca şi cum americanii făcuseră din „neglijenţa salutară” prima lor constituţie, dar rămânea de văzut dacă uşurătatea care le plăcuse la vechiul Imperiu Britanic putea să-i scoată din cel nou.

Căci, chiar şi pe continente, armatele puteau fi prinse în capcană şi forţate să se predea. Iar acest lucru li s-a întâmplat britanicilor la Saratoga în 1777 şi la Yorktown în 1781. Au continuat după prima înfrângere, dar s-au lăsat păgubaşi după a doua: oare americanii, în asemenea circumstanţe, ar fi continuat să lupte? Congresul Confederaţiei a fost atât de reţinut în a-i trimite provizii lui Washington, încât acesta nu îi mai acorda deloc încredere când s-a făcut pacea în 1783. „Stă numai în caracterul nostru unit ca imperiu”, a avertizat el, „să ne fie recunoscută independenţa, să ne fie respectată puterea sau să ne fie susţinute meritele”[44].

Americanii au câştigat războiul pentru că au avut o intuiţie machiavelică, şi anume că umilirea unei monarhii absolute de către o monarhie constituţională putea să o facă pe cea dintâi, după mulţi ani, să salveze o iniţiativă revoluţionară republicană. Încă supărat că Franţa pierduse America de Nord în favoarea britanicilor în 1763, Ludovic al XVI-lea i-a primit cu braţele deschise pe emisarii rebeli la Paris în 1776. Americanii au făcut o ofertă vagă de comerţ, dau una satisfăcătoare de

răzbunare: francezii le-au oferit în schimb recunoaştere, finanţare şi o alianţă militară „perpetuă”. Sosirea flotei lor la momentul potrivit în largul Yorktownului a forţat capitularea finală a britanicilor – după care americanii şi-au abandonat senini aliatul pentru a negocia o înţelegere cu agenţii inamicului lor, extinzându-şi graniţele spre vest până la fluviul Mississippi[45].

Rezultatul era dificil de încadrat[46]. Era o victorie a principiilor sau a oportunismelor? A drepturilor omului sau a regulilor guvernării? A uşurătăţii fiinţei sau a mâinii de fier? A republicii sau, după cum a zis Washington, a „imperiului”? Dacă am răspunde „toate cele de mai sus”, am evita întrebarea, dar într-un mod util. Căci, dacă Burke avea dreptate când spunea că guvernele trebuie să balanseze nemulţumirile, dacă Elisabeta a procedat corect creând precedente în loc să se lase constrânsă de ele, dacă Machiavelli avea dreptate să prefere proporţionalitatea consecvenţei, atunci americanii nu doar improvizau din mers[47]. Poate că l-ar fi impresionat până şi pe Augustus prin cele întreprinse în continuare de liderii lor: au înscenat o a doua revoluţie ca să corecteze eşecurile celei dintâi, dar cu un amestec atât de abil de şiretenie şi de persuasiune, încât ţara nu a priceput, decât post-factum, ceea ce tocmai se întâmplase[48].

VIII

Oricare le-ar fi fost contradicţiile, americanii au fost constanţi, înainte de prima lor revoluţie şi după aceea, în neîncrederea lor profundă faţă de guvern. Pentru că erau lăsaţi pe cont propriu de atâta vreme, coloniştii considerau sinistră *orice* acţiune britanică care îi afecta: „Cele mai minore incidente au dus brusc la întrebări constituţionale majore

referitoare la libertăţile de bază ale poporului”, afirmă istoricul Gordon Wood[49]. Alergiile atât de severe nu dispar uşor şi aceasta a durat mult timp după ce Marea Britanie a acceptat independenţa Statelor Unite în 1783. Americanii au întors-o pur şi simplu împotriva lor înşişi.

Poate că victoria a făcut răbdarea mai puţin necesară. Poate că a scos la lumină o problemă pe care o evitaseră până atunci: revoluţia asigurase oare egalitatea de şanse – dreptul de a te ridica până la inegalitate – sau egalitatea de condiţie – obligaţia de a nu o face? Poate că, precum variola, corupţia din societatea britanică se răspândise acum şi la americani. Poate că legislaţia, în lipsa unor mecanisme care să o supravegheze, producea tiranie întotdeauna în parlamente sau în confederaţii. Poate că nu te puteai încrede în popor. Poate că britanicii nu greşiseră – gândeau unii americani, dar nu puteau să o spună – când încercaseră să înlocuiască neglijenţa cu un control mai strict.

Aparent, ţara înflorea. În pofida războiului, populaţia creştea în ritmul rapid preconizat de Franklin. Pacea dublase, cel puţin, spaţiul disponibil pentru întemeierea unor aşezări. Prosperitatea era la ea acasă. „Dacă ne pierdem unitatea, vom fi naţiunea cu cea mai glorioasă distrugere din câte naţiuni există în univers”, a scris un cetăţean din Carolina de Sud la vremea respectivă[50].

Dar, fiindcă aşteptările erau mari şi lumea nu o luase de la capăt, temerile erodau încrederea în sine. Nimic nu îi îngrijora pe americani mai mult decât posibilitatea ca, după ce umiliseră Marea Britanie, să nu fie luaţi în serios drept mare putere. Dacă revoluţia lor crease doar o ligă de naţiuni – dacă autoritatea era împărţită într-atât încât nu mai avea un centru –, atunci cum putea noua ţară să impresioneze una mai veche, care avea un centru? „Cu statele americane nu se poate încheia niciun tratat care să oblige întregul”, se plângea în 1784 lordul Sheffield, editorul lucrării lui Gibbon *Istoria declinului şi a prăbuşirii Imperiului Roman*. „Am putea să ne temem, în mod la fel de justificat, de efectele combinaţiilor dintre statele germane ca şi de cele dintre statele americane şi să dezaprobăm hotărârile Dietei ca şi pe cele ale Congresului”[51].

Se văzuse că o insulă nu putea să conducă un continent: dar o republică ar fi putut? După Roma nu mai existase niciuna la aceeaşi scară, iar Roma o sfârşise prost. Ruptura cu Marea Britanie fusese cauzată de impozitarea fără reprezentare, care era practic imposibilă peste un mare ocean. Dar peste o întindere de uscat cât un ocean era posibilă[52]? „Am traversat Rubiconul”, sublinia autorul unei broşuri, şi

> acum întrebarea e dacă ne vom împărţi în clanuri şi hoarde separate şi disproporţionate, fiecare sub conducerea unor căpetenii mărunte, care or să fie pe cât de tiranice îndrăznesc să fie şi or să ţină tot continentul într-o veşnică frământare [...], sau dacă o să ne unim cu toţii sau cei mai mulţi dintre noi, ca să instituim o cârmuire generală şi eficientă, care să cuprindă tot teritoriul cedat Statelor Unite prin tratatul de la Paris din 1783[53].

Era aproape ca şi cum britanicii, acordând asemenea graniţe, plantaseră o bombă cu ceas: putea oare o republică să devină imperiu fără să-şi înlocuiască libertăţile cu tiranii, aşa cum sugera Gibbon că procedase Roma?

IX

A doua revoluţie americană a început, în maniera lui Augustus, cu o schemă piramidală de întâlniri dinadins neconcludente. Prima întâlnire a fost găzduită de Washington la Mount Vernon în 1785, chipurile ca să oprească certurile dintre Maryland şi Virginia cu privire la drepturile de navigare pe Potomac. Adevărata problemă, au conchis participanţii, erau taxele interne şi acest lucru a necesitat o conferinţă mai mare, la Annapolis, în 1786. Dar cei prezenţi au considerat că erau necesare „ajustări” şi mai ample la Articolele Confederaţiei, pentru care au organizat o „convenţie constituţională” la Philadelphia în 1787. Iar în timpul sesiunilor închise ale acesteia s-a discutat despre altceva, şi nu despre Articole[54]. Nu a fost o lovitură de stat: s-a mişcat prea încet şi cu prea multe politeţuri. Efectul final însă cam acesta a fost.

Echivalentul lui Augustus a fost Washington, a cărui „reţinere reflexă în a căuta puterea i-a permis să exercite atât de multă”, sugerează cel mai recent biograf al său. A găzduit întâlnirea din 1785 fără să-şi ia niciun angajament. Le-a permis lui James Madison şi Alexander Hamilton, doi Agrippa tineri, să conducă în public, precizându-şi clar poziţia în particular: „Ce dovadă a lipsei de energie a guvernelor noastre poate fi mai elocventă decât aceste tulburări?”, a pufnit Washington (aducând cu George al III-lea) când fermierii din Massachusetts au mărşăluit împotriva guvernului lor statal care nu se mai sătura de impozite, la sfârşitul anului 1786[55]. Iar în 1787 Washington s-a lăsat convins – deşi nu cu uşurinţă – să prezideze convenţia de la Philadelphia. Odată ajuns acolo, abia dacă a scos un cuvânt. Nu era nevoie. Ştia că personajele auguste îşi ating scopurile prin simpla lor prezenţă[56].

De-a lungul verii care a urmat delegaţii au conceput cea mai longevivă constituţie din lume, dar şi cea având termenii cei mai generali[57] – de care puţini dintre semnatari au fost pe deplin mulţumiţi. Situaţie care i-a determinat pe cei doi Agrippa, cu nişte ajutor din partea lui John Jay, să grăbească publicarea, sub titlul *The Federalist*, a unei justificări pentru ratificarea constituţiei, a cărei întindere a fost de 34 de ori mai mare decât documentul pe care îl susţinea[58]. Adresate „poporului statului New York”, cele 85 de eseuri, toate semnate „Publius”, nu au fost hotărâtoare pentru rezultatul final. Nu prea au circulat în afara New Yorkului, iar în iulie 1788, când acest stat a ratificat în sfârşit constituţia, alte zece state – mai mult decât suficiente – o făcuseră deja[59]. Importanţa textelor cunoscute drept *The Federalist* constă în altceva: ele constituie cea mai durabilă lucrare de mare strategie politică de după *Principele* lui Machiavelli.

Constituţia şi *The Federalist* au două lucruri în comun: au fost scrise *sub presiunea timpului*, dar s-au *eliberat de timp* pentru că îşi menţin relevanţa. Paradoxul surprinde esenţa a ceea ce înseamnă să te gândeşti în acelaşi timp la idei opuse, menţinându-ţi – în mod strălucit, în acest caz – şi capacitatea de a funcţiona. Şi în ce constă această strălucire?

X

Nu e suficient să o atribuim afirmaţiei lui Samuel Johnson „Fiţi sigur, domnule: când un om ştie că îl aşteaptă spânzurătoarea peste două săptămâni, mintea îi merge de minune”[60]. Mulţi oameni s-au dus la spânzurătoare cu mintea împrăştiată, iar Părinţii fondatori, în pofida simpatiei doctorului Franklin pentru umorul negru[61], depăşiseră de mult temerile de o asemenea soartă. Se confruntau însă – ca putere nouă, slabă, într-o arenă cu puteri mai vechi şi mai mari, ca societate care nu era sigură unde anume trebuia să rezide suveranitatea în cadrul ei, ca idealişti dezamăgiţi de natura umană, ca realişti care credeau că ar putea reforma natura umană, ca cercetători ai istoriei obligaţi acum să şi-o facă pe a lor – cu nevoia de a alinia aspiraţii incompatibile cu capacităţi limitate. *The Federalist* trebuia să facă tocmai acest lucru.

„Importanţa subiectului e de la sine înţeleasă”, anunţa Hamilton în primul paragraf al primului eseu, „subiectul cuprinzând în consecinţele sale nimic mai puţin decât existenţa UNIUNII, siguranţa şi bunăstarea părţilor din care este alcătuită, soarta unui imperiu din multe puncte de vedere cel mai interesant din lume”. Căci

> se pare că stă scris pentru poporul din această ţară ca, prin purtarea şi exemplul lui, să răspundă la întrebarea importantă dacă societăţile umane sunt cu adevărat capabile sau nu să instituie o bună guvernare prin *reflecţie şi alegere* sau dacă soarta constituţiilor lor politice e menită să depindă mereu de *întâmplare şi de forţă.*

Lămurirea unei chestiuni atât de importante ar cere „o evaluare judicioasă a adevăratelor noastre interese, care să nu fie complicată şi dusă într-o direcţie sau alta de consideraţii ce nu au legătură cu binele public”. Dar ne dă fiori faptul că „acesta e mai degrabă un lucru de dorit decât unul la care să ne putem aştepta în mod serios”.

> Planul care ne e oferit spre deliberare afectează prea multe interese particulare, aduce inovaţii în prea multe instituţii locale ca să nu implice în discutarea sa diverse subiecte străine de meritele sale şi diverse opinii, pasiuni şi prejudecăţi prea puţin favorabile descoperirii adevărului[62].

Lumea, care îi urmărea, nu avea să uite niciodată. Americanii, care acţionau, nu erau atenţi. Mijloacele folosite erau departe de a servi scopurilor: criza era iminentă.

The Federalist a fost un apel ambivalent. Căci cum ar fi putut cufundarea într-o „UNIUNE” – majusculele îi aparţin lui Hamilton – să nu îi înece „părţile”? Oare funcţionase vreodată vreun „imperiu” fără accidentele moştenirii şi legitimării prin forţă? Oare nişte preocupări locale înguste îşi puteau găsi un numitor comun? La ce mai era bună „o evaluare judicioasă” dacă era „mai degrabă un lucru de dorit decât unul la care să ne putem aştepta în mod serios”? Înţelepţii se înşală atât de des, afirma Hamilton, încât le pot recomanda moderaţia „celor care sunt întotdeauna convinşi că au dreptate”. Din acest motiv era o nesăbuinţă să se *insiste* asupra consecvenţei: trebuie să reconstruieşti însăşi logica. Iată de ce Hamilton a început, asemenea lui Augustus, cu modestia ca să dezarmeze opoziţia.

XI

Fapt care, într-o oarecare măsură, a făcut să pară firească încredinţarea celei mai dificile misiuni a *The Federalist* – să arate cum o republică poate fi un imperiu fără să devină o tiranie – lui Madison, cel mai uşor de subestimat dintre Părinţii fondatori[63]. A îndeplinit-o triumfător, conectând timpul, spaţiul şi scara.

Istoria arătase că „instabilitatea, nedreptatea şi confuzia” distrug întotdeauna „guvernările populare”, a scris Madison în al zecelea eseu semnat „Publius”. Independenţa încă nu îi eliberase pe americani de aceste pericole.

> Peste tot se aud nemulţumiri [...] că binele public e ignorat în conflictele dintre părţile rivale şi că măsurile se stabilesc prea adesea nu conform regulilor justiţiei şi ale drepturilor părţii mai mici, ci prin forţa superioară a unei majorităţi interesate şi copleşitoare.

Revocarea libertăţii ar fi un remediu „mai rău decât boala”. Dar vindecarea ei prin egalitate nu ar proteja pe nimeni:

> Democraţiile au fost dintotdeauna spectacole ale turbulenţei şi disputelor; s-au dovedit a fi întotdeauna incompatibile cu siguranţa personală sau cu drepturile referitoare la proprietate; şi, în general, viaţa lor a fost pe atât de scurtă pe cât de violentă le-a fost moartea.

„*Cauzele* dezbinării” erau prea umane pentru a fi înlăturate. O atenuare însă poate că ar fi rezultat din „controlarea *efectelor* sale”[64].

Distanţa menţinuse până atunci republicile la dimensiuni mici, fiindcă *reprezentarea* de care depindeau cerea domolirea pasiunilor, pe care numai nişte adunări deliberative, cu întâlniri regulate, o puteau oferi. Ele nu aveau cum să îndeplinească această funcţie când teritoriile erau foarte dispersate. Republica americană se întindea acum pe o treime de continent şi probabil că nu se oprise încă. Şi atunci, cum să nu declanşeze din nou bomba cu ceas a generozităţii britanice – întinderea de uscat cât un ocean cedată în 1783 – protestele familiare referitoare la „nicio impozitare fără reprezentare”? Iar dacă se întâmpla aşa ceva, unde mai era „UNIUNEA” lui Hamilton?

Madison a rezolvat aceste probleme de timp şi de spaţiu umblând la *scară*. Şi a făcut-o în stilul lui Machiavelli, deşi nu ştim dacă şi-a dat seama de influenţa acestuia[65]. Fiindcă numai în republici, afirmase florentinul, te poţi îngriji cum trebuie de „binele comun”. Mărind *numărul* celor care aveau beneficii, se putea reduce influenţa celor puţini care nu aveau beneficii: nu e neapărat nevoie ca *toate* părţile care se cufundă într-un întreg să se înece[66]. Scara putea fi vesta de salvare. Dar existau şi pericole, după cum a recunoscut Madison:

> Dacă se măreşte prea mult numărul electorilor [votanţilor], reprezentantul va cunoaşte prea puţin toate situaţiile locale şi interesele lor mai mici; după cum, dacă se împuţinează prea tare, reprezentantul va fi legat prea mult de acestea şi va fi prea puţin în stare să priceapă şi să urmărească interese mari şi naţionale.

Dar cu siguranţă exista „o cale de mijloc şi de ambele părţi ale acesteia se va găsi că sunt neajunsuri”. Astfel, *balansarea* facţiunilor – un demers burkean – putea să folosească „neajunsurile” eficient:

> Dacă lărgeşti sfera, cuprinzi o mai mare felurime de partide şi de interese; astfel, devine mai puţin probabil ca o majoritate din întreg să aibă o aceeaşi pricină să încalce drepturile altor cetăţeni; sau, dacă există o asemenea pricină comună, o să fie mai greu pentru toţi aceia care o împărtăşesc să-şi afle forţa şi să acţioneze laolaltă.

Constituţia propusă „e o combinaţie fericită din acest punct de vedere, interesele mari, agregate fiind înaintate forului legislativ naţional, cele locale şi particulare organelor legislative ale statelor”[67].

Astfel, Madison s-a folosit de *scară* în *spaţiu* ca să inverseze *timpul*: începând din acel moment, istoria avea să-i întărească republica permiţând facţiunilor să concureze la toate nivelurile, încât, pe măsură ce ţara creştea, calea ei să *nu* fie cea a Romei[68]. Arcul în timp reprezentat de *The Federalist* se orienta spre un Lincoln, nu spre un Nero.

XII

Şi totuşi, dacă aşa au stat lucrurile, de ce Uniunea, în timpul lui Lincoln, a eşuat atât de dezastruos? Răspunsul simplu ar putea fi că nicio strategie nu anticipează toate eventualităţile, că fiecare soluţie creează probleme noi şi că acestea pot fi uneori copleşitoare. Răspunsul mai dur – deşi, cred, mai aproape de adevăr – ar putea fi că Părinţii fondatori au lăsat Uniunea să-şi descopere singură forţele: conştientizând nevoia de a *proporţiona* aspiraţiile la capacităţi, recunoscând incompatibilităţile în lucruri bune, au ales să-şi salveze noul stat şi au lăsat în seama urmaşilor lor să-i mântuiască sufletul.

Şi Augustin, şi Machiavelli considerau proporţionalitatea un mod de a balansa pretenţiile sufletelor şi pe cele ale statelor: nu aveau însă aceeaşi opinie cu privire la echilibrele la care se ajungea – dacă trebuia sau nu să se dea socoteală pentru ele în faţa lui Dumnezeu. Augustin a spus că da şi s-a străduit să găsească justificări. Dumnezeul lui Machiavelli lăsa guvernarea

statelor în seama omului. Americanii, oscilând aproape la fel de mult precum Elisabeta I, nu reuşeau să se hotărască: puteau fi pragmatici şi detaşaţi asemenea primilor lor lideri, habotnici asemenea misionarilor lor pentru renaşterea credinţei sau puteau îmbrăţişa orice atitudine între aceste extreme precum antreprenorii lor. Este clar însă că puţini americani din tânăra republică puneau sub semnul întrebării – cel puţin în mod deschis – acel lucru pentru a cărui schimbare atât de mulţi locuitori ai republicii mature aveau să-şi dea viaţa: anomalia că o Constituţie care promitea „o Uniune mai perfectă" presupunea legalitatea sclaviei[69].

Astfel, Constituţia recunoştea ceea ce Declaraţia de Independenţă nu putea să spună: că *nu* toţi oamenii au fost creaţi egali. Americanii din 1776 se temeau – inclusiv Jefferson – că, dacă i-ar fi eliberat pe sclavi odată cu ţara, ar fi rămas fără stat. Constituţia a tradus această anxietate în limbaj juridic, alocând locuri în Camera Reprezentanţilor în funcţie de „numărul total de persoane libere" şi de „trei cincimi dintre toate celelalte persoane", interzicând timp de 20 de ani orice restricţii asupra „migraţiei sau importării de asemenea persoane, după cum va crede de cuviinţă fiecare stat dintre cele existente acum" şi cerând ca „nicio persoană obligată să muncească într-un stat, […] care scapă în altul, să nu fie […] eliberată din munca respectivă". Cuvântul „sclavie" nu era menţionat[70].

Această atitudine evazivă l-a lăsat pe Madison, în *The Federalist*, într-o situaţie disperată. „Era de dorit, fără îndoială", scria el neconvingător, „ca puterea de a interzice importarea sclavilor să nu fi fost amânată până în anul 1808 sau, mai degrabă, să poată funcţiona imediat". Dar trecerea timpului

> ar putea să pună capăt pentru totdeauna, în aceste state, unui trafic care poate fi imputat vehement şi de atât de multă vreme barbarismului politicii moderne. […] Ce bucurie ar fi pentru nefericiţii africani dacă ar avea aceleaşi şanse să scape de opresiunile fraţilor lor europeni!

Dar ce ipocrizie nefericită totuşi din partea lui Madison, care în alt loc apăra clauza celor trei cincimi, într-un pasaj elaborat, lung, ce pretindea că reprezintă opiniile „fraţilor" americani care îi considerau pe sclavi *atât* oameni, *cât şi* bunuri.

> Iată un raţionament care ar putea fi invocat pe această temă de un susţinător al intereselor Sudului; şi, chiar dacă poate părea puţin forţat pe alocuri, mărturisesc că, în ansamblu, îl consider pe deplin mulţumitor, gândindu-mă la scara de reprezentare stabilită de convenţie [constituţională][71].

Madison nu avea cum să balanseze fără a recurge la o barbarie, aşa că nu e de mirare că s-a forţat. Totuşi, variantele pe care le avea erau ireconciliabile: Părinţii fondatori puteau să aibă Uniune sau emancipare, dar nu pe amândouă, cel puţin nu în generaţia lor. Aşa că pentru moment au ales Uniunea şi au amânat emanciparea presupunând – asumpţie pe care nu au exprimat-o aproape niciodată – că aceasta va avea *şanse* de înfăptuire mai mari într-un singur stat puternic decât în mai multe mai slabe[72]. Era un pariu: dacă cu Dumnezeu sau cu Diavolul depindea de punctul de vedere al generaţiilor viitoare.

XIII

Părinţii fondatori au lăsat chestiunea sclaviei pe seama vremurilor viitoare urmărind să creeze un imperiu continental republican. Hamilton, cel mai ferm dintre ei în respingerea sclaviei, a văzut totuşi în extinderea Uniunii ocazia „de a deveni arbitrul Europei în America şi de a fi capabili să înclinăm balanţa competiţiilor europene în această parte a lumii în funcţie de interesele noastre”. Madison a arătat că Uniunea se putea extinde în exterior prin balansarea intereselor interne[73]. După ce a devenit preşedinte, Jefferson a balansat ura lui aproape patologică faţă de Hamilton[74] cu norocul neaşteptat ce a constat în achiziţionarea Louisianei de la francezi la un preţ de nimic, suprafaţa Uniunii dublându-se astfel din nou. „Să ne pierdem ţara pentru că respectăm cu rigiditate nişte legi scrise”, a explicat el mai târziu (probabil că Hamilton, din rai sau din iad, a zâmbit, chiar şi puţin), „ar însemna să pierdem legea

însăşi, [...] sacrificând astfel într-un mod absurd scopul de dragul mijloacelor”[75].

Iar în 1811, John Quincy Adams, în vârstă de 44 de ani, a decis să-şi informeze mama că alegerea era între a avea, pe de o parte, „o multitudine nesfârşită de mici clanuri şi triburi nesemnificative aflate într-un perpetuu război pentru o stâncă sau o baltă cu peşte, jucăria stăpânilor şi opresorilor europeni”, şi, pe de altă parte, „o naţiune, echivalentă cu continentul nord-american, dată de la Dumnezeu şi de la natură să fie cel mai numeros şi mai puternic popor adunat vreodată printr-un singur contract social”[76]. Şi astfel a revenit la afirmaţiile din 1776 ale tatălui său, în care acesta anticipa că se vor ţine festivităţi cu artificii de pe o coastă pe cealaltă a continentului.

Adams cel tânăr a acţionat mai mult decât era cazul, mai ales în defavoarea Spaniei, după ce a devenit secretarul de stat al lui James Monroe în 1817. Pe hărţi, imperiul lui Filip al II-lea încă se întindea de la mijlocul Americii de Nord până la Strâmtoarea Magellan, dar Revoluţia Franceză şi ascensiunea lui Napoleon îl molipsiseră de independenţă, cum făcuse şi exemplul Statelor Unite[77]. Adams, asemenea unui rechin, a profitat de această vulnerabilitate. A început cu Florida, unde a transformat un atac militar preventiv, lansat cu o autoritate îndoielnică de Andrew Jackson, într-un ultimatum: Spania trebuie să asigure graniţele acelui teritoriu sau „să cedeze Statelor Unite o provincie [...] care e de fapt părăsită, liberă să fie ocupată de toţi duşmanii, civilizaţi sau sălbatici, ai Statelor Unite, şi care nu serveşte altui scop pământesc decât să fie o sursă de necazuri pentru ele”[78].

Până în 1821, spaniolii renunţaseră la Florida în schimbul preluării de către americani a datoriilor (către americani) de acolo, al excluderii Texasului (care oricum avea să fie în curând mexican) din Statele Unite şi al unui acord prin care paralela 42 devenea restul graniţei imperiului lor la nord – o linie trasă până la Pacific, în pofida faptului că americanii nu aveau niciun drept clar de partea cealaltă. Aceasta a fost o manifestare

ostentativă de curaj în guvernare[79], care a rămas fără termen de comparaţie doi ani, până când Adams însuşi a întrecut-o.

Ocazia a fost mesajul anual al lui Monroe către Congres, ce urma să fie transmis în decembrie 1823[80]. Oportunitatea a apărut sub forma unei oferte tacite din partea ministrului de Externe britanic, George Canning, de a conlucra cu Statele Unite pentru a împiedica Rusia, Prusia, Austria şi Franţa postnapoleoniană să facă vreun efort pentru a reinstitui conducerea spaniolă – acum aproape dispărută – în „lumea nouă”. Canning se gândea la interesele comerciale britanice, dar marina britanică nu avea nevoie de ajutor ca să şi le asigure: dacă însă îi implica pe americani, exista posibilitatea să mai diminueze din resentimentele rămase încă în urma războiul anglo-american din 1812 şi a incendierii Washingtonului de către britanici în 1814[81]. Dar Adams a sesizat ocazia, printr-un artificiu abil, de a face o declaraţie revoluţionară.

De aici şi marea „doctrină”, principalul motiv pentru care ni-l amintim pe Monroe: „Continentele americane, prin condiţia liberă şi independentă pe care şi-au asumat-o şi pe care şi-o menţin, nu vor mai fi privite de acum înainte ca obiecte ale unei colonizări viitoare de către nicio putere europeană”. Un gest inutil? Date fiind capacităţile de la acea vreme, sigur că da – dar nu şi în lumina aspiraţiilor invocate de Hamilton în *The Federalist*: să folosim „forţa şi resursele naturale ale ţării” în „interesul comun” de a împiedica „toate combinaţiile geloziilor europene care vor să ne oprească creşterea” – pe scurt, „să devenim arbitrul Europei în America”[82].

Totuşi, un asemenea interes nu ar fi putut exista, dacă Madison nu ar fi arătat, în *The Federalist*, cum să fie oprite mai întâi geloziile americane. Acesta a fost scopul dificilului Compromis Missouri din 1820, care a împărţit în mod egal teritoriile noi în state în care sclavia era eradicată şi în state în care sclavia era legală. Adams nu s-a împotrivit, convins că „târgul dintre libertate şi sclavie” din Constituţie era „un rău moral şi politic, [...] contrar principiilor în virtutea cărora se poate justifica Revoluţia noastră” – dar ştiind şi că acest târg

ţinea Uniunea departe de un război civil. Al cărui rezultat ar fi cu siguranţă

> eradicarea sclaviei de pe tot acest continent; şi, chiar dacă acest curs al evenimentelor va fi probabil catastrofal şi dezolant în evoluţia lui, atât de glorios îi va fi rezultatul final, încât, şi să mă judece Dumnezeu, nu îndrăznesc să spun că nu e de dorit.

Dar – cum ar fi spus tânărul Augustin – nu acum. Transformarea, emanciparea şi Dumnezeu însuşi trebuiau să mai aştepte[83].

XIV

Şi atunci cum a reuşit o republică tânără, într-o epocă a imperiilor încă, să-şi proclame hegemonia asupra unei emisfere? Poate că britanicii, asemenea unor părinţi obosiţi, învăţaseră să tolereze şotiile copiilor: „Principiul (dacă se poate numi principiu)” era „nou pentru acest guvern”, a catadicsit Canning să spună în 1824. Dar peste trei ani acelaşi părinte se lăuda în Camera Comunelor că „am creat Lumea Nouă ca să redresez echilibrul Lumii Vechi”. Ulterior, un istoric american înfuriat l-a criticat pe Canning pentru că, după ce făcuse o şotie, se mai *şi* lăudase cu ea: „Ce grozav sunt!”[84].

Planurile lui Canning însă nu se opreau aici. Convins că America de Nord nu era pe punctul de a se împărţi în clanuri şi triburi care să se certe pentru bălţi cu peşte, a încercat să prevadă implicaţiile. Printre acestea încă nu se vedea Winston Churchill, născut dintr-o mamă americană la palatul Blenheim în 1874. Cel mai mare englez de după Elisabeta I nu va neglija balanţa de putere şi nici citatele elocvente. L-a reciclat frecvent pe cel al lui Canning, exemplul memorabil fiind discursul său din Camera Comunelor despre evacuarea britanicilor de la Dunkerque din 4 iunie 1940. Churchill a jurat că nu se va preda niciodată, dar, dacă

> această insulă sau o mare parte din ea ar fi subjugată şi flămândă, atunci imperiul nostru de peste mări, înarmat şi păzit de Flota Britanică, va continua lupta până când, la momentul ales de Dumnezeu, Lumea Nouă, cu toată puterea şi măreţia ei, se va porni să o salveze şi să o elibereze pe cea Veche.

Şi Canning, şi Churchill au perceput o mişcare a plăcilor tectonice ale istoriei – ministrul de Externe de la depărtare, prim-ministrul sub propriile picioare – de o importanţă comparabilă cu cea a mişcării declanşate de schimbarea vânturilor la câţiva kilometri sud de Dunkerque, într-o seară din august 1588[85].

Şi apare astfel o întrebare: de ce, în secolele XVIII-XIX, numai un singur stat din „lumea nouă" a acumulat suficientă putere încât să restabilească echilibrele în cea „veche" – nu doar o dată, ci de trei ori – în secolul XX? Cum a fost posibil ca o asemenea forţă să apară din coloniile britanice dezorganizate şi fracţionate, şi nu din omoloagele lor spaniole de la sud, mai mari, mai bogate şi conduse cu mai multă atenţie? Simón Bolívar, eliberatorul lor, a sugerat un răspuns încă din 1815: nu vor exista niciodată nişte State Unite ale Americii Latine[86].

O explicaţie este geografia. Chiar dacă putea fi mai uşor să conduci un imperiu din porturile sale maritime decât din interiorul său, acest lucru nu pregătea o naţiune să se conducă singură: obstacolele interne ale climei, reliefului, habitatelor, culturilor şi comunicaţiilor erau prea mari[87]. „Cine e capabil să alcătuiască [măcar] statistici complete despre un asemenea ţinut!", s-a plâns Bolívar. Istmul Panamá era departe de a fi, „pentru noi, ceea ce a fost istmul Corint pentru greci!"[88].

De ce nu a putut totuşi diversitatea să devină forţă, cum s-a exprimat Madison în *Federalist #10*? Bolívar a afirmat că problema în acest caz era imaturitatea politică. Spania îşi controlase teritoriile strict, pentru a le menţine într-o „pruncie permanentă", incapabile de respect de sine. „Nu am avut nici măcar o tiranie activă, căci nu ni s-a permis să-i exercităm funcţiile."[89] Cândva cel mai mare imperiu al lumii, Spania era acum prea slabă ca să se mai impună, dar nici nu pregătise pe alţii să-i ia locul.

Aşadar, unor guverne reprezentative le va fi dificil să prindă rădăcini: mai multe şanse avea o formă oarecare de absolutism – deghizat probabil ca republicanism. Dar nu la scară continentală, considera Bolívar, pentru că tiranii, prin natura lor, se opun cooperării. Numai sub îndrumarea şi protecţia unei mari naţiuni „liberale” puteau latino-americanii să cultive „virtuţile şi talentele care aduc gloria”[90].

Această idee l-a inspirat pe contemporanul lui Adams Henry Clay, care a susţinut cu ardoare sprijinul Statelor Unite nu numai pentru mişcările de independenţă latino-americane, ci şi pentru cele ale grecilor, care se revoltau pe atunci împotriva conducerii otomane[91]. Totuşi, Adams însuşi a înţeles cât de repede putea un asemenea ajutor să depăşească resursele materiale şi morale. America „nu se duce peste graniţe în căutarea unor monştri de distrus”, a avertizat el Camera Reprezentanţilor într-un discurs din 4 iulie 1821:

> Ea doreşte libertate şi independenţă tuturor. Şi le revendică şi le susţine numai pe ale sale. [...] Ea ştie bine că, odată ce îşi ia angajamente sub alte stindarde, [...] s-ar implica fără să se mai poată retrage în toate războaiele duse din interes şi intrigi, din avariţie individuală, din invidie şi ambiţie, care îşi iau libertatea drept ideal, dar îl uzurpă. Principiile fundamentale ale politicii ei s-ar schimba imperceptibil de la libertate la forţă. [...] Ar putea deveni dictatoarea lumii. Nu ar mai conduce în spiritul în care a apărut[92].

Şi în asta stătea memorabilul compromis caracteristic epocii: libertate în principiu şi poate măcar parţial, în cele din urmă, în practică. Dar pe primul loc era Uniunea – şi condiţia sa necesară ca scopurile mari să nu depăşească mijloacele disponibile. Numai un stat împăcat cu sine putea să-şi salveze sufletul. Deocamdată.

Capitolul 7
Cei mai mari strategi

Există un moment ciudat chiar înainte de descrierea bătăliei de la Borodino pe care o face Lev Tolstoi în *Război şi pace* – pagina 774 din traducerea în engleză de Richard Pevear şi Larissa Volokhonsky a romanului –, când două dintre personajele principale, Pierre Bezuhov şi prinţul Andrei Bolkonski, ies dintr-o şură, ridică privirea şi îi văd pe Carl von Clausewitz cu încă un ofiţer trecând călare. Unul spune: „Războiul trebuie transpus în spaţiu. Eu nu pot lăuda îndeajuns această părere". Celălalt e de acord: „Scopul nostru este de a-l slăbi pe inamic, nu trebuie să dăm atenţie pierderilor de persoane particulare". Asta îl înfurie pe Andrei, pe moşia căruia războiul s-a întins deja. „În capetele lor nemţeşti n-au nimic altceva", i se plânge el înverşunat lui Pierre, „decât raţionamente, care nu preţuiesc nici cât o ceapă degerată [...]. Au lăsat în mâinile *lui* [Napoleon] toată Europa şi acum au venit să ne dea nouă lecţii; halal profesori!"[1].

În scurtul interval care separă perspectiva călăreţului de cea de la sol, Tolstoi evocă decalajul care există, la toate nivelurile, între *teorie* şi *practică.* E unul dintre numeroasele cazuri în care microideile sale au macroimplicaţii, dar şi în scrierile lui Clausewitz găsim multe situaţii de acest fel. Puţini autori – dacă nu chiar niciunul – au scris cu mai multă perspicacitate despre timp, spaţiu *şi scară* decât călăreţul în trecere şi romancierul care l-a portretizat.

Bineînţeles, Pierre şi Andrei au fost la Borodino numai în imaginaţia lui Tolstoi, dar Clausewitz chiar a participat la evenimente: după invazia francezilor din 1812, şi-a dat demisia din armata prusacă, s-a alăturat ruşilor şi a luptat în marea bătălie[2]. Probabil că meticulosul Tolstoi ştia acest lucru şi poate că a citit *Despre război*, publicată postum în 1832, înainte să scrie *Război şi pace* în anii 1860[3]. În romanul lui Tolstoi, Clausewitz preferă chestiunile abstracte în locul observaţiei, o acuzaţie pe care i-au adus-o mulţi critici şi în secolul XX[4]. E posibil însă ca Tolstoi să nu fi formulat reproşuri la adresa lui Clausewitz, ci să fi reflectat mai degrabă ce gândeau ruşii la vremea respectivă despre noii lor aliaţi prusaci. Fiindcă Tolstoi şi Clausewitz nu numai că au perspective similare asupra practicii războiului: ei construiesc şi teorii, bazate pe propriile lor experienţe militare, *despre limitările teoriei înseşi*.

I

„Să-l însoţim pe un novice pe câmpul de bătălie”, scrie Clausewitz în *Despre război*, fără să lase nici cea mai mică îndoială că îşi cunoaşte subiectul:

> Când ne apropiem, bubuitul tunurilor se aude tot mai tare şi alternează cu şuieratul ghiulelelor, care încep să-i atragă atenţia celui lipsit de experienţă. Gloanţele încep să lovească în preajma noastră. Urcăm repede dealul pe care stă generalul comandant cu statul lui major numeros. Aici ghiulelele şi obuzele care explodează sunt frecvente, iar viaţa începe să pară mai serioasă decât îşi imaginase tânărul. Deodată un cunoscut este rănit; apoi un obuz cade printre ofiţeri. Observi că unii dintre ei se poartă cam ciudat; nici tu nu mai eşti la fel de calm şi stăpân pe tine ca până acum: chiar şi atenţia celui mai curajos poate fi, măcar puţin, abătută. Acum intrăm în bătălia care e în toi în faţa noastră, încă aproape ca un spectacol, şi ajungem la cel mai apropiat comandant de divizie. Gloanţele cad ca grindina şi bubuitul propriilor tunuri măreşte vacarmul. Înaintăm spre comandantul de brigadă, un militar de un curaj recunoscut, dar care se adăposteşte prudent pe după un deal, o casă sau un pâlc de copaci. Semn sigur al creşterii pericolului, mitraliile ropotesc pe acoperişuri şi pe ţarini.

> Ghiulelele şuieră din toate direcţiile, trecând pe lângă noi; şi începe să se audă în jurul nostru ţiuitul gloanţelor de flintă. Puţin mai încolo ajungem în linia de bătaie, unde infanteria rezistă ore întregi sub foc, cu o statornicie indescriptibilă. Aerul e plin de şuieratul gloanţelor, care seamănă cu un trosnet când ne trec în zbor la un ţol de cap. Peste toate, la vederea celor mutilaţi, a celor ce cad, compătimirea ne umple de jale inima şi o face să bată mai puternic.
>
> Novicele nu poate trece prin aceste niveluri de intensitate tot mai mare a pericolului fără să simtă că aici ideile sunt guvernate de alţi factori, că *lumina raţiunii se refractă cu totul altfel decât e normal în activitatea speculativă academică*[5].

Iată acum ce scrie Tolstoi – care servise cu armata rusă în Caucaz, în Balcani şi în Războiul Crimeii în anii 1850 – despre bătălia de la Borodino:

> De pe câmpul de luptă veneau la Napoleon în galop, tot timpul, aghiotanţii şi ofiţerii de ordonanţă ai mareşalilor săi, trimişi cu rapoarte asupra mersului luptei; dar toate aceste rapoarte erau mincinoase: şi pentru că în focul luptei n-ai cum desluşi ce se petrece la un moment dat, şi pentru că cei mai mulţi dintre aghiotanţii trimişi nu ajungeau până la adevăratul loc al luptei, ei raportau ceea ce auziseră la rândul lor de la alţii; şi, încă, pentru motivul că, până să străbată aghiotantul cele două-trei verste ce-l despărţeau de Napoleon, împrejurările se schimbau şi ştirea adusă de el nu mai corespundea realităţii. [...] Napoleon îşi lua măsurile lui potrivit cu aceste rapoarte false, măsuri care sau fuseseră îndeplinite mai înainte de a le fi luat el, sau nici nu puteau fi şi nici n-au fost îndeplinite.
>
> Mareşalii şi generalii care se aflau puţin mai aproape de câmpul de luptă, dar care, ca şi Napoleon, nu luau parte la bătălia propriu-zisă şi nu se avântau decât rar sub ploaia de gloanţe, dădeau, fără să-l mai întrebe pe Napoleon, dispoziţiuni şi luau măsuri după capul lor, ordonând de unde şi în ce direcţie trebuia deschis focul, încotro să şarjeze la galop cavaleria şi încotro să atace în pas alergător infanteriştii. Dar chiar şi ordinele lor, întocmai ca şi acelea ale lui Napoleon, erau rar şi în foarte mică măsură duse la îndeplinire. De cele mai multe ori, acţiunile se desfăşurau tocmai invers dispoziţiunilor date de ei. Soldaţii cărora li se dăduse ordin de înaintare nimereau sub un foc de mitralii şi o luau la fugă înapoi; alţii, cărora li se poruncise să stea pe loc, dând pe neaşteptate cu ochii de ruşii care veneau spre ei, se retrăgeau uneori fugind sau se repezeau alteori înainte, iar cavalerii galopau fără ordin, gonind fugarii ruşi. [...] Cum îşi părăseau locurile, deasupra cărora zburau gloanţele şi ghiulelele, comandanţii îi şi regrupau, îi disciplinau şi, sub influenţa acestei discipline, îi mânau iarăşi în ploaia de foc, unde (sub imperiul fricii de moarte) ei îşi uitau din nou de disciplină şi se comportau după întâmplătoarea dispoziţie a mulţimii[6].

Aceste fragmente nu descriu în niciun caz chestiuni abstracte: citindu-le, ne-am putea întreba chiar ce reuşite pot să iasă din haosul bătăliei. Şi totuşi, prin bătălia de la Borodino – în pofida faptului că nu a avut un învingător clar – s-au reuşit multe.

Bătălia a slăbit ambele tabere, dar ruşii au avut mai mult teritoriu chiar şi decât americanii în care să se retragă, retragere pe parcursul căreia au abandonat Moscova. Francezii, departe de casă, au înaintat şi mai mult pentru că Napoleon nu s-a putut abţine să nu cucerească oraşul, sperând să-l ia prin surprindere pe ţarul Alexandru I şi să-l determine astfel să facă pace. Ceea ce nu s-a întâmplat, iar cel mai mare geniu militar de la Iulius Cezar încoace a ajuns în situaţia unui câine care fuge după o maşină şi o prinde: ce faci mai departe? Între timp, după cum i-ar fi putut aminti şi cel mai modest dintre soldaţii săi, iarna era aproape.

Acesta a fost „punctul culminant" al ofensivei lui Napoleon, considera Clausewitz, vrând să spună că francezii se învinseseră singuri pentru că se extenuaseră[7]. „Fluturând spada răzbunării"[8], ruşii puteau acum să-i alunge din ţară. Mihail Kutuzov, generalul bătrân, gras şi greoi al lui Tolstoi, ilustrează această idee mai bine decât a făcut-o Clausewitz: puţini indivizi au realizat mai mult de-a lungul istoriei *lăsând impresia* că nu fac cine ştie ce. Drept urmare, Napoleon şi-a pierdut armata şi, după un an şi jumătate, tronul. Ţarul a făcut un tur triumfător prin Paris, a fost primit la Londra cu deferenţă şi chiar a luat cina la Oxford în Radcliffe Camera, în timp ce profesorii îl priveau cu totul fascinaţi de la balcoane[9].

Războiul, scrie Clausewitz în opera amintită, „o fi având propria gramatică, dar nu şi propria logică"[10]. Cu antrenament, disciplină şi o bună conducere, armatele pot să anuleze *temporar* instinctul cu totul uman de a fugi de pericol: novicele lui Clausewitz descoperă că lupta sfidează simţul comun. În timp însă, logica înconjoară, tulbură şi înlocuieşte o asemenea gramatică. Eroismul te epuizează. Ofensivele încetinesc pe măsură ce liniile de aprovizionare se lungesc. Retragerile invită la contraatac. Rusia e mare şi iernile ei sunt reci. Câinii care prind maşini din urmă nu ştiu niciodată ce să facă cu ele. Şi atunci de ce a uitat Napoleon ceea ce ţin minte majoritatea neghiobilor?

Poate pentru că simţul comun e ca oxigenul: cu cât urci, cu atât se rarefiază. Şi, pe măsură ce fiecare victorie a depăşit-o pe

cea de dinainte, gramatica lui Napoleon *a devenit* logica lui. Precum Cezar, s-a ridicat atât de mult deasupra lucrurilor elementare, încât le-a pierdut din vedere cu totul. Asemenea ascensiuni pot fi impresionante: la fel erau la vremea lor şi baloanele cu aer cald. Dar gravitaţia acţionează întotdeauna.

II

Clausewitz a murit în 1831, înainte să termine *Despre război*, lăsându-ne o carte enormă, greoaie şi contradictorie, a cărei lectură atentă, îi avertizez pe studenţii mei, riscă să te facă să-ţi pierzi direcţia în gândire: poţi ajunge să nu mai fii sigur de ce a spus, ba chiar să ai dubii cu privire la cine eşti. Tolstoi a terminat *Război şi pace*, în 1868, fiindu-i doar puţin mai clar ce anume realizase: „Nu e un roman, nici măcar un poem epic şi nici o cronică istorică. *Război şi pace* e ce a vrut şi a fost capabil să exprime autorul, în forma în care e exprimat”[11]. Isaiah Berlin detectează în evazivitatea lui Tolstoi „un conflict interior chinuitor” – similar efectelor unei lecturi prea atente a lui Clausewitz? – între „înşelătoarea experienţă a liberului-arbitru” şi „realitatea determinismului istoric inexorabil”[12].

Dar dacă Clausewitz şi Tolstoi *se luptau* cu contradicţiile – poate chiar *savurând* meciul –, şi nu agonizau din cauza lor[13]? Amândoi consideră că determinismul înseamnă legi de la care nu se pot face excepţii: „Când fie şi numai un singur om din milioanele de oameni ai unui mileniu ar avea posibilitatea să acţioneze liber, [...] ar fi evident că o singură acţiune liberă a acestui om, contrară legilor, ar anula posibilitatea existenţei oricăror legi, pentru întreaga omenire”, scrie Tolstoi[14]. Clausewitz e de acord, cu precizarea că, dacă legile nu pot să cuprindă „diversitatea lumii reale”, atunci „aplicarea *principiului* lasă judecăţii o marjă mai mare de decizie”. Se

vorbeşte despre „nicio regulă fără excepţie”, nu „nicio lege”, sugerându-se că, pe măsură ce abstracţiunile se apropie de realitate, ele permit „o interpretare mai liberală”[15]. Asta s-ar potrivi cu Tolstoi, care urmăreşte cu atâta meticulozitate să submineze *toate* legile.

Prea multe teorii, se plânge Clausewitz, se străduie prea mult să fie legi. Citează, ca exemplu, acest regulament prusac de stingere a incendiilor:

> Dacă arde o casă, trebuie, înainte de toate, să căutăm să protejăm zidul din dreapta al casei aflate la stânga şi zidul din stânga al casei aflate la dreapta; căci dacă, de pildă, am vrea să protejăm zidul din stânga al casei aflate la stânga, atunci zidul din dreapta al casei ar fi la dreapta zidului din stânga şi deci, deoarece şi focul se află la dreapta acestui zid şi a zidului din dreapta (căci am presupus doar că această casă s-ar afla la stânga focului), zidul din dreapta s-ar afla mai aproape de foc decât cel din stânga şi zidul din dreapta ar putea fi distrus de foc, dacă n-ar fi protejat, înainte ca focul să ajungă la zidul din stânga, care este protejat; în consecinţă, ar putea fi distrus de foc ceva ce nu este protejat, şi chiar mai curând decât ar putea fi distrus de foc altceva, chiar dacă nu l-am proteja; în consecinţă, nu trebuie să ne îngrijim de acesta din urmă, ci să-l protejăm pe cel dintâi. Pentru a se întipări asta bine în minte, ajunge doar să ne amintim: dacă clădirea se află la dreapta focului, zidul din stânga, iar dacă se află la stânga, zidul din dreapta.

Clausewitz promite că *Despre război* va evita astfel de „flecăreli”, prezentând în schimb „ideile şi concluziile” la care a ajuns după „ani îndelungaţi de cugetare asupra războiului, după contactul cu oameni inteligenţi, ce au cunoscut războiul, şi după destulă experienţă proprie”. Pe acestea le va transmite „ca mici boabe de metal pur”[16].

Aceste afirmaţii parcă ar fi fost făcute de Machiavelli, a cărui operă Clausewitz o cunoştea şi o admira[17]. Dar holera care l-a ucis la 51 de ani nu i-a lăsat timpul necesar ca să scurteze şi să clarifice *Despre război*. Aşadar, nu avem aici mici boabe de metal pur, ci mai degrabă un năvod plin de caracatiţe încâlcite. Prin urmare, lucrarea are de câştigat, precum *Despre Cetatea lui Dumnezeu* a lui Augustin, în urma unei lecturi pe deasupra: nu îţi poţi îngădui să te împotmoleşti în ceea ce sir Michael Howard numeşte „incoerenţa exasperantă” a lui Clausewitz[18].

Război şi pace e mai greu de citit pe deasupra: Tolstoi e un scriitor prea captivant. Dar chiar şi el, spre final, îşi împovărează cititorii cu digresiuni lungi, incoerente despre

ineficienţa marilor oameni şi despre inutilitatea istoriei. Ajută dacă îi laşi fluviul de cuvinte să te poarte peste aceste pontificări şi dacă revii asupra lor abia mai târziu. Vei vedea că-l reflectă pe Clausewitz şi că-l îmbunătăţesc din anumite puncte de vedere. De pildă, „teoria” lui Tolstoi despre istoria europeană recentă:

> Ludovic al XIV-lea a fost un om foarte mândru şi încrezut. A avut drept ibovnice pe cutare, drept miniştri pe cutare şi a condus prost Franţa. Urmaşii lui Ludovic au fost şi ei oameni slabi şi au condus Franţa la fel de prost. Au avut şi ei pe cutare de favoriţi şi pe cutare de amante. Pe lângă acestea, câţiva oameni au scris în vremea asta nişte cărţi. La sfârşitul secolului al XVIII-lea s-au asociat la Paris vreo douăzeci de oameni, care au început să spună că toţi oamenii sunt egali şi liberi. Din această cauză, pe toată întinderea Franţei oamenii au început să se taie unii pe alţii şi să se înece. Aceşti oameni au ucis pe regele Franţei şi pe mulţi alţii. În acelaşi timp apare în Franţa un om de geniu, Napoleon. El i-a învins pretutindeni pe toţi, adică a ucis o mulţime de lume, fiindcă era genial cum nu se mai poate. Şi aşa a pornit să ucidă, nu se ştie pentru ce, pe africani, şi i-a ucis atât de bine şi a fost un om atât de şiret şi de inteligent, încât, înapoiat în Franţa, a poruncit ca toţi să i se supună. Şi i s-au supus toţi. Făcându-se împărat, el a pornit din nou să ucidă lumea în Italia, Austria şi Prusia. Şi acolo a căsăpit o mulţime de oameni. În Rusia era însă împărat Alexandru, care şi-a pus în gând să restabilească ordinea în Europa şi, din această cauză, s-a războit cu Napoleon. Dar în 1807 s-a împrietenit pe neaşteptate cu el, iar în 1811 s-au certat din nou şi iar au început să ucidă o mulţime de lume. Şi Napoleon a mânat în Rusia şase sute de mii de oameni şi a cucerit Moscova; şi pe urmă deodată a fugit din ea şi atunci împăratul Alexandru [...] a reunit Europa, mobilizând-o împotriva celui ce-i tulburase liniştea. Toţi aliaţii lui Napoleon s-au transformat brusc în duşmani ai lui şi au pornit împotriva lui Napoleon, care-şi adunase noi forţe. Aliaţii l-au învins pe Napoleon, au intrat în Paris, l-au forţat pe Napoleon să abdice de la tron şi l-au trimis pe insula Elba, fără să-l lipsească de titlul imperial şi dându-i toate onorurile corespunzătoare, deşi cinci ani înainte de aceste evenimente şi un an după aceea toţi îl considerau un tâlhar scos din lege. Pe tronul Franţei s-a urcat atunci Ludovic al XVIII-lea, de care până atunci şi francezii şi aliaţii îşi bătuseră joc [...]. După asta, anumiţi oameni de stat şi diplomaţi iscusiţi [...] au purtat convorbiri la Viena şi prin aceste convorbiri au făcut popoarele fericite sau nefericite. Şi deodată diplomaţii şi monarhii numai cât nu s-au certat; erau gata-gata să poruncească armatelor lor să se omoare iarăşi între ele, dar în vremea asta Napoleon a ajuns în Franţa cu un batalion şi francezii, care îl urau, i s-au supus numaidecât. Monarhii aliaţi însă s-au supărat de treaba asta şi iar au pornit cu război împotriva francezilor. L-au învins pe genialul Napoleon, l-au exilat pe insula Sfânta Elena, considerându-l deodată drept un tâlhar. Şi aici surghiunitul, departe de cei dragi inimii sale şi de iubita lui Franţa, moare pe o stâncă, încetul cu încetul transmiţând posterităţii marile sale fapte. Iar în Europa s-a stârnit o reacţiune, şi toţi suveranii au început să-şi persecute din nou popoarele[19].

Nu ne gândim de obicei la Tolstoi sau la Clausewitz ca la nişte persoane amuzante. Dar faptul că ambii puteau să ia în râs nişte teorii sugerează că ţineau cont de iregularităţi, şi nu că simţeau nevoia să le mascheze.

Cred că, de fapt, erau obsedaţi de *ironie*, pe care dicţionarul meu o defineşte ca „un deznodământ al evenimentelor contrar aşteptărilor”[20]. Niciun european care a fost contemporan cu Napoleon sau care a trăit după perioada napoleoniană nu avea cum să nu fie nedumerit. Clausewitz şi Tolstoi au fost obsedaţi de toate aceste lucruri care nedumereau şi convinşi că ele apăruseră în urma coliziunilor dintre *o lege* universală – că, deşi scopurile pot fi infinite, mijloacele nu pot niciodată să fie astfel – şi o particularitate umană recurentă, anume că, pentru personaje ca Napoleon, Hellesponturile există pentru a fi traversate.

III

Napoleon traversase atât de multe până pe 24 iunie 1812, încât râul Neman, pe atunci graniţa dintre Imperiul Rus şi Ducatul Varşoviei controlat de francezi, nu prea îl îngrijora: *Grande Armée* avea mai bine de şase sute de mii de oameni şi – întrecându-l pe Xerxes – trei poduri de pontoane. Tot a durat cinci zile să treacă toţi pe celălalt mal, dar, când s-au întors, în decembrie, rămăseseră doar nouăzeci de mii[21]. Inevitabil, această rată de uzură a reînviat o întrebare formulată cu referire la persani în Grecia, la atenieni în Sicilia, la romani în Pădurea Teutoburg, la spanioli în Canalul Mânecii şi la britanici în America: ce-o fi fost în capul lor? Sau, cu alte cuvinte, ce uitase Napoleon?

Clausewitz răspunde la această întrebare prin intuiţii profunde care, precum cele ale lui Augustin despre războiul

drept, trebuie recuperate din locurile în care le-a ascuns. De exemplu, prima pagină din *Despre război* ar putea fi tirada lui Patton către trupele sale din scena care deschide filmul eponim:

> *Războiul este* [...] *un act de forţă ce are drept scop să-l silească pe adversar să ne îndeplinească voinţa.* [...] Ea [forţa] este însoţită de limitări neînsemnate, ce abia merită să fie menţionate, pe care şi le impune singură, sub numele de drept internaţional şi cutumă. Forţa în sensul său fizic (deoarece forţa morală nu există în afara conceptului de stat şi a celui de lege) este deci *mijlocul* războiului, iar a-i impune inamicului voinţa noastră, *scopul*.

Apoi găsim următoarea precizare: „acesta este, *în teorie*, obiectivul propriu-zis al acţiunii militare”. Şi atunci care ar trebui să fie *practica* ei? „Folosirea forţei fizice, în întreaga ei amploare, nu exclude nicidecum participarea inteligenţei”, ne asigură Clausewitz. Căci, dacă „popoarele civilizate nu ucid prizonierii, nu distrug oraşe şi sate, aceasta se datorează faptului că inteligenţa are un rol mai mare în modul lor de a purta războiul şi le-a învăţat mijloace mai eficace de folosire a forţei decât aceste manifestări brutale ale instinctului”[22]. Deja avem ameţeli şi suntem abia la a doua pagină dintr-o carte foarte mare. Orice aţi spune despre Patton, el măcar s-a exprimat clar.

Când le spune trupelor sale *ce* să gândească. Clausewitz încearcă însă să ne înveţe *cum* să gândim. El e sigur că nu poţi şti ceva dacă nu îi sesizezi mai întâi forma cea mai pură. Ideea îi aparţine lui Platon, dar susţinătorul ei cel mai recent şi mai influent era Immanuel Kant, aproape contemporan cu Clausewitz, care urmărea să împace contrariile afirmându-le mai întâi cu claritate. După aceea puteau exista şi gradări, limitări şi atenuări[23]. Sau, după cum a explicat însuşi Clausewitz:

> Când două idei formează o adevărată antiteză logică, [...] atunci, în fond, din una rezultă şi cealaltă; acolo însă unde limitarea spiritului nostru nu ne permite să le cuprindem simultan pe amândouă şi să regăsim în totalitatea uneia, prin antiteză, totalitatea celeilalte, fiecare va arunca totuşi suficientă lumină asupra celeilalte încât să clarifice multe dintre detaliile ei[24].

Această metodă nu e pentru cei care iau totul ad litteram, pe care îi va nedumeri, şi nici pentru cei slabi de înger, cărora li se va părea şocantă. Totuşi, dacă obiectivul lui Clausewitz este,

precum cel al lui Virgiliu la Dante, să ne ghideze printr-un infern, atunci metoda e înfiorător de potrivită.

IV

Fiindcă războiul, în vremea lui Clausewitz, devenise un infern, apropiindu-se de ceea ce popoarele „civilizate” nu ar mai fi trebuit să facă. Campaniile Revoluţiei Franceze şi ale lui Napoleon omorâseră milioane de oameni, distruseseră teritorii întinse şi suprimaseră suveranităţi în toată Europa. Tehnologia nu poate fi singura explicaţie a acestor răsturnări, pentru că, după cum a arătat Michael Howard, armele nu se mai îmbunătăţiseră de o sută de ani şi modalităţile de transport de mai bine de un mileniu. Dar *politica* se întorsese cu susul în jos, fapt care alimenta războiul.

Fără să vrea, americanii au declanşat acest proces. Primiseră bucuroşi ajutorul lui Ludovic al XVI-lea în războiul lor de independenţă – un calcul machiavelic şi al lui, şi al lor –, dar l-au răsplătit cu pretenţii nemachiavelice cu privire la drepturile universale ale omului, pe care le-au interpretat mai puţin literal decât supuşii irascibili ai regelui. Drept urmare, Ludovic şi-a pierdut capul, iar francezii cumpătarea, dar prin revoluţia lor în politică au obţinut armate de masă, „instrumentul teribil”, scrie Howard[25], cu care Napoleon – împăratul care dobândise Franţa – a cucerit Europa.

Iar acest fapt l-a condus pe Clausewitz la prima şi cea mai critică descoperire a sa: dacă războiul, în acest sens, reflectă politica, atunci trebuie să fie *subordonat* politicii şi aşadar *politicilor*, produsul politicii[26]. Altfel, vorbim de violenţă absurdă, o abstracţiune kantiană care nu ar trebui să existe, dar care, se temea Clausewitz, era acum mai aproape[27]. Aşadar, războiul trebuia redefinit ca „adevărat instrument politic, o continuare a relaţiilor politice, o realizare a acestora cu alte

mijloace. [...] Intenţia politică este scopul, războiul este mijlocul şi niciodată mijlocul nu poate fi gândit fără scop”[28].

Napoleon a avut un obiectiv politic atunci când a traversat Nemanul – să se asigure că Alexandru I va respecta Blocada continentală, embargoul împotriva Marii Britanii pe care francezii încercau să-l impună în Europa după ce marina britanică le blocase porturile. Plănuia să facă acest lucru învingându-i rapid pe ruşi, acceptându-le binevoitor capitularea şi apoi traversând Nemanul în direcţia opusă înainte să înceapă frunzele să cadă. Urma să-şi menţină scopurile în limitele mijloacelor, realizând astfel proporţionalitatea. Şi de ce să nu-i funcţioneze planul? Până la urmă, Napoleon era un geniu[29].

Totuşi, departe de a rămâne pe poziţii ca să lupte, dar să piardă, cum făcuseră cei mai mulţi dintre duşmanii de până atunci ai lui Napoleon[30], ruşii s-au retras, pârjolind pământul în urma lor – iar de pământ nu duceau lipsă, spre deosebire de majoritatea europenilor. La asta se referea Clausewitz al lui Tolstoi când vorbea de prelungirea războiului în spaţiu cu scopul slăbirii duşmanului: nicio armată nu se întăreşte dacă o ia înaintea liniilor sale de aprovizionare. De asemenea, retragerea prelungea războiul în timp: cu cât francezii avansau, cu atât le-ar fi luat mai mult să se întoarcă. Napoleon ar fi putut să se oprească aici, să-şi recunoască eroarea de calcul şi să ordone retragerea. Dar, în stilul lui Xerxes, a refuzat: ar fi însemnat „să nu termine nimic niciodată”. Şi aşa a uitat Napoleon strategia cu care începuse: „Planul meu pentru campanie este o bătălie şi toată politica mea este succesul”[31].

A avut parte de bătălie la începutul lui septembrie la Borodino, dar nu şi de succes, pentru că, în pofida pierderilor grele, Alexandru a refuzat să negocieze. Şi când Kutuzov a decis că nu poate să apere Moscova, Napoleon a cucerit ceea ce s-a dovedit a fi o capcană, găsind doar nişte ruine carbonizate[32]. Abia atunci a început geniul să se îndoiască de sine, când armata lui deja nu mai avea încredere în el. Acest fapt a modificat balanţa psihologică, care în asemenea momente, ne

aminteşte Clausewitz, *devine* balanţa militară[33]. Aşadar, războiul a avut într-adevăr loc de-a lungul spaţiului, timpului şi scării, pe aceasta din urmă constituind-o temerile şi speranţele fiecărui soldat rus şi fiecărui soldat francez, precum şi ale unicului împărat francez: „Aceeaşi încredere care l-a dus [pe Napoleon] în 1812 la Moscova”, conchide Clausewitz, „aici l-a părăsit”[34].

V

Tolstoi surprinde acest moment la pagina 933 din *Război şi pace*[**], când pune un cazac flămând să împuşte un iepure şi să rănească un altul, urmărindu-l printr-o pădure – unde însă dă de o tabără mare, dar nepăzită a armatei franceze. Kutuzov ordonă un atac, fără să-şi facă cine ştie ce speranţe, dar trupele sale îl surprind şi înregistrează o victorie totală, prima de la invazia lui Napoleon. „Cu cele mai mici sforţări, prin cea mai puţin ordonată acţiune şi cu pierderi de nimic, au fost obţinute cele mai însemnate rezultate din întreaga campanie”, scrie Tolstoi. Bătălia de la Tarutino, din 18 octombrie, a dat „acel brânci pe care abia îl aştepta armata napoleoniană ca să înceapă să fugă”[35].

Aşadar, a pivotat istoria în acest caz pe un iepure? Probabil că nu, aşa cum nici Clausewitz nu şi-a făcut de fapt apariţia călare într-un roman. Cauzele momentelor de cotitură le scapă totuşi adesea istoricilor. Faptul că numai imaginaţia le evocă nu le face mai puţin importante, căci ce documente ar putea să arate că o mare armată şi-a pierdut încrederea peste noapte? Bătălia de la Tarutino nu a fost nici pe departe la fel de sângeroasă ca aceea de la Borodino, dar a avut loc exact atunci când Napoleon nu mai ştia ce să facă. Până când s-a hotărât să se retragă, îşi

pierduse deja autoritatea necesară pentru a preîntâmpina confuzia, apoi panica şi apoi retragerea într-o debandadă totală[36].

„Sistemul fabian de război care a avut succes în războiul nostru revoluţionar probabil nu a fost supus niciodată unui test mai greu; dar lui Alexandru cel modern i-ar putea fi scris, la fel ca predecesorului său, să-i fie oprite ascensiunea şi dominaţia de către sciţi”, îi scria John Quincy Adams tatălui său pe când se afla la Sankt-Petersburg în calitate de ambasador american, primul, în Rusia. Corespondenţa în familia Adams îmbrăca adesea forma unor enigme cu cuvinte încrucişate clasice: Fabius Maximus Cunctator îi epuizase forţele lui Hannibal permiţându-i să invadeze Italia în al Doilea Război Punic, „Alexandru cel modern” era Napoleon, iar „sciţii” erau ruşii, şi nu nomazii pe care Alexandru din Antichitate îi înfrânsese cândva. Curând însă, John Quincy nu şi-a mai menajat mama:

> Din mulţimea imensă cu care acum şase luni [Napoleon] a invadat Rusia, cel puţin nouă zecimi sunt prizonieri sau hrană pentru viermi. [...] Din Moscova până în Prusia, drumul e presărat pe opt sute de mile cu artileria sa, căruţe, lăzi cu muniţie, morţi şi muribunzi, pe care a fost silit să-i lase în voia sorţii – urmărit tot timpul de trei armate regulate mari ale unui duşman înveninat şi exasperat la culme şi de cete aproape nenumărate de ţărani, înnebuniţi că li s-au distrus recoltele şi casele [...] şi porniţi să-şi răzbune singuri, în acelaşi timp, ţara şi religia.

Doi generali ruşi – „Foametea” şi „Gerul” – desăvârşiseră distrugerea, încât „după toate probabilităţile s-a sfârşit cu cuceririle lui Napoleon. Franţa nu mai poate face legea pe continent. [...] În Europa începe o nouă eră”[37].

VI

„Geniul nu este o singură forţă izolată – de exemplu, curajul –, în timp ce alte calităţi ale intelectului sau simţirii [...] au o orientare nefolositoare războiului”, scrie Clausewitz. Ci

presupune „o uniune armonioasă a forţelor, în care una sau alta poate precumpăni, dar niciuna n-are voie să fie divergentă”. Pe scurt, geniul presupune sensibilitate *ecologică*. „Dacă comandantul nu le-ar privi pe toate acestea cu ochiul unui spirit ce intuieşte peste tot adevărul, ar rezulta o încâlceală de consideraţii şi reflecţii, din care judecata nu s-ar mai descurca defel.”[38]

Cum poţi totuşi să percepi „peste tot adevărul”? Clausewitz răspunde creând o legătură între strategie şi imaginaţie[39]. Artiştii abordează adevărul, observă el, cu „recunoaşterea rapidă” a ceea ce „ar rămâne invizibil pentru spirit de obicei sau pe care l-ar percepe doar după o cercetare şi o reflecţie îndelungate”. Termenul său pentru acest lucru e *coup d’œil* sau „ochiul minţii”[40]. La asta se refereau „schiţele” la Machiavelli – să transmiţi complexitate într-un mod utilizabil[41]. Complexitatea redată în întregime ar dura şi ar conţine prea mult, ceea ce ar îngreuna judecata. Complexitatea sub forma voinţei sau aşteptărilor tale doar ar confirma ceea ce crezi că ştii. Ai nevoie de ceva intermediar.

Aşa că, atunci când ţi se îmbolnăvesc trupele sau când caii încep să flămânzească sau când ţarii se abat de la scenariul pe care l-ai scris pentru ei, schiţezi ceea ce ştii şi îţi *imaginezi* – pe baza schiţei – ceea ce nu ştii: aşa îţi poţi reveni de pe urma surprizelor şi poţi merge mai departe. Aşadar, la Clausewitz, strategii şi artiştii gândesc la fel.

Dar cum ar putea *planificarea* să anticipeze *surprizele*? Numai trăind cu contradicţii, susţine Clausewitz: „În război totul este foarte simplu, dar cel mai simplu lucru este dificil”. Dezvoltă ideea într-un pasaj pe care l-ar fi putut scrie Tolstoi:

> Gândiţi-vă la un călător care vrea să mai străbată la sfârşitul zilei sale de călătorie încă două etape – patru sau cinci ore, cu cai de poştă pe un drum pavat, nu e mare lucru. Dar, ajungând la penultima staţie, nu găseşte cai defel sau găseşte cai proşti, regiunea este muntoasă, drumul prost, se lasă noaptea şi în final e bucuros că a ajuns, după multe eforturi, în staţia următoare şi că găseşte un adăpost mizer. Astfel e şi în război.

Teoretic, gramatica militară a disciplinei poate să depăşească asemenea probleme şi o şi face – o vreme – în practică. Dar în cele din urmă se instalează o logică mai importantă a *fricţiunii*,

afectând buna funcţionare a diferitelor părţi de care depind armatele. „De îndată ce însă împrejurările devin dificile, şi aceasta este inevitabil acolo unde se cer înfăptuiri extraordinare, treaba nu mai merge de la sine ca o maşină bine unsă.”

> Maşina însăşi începe să opună rezistenţă şi, pentru a o învinge, este necesară marea putere de voinţă a comandantului. Prin această rezistenţă nu trebuie înţelese chiar insubordonarea şi contrazicerea, deşi şi acestea se pot întâlni destul de des la unii soldaţi, ci este impresia generală de sleire a tuturor forţelor fizice şi morale, spectacolul sfâşietor al jertfelor sângeroase, pe care comandantul trebuie să le combată întâi în sine însuşi şi apoi la toţi ceilalţi care [...] îi transmit impresiile, îngrijorările şi dorinţele lor. Pe măsură ce forţele mor în indivizi [şi] nu mai sunt animaţi şi purtaţi de propria lor voinţă, întreaga inerţie a masei apasă asupra voinţei comandantului său; la căldura pieptului său, la lumina spiritului său trebuie să se reaprindă focul hotărârii, lumina speranţei tuturor celorlalţi; numai în măsura în care este la înălţimea acestei sarcini el va păstra controlul asupra masei.

Mai devreme sau mai târziu ceva sau cineva va ceda, dar nu poţi şti cum, unde sau când. Ce poţi şti e că, din cauza fricţiunii, „rămâi foarte departe de obiectiv”[42].

VII

Într-un fel, Clausewitz nu spune nimic nou aici. Asimetriile dintre aspiraţii şi capacităţi au constrâns întotdeauna strategiile, ceea ce constituie unul dintre motivele pentru care acestea din urmă sunt necesare. Totuşi, Clausewitz e foarte original când indică fricţiunea drept cauză, arătând în acelaşi timp că ea poate să apară la orice nivel: trecerea timpului şi extinderea în spaţiu o fac mai probabilă[43]. Poate ştia că, în timpul înaintării spre Moscova, pe roţile trăsurii lui Napoleon trebuia să se toarne apă ca să nu se supraîncălzească[44].

Aşa cum *coup d’œil* leagă strategia de imaginaţie, tot astfel conceptul de fricţiune la Clausewitz leagă teoria de experienţă. „Nu este niciodată îngăduit” ca acestea „să se dispreţuiască, nici

să se excludă reciproc”, scrie el: „Ele îşi sunt una alteia, reciproc, chezăşie”[45]. Astfel, incertitudinea e plasată într-un cadru universal. Sau, cu alte cuvinte, Clausewitz anticipează, cu mai bine de un secol, Legea lui Murphy: dacă ceva poate merge prost, atunci va merge prost. Sau, mai direct, uneori se mai întâmplă şi rahaturi[46].

În principiu, Napoleon ştia toate acestea. Aşa se explică de ce, în pofida obiectivelor sale limitate, a traversat Nemanul cu o asemenea forţă enormă: Xerxes aflat la Hellespont a făcut acelaşi lucru. Ambii au încercat să depăşească fricţiunea intimidându-şi adversarii. Nici unul însă nu a înţeles că retragerea unui duşman poate deveni un obstacol în calea lor, pentru că prelungirea urmăririi inamicului costă tot mai mult. Din acest motiv, amândoi şi-au obosit maşinăriile militare într-atât încât înaintarea le-a dat curaj adversarilor, şi nu lor înşişi. Bătălia de la Termopile şi cea de la Borodino au arătat că grecilor şi ruşilor nu le era frică. Bătălia de la Salamina şi cea de la Tarutino au arătat că acum le era frică persanilor şi francezilor.

Aşadar, unde au greşit Xerxes şi Napoleon? Clausewitz ar spune probabil că nu au reuşit să perceapă „peste tot adevărul”, ceea ce, în aceste cazuri, însemna relieful, logistica, clima, moralul trupelor şi strategia duşmanului. Le-a scăpat ceva ce soldaţii lor înţeleseseră: că Grecia şi Rusia erau nişte capcane, aşa cum a fost şi Canalul Mânecii pentru Armada. „Generalul destoinic trebuie să cunoască fricţiunea pentru a o învinge oricând este posibil şi pentru a nu aştepta un standard în realizarea operaţiunilor sale, imposibil tocmai din pricina fricţiunii”, conchide Clausewitz[47].

Dar de ce şi-au limitat atât de mult Xerxes şi Napoleon vederea periferică, precum nişte cai de tracţiune cu ochelari? Sunt multe exemple, ne spune Clausewitz,

> de bărbaţi care au dovedit o mare fermitate în funcţii subordonate şi au pierdut-o în cele mai înalte. Deşi simt nevoia să ia o hotărâre, îşi dau seama de riscurile pe care le comportă o hotărâre greşită şi, întrucât nu sunt familiarizaţi cu problemele cu care se confruntă, inteligenţa lor îşi pierde forţa iniţială, iar ei devin cu atât mai şovăielnici cu cât apreciază mai just pericolul nehotărârii care i-a cuprins şi cu cât fuseseră mai obişnuiţi înainte să acţioneze fără ezitare[48].

Aşa că privesc direct înainte, nu ascultă pe nimeni, temându-se să nu li se distragă atenţia, şi nu dau drumul frâielor nici când se îndreaptă spre dezastru – confirmând astfel că simţul comun se întâlneşte rar când eşti la mare altitudine. Situaţie în care, într-o lume a „geniului” obosit precum cea din *Aventurile lui Alice în Ţara Minunilor*, un cal se poate transforma într-un arici, apoi într-un câine năuc care o şterge spre casă.

VIII

„Dacă [...] ne întrebăm ce tip de inteligenţă corespunde mai bine geniului războinic, atât examinarea obiectului, cât şi experienţa ne vor învăţa să preferăm, în caz de război, să încredinţăm soarta fraţilor şi copiilor noştri [...] mai curând spiritelor scrutătoare decât celor creatoare, mai curând celor cuprinzătoare decât celor specializate, celor ponderate decât celor înfierbântate”, scrie Clausewitz[49]. Şi nu dezvoltă ideea în *Despre război*, dar o face Tolstoi în *Război şi pace*, în portretizarea contrastantă a lui Napoleon şi Kutuzov.

În roman, episodul memorabil cu Napoleon este descrierea unui eveniment real: întâlnirea lui cu generalul Aleksandr Balaşov, aghiotantul ţarului, la Vilnius, pe 1 iulie, la o săptămână după ce francezii au traversat Nemanul. Împăratul se aşteaptă la o ofertă de negociere, dar, când Balaşov insistă că Alexandru nu va face niciuna câtă vreme până şi un singur soldat francez se află pe pământ rusesc, chipul lui Napoleon începe să se schimonosească şi gamba stângă să-i tremure: „Începu să vorbească pe un ton mai ridicat şi ceva mai pripit decât la început”. Cu cât vorbeşte, cu atât se controlează mai puţin, ajungând repede „în acea stare de surescitare în care trebuia să vorbească, să vorbească şi iarăşi să vorbească, numai pentru a-şi demonstra singur sieşi că are dreptate”.

> Aflaţi că, dacă împingeţi Prusia împotriva mea, o şterg de pe harta Europei, […] vă voi azvârli dincolo de Dvina, dincolo de Nipru şi voi ridica împotriva voastră bariera aceea pe care numai o Europă criminală […] v-a putut îngădui s-o sfărâmaţi. Da, iată ce vă aşteaptă, iată ce-aţi avut de câştigat, îndepărtându-vă de mine […].

Împăratul se plimbă furios prin cameră, prizând tutun din tabacheră. Deodată, se opreşte, îl priveşte pe Balaşov drept în ochi şi spune, ameninţător, dar şi melancolic: „Ce domnie frumoasă *ar fi putut avea* suveranul vostru!”.

Apoi Napoleon îşi invită oaspetele la o cină prietenească, unde nu spune nimic despre cele întâmplate. Pentru Napoleon, notează Tolstoi, greşelile nu mai erau posibile: „În ce priveşte concepţia lui despre sine, Napoleon era absolut convins că nu ar putea greşi şi avea credinţa că tot ceea ce făcea el era bine, nu pentru că ar fi corespuns cu noţiunea de ce e bine şi ce e rău, ci pentru că el era cel care făptuia”. Şi astfel Napoleon ajunge „să se înalţe pe sine şi să-l înjosească pe Alexandru, […] tocmai ceea ce ar fi dorit mai puţin pe lume, la începutul întrevederii”[50].

Într-o scenă fictivă, Tolstoi îl arată pe Kutuzov sosind la cartierul său general, descălecând anevoie şi gâfâind în timp ce urcă nişte trepte. Acolo, îl îmbrăţişează pe prinţul Andrei, al cărui tată tocmai murise. Bătrânul comandant cere apoi să i se dea raportul pentru care venise, fiind însă mai interesat de sunetele pe care le scoate amanta lui în camera de alături. „Nimic din tot ce-avea să-i spună generalul de serviciu nu-l putea uimi sau interesa”, explică Tolstoi, fiindcă „ştia dinainte ce i se va raporta şi, dacă asculta toate acestea, era numai pentru că trebuia să le asculte, aşa cum trebuia ascultată sfeştania cântată de popi”.

Dar, când află că francezii – poate chiar şi ruşii în retragere – au prădat moşia familiei lui Andrei, Kutuzov izbucneşte indignat: „Uite […] unde ne-au adus!”. Adaugă totuşi că „greu e să câştigi războiul”. Pentru asta ai nevoie de „răbdare şi timp”. Îi promite lui Andrei că acestea îi vor sili pe francezi „să mănânce carne de cal!”. Moment în care i se umezeşte ochiul – pe celălalt şi-l pierduse demult în luptă.

Andrei se întoarce la regimentul său „liniştit cu privire la mersul general al lucrurilor şi la omul care luase conducerea”. Ştie că Kutuzov nu va inventa niciodată nimic,

> dar va pleca urechea la toate părerile şi va ţine minte totul, va pune totul la locul său, nu va împiedica nicio acţiune folositoare şi nu va permite niciodată să se facă ceva dăunător. E conştient de faptul că există ceva mai puternic şi mai important decât voinţa lui şi anume cursul inevitabil al evenimentelor; e în stare să vadă aceste evenimente, e în stare să le înţeleagă importanţa şi, faţă de importanţa lor, ştie [...] să renunţe la voinţa lui proprie, îndreptată spre alte ţeluri. Dar, mai ales, [...] motivul pentru care poţi avea încredere în omul acesta este că [...] i-a tremurat glasul când a rostit: „Uite unde ne-au adus!” şi i-au dat lacrimile când spunea că îi va face el „să mănânce carne de cal”.

Kutuzov conduce de la o altitudine mai mică decât Napoleon: aşa, nu e cu capul în nori şi nu-şi pierde judecata. Poate că îi mai amorţeşte mintea din când în când, dar nu uită niciodată ce şi-a propus să facă. Şi astfel, scrie Tolstoi, în pofida îndoielilor ţarului, „aprobarea generală [...] însoţise alegerea lui Kutuzov la comandamentul suprem al armatei”[51].

IX

Cu mult înainte ca Virgiliu să-l conducă pe Dante prin Infern, îl învăţa pe Octavian fundamentele apiculturii, creşterii animalelor, rotaţiei culturilor şi cultivării viţei-de-vie[52]. Conducătorii, părea el să spună, trebuie să rămână cu picioarele pe pământ. Clausewitz gândeşte cam la fel. Nu evitase nicio concluzie logică în scrierile sale, ne explică, „însă acolo unde firul ei ajungea să fie prea subţire, autorul a preferat să-l rupă. [...] După cum unele plante nu dau roade decât dacă mlădiţele lor nu ajung prea înalte, tot astfel, în artele practice, frunzele şi florile teoretice nu trebuie lăsate să se înalţe prea mult, ci trebuie menţinute aproape de experienţă, solul lor specific”[53].

Dar ce trebuie să faci ca teoria să nu „se înalţe prea mult”? Să nu îi ceri prea mult, răspunde Clausewitz. „Ar fi desigur nesăbuit” să deducem din orice realitate particulară „legi universale care să guverneze fiecare caz în parte, cu neglijarea tuturor perturbaţiilor întâmplătoare”. Dar cei care nu se ridică niciodată „deasupra anecdotei” – ce repetă la nesfârşit nişte poveşti fără noimă – sunt la fel de inutili, pentru că aceştia construiesc „întreaga istorie din cazuri individuale [...], nu coboară în adâncime decât până unde le convine, adică nu ajung niciodată la condiţiile generale ce guvernează domeniul”.

> Rostul teoriei este deci de a scuti pe fiecare s-o ia de la început şi să-şi croiască drum prin desiş, permiţându-i să găsească materia ordonată şi la îndemână. Ea trebuie să educe spiritul viitorului comandant sau, mai curând, să-l ghideze în autoeducarea sa, fără însă să-l însoţească pe câmpul de luptă, după cum un educator înţelept călăuzeşte şi uşurează dezvoltarea intelectuală a unui tânăr, fără a-l tutela pentru aceasta toată viaţa.

Aşadar, Clausewitz consideră teoria un *antrenament*. E ceea ce „fortifică trupul în mari eforturi, sufletul în mari primejdii, judecata împotriva primei impresii”. E „uleiul” ce reduce fricţiunea. „Se dobândeşte, datorită ei, o preţioasă luciditate, care merge de la husar şi puşcaş până sus la generalul de divizie şi uşurează acţiunea înaltului comandant.”[54]

Problemele nu vin din faptul că îmbrăţişezi teoria ca începător, ci că te ţii cu dinţii de ea pe măsură ce avansezi, o practică ce „s-a dezis de bunul-simţ”. Apoi teoria devine o scuză prin care „îngustimea de minte şi neştiinţa [...] se lăfăie în stângăcia lor congenitală”[55]. Clausewitz detestă în special „*jargonul, termenii tehnici şi metaforele*” ce roiesc la mare altitudine, o „adunătură fără căpătâi de trupe auxiliare” rupte din context şi folosite cu titlu de principii. „Examinate la lumină, se constată că, în majoritatea cazurilor, nu sunt decât vechituri”, făcând din teorie „o adevărată antiteză a practicii” şi nu arareori obiectul batjocurii „celor cărora nu li se poate contesta o mare capacitate pe câmpul de luptă”[56].

Un exemplu era fostul instructor al lui Clausewitz din şcoala de război prusacă, generalul Karl Ludwig von Pfuel, care, până în 1812, devenise unul dintre principalii consilieri militari ai ţarului Alexandru. La vremea respectivă, Clausewitz nota în

secret că Pfuel era un om „fără o cunoaştere a lucrurilor reale” – inclusiv cum să foloseşti cel mai bine armata rusă împotriva lui Napoleon[57]. Probabil că Tolstoi nu era la curent cu acest comentariu, dar exprimă clar, în *Război şi pace*, ce gândea Clausewitz:

> Pfuel era unul din acei teoreticieni care-şi iubesc atât de mult teoria, încât uită că rostul oricărei teorii este punerea ei în practică; din dragoste pentru teoria sa, el ura practica şi nu voia să ştie de dânsa. De insucces se bucura chiar, pentru că insuccesul – care se datora totdeauna abaterilor practicii de la teorie – nu făcea decât să-i dovedească justeţea teoriei sale.

Tolstoi încheie această scenă făcându-l pe Pfuel să-l trateze pe Andrei, care era respectuos, dar sceptic – o alegere stranie ca echivalent al lui Clausewitz –, cu dispreţul „omului care ştie dinainte că totul va merge cât se poate de prost şi că el nu este deloc nemulţumit de asta”[58].

E unul dintre multele momente în care Tolstoi pare că încheie cartea lui Clausewitz, ca doi iubiţi care îşi termină frazele unul altuia[59]. Acest lucru nu e nicăieri mai clar decât în ceea ce spune fiecare despre rolului hazardului în război – şi în viaţă.

X

„Nu există nici o altă activitate umană care să fie atât de constant şi de universal legată de hazard”, scrie Clausewitz despre război. E o „paradoxală treime”, compusă din pasiunile care îi determină pe combatanţi să-şi rişte viaţa, din priceperea comandanţilor lor şi din coerenţa obiectivelor politice pentru care se duce războiul. Numai ultima e guvernată pe deplin de raţiune: celelalte ţin de terenul nesigur al sentimentelor, „unde toate reperele obişnuite par să fi dispărut”[60]. E nevoie deci de o teorie care „să menţină un echilibru între aceste trei tendinţe, asemenea unui obiect suspendat între trei magneţi”[61].

Dar oricine a făcut experimente cu magneţi ştie – Clausewitz ştia cu siguranţă – că diferenţa dintre al doilea şi al treilea magnet, când un pendul se leagănă deasupra lor, *pare să fie* precum cea dintre ordine şi haos: al treilea magnet modifică oscilaţia de la regularitate la o aparentă imprevizibilitate sau, în termeni matematici, de la liniaritate la nonliniaritate[62]. Aşadar, magneţii lui Clausewitz ne obligă să întrebăm cum poate o teorie să echilibreze comportamente care nu par să fie echilibrate în relaţiile dintre ele.

Nu prin a promite certitudine, răspunde Clausewitz. El pune teoria în categoria regulilor de la care se pot face excepţii, şi nu a legilor care nu permit nicio abatere. Preţuieşte teoria drept antidot împotriva anecdotelor: ca o comprimare a trecutului ce transmite experienţă, făcând totodată afirmaţii minimale despre viitor. Clausewitz se bazează pe teorie pentru antrenament, şi nu o consideră o hartă de navigaţie în situaţii neprevăzute. Are mai multă încredere în *coup d'œil* decât în cuantificare: orice reducere a războiului la nişte numere ar fi „cu totul imposibil de menţinut împotriva forţei vieţii reale". Şi nu are încredere în novicii cărora, fără teorie, le va lipsi judecata, ce trebuie să funcţioneze precum „busola unei corăbii", înregistrând „cele mai mici abateri" de la cursul stabilit, „oricât de tălăzuită ar fi marea"[63].

Talazurile vin din surse ştiute cel mult numai de cineva care „a fost de faţă", ne spune Clausewitz[64]. Asemenea mişcărilor unui pendul deasupra a trei magneţi, ele pot fi la fel de greu de anticipat precum aurorele, viscolele şi cutremurele pentru siberienii îndepărtaţi ai primului Kennan[65]. La Clausewitz, aşa este şi războiul: trei sferturi din el e „acoperit de ceaţă". Ca să-l înţelegi e nevoie de „o inteligenţă fină, pătrunzătoare pentru a intui, cu tactul judecăţii ei, adevărul". Care nu va veni din teorii construite numai pe ceea ce teoreticienii, cu ochelarii lor de cal, cred că pot să măsoare.

Tolstoi adaugă, ducând raţionamentul până la capăt, că cei care fac asemenea simplificări sunt ca nişte muncitori puşi să tencuiască un perete al unei biserici şi „care, profitând de

absenţa supraveghetorului, ar tencui, din exces de zel, şi ferestrele, şi icoanele, şi schelele”, încântaţi, „din punctul de vedere al tencuitorului, ce frumos iese totul, uniform şi neted”[66]. Dintre romancieri, Tolstoi seamănă cel mai puţin cu un tencuitor, ca şi Clausewitz printre teoreticienii războiului: nu e nimic uniform sau neted la nici unul dintre ei. Caută iregularităţi la marginea haosului[67], care e sau pare să fie tărâmul hazardului.

XI

Iar Clausewitz se mulţumeşte să se oprească aici. Dar nu şi pitbullul Tolstoi, care e atât de hotărât să atace mai departe, încât îşi abandonează personajele cu mult înainte de sfârşitul romanului *Război şi pace*, dedicând în schimb ultimele pagini unei căutări mereu greoaie a hazardului în polaritatea determinism *versus* libertate. Iată concluzia lui:

> Căutarea acestor legi a început de mult şi noile metode de gândire, pe care trebuie să şi le însuşească istoria, se elaborează concomitent cu autonimicirea spre care merge vechea istorie, atunci când fragmentează şi iarăşi fragmentează cauzele fenomenelor.
>
> Pe acest drum au mers toate ştiinţele umane. Ajungând la infinitul mic, matematica – cea mai exactă dintre ştiinţe – abandonează procesul fărâmiţării şi abordează un nou proces, acela al însumării necunoscutelor, mărimilor infinitezimale. Părăsind noţiunea de cauză, matematica caută legea, adică proprietăţile comune tuturor elementelor infinitezimale necunoscute.
>
> Chiar dacă sub alte forme, pe acelaşi drum de gândire au mers şi celelalte ştiinţe. Când Newton a formulat legea gravitaţiei, el n-a spus că soarele ori pământul ar avea proprietatea de a atrage; a spus doar că orice corpuri, de la cele mai mari până la cele mai mici, par a avea proprietatea de a se atrage reciproc. [...] Pe acelaşi drum se găseşte şi istoria. Şi dacă istoria are ca obiect studiul evoluţiei popoarelor şi a omenirii şi nu descrierea unor episoade din viaţa oamenilor, ea va trebui să lase la o parte problema cauzelor şi să caute legile comune tuturor acelor infinit de mici elemente de libertate, legate toate între ele în chip indisolubil[68].

Ce vrea Tolstoi să spună aici – cred – este: (a) că, întrucât fiecare lucru se leagă de toate celelalte, există o *interdependenţă* inevitabilă de-a lungul timpului, spaţiului şi scării – nu mai contează să facem distincţie între variabilele independente şi cele dependente; (b) că, drept urmare, vor exista întotdeauna lucruri care nu pot fi cunoscute – descompunerea lor în părţi mai mici nu ne va ajuta, din cauză că întotdeauna vor exista părţi şi mai mici; (c) că, din cauza a ceea ce nu putem cunoaşte, ni se va părea întotdeauna că la mijloc sunt intervenţiile unor agenţi, oricât de infinitezimale; (d) că, chiar dacă există legi care guvernează aceste infinitezimale, ele nu contează pentru noi, căci nu le putem simţi efectele; prin urmare (e) percepţia noastră asupra libertăţii e, de fapt, libertatea însăşi.

Dacă am înţeles bine, Tolstoi a folosit scara ca să rezolve o problemă străveche: dacă Dumnezeu e omnipotent, atunci cum poate omul să aibă liber-arbitru? Dar, pentru că era Tolstoi, nu a fost mulţumit de propriul răspuns, aşa că în curând s-a întors la credinţa în Dumnezeu pe care o ridiculizase cândva drept obicei al primitivilor. A încercat chiar, nu cu cine ştie ce succes, să devină primitiv el însuşi[69]. Însă dacă îl considerăm, pe lângă Clausewitz, un comentariu în avans la F. Scott Fitzgerald – despre cum să ai în minte, în acelaşi timp, idei opuse, reuşind să şi funcţionezi –, atunci raţionamentul lui Tolstoi are implicaţii semnificative pentru strategie în sensul cel mai larg.

XII

Trebuie să începi şi cu teoria, şi cu practica, iar Clausewitz şi Tolstoi le respectă pe amândouă, fără să devină sclavii niciuneia. E ca şi cum, în gândirea lor, abstracţiunea şi specificul se consolidează reciproc, dar niciodată în proporţii prestabilite. Fiecare situaţie presupune o *balansare* care decurge din judecată şi vine din experienţă, competenţe

dobândite din lecţiile trecutului şi din antrenamentul pentru ce te aşteaptă.

Teoria reduce complexitatea istoriei la momente care se pot constitui în învăţături. Nu e vorba de reducţionismul tencuitorilor lui Tolstoi, care netezesc iregularităţile în căutarea predictibilităţii. În schimb, în ceea ce priveşte trecutul, teoria funcţionează precum acel *coup d'œil* în prezent la Clausewitz: extrage lecţii dintr-o varietate infinită. Face schiţe, pornind de la ceea ce ai nevoie să ştii, fără să încerce să-ţi spună prea mult. Căci în sălile de curs, ca şi pe câmpurile de luptă, nu ai oricât timp să asculţi. Aşadar, teoria *serveşte* practicii. Şi, când practica îndreaptă teoria – când îndepărtează ochelarii de cal ai teoreticienilor –, teoria îi întoarce favoarea, împiedicând-o să nu alunece de pe stânci, în mlaştini şi spre Moscova.

Când face schiţe, artistul îşi tot mută privirea de la peisaj la planşetă până apare o imagine care înfăţişează, fără să fie o copie exactă, ce e acolo. Peisajul *şi* planşeta ghidează mâna artistului, dar nu există doi artişti care să schiţeze aceeaşi privelişte în exact acelaşi fel. E o reciprocitate dependentă, dar distinctă, fără de care nu poate să apară un echilibru între realitate şi reprezentare[70].

Termenul modern pentru schiţare în strategie este „evaluare netă"[71], o evocare – niciodată doar o enumerare – a elementelor, în mediul lor, care foarte probabil vor determina rezultatul final. Dacă e bine alcătuită, va include „constantele" – geografia, topografia, clima, capacităţile tale, obiectivele pe care le urmăreşti; „probabilităţile" – scopurile adversarilor, seriozitatea aliaţilor, constrângerile culturale, capacitatea ţării tale de a suporta adversitatea; şi, în final, conştientizarea faptului că vor exista „necunoscute" care vor sta ascunse la intersecţiile dintre „constante" şi „probabilităţi".

Asemenea magneţilor lui Clausewitz, configuraţia e triunghiulară, deşi în două feluri. Căci, pe măsură ce balansezi constantele, probabilităţile şi necunoscutele, faci acelaşi lucru şi de-a lungul timpului, al spaţiului şi al scării. „În război însă, ca în general în lume, tot ce aparţine unui întreg este în conexiune şi, în consecinţă, efectele produse, oricât de măruntă ar fi cauza

lor, trebuie să influenţeze toate [...] operaţiunile şi să modifice într-o anumită măsură, oricât de redusă, rezultatul final", explică Clausewitz[72]. Şi astfel îl anticipează pe Tolstoi în ceea ce priveşte mărimile infinitezimale.

Dar nu întrucât Clausewitz vede viitorul, ci mai degrabă fiindcă el şi Tolstoi văd în trecut chipul bătăliei[73]. Iar de aici ştiu că scopurile, potenţial infinite, nu pot fi niciodată mijloace, care sunt dureros de finite. Acesta este motivul pentru care războiul – în mod explicit la Clausewitz, implicit la Tolstoi – trebuie *să reflecte* politicile. Căci, dacă politicile reflectă războiul, acest lucru se întâmplă pentru că vreun arici de la nivel înalt – un Xerxes sau un Napoleon – s-a îndrăgostit de război, făcându-l un scop în sine. Ariciul se va opri numai după ce îşi va fi istovit toate puterile. Şi astfel, punctul culminant al ofensivei *lui* este autoînfrângerea.

Dacă te întinzi mai mult decât ţi-e plapuma – dacă devii vulnerabil din cauză că ai făcut confuzii între scopuri şi mijloace –, duşmanii vor putea recurge la *pârghii*: manevre mici cu consecinţe mari. Temistocle nu ar fi câştigat la Salamina dacă nu ar fi manipulat un oracol delfic. Elisabeta a avut încredere că amiralii ei se vor baza pe vânturi. Şi Kutuzov a putut să doarmă liniştit după bătălia de la Borodino, fiind sigur că geografia, topografia şi clima – „constantele" ignorate de Napoleon – îi vor alunga pe francezi, chiar dacă ruşii nu făceau nimic. Graniţa avea să fie „podul de aur" pe care duşmanul *va vrea* să-l treacă pentru a ajunge acasă[74].

Podul lui Kutuzov ar putea fi etalonul-aur al marii strategii. Căci, dacă e ca scopurile să se potrivească cu mijloacele disponibile, atunci solvabilitatea şi morala – pragmatismul şi principiul – impun o cât mai mică cheltuială de resurse şi de vieţi. „Mijloacele care vor fi folosite trebuie să fie proporţionale cu răul pe care vrei să-l faci", scrie Hamilton în *The Federalist*[75], şi indiferent cât de obsedaţi ar fi fost Clausewitz şi Tolstoi de minunile epocii lor, amândoi îşi considerau cărţile nişte căi de întoarcere la proporţionalitate. *Despre război* şi *Război şi pace* balansează contrariile încontinuu şi cât se poate de detaliat. De

aici vine proporţionalitatea – cuprinderea simultană a contradicţiilor[76].

Teorie *versus* practică. Antrenament *versus* improvizaţie. Planificare *versus* fricţiune. Forţă *versus* politici. Situaţii *versus* schiţe. Specializare *versus* generalizare. Acţiune *versus* inacţiune. Victorie *versus* înfrângere. Dragoste *versus* ură. Viaţă *versus* moarte. A conduce cu capul în nori *versus* a fi cu picioarele pe pământ. Dar niciun fel de „versus” între artă şi ştiinţă. Aşadar, nu este o exagerare să sugerăm că Clausewitz şi Tolstoi sunt împreună, prin viziunea amplă, imaginaţia şi onestitatea de care au dat dovadă în abordarea acestor mari teme, cei mai mari dintre strategi.

** Ed. rom. cit., p. 588 (n.tr.).

Capitolul 8
Cel mai mare preşedinte

John Quincy Adams nu apare în *Război şi pace*, deşi a petrecut mai mult timp în Rusia lui Alexandru I decât Clausewitz şi Napoleon la un loc[1]. Dar, pe măsură ce se apropiau alegerile prezidenţiale americane din 1824, trei spectre shakespeariene i-au apărut lui Adams. Unul era Macbeth, a cărui „ambiţie păgână” îi câştigase unui rege coroana, dar cu preţul sufletului. Un altul era Hamlet, pentru care moartea în momente întunecate era „o încheiere cucernic de râvnit”***. Al treilea era Bolingbroke, din *Richard al II-lea*: „Aş vrea să-l văd pe-acel cu mâna-n jar/ Gândind la-n veci gerosul Caucaz”****. Adams se străduia din răsputeri, dar începuse să se teamă de propriile speranţe. „Ştim atât de puţin despre [...] ce e cel mai bine pentru noi, încât una dintre cele mai mari incertitudini legate de alegeri e dacă ar trebui *să-mi doresc* succesul”, a scris în jurnalul său. Şi totuşi, „miza mea e mai mare [...] decât a oricărui alt individ din Uniune”[2].

Voia să spună că le era dator părinţilor săi. Mama lui avusese grijă ca John Quincy, la nici 8 ani, să asiste la măcelul de pe Bunker Hill. Din copilărie, tatăl său îl pusese să-i citească pe clasici în greacă şi latină – şi să înveţe franceza: mai târziu avea să adauge spaniola, germana şi olandeza (deşi niciodată rusa) la limbile pe care le vorbea fluent. Tânărul Adams era diplomat în Olanda la 26 de ani, în Prusia la 30 şi senator al Statelor Unite la 36: când era încă în Senat, a început să predea retorica şi oratoria la Harvard. După anii petrecuţi în Rusia, a fost unul

dintre negociatorii Tratatului de la Gent, care a pus capăt Războiului Anglo-American din 1812, a rămas ca diplomat în Marea Britanie şi în 1817 a devenit secretar de stat, probabil cel mai influent deţinător al acestei funcţii din toate timpurile[3]. Madison şi Monroe ajunseseră preşedinţi pornind din această funcţie, dar, pentru că familia lui Adams avea aceleaşi pretenţii, el îşi pregătea acest drum încă din copilărie.

Însă, până în 1824, deferenţa în virtutea căreia apăruseră dinastii americane – fie din Virginia[4], fie familia Adams – ceda în faţa unei lipse de respect violente. Elitele nu aveau şanse să reziste în condiţiile în care graniţele se lărgeau, ziarele erau într-o competiţie acerbă şi drepturile electorale fuseseră extinse de puţin timp. Gentlemenii nu trebuie să facă eforturi ca să obţină ceva, credea Adams, dar să nu devină preşedinte ar fi însemnat „un vot de blam din partea Naţiunii pentru serviciile mele de până acum”[5]. Precum şi, implicit, pentru serviciile tatălui său, până atunci singurul preşedinte cu un singur mandat, care încă trăia şi urmărea totul cu atenţie din Massachusetts. Căutarea, dar fără a da sugestii – balansarea focului şi a gerului – funcţionase pentru Washington la sfârşitul anilor 1780. Dar probabil că nu avea să funcţioneze şi pentru Adams, la începutul anilor 1820.

Aşa că, atunci când Andrew Jackson, următorul mare erou militar[6], a câştigat scrutinul uninominal în 1824, dar numai o pluralitate – nu o majoritate – în colegiul electoral, Adams a renunţat la ger cu totul. Constituţia cerea Camerei Reprezentanţilor să ia decizia în cazul unor astfel de alegeri şi atunci susţinătorii lui Adams s-au unit cu cei ai candidatului de pe locul al patrulea, Henry Clay, pentru a-l face pe Adams preşedinte. El, la rândul său, l-a făcut pe Clay secretar de stat. Nu conta dacă se făcuse sau nu o înţelegere: această impresie era suficient de puternică pentru ca Jackson şi susţinătorii lui s-o denunţe, furioşi, drept „învoiala coruptă”. Aşadar, Adams şi Clay şi-au început administraţia cu „o lipsă totală de inteligenţă şi imaginaţie politică”[7], consideră istoricul Sean Wilentz.

Pe care preşedintele Adams a încercat s-o repare mărşăluind spre Moscova. Nu la propriu, bineînţeles, ci, asemenea lui

Napoleon, necorelându-şi aspiraţiile cu capacităţile în primul său mesaj anual către Congres, prezentat în pofida recomandărilor cabinetului său în decembrie 1825. Având un mandat atât de minuscul, încât numai el îl putea detecta, Adams cerea totul: o universitate naţională, drumuri şi canale cu finanţare federală, un sistem de unităţi de măsură uniform, o marină militară mai puternică şi o academie navală, promovarea comerţului global şi diplomaţie viguroasă pentru a susţine Doctrina Monroe. Datorită fascinaţiei sale pentru astronomie, Adams a cerut chiar şi un observator naţional – o versiune americană a „farurilor cerurilor" din Europa –, expunându-se astfel la acuzaţii conform cărora nu era numai cu capul în nori, ci chiar în stele.

Neglijarea acestor priorităţi, insista el, însemna „să îngropăm talantul care ni s-a încredinţat". Căci „libertatea este putere" şi „naţiunea binecuvântată cu cea mai mare libertate trebuie să fie, proporţional cu numărul locuitorilor, cea mai puternică naţiune de pe pământ". O indolenţă inactivă „paralizată de voinţa alegătorilor noştri" putea doar „să osândească" ţara la „inferioritate veşnică"[8]. Mesajul lui Adams a paralizat însă şi puţinul sprijin de care se mai bucura, aducându-i, la mai puţin de un an în funcţie, certitudinea că nu va mai obţine încă un mandat.

Poate că, după ce îşi abandonase principiile pentru a obţine preşedinţia, Adams spera să şi le redobândească renunţând la ea. Poate că se îndoise mereu de el însuşi: părinţii lui făcuseră din ambiţie o datorie, dar îl încurajaseră rareori. Poate că nu ţinea pasul cu vremurile: viitorul apropiat al politicii americane era descentralizarea conform principiilor lui Jackson, şi nu consolidarea conform celor ale lui Hamilton. Poate că era un vizionar: un viitor mai îndepărtat avea să reînvie federalismul pentru câştigarea unui război civil. Şi-a dat seama, probabil, că sclavia va fi declanşatorul acestui război şi spera să amâne, prin diversiuni, ziua fatidică: cunoscând fragilitatea Compromisului Missouri, Adams, ca majoritatea contemporanilor săi, nu prea îndrăznea să pronunţe cuvântul „sclavie"[9]. Oricare ar fi explicaţia, a plecat din funcţie în 1829 cam la fel cum plecase

Napoleon din Rusia în 1812: extenuat, părăsit de aliaţi, alungat de propriile erori de judecată.

Dar Adams s-a reorganizat într-un fel la care Napoleon nu s-ar fi gândit: s-a înjosit. A acceptat să candideze în districtul său din Massachusetts pentru Camera Reprezentanţilor, singurul fost preşedinte care a urmărit o asemenea funcţie. A câştigat fără probleme, şi-a ocupat locul în decembrie 1831 şi în următorii 15 ani a cerut un singur lucru: o dezbatere pe marginea miilor de petiţii antisclavie pe care le înaintase colegilor săi. Deşi era deseori singur în sfidarea „legământului tăcerii" impus de Camera Reprezentanţilor cu privire la acest subiect, Adams a avut câştig de cauză în cele din urmă. Căci, aşa cum Constituţia proteja sclavia, afirma el, tot astfel Primul Amendament garanta libertatea de exprimare şi dreptul de a adresa petiţii pentru „soluţionarea plângerilor". Şi-a blocat opozanţii cu ajutorul perseverenţei, al logicii şi al unui scop bazat pe principii.

Apoi, în martie 1841, la vârsta de 74 de ani, Adams a procedat la fel la Curtea Supremă. După ce a vorbit opt ore în numele captivilor de pe *La Amistad* – africani vânduţi ca sclavi în Cuba spaniolă care se eliberaseră pe mare, fuseseră capturaţi de marina militară americană şi, cu ajutorul unor avocaţi solidari, făcuseră apel împotriva returnării lor forţate –, Adams le-a amintit judecătorilor că lângă ei, pe pereţi, erau copii înrămate ale Declaraţiei de Independenţă. Cum ar fi putut judecătorii, aşezaţi lângă acestea, să *nu* îi elibereze pe captivi? Mişcat de această invocare a moralităţii, a intenţiei iniţiale şi a designului interior, completul de judecată, în mod neaşteptat, s-a lăsat convins. În timp, deşi cu un preţ tragic, şi ţara avea să facă la fel.

Aşadar, mai mult decât oricare alt american înainte de Lincoln, Adams a plasat Constituţia *în cadrul* Declaraţiei de Independenţă – *toţi* oamenii sunt creaţi egali –, deşi ştia că, aşa cum era formulată atunci, Constituţia nu se încadra prea confortabil aici.

I

Pe 21 februarie 1848, Camera Reprezentanţilor dezbătea o rezoluţie de mulţumire pentru ofiţerii care participaseră la războiul recent cu Mexic: Tratatul de la Guadalupe Hidalgo, prin care se punea capăt acestui conflict, ajunsese la Senat în aceeaşi zi. Tratatul mărea suprafaţa Statelor Unite din Texas – anexat în 1845, înainte de război – până la Pacific, dar, în pofida ambiţiilor sale transcontinentale de mai înainte, Adams *s-ar fi opus* înţelegerii, dacă ar fi avut ocazia. Adams considera că preşedintele James K. Polk provocase acest conflict pentru a aduce în Uniune noi teritorii sclavagiste. Camera însă nu putea să voteze cu privire la tratate şi Adams, în forul acesteia, în după-amiaza respectivă, a suferit atacul cerebral din cauza căruia a murit două zile mai târziu. Abraham Lincoln, congresmen din Illinois aflat la primul mandat şi, la rândul lui, opozant al războiului, a fost probabil martor la acest eveniment dramatic[10].

Acesta a fost „sfârşitul lumii” pentru el, a reuşit să spună Adams în agonie, dar şi pentru ultima generaţie care îi cunoscuse pe Părinţii fondatori. Lincoln s-a născut într-o cocioabă dărăpănată, la graniţa statului Kentucky, în 1809, anul în care Madison l-a trimis pe Adams în Rusia. Din cauza morţii mamei lor şi a neglijenţei tatălui, Abe, în vârstă de 9 ani, şi sora lui, de 12 ani, erau înfometaţi, purtau nişte zdrenţe şi aveau păduchi; la momentul respectiv, Adams, în calitate de secretar de stat al lui Monroe, dobândea Florida spaniolă. Pe Abe l-a salvat o mamă vitregă, dar tot a simţit nevoia să scape de tatăl său, care considera că un an de şcoală era suficient, aşa că adolescentul a pornit pe Mississippi împreună cu un prieten, cu o barcă pe care o construiseră ei înşişi, fără să fi auzit vreodată de Huck Finn: era anul 1828 şi Adams era încă preşedinte. Când i s-a cerut, mulţi ani mai târziu, să precizeze ce studii are, Lincoln a scris un singur cuvânt: „insuficiente”[11].

La acea vreme însă majoritatea americanilor aveau studii la fel de insuficiente, deci prin ce era Lincoln diferit? În primul rând, prin aspectul său fizic (iar el ştia că nu era tocmai chipeş). Având 1,93 metri la maturitate, era mai înalt decât aproape oricine. Mâinile îi erau enorme, braţele prea lungi şi pantalonii de obicei prea scurţi. Considera că avea un chip urât, nu reuşea să-şi aranjeze părul rebel şi se mişca îngrijorător de împiedicat – parcă urma să dea peste obiecte şi să le răstoarne. Se pare însă că Lincoln nu prea era deranjat de propria înfăţişare, refugiindu-se în schimb în autoironie şi folosindu-se de forţa sa intimidantă doar rareori. Dându-şi seama că era imposibil să treacă neobservat, s-a hotărât să se facă şi plăcut[12].

Aşa că a devenit un maestru al *spectacolului*: nimeni altul nu folosea umorul mai uşor, cu mai multă abilitate sau fără să se repete. Poantele sale, adesea scatologice, curgeau la fel de uşor precum hârtiile emise de băncile instabile ale vremii drept monedă naţională, dar poveştilor sale nu le lipseau niciodată tâlcul sau scopul: se zicea că Lincoln putea „să facă şi o pisică să râdă”[13]. În spatele măştii se ascundea însă un fatalism persistent, ca şi cum îl dirija ceva sau cineva – probabil nu Dumnezeu[14]. Putea fi vorba de umbra unei copilării disperate sau de moartea lui Ann Rutledge, cu care sperase să se căsătorească, sau de traiul exasperant cu Mary Todd, cu care s-a însurat, sau de moartea a doi dintre cei patru copii ai lor – cine ştie? Dar poate şi de nişte complexităţi shakespeariene, fiindcă Lincoln trăia nu numai rolurile spectrelor lui Adams – Macbeth, Hamlet şi Bolingbroke –, ci şi rolul lui Falstaff, *şi* al lui Henric al V-lea, *şi* al lui Jurubiţă, *şi* al lui Lear, *şi* al lui Prospero, *şi* mai târziu, bineînţeles, în ochii duşmanilor săi, al lui Iulius Cezar[15].

Tânărului Lincoln îi plăcea foarte mult să stea tolănit pe malul unui râu şi să recite Shakespeare. Râul era Sangamon, lângă New Salem, primul orăşel din Illinois în care s-a stabilit. La vest era pustiul, dar plin de posibilităţi. La est erau proprietatea, drumuri şi poduri, statul de drept, spiritul întreprinzător, dreptul tuturor, indiferent de origine, să se afirme. Lincoln a îmbrăţişat aceste geografii, fără să se dedice

niciuneia: a încercat să construiască bărci, să navigheze pe râu, să fie topograf, militar, să despice buşteni pentru garduri, să cogestioneze un magazin universal, a fost chiar şi poştaş într-un sat pentru scurt timp – dar niciodată agricultor – înainte să se facă avocat şi să-şi urmeze vocaţia pentru politică la care a dus asta[16].

În ultimele două domenii a fost un autodidact. Citea cu aviditate, avea o memorie pragmatică şi aplica cu ingeniozitate ceea ce învăţa. Talentul său oratoric i-a netezit calea de la drept la politică: l-a ajutat faptul că nu era greoi. A fost învins la alegerile pentru legislativul statului din 1832, a candidat din nou peste doi ani şi a câştigat. După aceea, nu a mai pierdut niciodată în alegeri[17]. Jackson fiind la al doilea mandat prezidenţial, partidele politice începuseră să se organizeze în toată ţara[18]. Lincoln i-a ales pe conservatori în locul democraţilor din respect pentru Clay, care cosmetizase cu tact propunerile lui Adams vizând „îmbunătăţiri interne". Însă prioritatea mai imediată a tânărului legislator era să îmbunătăţească Springfieldul, unde se mutase, făcându-l capitala statului. După ce a reuşit acest lucru în 1839 şi după ce conservatorii au câştigat alegerile prezidenţiale în 1840[19], Lincoln putea să caute mai multe oportunităţi.

A fost înţelept şi nu s-a grăbit. Ca să câştigi alegeri, trebuia să formezi coaliţii, iar în Illinois asta însemna să-ţi aştepţi rândul: iată motivul pentru care Lincoln nu a încercat să obţină nominalizarea conservatorilor pentru Camera Reprezentanţilor până în 1846. Din acelaşi motiv, după ce şi-a obţinut locul, a promis că îl va ocupa numai un mandat. A ajuns la Washington în decembrie 1847, dornic să-şi facă un nume. Aşa că a cerut ca Polk să precizeze „punctul" (*spot*) în care, cu un an şi jumătate mai înainte, mexicanii vărsaseră sânge american. Dacă, aşa cum susţinea preşedintele, războiul începuse ca autoapărare, atunci cine, mai exact, se autoapăra? Dar Polk l-a ignorat şi Lincoln s-a ales doar cu porecla „Spotty". Atipic pentru el, acţionase prea devreme, greşeală pe care o evitase în trecut şi pe care avea să o evite şi de atunci încolo[20].

Lincoln s-a întors la Springfield în 1849, pentru că nu a reuşit să pună mâna pe o numire – comisar al Biroului General pentru Teritorii – care l-ar fi ţinut la Washington. Mandatul său congresional, în afară de rezoluţia „punctului”, nu lăsase nimic în urmă. Deşi biroul de avocatură fusese folosit în absenţa lui de William Herndon, partenerul său, Lincoln l-a găsit atât de murdar, încât seminţele pe care le trimisese alegătorilor se vărsaseră pe podea şi încolţiseră: avea 40 de ani, dar, aparent, nu mai avea şanse să înflorească şi el[21].

II

Totuşi, în mai puţin de cinci ani, Lincoln îmbrăţişase o cauză, îşi găsise o busolă şi îşi stabilise o direcţie. Aceasta era cea a bătrânului la ale cărui zile din urmă fusese martor în Camera Reprezentanţilor: să le amintească americanilor de poziţia incomodă pe care fuseseră obligaţi de Părinţii fondatori să o adopte pentru a-şi forma Uniunea. „Necesitatea” era singura lor justificare pentru sclavie, insista Lincoln în 1854, „iar deocamdată ei au ajuns doar până unde i-a dus ea”. Moşteniseră această instituţie de la britanici, ştiau că nu ar avea un stat fără ea, dar sperau să dispară de la sine. Aşa că au trecut sclavia în Constituţie fără să o numească, „tot astfel cum un bolnav îşi ascunde un chist sau un cancer pe care nu îndrăzneşte să-l taie dintr-odată, ca să nu moară din cauza hemoragiei [...]. Părinţii noştri nu au PUTUT să facă mai puţin de atât; şi MAI MULT nu au VRUT să facă”[22].

Sclavia *nu* dispărea însă. Devenea şi mai profitabilă în statele în care era legală. Regula celor trei cincimi în repartizarea locurilor pentru Congres şi a voturilor colegiilor electorale o privilegiau în politica naţională. Se putea răspândi, prin invitaţie sau prin impunere, şi în teritoriile noi – ce aveau să fie

state în curând – câştigate de la Mexic: „compromisul din 1850”, conceput să stabilească statutul sclaviei în acele regiuni, era deja mai puţin stabil decât cel din 1820, nici acesta solid vreodată[23]. Chiar şi în statele în care sclavia era ilegală, legile federale le permiteau proprietarilor să captureze sclavii fugari. „4 iulie nu a pierit încă”, scria Lincoln, aspru, în 1855: „Rămâne o zi minunată – *pentru aprins artificii!!!*”[24].

Nimeni nu a turnat mai mult gaz pe focul sclaviei decât omul care a încercat, cu prea multă şiretenie, să-l stingă. Stephen A. Douglas, senator din Illinois, era de asemenea avocat în Springfield şi partener frecvent de dezbateri al lui Lincoln. Deşi era democrat, Douglas împărtăşea entuziasmul conservatorilor pentru dezvoltarea economică. Amândoi urmăreau să-şi poziţioneze regiunea între inovaţiile din est şi oportunităţile din vest. Amândoi preferau, ca prim pas, construirea unei căi ferate transcontinentale cu baza în Illinois. Amândoi ştiau că pentru aceasta vor fi necesare subvenţii federale, concesionarea unor terenuri şi protecţie militară. Amândoi se aşteptau ca locuitorii Sudului, care voiau şi ei o cale ferată, să ceară compensaţii. Dar numai „judecătorul Douglas”, cum îi spunea Lincoln, credea că ştie în ce trebuie să constea acestea.

De ce să nu se abroge *toate* restricţiile impuse de Congres privind sclavia în vastul teritoriu Kansas-Nebraska – ce se întindea în vest până la Munţii Stâncoşi şi în nord până la graniţa cu Canada –, permiţându-le coloniştilor să-i decidă singuri viitorul? În definitiv, autodeterminarea fusese consfinţită prin Declaraţia de Independenţă, dar din cauza topografiei şi climei sclavia nu putea fi niciodată o afacere profitabilă în teritoriile noi. Douglas putea să împuşte doi iepuri deodată: Legea Kansas-Nebraska, pe care a propus-o el şi pe care Congresul a adoptat-o în mai 1854, avea să fie *în acelaşi timp* şi bazată pe principii, şi convenabilă[25].

Însă aceasta a explodat, împroşcând „cuie încinse în toate direcţiile”[26], a scris mai târziu Harriet Beecher Stowe. Compromisurile din 1820 şi 1850 echilibraseră *interese cunoscute*. Douglas însă jongla cu *procese necunoscute* – modele

de colonizare, rezultate ale alegerilor, incertitudinile transplantării pe un teren nefamiliar – într-o eră de anxietate politică extremă. Şi acesta nu era lucrul cel mai grav, a observat Lincoln, căci doctrina „suveranităţii populare” formulată de Douglas sfida moştenirea Părinţilor fondatori înşişi.

Aceştia consideraseră sclavia un rău necesar, de tolerat în limitele existente, până avea să dispară. Douglas era însă adeptul neutralităţii: dacă locuitorii unor teritorii noi voiau sclavie, atunci de ce nu, să şi-o asume poate chiar pe termen nelimitat. Lincoln, de obicei calm, nu şi-a mai putut stăpâni furia când cei doi au vorbit de la aceeaşi tribună, în octombrie, la Springfield:

> Nu pot decât să urăsc această indiferenţă *declarată*, dar care este, cred eu, un zel *real* şi ascuns pentru răspândirea sclaviei. O urăsc din cauza monstruoasei nedreptăţi a sclaviei înseşi. O urăsc pentru că privează exemplul nostru republican de dreapta sa influenţă în lume – le permite duşmanilor instituţiilor libere, şi pe bună dreptate, să ne acuze de ipocrizie –, îi face pe adevăraţii prieteni ai libertăţii să se îndoiască de sinceritatea noastră şi, în special, pentru că îi constrânge pe atât de mulţi oameni într-adevăr buni dintre noi să intre într-un război deschis cu înseşi principiile fundamentale ale libertăţii civile – criticând Declaraţia de Independenţă şi insistând că nu există niciun principiu corect pentru acţiune în afară de *interesul personal*[27].

Dar de ce să fi contat pentru Douglas sau pentru oricine altcineva ce ura Lincoln? Nu ajunsese nicăieri după singurul său mandat în Congres. Publicul îl percepea ca pe o prăjină cu voce piţigăiată. Adversarul său era un senator puternic: „Micul Gigant”, cum îi plăcea lui Douglas să i se spună, era scund, spilcuit, cu voce puternică şi arogant. Lincoln, deşi nu era chiar un nimeni, făcuse încă prea puţin ca să fie cineva.

III

Dar politica din Illinois avea tendinţa să atenueze asimetriile. Nu era suficient ca politicienii să publice discursuri în gazete: oratoria era lungă, literele de tipar microscopice şi nu toată

lumea ştia să citească. Însă oricine putea să asiste la spectacole – nu prea aveai altceva de făcut în oraşele mici. Aşa încât curţile de apel, care trimiteau avocaţi şi judecători în întregul stat ca să judece speţe, au devenit circuri ambulante cu acrobaţii retorice[28]. Şi de la acestea s-a ajuns uşor la adunări politice în aer liber, la care publicul stătea în picioare captivat ore în şir. Iar de la acestea la dezbateri, prin care judecătorul Douglas, din nou, dându-se prea deştept, l-a făcut pe Lincoln celebru.

Lincoln îşi începea discursurile lent, părând mai întâi că îşi caută ideile, cuvintele, chiar şi extremităţile corpului. Dar, pe măsură ce se încălzea, gesturile îi deveneau hotărâte, vocea îi căpăta forţă şi argumentaţiile sale ajungeau să întindă capcane letale – cu atâta eficienţă, încât reporterii, fascinaţi, uitau uneori să ia notiţe[29]. Asemenea lui John Quincy Adams, Lincoln îl studiase pe Euclid – Adams la Harvard, Lincoln de unul singur[30] – şi amândoi împrumutaseră de la el o logică geometrică stăruitoare. Iată-l, de exemplu, pe Lincoln într-o ciornă pregătită probabil pentru discursul său din Springfield:

> Dacă A poate să demonstreze, oricât de concludent, că are dreptul să-l facă sclav pe B – de ce nu s-ar folosi B de acelaşi argument ca să arate, cu aceeaşi validitate, că şi el îl poate face sclav pe A? Spui că A e alb şi B e negru. Deci vorbim de *culoare*; cel cu pielea mai deschisă la culoare ar avea dreptul să-l înrobească pe cel cu pielea mai închisă? Atenţie. Conform acestei reguli, vei deveni sclavul primului om cu pielea mai deschisă decât a ta pe care-l întâlneşti. Nu te referi chiar la *culoare*? – Vrei să spui că albii le sunt superiori negrilor din punct de vedere *intelectual* şi că, prin urmare, au dreptul să-i înrobească? Atenţie din nou. Conform acestei reguli, vei deveni sclavul primului om cu un intelect superior intelectului tău pe care-l întâlneşti. Dar poate că spui că e o chestiune de *interes*; şi, dacă e în *interesul* tău, atunci ai dreptul să-l înrobeşti pe altul. Foarte bine. Şi, dacă e în interesul lui, el are dreptul să te înrobească[31].

În discursul ţinut în Springfield, Lincoln a citat din Declaraţia de Independenţă: „*Toţi* oamenii sunt creaţi egali”. Îi considera judecătorul Douglas oameni pe sclavi? Dacă nu, atunci ce erau? Cu siguranţă nu porci, care nu aveau o reprezentare de trei cincimi în Congresul naţional. Dar, dacă sclavii erau oameni, atunci nu le garanta oare „suveranitatea populară” dreptul la autodeterminare? Şi cum ar putea vreun om *să aleagă* să fie sclav? Oamenii fugeau *de* sclavie *spre* libertate, nu invers.

Opiniile lui Douglas „par că nu au o bază tocmai solidă nici măcar în mintea lui”[32], a conchis Lincoln cu indulgenţă.

Dar logica impunea şi să faci o selecţie între dezbaterile în care intri şi cele pe care le amâni. Lincoln s-a abţinut de la a contesta garanţiile constituţionale ale sclaviei acolo unde existau, însăşi regula celor trei cincimi sau chiar legile privind sclavii fugari. S-a folosit însă de Jefferson[33], proprietar de sclavi, autor al Declaraţiei de Independenţă şi fondator al Partidului Democrat al lui Douglas, care scrisese şi ordonanţa din 1787 ce *interzicea* sclavia în teritoriile care au devenit apoi Ohio, Indiana, Illinois şi Wisconsin: de ce *să ridici* acum asemenea restricţii în Kansas-Nebraska? Şi nici formularea acestei întrebări nu îl făcea pe Lincoln un aboliţionist: această etichetă era „foarte absurdă”:

> Sprijină pe oricine sprijină DREPTATEA [...] şi DESPARTE-TE de el când greşeşte. SPRIJINĂ-L pe aboliţionist pentru reinstituirea Compromisului Missouri; şi ÎMPOTRIVEŞTE-I-TE când caută să anuleze legea privind sclavii fugari. [...] Ce vrea să zică asta? Ai dreptate oricum. [...] În ambele cazuri, te împotriveşti extremelor primejdioase.

Ideea era ca sclavia să nu poată fi considerată neutră din punct de vedere moral, să fie plasată înapoi în cadrul legal pe care i-l stabiliseră cu reţineri Părinţii fondatori, iar astfel – aşa cum se întâmplase şi în cazul lor – să se salvgardeze Uniunea. Pentru care, în viitor, „milioane de oameni liberi, fericiţi, din întreaga lume ne vor considera binecuvântaţi”[34].

IV

Pe Douglas l-au încurcat conexiunile lui Lincoln între pragmatism şi principiu, între raţiune şi pasiune şi între respectul faţă de trecutul naţiunii şi o viziune asupra viitorului lumii. Senatorul prefera să găsească soluţii de compromis, nu să exploreze polarităţi. Lincoln, dimpotrivă, îşi trăgea forţa din

contradicţii, poate pentru că era el însuşi atât de contradictoriu. Acestea i-au dat o *amplitudine*[35] – din punct de vedere fizic, intelectual, moral – absentă la rivalul său. Douglas nu putea să refuze o dezbatere cu Lincoln fără să-şi piardă credibilitatea politică, dar, cu fiecare întâlnire, reputaţia lunganului a crescut, iar cea a Micului Gigant s-a diminuat. Până în 1858, Lincoln urmărea să ocupe locul lui Douglas în Senat, candidând din partea unui nou Partid Republican antisclavie – căruia Douglas, din nou calculând greşit, îi netezise calea.

„Scopul *declarat*" şi „făgăduinţa *fermă*" ale Legii Kansas-Nebraska, a amintit Lincoln convenţiei statale care l-a nominalizat în iunie, fuseseră să pună capăt „frământării cu privire la sclavie". Totuşi, în ultimii patru ani se întâmplase tocmai pe dos[36]. Un număr mare de colonişti prosclavie ajunseseră în Kansas, creând suveranităţi *nepopulare* şi acolo, şi în statele unde sclavia era ilegală. Această situaţie i-a împărţit la nivel naţional pe democraţi şi pe conservatori în facţiuni din nord şi facţiuni din sud, creând oportunităţi pentru republicani. Apoi, în 1857, Curtea Supremă a adâncit diferendele hotărând, în speţa *Dred Scott versus Sandford*, că Congresul nu avea autoritatea să reglementeze sclavia în *niciunul* dintre teritoriile noi, şi a adăugat, fără temei, că Declaraţia de Independenţă nu avea cum să se fi referit şi la „africani", sclavi sau liberi, când a proclamat că „toţi oamenii" sunt creaţi egali[37]. Maşinaţiile lui Douglas erau spulberate din cauză că nu reuşise să anticipeze nimic din toate acestea.

„Dacă am putea să ştim mai întâi *unde* suntem şi *încotro* ne îndreptăm, am putea apoi să judecăm mai bine *ce* e de făcut şi *cum*"[38], le-a spus Lincoln republicanilor din Illinois în 1858. Pentru aceasta era nevoie de o busolă, dar busola lui Douglas se alinia numai cu manevrele sale[39]. Din cauză că privea prea des înapoi ca să-şi acopere urmele, a căzut adesea în hăţişurile, mlaştinile şi gropile din faţă. Şi Lincoln făcea manevre – *era* politician –, dar busola lui se alinia cu principii eterne. De exemplu, „o casă dezbinată nu poate dăinui"[40].

Rezulta deci că „acest guvern nu poate să reziste fiind permanent pe jumătate *prosclavie* şi pe jumătate *împotriva ei*".

Părinţii fondatori lăsaseră loc unei contradicţii *temporare* – care dura mai mult decât şi-ar fi dorit ei –, dar traiectoria sclaviei pe care o prevăzuseră fusese întotdeauna descendentă. Douglas ratifica o ascensiune a sclaviei: după cum poate că ar fi zis Burke, sfârşitul argumentaţiei sale nu-şi amintea începuturile ţării. Nu putea să existe un compromis între aceste căi. „Nu mă aştept ca Uniunea să fie *dizolvată*", evidenţia Lincoln. „Nu mă aştept *să se năruie* casa, dar mă aştept să nu mai fie dezbinată".

> Va deveni ori *toată* una, ori *toată* cealaltă. Fie *opozanţii* sclaviei îi vor opri răspândirea şi o vor pune [...] pe drumul spre dispariţia totală, fie *susţinătorii* ei o vor duce mai departe, până va deveni în aceeaşi măsură legală în *toate* statele, *vechi* şi *noi* – în *Nord* şi în *Sud*[41].

Cu toate acestea, cele şapte dezbateri dintre Lincoln şi Douglas din 1858 – memorabile pentru lungimea, substanţa şi strălucirea lor oratorică[42] – au ocolit cu grijă această polaritate: *posibilitatea* ca Uniunea să se dizolve, ca alternativă la a deveni ori toată una, ori toată cealaltă, era încă prea explozivă ca să fie exprimată explicit.

În schimb, Lincoln a încercat să arate că Curtea Supremă nu lăsase mai nimic din „suveranitatea populară": aceasta nu mai era acum decât o supă chioară din „umbra unui porumbel mort de foame". Exista vreo modalitate, l-a întrebat el pe Douglas, prin care coloniştii dintr-un teritoriu să poată respinge legal sclavia? Încolţit, judecătorul a fost nevoit să admită că puteau face acest lucru numai dacă refuzau protecţia pentru proprietarii de sclavi şi proprietăţile lor, drept până atunci sacrosanct în legile privind sclavii fugari. Prefăcându-se uimit, lunganul a profitat de ocazie: devenise *rivalul* său un *aboliţionist*[43]?

Răspunsul lui Douglas nu a mulţumit pe nimeni, nici pe el însuşi, dar majoritatea democraţilor din legislativul statului Illinois a votat totuşi să-l păstreze în Senat[44]. Lincoln însă a fost considerat câştigătorul dezbaterilor şi aşa a devenit cunoscut la nivel naţional: se impusese ca un candidat plauzibil, deşi încă nu candidatul cu cele mai mari şanse, la nominalizarea republicanilor pentru prezidenţialele din 1860.

Lincoln demonstrase că un standard moral putea fi practic în politică. Prin aceasta mă refer la un cadru de referinţă extern

care *modelează* interese şi acţiuni, şi nu la unul intern – ca al lui Douglas – care doar le *reflectă*. Cadrul de referinţă al lui Lincoln nu decurgea din credinţă sau dintr-o etică formală şi nici chiar din drept, o profesie cu necesitate pragmatică în căutarea dreptăţii. Ci venea din lecţiile experienţei, din autoformarea care a lărgit-o şi din logica în care Lincoln îşi ancora retorica fulgerătoare. *Amoralitatea* judecătorului Douglas nu era deci numai greşită, ci încălca normele fundamentale ale simţului comun.

V

Deşi susţinătorii lui Lincoln îl tachinau pentru că despicase buşteni pentru garduri, acum trebuia să fie un factor de coagulare politică. L-a lăsat pe Douglas să se ocupe de scindarea partidului[45]. Republicanii intraseră în cursa pentru preşedinţie prima dată în 1856: au pierdut, dar, spre deosebire de democraţii refractari şi de conservatori, care aproape că dispăruseră, au fost de acord să se opună extinderii sclaviei[46]. În 1860, problema lor era că prea mulţi dintre ei sperau la preşedinţie: *Harper's Weekly* a identificat 11, principalul favorit fiind William H. Seward, din New York, senator de multă vreme[47]. Lincoln trebuia să le câştige loialitatea fără să slăbească hotărârea partidului. În luna martie scria: „Numele meu e nou în domeniu şi presupun că nu sunt *prima* opţiune a multora. Prin urmare, politica noastră este să nu îi deranjăm pe alţii – să lăsăm calea deschisă ca să vină ei la noi, dacă vor fi forţaţi să renunţe la prima lor iubire”[48].

Aşa că s-a transformat în centrul de greutate al partidului. A început prin a ţine discursuri, cu un succes neaşteptat, în locuri îndepărtate precum Wisconsin, Ohio, New York şi New England[49]. A adus apoi convenţia pentru nominalizare la Chicago, astfel încât rivalii să fie nevoiţi să se învârtă în jurul

lui, şi nu el în jurul lor. I-a urmărit în tăcere din Springfield cum gravitează, având grijă să nu lase *impresia* că făcuse vreun fel de învoială[50]. A obţinut nominalizarea la al treilea scrutin, apoi a făcut campanie, aşa cum se obişnuia, numai din biroul său şi din curtea neîngrijită din faţa casei – dar a autorizat publicarea unor biografii elogioase, a făcut şedinţe foto şi a ţinut legătura prin corespondenţă şi prin telegrame cu organizatori ai partidului din statele pe care spera să le câştige: era la curent cu tehnologiile vremii[51]. Întrucât celelalte partide au rămas scindate, a câştigat o majoritate clară în colegiul electoral în noiembrie, chiar dacă nici pe departe şi votul popular[52].

Ca preşedinte ales, şi-a recrutat cabinetul dintre cei a căror primă iubire nu fusese el sau, cum i-a numit istoricul Doris Kearns Goodwin, dintr-o „echipă de rivali”. Printre aceştia erau principalii săi adversari din timpul convenţiei de la Chicago – Seward, dezamăgit şi indignat, ca secretar de stat; Salmon P. Chase din Ohio, având ambiţii clare, ca secretar al Trezoreriei; Simon Cameron din Pennsylvania, corupt, dar necesar din punct de vedere politic, ca secretar de Război; Edward Bates din Missouri, om cu capul pe umeri şi de nădejde, ca secretar al Justiţiei; şi Gideon Welles din Connecticut, un aliat loial, ca secretar al Forţelor Navale. Exista posibilitatea să se mănânce între ei, i-a spus Lincoln tânărului său asistent John Nicolay, dar avea nevoie de cei mai buni oameni care se puteau găsi. Aşa că avea „să înfrunte pericolul reprezentat de facţiuni pentru a contracara pericolul rebeliunii”[53].

Preşedintele care îşi încheia mandatul, James Buchanan, refuzase să-şi asume vreun risc, de unde şi pasivitatea sa înfiorătoare când şapte state în care sclavia era legală şi-au proclamat secesiunea după alegerea lui Lincoln, confiscând totodată proprietăţi federale. Unii senatori neliniştiţi – printre care Seward, Douglas şi John Crittenden din Kentucky – au încercat să încropească nişte compromisuri, dar, după ce a analizat succint câteva dintre acestea, Lincoln a revenit la principii:

> Nu susţin niciun compromis care *ajută* sau *permite* extinderea [sclaviei] pe un teritoriu deţinut de stat. Şi orice artificiu prin care statul poate dobândi un

> teritoriu şi care permite apoi vreunei autorităţi locale să răspândească sclavia pe cuprinsul lui este la fel de inacceptabil ca oricare altul[54].

Se pare însă că Lincoln a subestimat determinarea Sudului: „Nu văd să fie nevoie de mai mult de două sau trei regimente ca să se pună în aplicare toate legile Statelor Unite în statele nemulţumite”, îl asigura el pe un musafir sceptic în ianuarie 1861. „Voi face însă asta, oricât de multă forţă ar fi necesară.”[55]

Dar pentru moment Lincoln a mai dat logicii o ultimă şansă. În discursul său inaugural, susţinut pe 4 martie, i-a luat în serios pe secesionişti, care pretindeau că apără Constituţia: mai exact, ce drepturi fuseseră încălcate? Nu deţinerea de sclavi, acolo unde era legală, şi nici recuperarea acestora pe orice teritoriu în care evadau. Nu respectul pentru Curtea Supremă, ale cărei hotărâri specifice nu puteau impune niciodată subjugarea generală faţă de „acest tribunal eminent”. Cu siguranţă nu responsabilitatea fiecărui preşedinte ales legal de a aplica legile federale în fiecare stat. În realitate „o parte a ţării noastre crede că sclavia e *dreaptă* şi că ar trebui extinsă, iar cealaltă crede că e *greşită* şi că nu ar trebui extinsă”.

Dar merita asta separarea, date fiind şansele sale aproape nule din punctul de vedere al geografiei, dată fiind lipsa de logică a unei uniuni care legiferează propria dispariţie, date fiind toate celelalte necunoscute care vor însoţi cu siguranţă o asemenea iniţiativă fără precedent?

> Înainte să începem un lucru atât de grav precum distrugerea structurii naţiunii noastre, [...] nu ar fi înţelept să cântărim exact motivele pentru care o facem? Sunteţi gata să faceţi un pas atât de primejdios, dacă ar fi o cât de mică posibilitate ca o parte din relele de care fugiţi să nu existe de fapt? L-aţi face, dacă relele sigure spre care fugiţi ar fi mai mari decât toate cele adevărate de care fugiţi?

Nu se putea pierde nimic valoros dacă „nu ne pripim”, insista el[56]. Dar opinia lui trebuia să fie clară pentru toţi secesioniştii: „Nu puteţi avea un conflict fără să fiţi voi înşişi agresorii. *Voi* nu aţi jurat pe Biblie să distrugeţi guvernarea, însă *eu* voi depune cel mai solemn jurământ «să o păstrez, să o protejez şi să o apăr»”. Aşa că avea să aştepte ca „vocile Uniunii” – cei a căror primă iubire nu fusese? – să fie mişcate din nou, „şi sunt sigur că aşa va fi, de îngerii mai buni ai naturii noastre”[57].

VI

Îngerii nu reacţionează însă întotdeauna la logică – şi nici asupra secesioniştilor nu a avut efect. Statele Confederate ale Americii au deschis focul asupra Fortului Sumter din portul Charleston – pe care Lincoln anunţase că îl reaprovizionează, nu că îl întăreşte – pe 12 aprilie 1861, moment în care a început războiul, Sudul purtând stigmatul declanşării acestuia[58]. Obiectivul permanent al lui Lincoln în următorii patru ani a fost refacerea Uniunii, salvând astfel statul pentru ceea ce prevedea a fi un viitor al măreţiei *globale*. Însă credea de asemenea că acest lucru nu era posibil fără să înlăture păcatul sclaviei care, iniţial, fusese necesar[59]. Din câte ştiu, Lincoln nu a citit niciodată scrierile lui Augustin sau ale lui Machiavelli despre cerinţele concurente ale sufletelor şi ale statelor. Totuşi, în posteritatea lor puţini au reuşit să se orienteze cu mai multă pricepere în această polaritate.

Cele 11 state care alcătuiau Confederaţia – alte patru s-au separat după bătălia de la Fortul Sumter – aveau avantajele unor linii interne, dar dezavantajele unei economii agrare bazate pe sclavi, neadecvată unui război modern. Aşadar, geografia permitea, în timp ce lipsurile impuneau, o strategie a mobilităţii, ingeniozităţii şi luării prin surprindere, care s-au regăsit, toate, în geniul militar al lui Robert E. Lee[60]. Uniunea avea efective, o industrie şi o logistică superioare, dar liniile sale externe îi derutau pe generali, făcându-i lenţi şi reticenţi în a-şi asuma riscuri. Ofensivele lansate de pe asemenea poziţii aveau să eşueze „în 99 de cazuri din 100”, l-a avertizat generalul Henry Halleck pe Lincoln în ianuarie 1862. Erau „condamnate de toţi autorii cu autoritate în domeniul militar pe care i-am citit”[61].

Lincoln ştia însă că nu poţi purta numai războaie care se potrivesc descrierilor din manuale. Aşa că a propus o „idee generală” – încă nu era pregătit să o transforme în ordin –

despre cum să fie folosită puterea Uniunii împotriva abilităţilor Confederaţiei. Şi anume:

> că noi avem efectivul *mai mare*, iar duşmanul are uşurinţa *mai mare* de a concentra forţe în punctele în care pot avea loc ciocniri; că vom eşua dacă nu găsim o cale de a face ca avantajul *nostru* să-l depăşească pe *al său*; şi că acest lucru se poate face numai dacă îl ameninţăm cu forţe superioare în puncte *diferite*, în *acelaşi* timp; în aşa fel încât să putem ataca în siguranţă, unul sau pe amândouă, dacă nu face nicio schimbare; şi, dacă *slăbeşte* unul ca să-l *întărească* pe celălalt, să nu îl mai atacăm pe cel întărit, ci să capturăm şi să menţinem controlul asupra celui slăbit, câştigând pe măsură[62].

Nu exista posibilitatea ca Uniunea să contracareze Confederaţia cu mai multe concentrări simultane de forţe atunci când aceasta din urmă îşi concentra forţele într-un singur moment şi într-un singur punct? Nu exista posibilitatea să contrabalanseze „uşurinţa mai mare” prin „efectivul mai mare”? Nu exista posibilitatea ca *Uniunea* să gândească şi să acţioneze în cadrul timpului, al spaţiului şi al scării[63]?

Noroc că Lincoln nu a făcut studii la West Point, pentru că aceste întrebări i-ar fi putut aduce exmatricularea. Ele încălcau dogmele profesionale ale unei armate care încă se axa pe ocuparea, fortificarea şi apărarea unor poziţii fixe. Deşi intrigate de războaiele de manevră ale lui Napoleon, forţele militare americane de dinaintea Războiului Civil erau pregătite mai bine pentru inginerie decât pentru luptă: nu aveau experienţa unei *naţiuni* în război. Principala lor autoritate în domeniu era strategul elveţian Antoine-Henri de Jomini, cunoscut mai ales pentru abordarea războiului ca geometrie. Clausewitz nu a fost disponibil în engleză până în 1873[64].

Lincoln l-a *intuit* însă pe Clausewitz – deşi aveau să treacă trei ani până să găsească şi un general care să aibă aceeaşi intuiţie, Ulysses S. Grant, un om respingător, dar letal[65]. Strategia preşedintelui era să distrugă forţele inamice indiferent unde se aflau şi oricând se ivea ocazia: pe scurt şi mai presus de orice, să *lupte*[66]. Resursele umane, teritoriale şi tehnologice ale Uniunii aveau să le depăşească în timp pe cele ale Confederaţiei: vărsarea de sânge va constrânge armatele Confederaţiei să se predea, fapt care va distruge statul răzvrătit. Aşadar, războiul era pentru Lincoln – deşi nu văzuse niciodată

această frază – „*un act de forţă ce are drept scop să-l silească pe adversar să ne îndeplinească voinţa*”[67].

VII

Fraza apare, bineînţeles, pe prima pagină din *Despre război*, după care lucrurile se mai complică. După cum s-a complicat şi comandarea armatei pentru Lincoln, care ştia, fără să fie nevoie să-l citească pe Clausewitz, că războaiele, oricât de feroce, trebuie să servească statelor care le poartă, nu să le macine. Războiul nu putea fi niciodată un scop în sine, dar putea fi mijlocul prin care să se salveze un stat aflat în pericol. Şi Lincoln şi-a dat seama că un război *civil* – pe care se lăsase constrâns să-l poarte – putea fi o cale prin care statul *american*, mânjit de sclavie, să-şi salveze sufletul.

Salvarea statului avea însă prioritate: era treaba profeţilor să dea întâietate sufletelor, şi nu a politicienilor. Lincoln trebuia să menţină solidaritatea Uniunii sale trunchiate în faţa sacrificiilor pe care trebuia acum să le facă. Asta însemna să păstreze de partea Uniunii cele patru state loiale în care sclavia era legală, Missouri, Kentucky, Maryland şi Delaware. Dacă le pierdem, a recunoscut preşedintele, „am putea la fel de bine şi să încuviinţăm de îndată separarea, împreună cu cedarea acestui capitoliu”. Sau „îl *voia* pe Dumnezeu de partea lui, dar *trebuia* să aibă statul Kentucky”[68], se spune că ar mai fi adăugat.

Aşa că Lincoln le-a ordonat comandanţilor săi să *nu* declare, de capul lor, că sclavii capturaţi de trupele lor sunt liberi: numai preşedintele putea să facă acest lucru, dar încă nu era pregătit. A semnat o lege votată de Congres prin care autoriza confiscarea bunurilor rebelilor, inclusiv sclavii, dar s-a abţinut s-o pună în aplicare: avea să o facă ulterior, în funcţie de ce decizii mai lua. Dar, când nişte partizani prosclavie nordişti au încercat să îngreuneze recrutarea şi transportul unor trupe pe

front, Lincoln i-a lovit imediat: i-a arestat pe răzvrătiţi, le-a refuzat *habeas corpus* şi a sfidat obiecţiile în acest sens ale Curţii Supreme[69].

În fiecare dintre aceste cazuri, obiectivul lui Lincoln a fost să balanseze legea şi necesitatea militară, sperând că trecerea timpului şi succesul armatelor sale vor stabiliza echilibrele. „Dacă sclavia nu e ceva greşit, atunci nimic nu e greşit", scria el în 1864. „Nu îmi amintesc când nu am gândit sau nu am simţit aşa. Şi totuşi, nu am considerat niciodată că preşedinţia mi-a conferit un drept nelimitat să acţionez oficial pe baza acestei judecăţi şi a acestui sentiment." I-a dat însă datoria, chiar şi prin mijloace disperate, să salvgardeze Uniunea.

> Conform dreptului comun, viaţa *şi* integritatea corporală trebuie protejate; însă deseori o parte a corpului trebuie amputată pentru a salva o viaţă; dar nu e niciodată înţelept să sacrifici o viaţă ca să salvezi o parte a corpului. Am considerat că unele măsuri, altfel neconstituţionale, ar putea deveni legitime dacă devin indispensabile salvgardării statului. Corect sau greşit, mi-am asumat acest temei şi acum îl recunosc deschis.[70]

În acest caz, Lincoln enunţa mai clar decât Clausewitz un fundament clausewitzian: nu se justifică în *niciun* fel să salvezi o parte, pierzând însă întregul. Aşa că ţinea de *simţul comun* să conchizi că „intenţia politică este scopul, războiul este mijlocul şi niciodată mijlocul nu poate fi gândit fără scop"[71].

VIII

În istoria pe care o consacră proclamaţiei de emancipare semnate de Lincoln, Allen C. Guelzo sugerează că, întrucât acesta era înzestrat cu *coup d'œil*, reuşea „să vadă situaţiile în ansamblul lor într-o clipă şi să ştie aproape automat cum să procedeze". Guelzo nu menţionează utilizarea acestei sintagme la Clausewitz, dar evocă, cu o precizie care l-ar fi făcut invidios pe Tolstoi, natura acestui talent:

> E o atitudine mai degrabă ironică decât tragică, în care calculul costurilor e mai degrabă critic decât crucial sau secundar. Preferă progresul treptat în locul soluţiilor categorice, [...] dar, spre deosebire de simpla moderaţie, are percepţia unei mişcări cu un scop precis şi refuză să fie paralizat de o preocupare faţă de proces, deşi rămâne conştient că niciun obiectiv nu se atinge atât de uşor [...] încât să justifice renunţarea cu totul la proces.

Lincoln a evaluat critic costurile, fără să le ignore – ca Napoleon în Rusia – şi fără să se teamă de ele într-atât încât să se blocheze – ca generalii armatei Uniunii dinainte de Grant. Se baza pe experienţă, acumulată treptat, ca să arate ce funcţionează, şi nu pe categorii, predate profesoral, ca să spună ce ar trebui să funcţioneze. Respecta procesele – şi, în sens juridic, procedura standard –, dar cunoştea riscurile pe care le implica respectarea lor când miza era mare. S-a dedicat cu determinare Uniunii pe toată perioada războiului şi emancipării la sfârşitul lui, deşi cu o sincronizare excelentă: nimeni nu a insistat cu mai multă pricepere pe aspectele nenegociabile, afirmându-le însă doar selectiv. Şi Lincoln a înţeles mereu cât se poate de bine marele paradox al lui Clausewitz: că „în război totul este foarte simplu, dar cel mai simplu lucru este dificil”[72].

Generalul George B. McClellan, care a fost cel mai mult timp comandantul lui Lincoln în prima jumătate a războiului, a înţeles numai ultima jumătate a paradoxului şi şi-a făcut din ea un principiu. Aşa-zisul „tânăr Napoleon” – după cum poza în fotografii – a strâns o armată mare, dar nu a folosit-o la capacitate maximă: era, scrie istoricul James McPherson, „mereu *aproape*, dar nu *chiar* pregătit să acţioneze”[73]. Asta zădărnicea strategia lui Lincoln ce presupunea concentrări multiple simultane. „Dacă generalul McClellan nu vrea să folosească armata”, a izbucnit preşedintele la un moment dat, „aş vrea s-o împrumut”[74]. Ştia însă că nu putea să facă asta şi să conducă şi ţara, aşa că, în timp ce testa o serie de generali la fel de statici, Lincoln a început să caute moduri alternative de a câştiga războiul. Unul a fost să devină, în sfârşit, abolţionist[75].

Dacă ar fi făcut-o prea devreme, ar fi putut să piardă războiul, dar experienţa luptei, a înţeles Lincoln, îi schimba scopul: asta însemna că politica, inclusă în scop, se putea schimba şi ea. Preşedintele le-a interzis comandanţilor săi să

elibereze sclavi capturaţi, dar nu a obiectat când aceştia i-au pus pe sclavi la muncă pentru aprovizionarea armatei. A părut apoi oportun ca unii să fie înarmaţi şi, după aceea, să fie recrutaţi în armată, unde oricum mulţi voiau să ajungă. Acest lucru a crescut efectivele Nordului şi a descurajat în acelaşi timp Sudul, care se temea mereu că sclavii se vor răzvrăti. Şi, odată ce nişte foşti sclavi luptaseră pentru Uniune, niciun nordic nu mai putea să susţină în mod credibil reînrobirea lor: *pragmatismul* elibera deocamdată sclavii, nu un decret prezidenţial[76].

Lincoln ştia ce se întâmplă, nu a încercat să împiedice acest lucru şi totuşi, prudent, s-a ţinut la distanţă. Chiar şi în august 1862 îl asigura public pe hiperbolicul aboliţionist Horace Greeley:

> Obiectivul meu principal în această luptă *este* salvarea Uniunii, *nu* salvarea sau distrugerea sclaviei. Dacă aş putea salva Uniunea fără să eliberez *niciun* sclav, aş face-o, şi, dacă aş putea-o salva eliberând *toţi* sclavii, aş face-o; şi, dacă aş putea-o salva eliberând pe unii şi lăsându-i pe alţii cum erau, atunci aş face şi asta [...]. Voi face *mai puţin* de câte ori voi crede că ceea ce fac dăunează cauzei şi voi face *mai mult* de câte ori voi crede că făcând mai mult voi ajuta cauza. Voi încerca să corectez erorile când se va demonstra că sunt erori; şi voi adopta opinii noi imediat ce se vor dovedi a fi opinii adevărate.

Era îndatorirea sa „*oficială*” să-şi păstreze deschise aceste opţiuni, a adăugat Lincoln, dar „nu intenţionez să-mi modific nici dorinţa mea *personală*, pe care adesea mi-am exprimat-o, ca toţi oamenii de pretutindeni să fie liberi”. Ce spusese deci el de fapt? „Că se pregătea să facă un pas dramatic”, a conchis biograful său Richard Carwardine, *şi* „că nu avea nicio astfel de intenţie”[77].

Dar Lincoln găsise deja un mod de a-şi transforma dorinţa în îndatorire: avea să declare abolirea sclaviei o necesitate de ordin militar. Acest lucru era, le spusese discret lui Seward şi lui Welles în iulie, „absolut esenţial pentru salvarea naţiunii”. A propus să acţioneze nu conform legislaţiei de confiscare votate de Congres, ci prin „atribuţiile în caz de război” pe care le *implica* desemnarea sa, în Constituţie, drept „comandant suprem”. Încă nu stabilise nimeni care erau aceste atribuţii, dar Adams pretinsese, cu două decenii mai devreme în Camera

Reprezentanţilor, că ele includeau autoritatea „de a ordona emanciparea universală a sclavilor”. Opinia sa – şoapta unui spirit? – a ajuns la urechile lui Lincoln la scurt timp după ce a început Războiul Civil, dar acest preşedinte, spre deosebire de Adams, avea darul aşa-numitului *coup d’œil*. Aşa că a aşteptat momentul potrivit[78].

Acesta a venit când McClellan a obţinut în cele din urmă, pe Antietam în 17 septembrie, o victorie militară plauzibilă. Bătălia, ca şi cea de la Borodino, a fost o remiză sângeroasă, dar faptul că McClellan a atacat şi Lee s-a retras – deşi, spre dezgustul lui Lincoln, cu armata intactă – a fost un triumf psihologic. I-a permis preşedintelui să proclame cinci zile mai târziu, nu din disperare, ci dintr-o poziţie de putere:

> Că în prima zi a lui ianuarie din anul Domnului nostru o mie opt sute şaizeci şi trei toate persoanele deţinute ca sclavi în orice stat sau parte desemnată a unui stat ai cărui oameni vor fi în răzvrătire împotriva Statelor Unite vor fi de atunci înainte şi pentru totdeauna libere[79].

Lincoln nu a spus nimic de sclavii deţinuţi în statele care rămâneau loiale: nu ar fi avut cum să pretindă că are atribuţii în caz de război dacă nu era în război cu ele[80]. Ştia însă şi că nu are de ce: cu cât Uniunea vărsa mai mult sânge, cu atât devenea mai justă – şi aşadar mai legitimă – emanciparea. Proclamaţia, în acest sens, era un Tarutino al lui Lincoln: *aparent* fără niciun efort, doar din condei, Nordul a preluat iniţiativa şi Sudul, deşi nu era încă pus pe fugă ca Napoleon părăsind Rusia, se afla din acest moment în defensivă.

IX

Pe 1 decembrie 1862, preşedintele Lincoln a trimis celei de-a treia sesiuni a celui de-al 37-lea Congres al doilea său mesaj anual. Ca majoritatea comunicărilor de acest fel, conţinea tot felul de banalităţi. Propunea despăgubirea norvegienilor

pentru un vas capturat ilegal în rada portului Charleston, aflat sub blocadă, saluta un nou tratat comercial cu sultanul turc şi lăuda îmbunătăţirea situaţiei financiare a poştei. Dar cerea şi modificarea Constituţiei pentru a legaliza pe veci abolirea sclaviei din timpul războiului. Şi se încheia cu acest *coup d'œil* clar:

> *Spunem* că suntem pentru Uniune. Lumea nu va uita că spunem acest lucru. Ştim cum să salvăm Uniunea. Lumea ştie că ştim cum s-o salvăm. [...] *Acordându-i* libertate *sclavului*, *asigurăm* libertatea celor *liberi* – la fel de onorabili şi în ce dăm, şi în ce păstrăm. Vom salva cu nobleţe sau vom pierde cu meschinărie ultima şi cea mai mare speranţă a pământului[81].

Aceasta nu era, pentru Lincoln, o epifanie nouă. „Cea mai mare speranţă a lumii depinde de perpetuarea Uniunii acestor State", declarase el încă din 1852 într-un discurs ţinut la moartea lui Henry Clay[82]. Pomenise des de o lume care stă cu ochii pe ei în dezbaterile cu Douglas din Illinois[83]. Şi în 1861, după ce a ajuns pe poziţia la care visaseră Clay şi Douglas, dar pe care nu o obţinuseră niciodată, Lincoln a definit responsabilitatea naţiunii sale ca una de

> păstrare în lume a acestei forme şi substanţe a guvernării, al cărei obiectiv principal este să ridice condiţia omului – să ridice greutăţile artificiale de pe toţi umerii; să cureţe cărările îndeletnicirilor lăudabile pentru toţi; să le permită tuturor un început fără oprelişti şi o şansă corectă în cursa vieţii[84].

Dovedind astfel, cum a adăugat Lincoln în particular la vremea aceea, că „guvernarea populară nu e o absurditate"[85].

Absurdă, spunea el în mesajul din 1862, ar fi o Uniune destrămată, căci „spaţiul nostru vast – marea noastră patrie naţională – este resursa noastră abundentă". Porturile sale asigurau accesul tuturor americanilor la oceane. Populaţia ei, până în 1925, o putea depăşi cu mult pe cea a Europei. Emanciparea avea să asigure creşterea prin scurtarea războiului, sporind în acelaşi timp şi „bogăţia ţării". Dar succesul secesiunii avea să nască şi alte secesiuni, ale căror rezultate ar fi fost „importante şi dăunătoare"[86]. Nu e clar dacă Lincoln îşi amintea sau dacă citise măcar mesajul lui Adams către Congres din 1825. Amândoi împărtăşeau însă acest argument central: că „libertatea este putere" şi că „naţiunea binecuvântată cu cea mai mare libertate trebuie să fie,

proporţional cu numărul locuitorilor, cea mai puternică naţiune de pe pământ”[87].

În acest scop, Lincoln a profitat de ocaziile oferite de secesiune când i-a îndepărtat de la Washington pe unii sudişti care se opuneau dezvoltării economice naţionale. El fusese un whig înainte de a deveni republican. Dacă ar fi trăit mai devreme, ar fi putut fi un federalist hamiltonian. Şi astfel Lincoln a cerut şi a obţinut ceea ce Adams şi Clay ar fi invidiat: îmbunătăţiri interne, inclusiv o cale ferată până la Pacific, vânzarea la preţ redus a unor terenuri din Vest aparţinând statului către oricine dorea să se stabilească acolo, universităţi de stat subvenţionate, o taxă vamală protecţionistă, un sistem bancar centralizat şi chiar, pe toată durata războiului, un impozit federal pe venit. Numai băncile şi impozitele aveau o utilitate militară în acel moment. Restul au reprezentat bazele puterii fără de care, în secolul XX, „Lumea Nouă” nu ar fi putut să salveze în mod repetat libertatea din cea „Veche”[88].

X

Nu este clar nici dacă Lincoln l-a citit pe Marx. Dar ar fi putut: autorul *Manifestului comunist* a fost, până în 1861, corespondentul londonez al ziarului de circulaţie naţională al lui Greeley, *New-York Tribune*. Istoricul Kevin Peraino şi-l imaginează pe Lincoln întinzându-se cât era de lung pe canapeaua prăfuită din biroul său din Springfield, luând ziarul în mână şi enervându-şi partenerul, pe Billy Herndon, cu citate revoluţionare. Aşa că se poate să fi văzut pronosticul lui Marx cum că Nordul avea să câştige, deşi nu cu uşurinţă, un război civil, datorită bunurilor sale materiale, dar şi posibilităţii de a stârni, în Sud, o revoltă a sclavilor[89].

Interesele materiale puteau împiedica însă acest rezultat. Părinţii fondatori încercaseră să descurajeze orice întoarcere a unor mari puteri europene în America de Nord, dar acum capitalismul global al bumbacului mărea mizele: ar fi putut revoluţiile industriale să permită ca furnizorul lor principal de bumbac – autointitulata Confederaţie – să fie izolată de o blocadă a Uniunii? Puteau mijloacele menite să împiedice secesiunea să-i confere legitimitate internaţională?[90] „Nu ştiu nimic despre diplomaţie”, a recunoscut Lincoln. „Am toate şansele să fac gafe.”[91]

De fapt, a făcut foarte puţine. Încă disperat să împiedice destrămarea, secretarul de stat Seward chiar a sugerat, înainte de bombardarea Fortului Sumter, provocarea în scop de diversiune a unor crize cu Spania, Franţa, Marea Britanie şi Rusia: dacă preşedintele nu se simţea capabil de această sarcină, atunci ar fi putut să şi-o asume alt membru al cabinetului, poate chiar Seward[92]. Lincoln nu a spus niciodată ce crede despre acest plan îndoielnic, dar l-a informat pe Seward că, dacă e ceva de făcut, „*eu* trebuie s-o fac”[93]. Asta l-a tras pe Seward înapoi de pe marginile prăpăstiilor pe care *şi el* orbecăise şi cei doi au colaborat în mod armonios de atunci înainte.

Mai ales în noiembrie 1861, când căpitanul Charles Wilkes al USS *San Jacinto*, din proprie iniţiativă şi în apele internaţionale, a capturat şi a ridicat, invocând acuzaţia de „contrabandă”, doi diplomaţi confederaţi, John Mason şi John Slidell, aflaţi la bordul unei corăbii britanice, RMS *Trent*: misiunea lor fusese să negocieze recunoaşterea diplomatică la Londra şi Paris. La început entuziasmat, Lincoln a dat înapoi când a apărut perspectiva unui război anglo-american. Seward l-a ajutat să scape cu faţa curată încadrând iniţiativa lui Wilkes în definiţia juridică a „recrutării forţate”, practica britanică din cauza căreia americanii porniseră războiul în semn de protest în 1812. Acum, că *ambele* părţi protestaseră împotriva ei, a argumentat Lincoln subtil şi cu succes, alt conflict de acest gen

nu era întemeiat. Sau, cum a explicat cabinetului său: „Câte un război pe rând”[94].

Între timp, împăratul francez Napoleon al III-lea – vanitosul nepot al unui unchi mai măreţ – se apucase să profite de slăbiciunea americanilor invadând Mexicul şi instalând aici un împărat şi mai şubred, pe arhiducele austriac Maximilian, pe un tron care încă nu exista. Lincoln şi Seward s-au limitat la proteste diplomatice în pofida presiunilor, unele din partea susţinătorilor proprii, de a pune capăt Războiului Civil, a invoca Doctrina Monroe şi a trimite o armată combinată formată din unionişti şi confederaţi la sud de Rio Grande. Victoriile obţinute de Uniune *împotriva Confederaţiei*, considerau ei, ar fi descurajat mai rapid pretenţiile francezilor şi austriecilor, menţinând în acelaşi timp scopul singurului război ce merita purtat. Şi, odată cu Vicksburg şi Gettysburg în iulie 1863, începuseră să vină şi victoriile[95].

Lincoln a proclamat emanciparea în principal din motive militare, dar, pe măsură ce implicaţiile sale morale deveneau evidente, acestea i-au simplificat diplomaţia. Confereau Uniunii poziţia de superioritate a conştiinţei[96]: aşa cum niciun nordic nu avea să-i înrobească din nou pe foştii sclavi care au servit în armata sa, niciun stat străin nu şi-ar fi permis, la mijlocul anului 1864, să recunoască sclavocraţia Confederaţiei şi cu atât mai puţin să intervină în numele ei[97]. În spatele acestui scut, cea mai importantă populaţie de cultivatori de bumbac din lume a pus în scenă ceea ce istoricul Sven Beckert numea „insurecţie agrară”, fără egal ca viteză şi proporţii. Aceasta a grăbit victoria Uniunii, asigurând totodată economia unică, integrată de care urma să aibă nevoie pentru a da speranţă lumii – şi, în aşteptarea unei viitoare revoluţii *proletare*, chiar şi lui Marx[98].

XI

Atribuţiile pe timp de război, a insistat Lincoln, puteau să facă neconstituţionalul constituţional: emanciparea a fost cea mai mare confiscare necompensată a unor bunuri personale din istoria Statelor Unite[99]. Dar se pare că Lincoln nu s-a gândit niciodată să anuleze sau să amâne alegerile prevăzute în Constituţie care puteau, a recunoscut el, să-l înlocuiască cu un candidat al Partidului Democrat pe care el însuşi îl înlocuise în cele din urmă – *fostul* general George B. McClellan. Caz în care, îşi informa preşedintele cabinetul în august 1864, „va fi datoria mea să cooperez cu preşedintele ales pentru a salva Uniunea între alegeri şi inaugurare”. Întrucât, a adăugat Lincoln, „el îşi va fi asigurat alegerea pe asemenea temeiuri, încât nu o va putea salva după aceea”[100].

Pericolul unei înfrângeri militare trecuse de mult, dar nu şi cel al unui impas. Generalii lui Lincoln angajaţi în luptă – Grant în Virginia, William Tecumseh Sherman în Tennessee şi în nordul Georgiei şi Philip Sheridan în Valea Shenandoah – purtau un război de uzură cu Confederaţia: neîntrevăzându-se însă niciun deznodământ, costurile umane, materiale şi politice nu aveau să poată fi susţinute. Această perspectivă a alimentat campania prezidenţială a lui McClellan, la fel şi îngrijorările lui Lincoln că un acord de pace negociat ar putea să salveze sclavia, sacrificând totodată Uniunea[101].

Dar apoi, pe 2 septembrie, Sherman a cucerit Atlanta. Nu era nici Tarutino, nici Borodino, ci o aprindere pe uscat a unor corăbii incendiare elisabetane, flăcările răspândindu-se în toată Confederaţia, până la mare. Încrederea lui Lincoln s-a înălţat până la cer odată cu fumul, iar două luni mai târziu a câştigat triumfător următoarele alegeri, pierzând doar voturile a trei dintre cele 22 de state. „Faptul că alegerile s-au desfăşurat fără larmă”, scria Grant, „e o victorie mai valoroasă pentru ţară decât o bătălie câştigată. Regiunea rebelă şi Europa aşa o vor interpreta”[102]. Marx a făcut-o, cu emfază: „Triumfătorul strigăt

de război al realegerii dumitale este Moarte Sclaviei", i-a scris el preşedintelui de la Londra. „Muncitorii Europei [...] o consideră o garanţie a epocii ce va să vină că lui Abraham Lincoln, fiul hotărât al clasei muncitoare, i-a fost scris să-şi conducă ţara în lupta fără egal pentru salvarea unei rase înlănţuite şi reconstruirea unei lumi sociale"[103].

John Quincy Adams înţelesese, când Lincoln era doar un copil, că un război civil ar putea să elimine sclavia „de pe tot acest continent", un rezultat „atât de glorios", încât şi cu costuri „catastrofale şi dezolante" „nu îndrăznesc să spun că nu e de dorit"[104]. Ce costuri ar fi fost prea mari pentru Adams nu putem şti, dar e destul de clar ce costuri a suportat Lincoln: mai mult de trei milioane de oameni, din Nord şi din Sud, înrolaţi şi cel puţin 750.000 morţi[105]. Estimarea sa din 1861 că „două-trei" regimente puteau pune capăt secesiunii – a fost nevoie de mai bine de 3.000 – pare uimitor de naivă. Cu excepţia faptului că a legat-o de hotărârea de a folosi „oricât de multă forţă ar fi necesară"[106].

Aceasta a extins opţiunile lui Lincoln de la simpla intimidare a unui adversar la nivelul maximum de distrugere pe care o putea provoca epoca sa. Le-a menţinut pe toate în limitele de toleranţă fizică, emoţională şi morală ale momentului: aceasta i-a permis să extindă obiectivele războiului pentru a include şi abolirea sclaviei, dar numai după ce s-a convins că acest lucru ar ajuta în desfăşurarea războiului. Sensibilitatea lui Lincoln la contextele în schimbare – capacitatea lui de a lăsa chiar şi lucrurile letale să crească – a făcut ca războiul să rămână clausewitzian: busola lui a rămas salvarea statului, în ciuda expansiunii uluitoare a mijloacelor pe care le folosea[107]. În următorul secol, forţele militare americane aveau să se reducă atunci când era posibil şi să crească rapid, precum un bulgăre de zăpadă, când era necesar. Nimeni, pe vremea lui Lincoln, nu putea să ştie în ce circumstanţe vor face asta. Ce a arătat el însă a fost că *se putea* face[108].

Lincoln se considera nu atât un fiu al clasei muncitoare, cât un fiu al Părinţilor fondatori: „Acum 87 de ani părinţii noştri...

”. Care, în mod ciudat, nu au avut fii atât de distinşi ca ei – în afară de John Adams. Ceea ce face să pară potrivit faptul că Lincoln a fost cu John Quincy la ultima lui apariţie publică şi că acest Adams l-a ghidat apoi postum pe Lincoln către justificarea constituţională a emancipării. Ceea ce a condus republica spre „o nouă naştere a libertăţii”, astfel încât „guvernarea poporului de către popor pentru popor să nu piară de pe faţa Pământului”[109].

XII

„Cumva a reuşit”, a conchis cel mai minuţios biograf modern al lui Lincoln, „să fie hotărât fără să fie încăpăţânat, virtuos fără să fie plin de sine şi moral fără să fie moralizator”, manifestând astfel o „maturitate intelectuală neegalată în toată istoria vieţii publice americane”[110]. Adică pur şi simplu a gestionat el polarităţile, nu ele pe el. Dar cum a reuşit, cu o educaţie aşa „insuficientă”? Cred că răspunsul se găseşte în simţul comun, care la Lincoln a avut ca sursă o stăpânire ieşită din comun a scării, spaţiului şi timpului[111].

Scara stabileşte *limitele* între care se acumulează experienţa. Dacă, pe parcursul evoluţiei, marjele de haos răsplătesc adaptarea, dacă, de-a lungul istoriei, adaptarea întăreşte rezilienţa şi dacă, în indivizi, rezilienţa se adaptează mai uşor la necunoscute decât rigiditatea, atunci este evident că *o mărire progresivă* a marjelor îi pregăteşte mai bine pe lideri pentru neprevăzut decât cele care şochează, lăsând puţin timp pentru adaptare, sau cele moştenite, din care se nasc ideea că sunt îndreptăţiţi să pretindă anumite lucruri şi aroganţa, tovarăşa ei.

Pentru a observa diferenţa, să comparăm viaţa lui Lincoln cu cea a lui John Quincy Adams. Pe Adams l-au inspirat, l-au

urmărit şi l-au bântuit mari aşteptări, lipsindu-l, în momente critice, de simţ comun. Din cauza supraestimării de către alţii – pe care a exagerat-o şi el apoi –, obiectivele sale erau de neatins: doar trecerea sa în plan secund i-a adus satisfacţii spre sfârşitul vieţii. Pe Lincoln nu l-au ispitit niciun fel de aşteptări în afară de cele pe care şi le-a stabilit singur: a pornit de jos, s-a ridicat încet şi a ţintit spre vârf doar când a fost pregătit. Ambiţiile lui au crescut pe măsură ce i s-au extins oportunităţile, dar le-a menţinut pe toate în limitele circumstanţelor în care se afla. *A căutat* să fie subestimat.

În *spaţiu* se intersectează aşteptările şi circumstanţele. Şi Lincoln, şi Adams au văzut, în expansiunea spre vest, puterea de a asigura libertatea, dar se şi temeau de pericolele ei. Madison arătase, în *Federalist #10*, că o republică ce asigură echilibrarea intereselor poate să devină un imperiu; interesele la care se gândea el erau însă multiple şi regionale, chiar locale înguste. Fiii Părinţilor fondatori trebuiau să asigure echilibrul unui *singur* interes – dacă să extindă sclavia în noi teritorii – de care ajunsese să depindă unitatea *naţională*. Rezilienţa devenise rigidă: orice alegere implica, pentru cineva, costuri inacceptabile[112]. Faptul că nu a fost reales şi moartea l-au scutit pe Adams de nevoia de a alege, dar Lincoln pare s-o fi primit cu braţele deschise.

Aşadar, el a folosit spaţiul, în război, pentru a restaura Uniunea. A ignorat ortodoxiile, a cercetat cu atenţie hărţile şi a calculat capacităţile. Acestea i-au arătat că punctele forte ale Nordului sunt liniile *exterioare* de-a lungul cărora noi tehnologii – telegrafe, căi ferate, arme produse industrial – puteau să se combine cu o gândire nouă, facilitând mobilitatea *şi* o forţă concentrată. Lincoln avea nevoie doar de generali care să lupte şi de timpul necesar acestora ca să epuizeze Confederaţia. După care ţara avea să controleze întregul continent, aşa cum au intenţionat Părinţii fondatori.

Apoi, în fine, *timpul*. Lincoln l-a ţinut de partea sa: ştia să aştepte, când să acţioneze şi unde să caute garanţii. Devenise aproape agnostic înainte să-şi asume responsabilităţi: pe măsură ce acestea creşteau însă, creştea şi credinţa lui, dar nu

într-un mod convenţional[113]. Semăna mai degrabă cu un dialog între un om şi – cum spunea Lincoln – „Ziditorul” lui. Preşedintele i-a întrebat odată pe un grup de pastori siguri pe ei: dacă Dumnezeu le-a revelat *lor* voinţa Lui, de ce nu şi „mie direct”[114]?

Lincoln a ajuns să creadă că Dumnezeu făcea acest lucru prin cursul evenimentelor, nu prin revelaţie divină. Victoria lui McClellan de pe Antietam, a spus preşedintele cabinetului său, fusese un semn să meargă mai departe cu emanciparea[115]. Dar încă era îngrijorat că se prelungeşte războiul: fiecare tabără „pretinde că acţionează potrivit voinţei lui Dumnezeu”, nota el, dar „amândouă *poate* că greşesc, iar una *sigur* greşeşte. Dumnezeu nu poate să fie şi *pentru*, şi *contra* aceluiaşi lucru în acelaşi timp”. Şi-a dat însă seama rapid de impietate, căci Dumnezeu, chiar mai mult decât îngerii Săi, era mai presus de logica pământească. „E foarte posibil ca scopul lui Dumnezeu să fie diferit de scopul fiecărei părţi.” Poate că „Dumnezeu voieşte această luptă şi voieşte să nu se termine încă”[116].

Şi totuşi, când Lincoln a spus lumii, în al doilea său discurs inaugural de pe 4 martie 1865, că, şi dacă Dumnezeu voia ca războiul să continue „până când toată avuţia adunată prin truda nerăsplătită de 250 de ani a robilor se va scufunda şi până când fiecare picătură de sânge vărsată cu biciul va fi răsplătită prin alta vărsată cu sabia, aşa cum s-a spus acum 3.000 de ani, şi tot se va putea spune: «Judecata Domnului e totuşi adevărată şi dreaptă»”[117], el ştia foarte bine că *nu* aceasta era voia lui Dumnezeu: mulţumită Lui, lui Lincoln şi generalilor săi combatanţi, războiul avea să se termine în mai puţin de cinci săptămâni[118]. Cine deţinea deci controlul? Lincoln ar fi spus, sunt sigur, că nu e nevoie să ştim.

Tolstoi sugerează, în ultimele pagini din *Război şi pace*, că interdependenţa timpului, spaţiului şi scării reflectă simultan alegerea şi necesitatea: *iluzia* puterii de acţiune ne determină să *credem* în liberul-arbitru chiar şi atunci când legi inexorabile neagă această posibilitate. Lincoln nu a citit niciodată asta, cum nu a citit nici atâtea altele, inclusiv *Despre război*. Dar, aşa cum

l-a intuit pe Clausewitz, e posibil să-l fi anticipat şi pe Tolstoi. Căci Lincoln a găsit sau a crezut că găsise în direcţia în care se îndrepta istoria voinţa lui Dumnezeu. Nu e foarte departe de Tolstoi, pentru care istoria, în cel mai mare roman al său, reflectă legi care ne depăşesc capacitatea de înţelegere. Şi în criza de credinţă prin care a trecut la scurt timp după ce l-a terminat, Tolstoi a mers mult mai departe decât Lincoln în a atribui fenomene pământeşti controlului divin[119].

Pentru Lincoln era îndeajuns să spună, într-o scrisoare către un prieten din 1864: „Susţin că nu eu am controlat evenimentele, ci mărturisesc deschis că evenimentele m-au controlat pe mine”[120]. Tolstoi care a scris *Război şi pace* s-ar fi mulţumit cu asta. Probabil că şi noi ar trebui să ne mulţumim.

*** William Shakespeare, „Hamlet, prinţ al Danemarcei”, în *Opere complete*, vol. V, traducere de Leon Leviţchi şi Dan Duţescu, Bucureşti, Univers, 1986, p. 372 (n.tr.).

**** William Shakespeare, „Richard al II-lea”, în *Opere complete*, vol. III, traducere de Mihnea Gheorghiu, Bucureşti, Univers, 1984, p. 152 (n.tr.).

Capitolul 9
Ultima şi cea mai mare speranţă

Într-o noapte în timpul Războiului Civil, Georgina Cecil s-a trezit şi l-a văzut pe soţul ei stând în picioare, adormit, dar agitat, în faţa unei ferestre deschise la etajul al doilea. Parcă se aştepta la nişte invadatori, „probabil soldaţi federali sau capii unor bande revoluţionare”. În mod bizar, asta se întâmpla însă în Anglia, iar somnambulul era lordul Robert Talbot Gascoyne-Cecil, un descendent al sfetnicului de încredere al reginei Elisabeta, lordul Burghley. Acest Cecil, al treilea marchiz de Salisbury, avea să-şi slujească şi el regina, pe Victoria, fiind de trei ori prim-ministru. Niciodată, cum îşi amintea soţia lui, nu a suferit totuşi „asemenea extreme ale depresiei şi suferinţei nervoase ca atunci”.

Căci Statele Unite îl îngrozeau pe Salisbury, a explicat biograful său Andrew Roberts. Nu fusese niciodată acolo şi dezaproba sclavia, dar *dispreţuia* democraţia – atât de profund, încât era solidar cu secesiunea, era adeptul Confederaţiei şi considera asasinarea lui Lincoln un ultim act de rezistenţă legitim. Mai presus de toate, Salisbury era îngrijorat că urmărirea de către Uniune a unor scopuri ideologice prin mijloace militare ample va reînvia ambiţii napoleonice în Europa. Salisbury a murit în 1903, nu înainte de a avea însă coşmaruri, care anticipau tranşeele, tancurile, câmpurile de luptă şi chiar şi bombardamentele aeriene ale Marelui Război din 1914-1918. „Dacă am fi intervenit”, scrisese el în ultimul său an de viaţă despre Războiul Civil, ar fi fost posibil „să reducem

puterea Statelor Unite la proporţii care pot fi gestionate. Dar unei naţiuni nu i se dau *două* astfel de şanse în cariera sa”[1].

Totuşi, în cea mai mare parte a vieţii lui Salisbury, americanii numai napoleonici nu fuseseră. Dornici să-şi vindece rănile războiului – chiar dacă asta însemna slăbirea emancipărilor pentru care luptase Uniunea –, reacordaseră statelor cea mai mare parte a puterii centralizate de Lincoln, îşi desfiinţaseră armata vestită în toată lumea şi se concentraseră asupra populării, dezvoltării şi exploatării unei republici continentale, extinsă prin achiziţionarea de către Seward în 1867, de la ruşi, a ceea ce a devenit Alaska[2]. Securitatea naţională nu mai era chestiunea prioritară: Statele Unite, scrie istoricul Robert Kagan, erau acum „prea mari, prea bogate şi prea populate ca să mai fie o ţintă tentantă pentru invazie chiar şi pentru cele mai mari puteri ale lumii”[3].

Acest lucru în sine îl alarma pe somnambulul Salisbury, căci ce avea să se întâmple cu dominionul britanic Canada, cu graniţa sa sudică lungă, imposibil de apărat? Nu se putea baza la nesfârşit pe reţinerea americanilor. Strategul Salisbury făcea totuşi distincţie între prădare – ce le fac ţările puternice celor slabe – şi provocare – ce le fac adolescenţii părinţilor. Suportarea celei de-a doua putea s-o împiedice pe prima. „Cea mai bună şansă a noastră la o civilitate normală”, a conchis el în 1888, pe când era ministru de Externe, „e să avem o administraţie întru totul antibritanică la Washington”[4].

Însă chiar şi lui Salisbury, ca prim-ministru, i s-a părut exagerat când, în 1895, secretarul de Stat al lui Grover Cleveland, Richard Olney, a transformat o veche dispută privitoare la graniţa Venezuelei cu Guyana Britanică într-o reafirmare stridentă a Doctrinei Monroe. „Europa în ansamblu e monarhică”, a anunţat el inutil. „America, în schimb, e devotată exact principiului opus – ideii că fiecare popor are dreptul inalienabil la autoguvernare. [...] Astăzi Statele Unite sunt practic suverane pe acest continent.”[5] Deşi nu era foarte clar ce vizează – drepturile Confederaţiei? geografia

Venezuelei? –, „tunul de 20 de inchi” al lui Olney (cum se lăuda Cleveland) l-a prins pe Salisbury într-un moment prost.

Cu cinci ani mai devreme Wilhelm al II-lea, neexperimentatul kaizer al Germaniei, îl concediase pe legendarul său cancelar, Otto von Bismarck, care unificase ţara iscând războaie, dar asigurase apoi pacea echilibrând resentimentele[6]. Wilhelm nu avea o asemenea dexteritate: „Există pericolul”, a avertizat Salisbury când a escaladat criza venezueleană, „ca el s-o ia razna de tot”[7]. Moment în care, în timp ce Salisbury încerca să-i calmeze pe americani, kaizerul i-a felicitat pe burii din Africa de Sud pentru că au înfrânt un raid pe care britanicii l-ar fi autorizat (sau poate nu). Deodată, se părea, un tun aflat mai aproape, cu pretenţii napoleoniene – *şi* un potenţial militar-industrial nemaivăzut de la Războiul Civil american –, trăgea la întâmplare[8].

Provocat acum pe două fronturi, Salisbury a cedat pe unul. „Nu există politici fixe”, a observat el, „pentru că politica, precum toate entităţile organice, este mereu în proces de creare”[9]. Şi astfel el şi succesorii săi au început să elimine metodic şi unilateral toate sursele de neînţelegeri cu Statele Unite. Nu doar au cedat în problema Venezuelei (unde americanii şi-au pierdut imediat interesul şi au acceptat arbitrajul), ci apoi, mai semnificativ, în ceea ce priveşte Războiul Hispano-American (Marea Britanie a rămas neutră), Filipinele (Salisbury a susţinut anexarea de către americani, nu de către germani), un viitor Canal Panamá (Marea Britanie a renunţat la drepturile pe care le revendica de multă vreme în regiune) şi graniţa Alaskăi (Canada s-a sacrificat pentru binele tuturor)[10]. Poate că nu a fost conciliere[11], dar era lubrifiere: ca Mihail Gorbaciov aproape un secol mai târziu, Salisbury şi-a propus să-l lase pe un duşman fără duşmanul său[12].

Fiind un cititor atent al istoriei[13], trebuie să fi ştiut de afirmaţia lui George Canning, din 1826, cum că ar fi „creat Lumea Nouă ca să redresez echilibrul Lumii Vechi”[14]. Lauda de sine nu era stilul lui Salisbury, dar el putea să-şi asume această realizare în mod mai credibil. Ceea ce a şi făcut plin de tact în

1897, când şi-a felicitat regina – strămoşul său Burghley ar fi încuviinţat – când aceasta şi-a celebrat al 60-lea an pe tron:

> Imboldul democraţiei, care a pornit din altă ţară, din alte ţinuturi, s-a făcut simţit în vremurile noastre, iar prefaceri însemnate în centrul puterii şi de incidenţă a răspunderii au fost făcute aproape pe nesimţite, fără să aducă niciun neajuns ori să tulbure înaintarea propăşirii înfloritoare a naţiei15.

Somnambulul regreta încă înfrângerea Confederaţiei şi pierderea ulterioară a echilibrului puterii în America de Nord. Strategul nu a uitat totuşi niciodată că „suntem peşti” şi că „singuri nu putem face nimic ca să remediem o tiranie dintr-un teritoriu situat departe de coastă”16. Aşadar, Marea Britanie a învăţat să accepte o democraţie ce domina un continent. Pentru aceasta, cu oricâtă ambivalenţă, Salisbury trebuia să-i mulţumească lui Lincoln.

I

În seara de 25 ianuarie 1904, la cinci luni după moartea lui Salisbury, Halford Mackinder, recent numit director al London School of Economics and Political Science, a citit o lucrare despre „The Geographical Pivot of History”*1 în faţa Royal Geographical Society. Viitorii istorici, a sugerat el, vor considera ultimele patru secole „epoca columbiană” şi vor conchide că s-a sfârşit „la scurt timp după anul 1900”. Epoca explorărilor maritime se încheiase – nemairămânând mare lucru de descoperit –, dar cea a dezvoltării continentale abia începea. Tehnologia care o propulsa nu o constituiau vapoarele, ci căile ferate, care operau cu o viteză şi o eficienţă mult mai mari. Calea ferată transcontinentală a lui Lincoln fusese terminată în 1869, echivalenta sa canadiană în 1885, iar linia transsiberiană de la Moscova la Vladivostok s-a deschis în anul în care vorbea Mackinder, acoperind aproape 10.000 de kilometri. Eurasia avea să fie curând „acoperită de căi ferate”, a prezis el,

transformându-şi vastele spaţii, cu potenţialul lor „incalculabil de ridicat”, ca în vremurile hoardelor asiatice, în „regiunea pivot a politicii mondiale”[17].

Superioritatea maritimă a Angliei se bazase, încă din vremea dinastiei Tudorilor, pe *rivalităţi din interiorul continentelor* ca să prevină proiecţii ale puterii dincolo de ţărmurile lor. Dar acum, argumenta Mackinder, aveau loc *consolidări ale continentelor* care, dacă erau folosite pentru a construi flote, puteau să faciliteze un „imperiu al lumii”. Probabil că Rusia avea să-l conducă. Sau poate Germania aliată cu Rusia. Sau poate o Chină organizată de Japonia să răstoarne Rusia aducând „pericolul galben pentru libertatea lumii” prin adăugarea „deschiderii la ocean la resursele marelui continent, un avantaj care încă îi este refuzat rusului ce trăieşte în regiunea pivot”[18].

Cu acest viraj subit înspre rasism şi imobiliare, Mackinder şi-a încheiat prezentarea, a cărei lipsă de claritate accentua neliniştile pe care le provoca. Nu conta că hoardele din trecut nu prea făcuseră mare lucru să pivoteze în afară de caii lor. Sau că Alfred Thayer Mahan indicase recent şi mai sistematic importanţa puterii maritime în istorie. Sau că Mackinder neglija cu totul potenţialul puterii aeriene, demonstrată precar cu numai o lună mai devreme, când, în Carolina de Nord, fraţii Wright au efectuat primul zbor. Sau că presupunea că ar exista o tenacitate prusacă într-o Rusie care se îndrepta spre înfrângeri militare şi navale din partea Japoniei şi, ca rezultat, spre o revoluţie periculoasă, deşi neconcludentă: era mai puţin de un an până la „duminica sângeroasă” din Sankt-Petersburg.

Lucrarea lui Mackinder era echivalentul profesoral al „tunului de 20 de inchi” al lui Olney, ţintind prost, argumentată ilogic, dar destul de uluitoare ca să dezvăluie ceea ce puţini înţeleseseră deja: căile ferate, în ultima jumătate de secol, transformaseră Europa şi Asia într-un singur continent; Marea Britanie, în următoarea jumătate de secol, putea să piardă controlul asupra mărilor; iar din aceste tipare de ascensiune şi decădere putea să apară o nouă luptă în lume între forme de guvernare complet diferite şi între stiluri de viaţă potenţial incompatibile[19].

II

Cum însă şi de ce? A revenit în sarcina lui Eyre Crowe, un mandarin din Ministerul de Externe, să limpezească lipsa de noimă a lui Mackinder într-un raport către regele Eduard al VII-lea în 1907, care a circulat rapid şi a fost discutat la cele mai înalte niveluri. La fel ca „telegrama lungă” a lui George F. Kennan din Moscova la începutul Războiului Rece, „memorandumul Crowe” a devenit faimos înainte să devină public. Amândouă le-au deschis ochii oficialilor[20].

Crowe a început de unde a rămas Mackinder. Marea Britanie era o insulă aflată în largul coastei unui continent, dar cu „colonii şi dependenţe vaste peste mări”[21]. Supravieţuirea sa necesita „puterea maritimă dominantă” pe care o menţinuse mult timp. Aceasta o făcuse „vecină cu orice [altă] ţară accesibilă pe mare”, statut care ar fi putut să provoace „invidie şi teamă” – Crowe îl citise pe Tucidide – dacă Marea Britanie nu şi-ar fi „armonizat” interesele cu „dorinţele şi idealurile comune întregii omeniri”:

> Ei bine, primul interes al tuturor ţărilor e păstrarea independenţei naţionale. Rezultă că Anglia, mai mult decât oricare altă putere neinsulară, are un interes direct şi real faţă de menţinerea independenţei naţiunilor şi trebuie aşadar să fie duşmanul firesc al oricărei ţări care ameninţă independenţa altora şi protectorul firesc al comunităţilor mai slabe.

Supremaţia maritimă cerea deci nu doar *echilibrarea* puterii pe continente, cum subliniase Mackinder, ci şi *asigurarea* statelor cu deschidere la mare că unica putere maritimă dominantă respectă şi interesele lor, nu doar pe ale sale.

Britanicii reuşiseră asta, susţinea Crowe, promovând „dreptul la relaţii libere şi liber schimb pe pieţele lumii”. Acest lucru le slujea interesele, având în vedere respingerea mercantilismului care însoţise industrializarea. Dar întărea şi controlul Marii Britanii asupra „prieteniei interesate a altor naţiuni”, făcându-le „mai puţin neliniştite” din cauza preeminenţei sale navale. Căci, dacă aceste state nu puteau să stăpânească ele însele mările, preferau să aibă „o Anglie a

liberului schimb” care să facă acest lucru în locul unei „puteri protecţioniste predominante”. Crowe, ca şi Pericle, nu vedea nicio contradicţie în *asigurarea* şi *câştigarea* unor prietenii peste mări[22].

De ce *nu* ar cultiva totuşi astfel de relaţii un stat continental care ar desfăşura puterea *sa* pe mare? Pentru că, susţinea Crowe, şi-ar fi putut câştiga această capacitate numai consolidând un continent: ceea ce le dădea lui Salisbury coşmaruri şi lui Mackinder artilerie. Şi nu ar fi putut s-o facă fără să-şi înghită sau măcar să-şi îngrozească vecinii[23]. Foarte puţine state, neavând ele însele puterea să controleze un continent, şi-ar dori ca altcineva s-o facă prin sânge, fier şi intimidare.

Ceea ce mai tânărul Bismarck promisese în chip memorabil[24]. Crowe se născuse în Prusia, ştia germana bine şi vedea în naşterea unui imperiu teutonic modern în Europa un tipar de „expansiune teritorială sistemică obţinută în principal sub ameninţarea sabiei”. Ca să împrumutăm o expresie din viitor, cu greu s-ar putea spune despre Germania că avusese „o ascensiune paşnică”. Ştiind asta, Bismarck încerca să-i asigure pe vecinii care scăpaseră cu viaţă că, după ce va obţine hegemonia, noua sa mare putere îşi va armoniza interesele cu ale lor. Dar poftele odată trezite nu erau la fel de uşor de stins[25].

Soluţia lui Bismarck fusese să caute colonii pe care alte mari puteri nu le voiseră: totuşi, se putea mulţumi un imperiu cu resturi, cum fac vulturii hoitari? Acum el nu mai era şi succesorii săi erau încă flămânzi. Crowe a dat glas opiniilor lor:

> *Trebuie* să avem nişte colonii adevărate, unde emigranţii germani să poată să se stabilească şi să răspândească idealurile naţionale ale patriei, şi *trebuie* să avem o flotă şi porturi de buncăr ca să ţinem legate coloniile pe care trebuie să le dobândim. […] Un stat sănătos şi puternic ca Germania, cu cei 60.000.000 de locuitori ai săi, trebuie să se extindă, nu poate sta pe loc, şi trebuie să aibă teritorii în care populaţia sa excedentară să poată emigra fără să renunţe la naţionalitate.

Nesigură – poate nevrând să fie sigură – unde să se oprească, Germania sub Wilhelm al II-lea părea să primească de bunăvoie cu braţele deschise „o lume învrăjbită”. Pentru că „*îmbinarea celei mai mari puteri militare cu cea mai mare putere*

navală într-un singur stat ar obliga lumea să se unească pentru a scăpa de o asemenea pacoste”[26].

III

Sau aşa sugera *teoria* din gândirea lui Crowe. Ce s-a întâmplat în *istorie*, nici el, nici altcineva cu autoritate nu a anticipat totuşi. Asigurările lui Bismarck – o reţea de alianţe politice schimbătoare în centrul cărora se afla el – s-au concretizat după moartea sa în două alianţe militare concurente, atât de neliniştitor legate de orarele de mobilizare şi de transport, încât, odată activate, au deconectat cauzele războiului de felul cum era purtat[27]. Şi uite aşa asasinarea a doi membri ai familiei imperiale la Sarajevo, pe 28 iunie 1914, a dus, până pe 11 noiembrie 1918, la măcelărirea a opt-zece milioane de combatanţi şi a încă şapte-opt milioane de civili[28]. Lumea lui Crowe unită împotriva unei „pacoste” a devenit o Europă dezbinată, în mod devastator, împotriva ei înseşi.

În timpul Marelui Război s-au înregistrat la toate nivelurile intenţii proiectate dincolo de capacităţi, o cauză frecventă a unor calamităţi militare în trecut. Dar, de data aceasta, şi *capacităţile* au depăşit intenţiile. Cei aflaţi la comandă, a explicat Henry Kissinger, au subestimat extrem de mult letalitatea pe care o comandau.

> Ei nu au părut să ţină seama de numărul mare de victime din relativ recent încheiatul Război Civil din America şi au mizat pe un conflict scurt şi decisiv. Nici nu le-a trecut prin cap că, dacă nu reuşeau să facă alianţele să corespundă unor obiective politice rezonabile, efectul imediat avea să fie distrugerea civilizaţiei sub forma în care o cunoscuseră. […] În schimb, Marile Puteri au izbutit să construiască o maşinărie a Judecăţii de Apoi diplomatice, deşi nu erau conştienţi de ceea ce făcuseră[29].

Americanii măcar ştiuseră, în timpul Războiul Civil, pentru ce luptau. Participanţii la acest nou război au fost nevoiţi să găsească scopuri pentru care să moară în timp ce războiul îi ucidea.

Evoluţia Marii Britanii de la vorba lui Salisbury „suntem peşti" prin „hoardele eurasiatice" ale lui Mackinder şi până la „lumea învrăjbită" a lui Crowe sugerează de ce. Căci, dacă războiul trebuie să reflecte politicile, cum insistase Clausewitz, cu ce politici intrase Marea Britanie în acesta? Păstrarea supremaţiei pe mare? Echilibrarea puterii pe uscat? Eliminarea pacostelor de pretutindeni? „Tripla Înţelegere" din 1907 cu Franţa şi Rusia nu presupunea nicio obligaţie clară, în iulie 1914, când au început luptele, de a intra într-un război împotriva Germaniei[30]. Şi totuşi, invadarea Belgiei de către germani pe 4 august – după ce planul lor de război împotriva Franţei ignorase vechile garanţii internaţionale cu privire la neutralitatea Belgiei – i-a determinat pe britanici nu doar să declare război, ci şi să treacă peste o aversiune seculară faţă de ideea de a lupta pe continent. Unde Marea Britanie avea să piardă, în următorii patru ani, mai mulţi soldaţi decât Uniunea şi Confederaţia *la un loc* între 1861 şi 1865[31].

Acest „angajament continental" aproape că pare să fi fost făcut, cum s-a spus o dată despre Imperiul Britanic, „într-un moment de neatenţie"[32]. Dar, dacă *facem legătura între* preocupările lui Crowe, ale lui Mackinder şi ale lui Salisbury, apare o logică mai amplă. Afirmaţia lui Crowe că ar fi o legătură între puterea maritimă şi independenţă, pe de o parte, şi între puterea terestră şi autoritarism, pe de altă parte, ar însemna că această consolidare continentală despre care avertizase Mackinder putea să pună în pericol nu doar simpla dominaţie asupra mării: viitorul libertăţii însăşi putea fi în joc[33]. Ceea ce ne duce la posibila intenţie a lui Salisbury când a spus că Marea Britanie nu putea *singură* să remedieze „o tiranie dintr-un teritoriu aflat departe de coastă".

Poate că această veche neîncredere a britanicilor în alianţe trebuia să dispară: ultima realizare diplomatică a lui Salisbury fusese prima îndepărtare de această tradiţie, tratatul anglo-

japonez din 1902[34]. Sau că putea deveni necesară vreo aliniere europeană similară, precum cea care devenise „Tripla Înţelegere”. Sau că Marea Britanie nu îşi mai permitea „splendida izolare”, epitet ce datează din timpul crizei venezuelene din 1895-1896[35]. Desigur că despotismul de pe continente, într-o lume interconectată, necesita îngrădire. Iar asta, pentru cei care şi-l aminteau, trimitea înapoi la Canning.

Căci, dacă Salisbury putea să compare dominaţia unei democraţii asupra Americii de Nord cu o autocraţie ce putea să controleze Europa, atunci el se baza, de fapt, pe o „lume nouă” să restabilească balanţa puterii în cea „veche”. Dacă Mackinder putea să alarmeze publicul cu imaginea unor hoarde ce înlocuiau caii cu trenuri transeurasiatice fără să vadă însă un astfel de pericol în echivalenţii lor americani, atunci făcea şi el într-un mod diferit acelaşi lucru. Iar dacă Crowe putea să anticipeze o coaliţie de state mulţumite opunându-se unuia vorace – perspectivă pe care un preşedinte american avea s-o facă în scurt timp mai explicită –, atunci aceasta avea să aibă temelii pregătite de Mackinder, Salisbury şi Canning. Toţi făceau speculaţii despre viitoruri încă neclare.

IV

Pe care la un moment dat, au presupus toţi, Statele Unite le vor modela în mod semnificativ. Producţia lor industrială o depăşea deja, în 1914, pe cea a Marii Britanii şi Germaniei la un loc. Producţia lor de oţel era aproape dublă faţă de cea a Germaniei, care în sine era de trei ori mai mare decât cea a Marii Britanii, Franţei şi Rusiei. Inovaţiile lor tehnologice nu aveau rival; surplusul lor de produse alimentare hrănea mare parte din Europa; balanţele comerciale favorabile le aduseseră

o treime din rezervele de aur ale lumii. Iar deşi flota lor militară era încă mai mică decât cele ale Marii Britanii şi Germaniei, americanii deschiseseră, în luna în care Europa a intrat în război, Canalul Panamá, permiţând tranzituri mai rapide între cele mai mari două oceane decât erau la dispoziţia oricui altcuiva. Statele Unite deveniseră o mare putere, a observat istoricul Paul Kennedy – însă nu făceau încă parte din sistemul marilor puteri[36].

După ce americanii câştigaseră hegemonia continentală în anii 1840 şi o menţinuseră în anii 1860, la începutul secolului XX se pare că nu prea mai aveau nevoie de responsabilităţi mai largi. Ameninţările externe nu erau încă nici clare, nici prezente. Colonialismul, aflaseră ei în Filipine, cauza mai multe probleme decât merita. Diplomaţia permitea să-ţi asumi atitudini afectate fără a-ţi lua angajamente, ca în politica „Porţilor Deschise" spre China din 1899-1900. Statele Unite puteau chiar să încheie pace – Tratatul de la Portsmouth (New Hampshire) al lui Theodore Roosevelt a făcut acest lucru pentru Războiul Ruso-Japonez din 1905 – menţinând totodată o armată la fel de insignifiantă precum cea a Bulgariei sau a Serbiei[37]. Ceea ce i-a scutit pe americani de orice responsabilitate pentru declanşarea, în 1914, a Marelui Război european.

Acesta a avut totuşi mai mult de-a face cu ei decât anticipaseră. Cele nouă decenii de după declaraţia lui Monroe şi revendicarea paternităţii de către Canning s-au încadrat în secolul de absenţă a marilor războaie în Europa, din 1815 până în 1914. Dar în trei cazuri anterioare – Războiul de Şapte Ani, Războaiele Revoluţiei Franceze şi cele ale lui Napoleon – americanii fuseseră implicaţi: prin războiul cu francezii şi triburile indiene din 1754-1763, cvasirăzboiul cu Franţa din 1798-1800 şi războiul din 1812 cu Marea Britanie, care s-a încheiat în 1815. Acelaşi lucru avea să se întâmple şi în 1917-1918 şi în 1941-1945. Războiul Rece, care nu a devenit niciodată un război fierbinte, a adus cu sine cea mai îndelungată dintre toate implicările americanilor peste ocean – şi de aceea poate, spre deosebire de Marele Război, nu a trebuit niciodată să fie redenumit.

Ca nişte peşti care nu observă dilatarea şi contractarea oceanelor, între 1823 şi 1914 americanii nu au fost neapărat în afara unui sistem al marilor puteri, ci mai degrabă nu erau conştienţi de el – şi chiar şi această generalizare trebuie făcută cu rezerve în cazurile lui Lincoln şi Seward[38]. Sistemul era aşa: că de pe vremea Elisabetei Anglia îşi plantase cultura la scară mai largă în lume decât în Europa[39]. Aceasta a făcut necesară echilibrarea europenilor potenţial ostili – şi astfel temerea de ceea ce Crowe numea „expansiune teritorială sistemică" sub ameninţarea sabiei. Care, când s-a petrecut, le-a alarmat şi pe vlăstarele transoceanice ale britanicilor, căci unde ar fi fost ele fără protecţia celei mai puternice flote militare din lume? Oricât de grosolan îşi batjocoreau americanii părintele îmbătrânit, nu puteau să respingă ce moşteniseră din limba, instituţiile, religiile, spiritul întreprinzător şi securitatea lui, cum nu puteau nici să desfacă şi să reîmpletească propriul ADN. Aşa că, atunci când Marea Britanie şi-a luat „angajamentul continental", la bine şi la rău, îi angaja şi pe ei.

V

Primul răspuns al lui Woodrow Wilson a fost să ceară, în mod inutil, neutralitate „de facto, ca şi nominal", imparţialitate „în gândire, ca şi în faptă" şi „o domolire a sentimentelor noastre"[40]. Dar, dacă Germania câştiga, şi-a avertizat el consilierul de taină, pe „colonelul" Edward M. House, „ar schimba cursul civilizaţiei noastre şi ar transforma SUA într-un stat militar". Nemţii, până la urmă – nu britanicii sau francezii –, încălcaseră neutralitatea *Belgiei*, prădând oraşe, universităţi şi chiar şi biblioteci vechi de neînlocuit. Acest tip de brutalitate, se temea fostul preşedinte al Princeton University, putea să „arunce lumea cu trei sau patru secole în urmă"[41].

În calitate de preşedinte al Statelor Unite, Wilson a considerat totuşi că deocamdată nu este nevoie să ia partea cuiva. Nu exista un consens naţional pentru a face acest lucru. Exporturile de alimente şi material de război către Marea Britanie şi Franţa creşteau vertiginos, atât de mult, încât, atunci când importatorii nu au mai putut să plătească, Wilson a revocat interdicţia impusă iniţial în privinţa vânzării pe credit. Marina britanică refuzând Germaniei şanse egale, putea să pretindă neutralitatea în public şi în particular să se bucure de absenţa ei[42]. Amânarea intrării în război îi permitea lui Wilson şi să-şi aleagă momentul: dacă o făcea cu grijă, l-a asigurat House, atunci ar fi în poziţia de a avea o influenţă hotărâtoare asupra rezultatului războiului, nu doar prin operaţiuni militare, ci şi prin construirea unui nou sistem internaţional care să-l înlocuiască pe cel ce eşuase fiindcă îngăduise războiul[43].

Îndrumat de House, Wilson a formulat o serie de prezumţii în baza cărora trebuiau să lupte beligeranţii. Una era că, dacă SUA intrau în război, o vor face în mod decisiv: scara Războiului Civil arăta clar capacităţile militare pe care le putea desfăşura acum. Alta era că probabilitatea implicării americanilor va creşte pe măsură ce se prelungeşte războiul, pentru că blocajele de pe câmpurile de luptă vor aduce cu sine blocade maritime din ce în ce mai provocatoare. O a treia era că submarinele se dovedeau a fi la fel de subversive pentru metodele mai vechi de a purta un război naval pe cât fuseseră căile ferate pentru descurajarea anterioară a consolidărilor continentale[44].

Germania considera submarinele o reacţie legitimă la superioritatea britanică la suprafaţa mărilor: problema era că nu prea puteau să percheziţioneze vapoarele, să ia prăzi sau să determine naţionalitatea pasagerilor, toate practici standard ale blocadelor anterioare. Puneau astfel în pericol dreptul neutrilor de a face comerţ cu beligeranţii, privilegiu apărat cu îndârjire (chiar şi tardiv de Lincoln) în alte războaie anterioare ale americanilor. Ameninţau profiturile din exporturile în timpul războiului către Marea Britanie şi Franţa şi din rambursările anticipate ale împrumuturilor extinse după război. Mai presus

de toate, omorau necombatanţi: Wilson era cât pe ce să intre în război când au pierit 128 de americani, în mai 1915, pe *Lusitania*, un transatlantic britanic torpilat[45].

Pe 2 aprilie 1917, când Wilson a cerut în cele din urmă o declaraţie de război, reacţiona în principal la eliminarea de către germani a restricţiilor pe care le impuseseră submarinelor după criza *Lusitaniei*: mizau pe faptul că aceasta avea să forţeze Marea Britanie şi Franţa să încheie pacea înainte ca Statele Unite să poată trimite o armată în Europa. Wilson se îndoia totuşi că opinia publică va susţine implicarea în război „indiferent câţi americani au pierit pe mare”[46]. Era nevoie de ceva mai mult, iar în săptămânile de dinaintea mesajului său de război, nemţii i-au oferit ce îi trebuia.

Reluarea războiului submarin total fusese însoţită de o propunere secretă făcută Mexicului ca, dacă, după cum se preconiza, americanii intrau în războiul european, acesta să profite de ocazie ca să recâştige teritorii pierdute din Texas, New Mexico şi Arizona – cu ajutor din partea germanilor şi poate şi a japonezilor. Nişte criptanalişti britanici au interceptat cablograma, au transmis-o Washingtonului, Wilson a făcut-o publică. Aceasta punea Germania în conflict nu numai cu drepturile ţărilor neutre, ci şi cu integritatea teritorială a Statelor Unite, o sensibilitate care agita mult mai mult spiritele[47].

Apoi, în martie, o revoluţie neaşteptată în Rusia, al treilea membru al coaliţiei anglo-franceze, a răsturnat dinastia Romanovilor, părând să pună capăt autocraţiei într-o naţiune ce era pe punctul de a deveni aliata Americii. Aceasta i-a permis lui Wilson să accepte, în mesajul său de război, misiunea şi mai nobilă de a face lumea „sigură pentru democraţie”. Nu sugera că Statele Unite puteau să ducă această sarcină la îndeplinire singure[48]. Dar pretindea acum, pentru o naţiune care nu considerase că este necesar să se comporte ca o mare putere când izbucnise Marele Război, o influenţă *determinantă* asupra cursului, rezultatului şi urmărilor acestuia. Cum anunţase

Wilson în al doilea discurs inaugural al său: „Nu mai suntem provinciali”[49].

VI

Deocamdată, se descurcase bine. Fiindcă prezentase pregătirea ca evitare a războiului, Wilson începuse să construiască o armată fără să provoace opoziţia antirăzboi ce i-ar fi putut împiedica realegerea în 1916. A aşteptat ca priorităţile militare ale germanilor să le submineze interesele politice, ca în cazul neutralităţii Belgiei: dezlănţuirea submarinelor şi curtarea necugetată a Mexicului au făcut asta. A transformat o revoluţie din Rusia într-un obiectiv de război pentru America, nedându-le aliaţilor nicio şansă să obiecteze. Wilson şi-a trimis apoi armata în Franţa la timp ca să transforme ofensiva eşuată a Germaniei din primăvara anului 1918 în colapsul din acea toamnă. Iar după ce a obţinut un armistiţiu în noiembrie, preşedintele însuşi a traversat Atlanticul – primul care a făcut asta în timpul mandatului –, având parte de o primire triumfală demnă de romanii antici la Paris, la Londra şi (cum nu se poate mai potrivit) chiar şi la Roma[50].

House îl avertizase totuşi pe Wilson că influenţa sa va culmina spre sfârşitul războiului. Negocierea păcii, la care avea intenţia de a participa, avea să necesite mai multă diplomaţie decât administrare, iar pentru aceasta Wilson era mai puţin pregătit. Absenţa îndelungată a Statelor Unite din sistemul internaţional le lăsase cu puţini profesionişti în domeniul afacerilor externe: Wilson nu avea niciun Bismarck, Salisbury sau măcar un Eyre Crowe pe a cărui expertiză să se bazeze. El îl avea doar pe House, care îşi cizelase abilităţile numai în politica

texană, dar se trezise acum, alături de preşedinte, „retrasând harta lumii, după cum ne dorim noi”[51].

Au primit ajutor de la „The Inquiry”, consultanţi universitari pe care îi recrutaseră ca să sugereze *principii* pentru o înţelegere postbelică: Wilson le-a distilat în discursul său „Cele 14 puncte” rostit în Congres pe 8 ianuarie 1918. Dar nici el, nici ei nu s-au gândit suficient cum ar putea „punctele”, oricât de bine intenţionate, să se alinieze la istorii, culturi şi precedente. „Lipsit de experienţa politicii europene”, îşi amintea un diplomat francez, Wilson s-a dedicat „urmăririi unor teorii care nu prea aveau legătură cu problemele urgente ale momentului”[52].

Ce ar însemna, de exemplu, să te implici în diplomaţie „întotdeauna cinstit şi public”? Sau să asiguri „libertatea absolută de navigaţie”, în afară de momentele când mările „pot fi închise în întregime sau parţial prin acţiuni la nivel internaţional”? Sau să reduci armamentele „la cel mai de jos nivel compatibil cu securitatea ţării”? Sau să acorzi o „pondere egală”, în dispute coloniale, „intereselor populaţiilor vizate” şi „pretenţiilor echitabile ale guvernului al cărui titlu se determină”? Scopurile lui Wilson pluteau prea liber deasupra mijloacelor, mai ales prin afirmaţia sa că soluţionarea unor rivalităţi balcanice – probabil, precum cele care stârniseră Marele Război – necesita doar „nişte sfaturi prieteneşti de-a lungul unor linii de loialitate şi naţionalitate determinate istoric”. În astfel de „rectificări în ceea ce e nedrept şi afirmări în ceea ce e drept”, conchidea el grandios, „ne simţim parteneri apropiaţi ai tuturor guvernelor şi popoarelor unite împotriva imperialiştilor. […] Rămânem uniţi până la capăt”[53].

Aici era mai mult decât un iz de oportunism, căci discursul lui Wilson – precum unul anterior al prim-ministrului britanic David Lloyd George – venea la două luni după altă surpriză revoluţionară rusească: lovitura de stat a bolşevicilor din noiembrie 1917, care au ameninţat că se retrag din războiul „imperialist” anglo-americano-francez, îndemnându-i totodată pe „proletarii” de pretutindeni să-i răstoarne pe stăpânii lor

capitalişti[54]. Wilson a replicat cu o perdea de fum, prin care cerea:

> evacuarea întregului teritoriu rusesc şi o soluţionare a tuturor chestiunilor ce afectează Rusia care să asigure cea mai bună şi mai liberă cooperare a celorlalte naţiuni ale lumii cu scopul de a obţine pentru ea o ocazie nestânjenită şi neîngrădită de a-şi hotărî în mod independent evoluţia politică şi politicile naţionale şi s-o asigure de primirea sinceră în societatea naţiunilor libere cu instituţiile alese de ea; şi, mai mult decât de o bună primire, şi de asistenţă de orice fel ar avea nevoie şi şi-ar dori.

Cine, ne-am putea întreba, credea el că sunt „imperialiştii”? Măcar Lenin şi Troţki spuneau ce gândeau cu adevărat.

După care Wilson a cauzat şi mai multă confuzie trimiţând trupe americane în Siberia şi în nordul Rusiei ca parte a unui efort multinaţional menit, chipurile, să menţină Rusia în război, dar de fapt să-i înlăture pe bolşevici[55]. După care i-a salvat pe bolşevici învingându-i pe nemţi în Franţa, anulându-le astfel victoria de pe frontul de est şi pacea cartagineză pe care o impuseseră prin Tratatul de la Brest-Litovsk[56]. Abilităţile cu care Wilson a implicat America în război i-au lipsit cu totul când Rusia a ieşit din război. Acest lucru a prefigurat o problemă mai mare, şi anume că principiile lui Wilson pentru pace, pe care el le voise eterne, s-au dovedit a fi nu doar limitate în timp, ci şi răsturnate de vremurile ce se schimbau atât de repede în jurul lor. Căci, în timp ce Wilson încerca să facă lumea mai sigură pentru democraţie, democraţia făcea ca războiul să afecteze siguranţa lumii[57].

VII

Când Clausewitz a insistat că războiul trebuie să reflecte politica, a stabilit un standard de la care nu ar fi trebuit să mai apară excepţii precum Războiul de Treizeci de Ani sau Războaiele Napoleoniene – războaie fără un scop sesizabil. Şi nu au mai apărut timp de opt decenii după ce a fost publicată

Despre război: au avut loc războaie interstatale, dar cu obiective specifice şi la scară limitată. Cele mai sângeroase conflicte postnapoleoniene au fost *în interiorul* Statelor Unite şi, cu Răscoala Taipinilor, în China[58]. Marele Război a fost totuşi un regres preclausewitzian: ar fi intrat *vreunul* dintre participanţi în război iniţial, dacă i-ar fi anticipat costurile[59]?

Şi totuşi, mulţimi de oameni din toată Europa au salutat războiul, în august 1914, cu toată spontaneitatea democratică a adunării ateniene: când Pericle a încercat să reaprindă acest spirit în „oraţia funebră", scopul nu era acela de a aduce pacea. Nu putem şti ce pierderi ar fi fost pregătit să accepte – ciuma l-a răpus înainte să afle ce Lincoln ştia în 1865. Dar ştim că Atena, modelul tuturor democraţiilor ulterioare, s-a învins singură în cele din urmă fiindcă a tolerat pierderile de vieţi omeneşti mai mult decât întrebările despre scopurile războaielor sale[60].

Discursul lui Wilson către Congres intitulat „Pace fără victorie", susţinut cu trei luni înainte să intre în război[61], ridica mai multe astfel de întrebări. Nu ar fi trebuit ca războaiele *să garanteze siguranţa* statelor, în loc să le epuizeze sau să le distrugă? Puteau compromisurile să recupereze acel rol? Rezolvau ceva masacrele? Eforturile sale de mediere şi cele ale altora au eşuat totuşi, fiindcă niciun lider nu a îndrăznit să-i spună propriei „democraţii"[62] că războiul ei realizase atât de puţin. Fiecare spera că încă o armă nouă, încă o ofensivă, încă un asalt din încă o tranşee aveau să dea un sens ce în mod clar lipsea.

După ce Statele Unite au intrat în război, Wilson a renunţat la mediere: era sigur că naţiunea nu va lupta decât pentru victoria totală. Dar nici nu ar susţine o pace nedreaptă. Aşa că a încercat să înscrie victoria *şi* dreptatea în cele „14 puncte", cu preţul de a le face pe majoritatea contradictorii. Ultimul său punct propunea totuşi un instrument de adjudecare: o „societate generală a naţiunilor", formată „în temeiul anumitor acorduri în scopul de a prezenta garanţii reciproce de independenţă politică şi integritate teritorială atât statelor mari, cât şi celor mici"[63].

Ideea avea rădăcini multiple[64], dintre care una era viziunea lui Eyre Crowe din 1907 despre o „lume” unindu-se împotriva unei „pacoste”. Sir Edward Grey, pe atunci secretar la Externe, aprobase memorandumul lui Crowe când acesta a apărut pentru prima dată. Încă aflat în această funcţie în 1915, îi oferise lui Wilson, prin House, o ligă a naţiunilor postbelică în loc de mediere: numai intrarea în actualul război, a susţinut el, putea să prevină războaiele pe viitor[65]. „Grey îşi cunoştea bine omul”, observa Kissinger. „Încă din tinereţe, Wilson fusese convins că instituţiile federale americane trebuiau să servească drept model unei instanţe ce avea să fie până la urmă un fel de «parlament al omului».”[66]

Dacă aşa era, Wilson a trecut cu vederea o ambivalenţă a democraţiei *americane* ce data încă de la originile sale whig englezeşti: scopul acestor instituţii era oare să cedeze puterea sau să asigure protecţia împotriva abuzurilor ei[67]? Americanii s-au convins singuri, în aprilie 1917, că doar războiul ar putea să le *restabilească* securitatea – şi chiar şi onoarea şi respectul de sine. Aceasta nu însemna totuşi că după câştigarea războiului aveau să se angajeze în direcţia *garantării* securităţii tuturor celorlalţi. Democraţia în America căuta puterea, dar era şi profund neîncrezătoare faţă de ea.

Şi democraţia anglo-franceză avea contradicţiile ei. Bântuită de sacrificiile cerute de război, insista ca nemţii să-şi recunoască „vinovăţia” şi să plătească daune de război – chiar dacă acest lucru excludea pacea prin conciliere obţinută de Congresul de la Viena, în circumstanţe nedemocratice, în 1815. Şi nici autodeterminarea nu putea fi pusă de acord, în toate privinţele, cu „reajustările” frontierelor specificate de Wilson în cele „14 puncte” ale sale – sau cu perpetuarea imperiilor coloniale britanic şi francez[68]. Şi nimeni, nici măcar Wilson, nu era pregătit să primească Germania şi Rusia sovietică ca membri fondatori ai noii Ligi a Naţiunilor, deşi el se baza pe aceasta ca să corecteze inechităţile Tratatului de la Versailles[69].

Wilson crease iar aşteptări, de această dată fără mijloace să le şi răspundă. Poate, ca atenienii de după Pericle, a confundat

punctele forte cu speranţele[70]. Sau tindea prea mult să amâne ceea ce nu putea rezolva. Sau nu observa ironia încercării de a întoarce democraţiile împotriva reprezentanţilor lor aleşi. Sau infirmitatea sa crescândă îi amorţea sensibilitatea politică: s-a îmbolnăvit în toamna anului 1919, pe când căuta idei în America în sprijinul Ligii, şi nu şi-a mai revenit niciodată. Sau pur şi simplu nu înţelegea democraţia, în ciuda anilor petrecuţi la Princeton studiind-o şi predând despre ea. Sau poate doar şi-a pierdut, odată cu ascensiunea spre măreţie, reperul gravitaţional al simţului comun.

Oricare ar fi explicaţia, refuzul Senatului de a aproba Tratatul de la Versailles – şi de a autoriza astfel calitatea Statelor Unite de membru al Ligii Naţiunilor – nu doar l-a distrus pe Wilson: a frânt şi creşterea speranţelor, începând de la Canning la Lincoln, Salisbury, Mackinder, Crowe, Grey, House şi Wilson însuşi, că „lumea nouă” ar putea într-o zi să corecteze dezechilibrele din cea „veche”. În ciuda a ce le spuseseră atenienii melienilor[71], „cei puternici” nu au făcut de data aceasta ce ar fi putut să facă, ceea ce le-a permis „celor slabi” să facă ce voiau – chiar şi, în Rusia şi Germania, să remodeleze realitatea pentru a se potrivi cu teoria, iar de aici să construiască tiranii.

VIII

Vladimir Ilici Lenin era exilat la Zürich când a început Revoluţia Rusă fără el, în martie 1917, dar aceasta a fost greşeala revoluţiei, nu a lui. Căci specialitatea lui Lenin era să transforme neaşteptatul în predeterminat[72]. Siguranţa lui venea de la Marx; conform afirmaţiilor lui, capitalismul purta în sine seminţele propriei distrugeri: Marele Război, început, purtat şi câştigat în avans de capitalişti, confirma această

concluzie. Surpriza a apărut în Rusia, unde Marx şi majoritatea marxiştilor de mai târziu se aşteptaseră ca revoluţia să *nu* se producă. Numai Lenin a văzut o oportunitate în anomalie. „Până la victoria definitivă a socialismului în întreaga lume", a explicat el mai târziu:

> cât pe plan economic şi militar suntem încă mai slabi decât restul lumii, decât lumea capitalistă [...], trebuie să folosim cu pricepere contradicţiile şi antagonismele dintre imperialişti. Dacă nu ne-am fi condus după această regulă, am fi fost de mult spânzuraţi fiecare de câte un copac[73].

În loc de copac, Lenin s-a ales cu un tren numai pentru el, cu care nemţii l-au trimis înapoi la Sankt-Petersburg, recent rebotezat Petrograd. De aici, cum intenţionaseră, a răsturnat guvernul provizoriu şi a retras Rusia din război. Dar şi prezisese, pe drum, că „conducerea bolşevică a revoluţiei va fi mult mai periculoasă pentru puterea Germaniei imperialiste şi pentru capitalism decât conducerea lui Kerenski şi a lui Miliukov"[74].

Lenin a înţeles mai limpede chiar şi decât Marx că dependenţa capitaliştilor de beneficii imediate îi deturna de la destinaţii mai îndepărtate. Cum ar fi spus Lincoln – cel puţin în filmul lui Spielberg[75] –, se concentrau atât de compulsiv asupra busolelor, încât se scufundau în mlaştini şi cădeau în prăpăstii. Astfel presiunile americanilor, britanicilor şi francezilor asupra Rusiei să nu iasă din război, i-au discreditat pe noii săi conducători, deschizându-i lui Lenin calea revoluţionară. Şi capitaliştii nici nu învăţau din greşeli: altfel de ce i-ar fi salvat americanii pe bolşevici anulând eviscerarea de către germani a noului stat sovietic, la Brest-Litovsk?

Acelaşi lucru s-a întâmplat iar în 1921-1922, când foametea ameninţa Rusia: supercapitalistul american Herbert Hoover a recunoscut că efortul de ajutor internaţional, pe care el îl condusese, ajunsese să întărească regimul bolşevic. Iar când Noua Politică Economică a lui Lenin, menită să sădească mai ferm revoluţia în Rusia, i-a momit cu concesii pe unii antreprenori americani, aceştia nu le-au lăsat să le scape. „Nicio ţară din lume nu e mai potrivită să ajute Rusia", a conchis Stalin în 1924, după moartea lui Lenin. „Tehnologia fără egal a

Americii şi nevoile şi populaţia enormă ale Rusiei le-ar aduce importante profituri americanilor, dacă ar coopera.”[76]

Ceea ce unii dintre ei au continuat să facă pe scară largă. Primul plan cincinal al lui Stalin a importat fabrici întregi din Statele Unite, împreună cu tehnicile de producţie în masă adecvate – Henry Ford însuşi a deschis drumul. Exporturile americanilor către Uniunea Sovietică le-au depăşit pe cele ale oricărei alte ţări până la sfârşitul anilor 1920, iar ruşii deveneau cei mai importanţi cumpărători străini de echipamente agricole şi industriale americane[77]. Dar administraţiile Harding şi Coolidge l-au surprins pe Stalin menţinând politica lui Wilson de nerecunoaştere diplomatică, avertizând – fără nicio ironie vădită – cu privire la obiectivele subversive ale comunismului internaţional. Interesele materiale nu determinau *întotdeauna* comportamentul capitaliştilor.

Statele Unite erau, într-o anumită măsură, mai puternice ca oricând: producţia lor industrială o depăşea acum pe cea a Marii Britanii, Germaniei, Franţei, Rusiei, Italiei şi Japoniei *la un loc*. Dar neîncrederea în putere înscrisă în Constituţia lor îi priva pe lideri de posibilitatea – cel puţin în vreme de pace – de a folosi această putere. Lenin ar fi considerat aceasta încă un eşec al democraţiei: fără dictatură nu putea fi nicio avangardă, nici a proletarilor, nici a oricui altcuiva. Ca pentru a confirma acest lucru, majoritatea americanilor pe atunci nu considerau necesare niciun fel de politici externe[78].

Lumea nu avea totuşi să le permită mereu acest lux: puterea *potenţială* a Statelor Unite influenţa deja evenimentele în moduri neaşteptate[79]. Unul era încrucişarea, într-un singur loc bizar, a unor vechi ambiţii germane cu nişte noi resentimente germane. Spre deosebire de Lenin, Adolf Hitler trăise Marele Război în tranşee. Combinaţia de putere maritimă britanică şi putere terestră americană, era sigur – sub conducerea unei conspiraţii evreieşti internaţionale, era şi mai sigur –, adusese înfrângerea Germaniei. Convins că Statele Unite vor încerca din nou, din America de Nord, să-şi înlăture toţi rivalii, Hitler

considera retragerea lor postwilsoniană din Europa ultima şansă a Germaniei de a-şi asigura spaţiul şi resursele necesare pentru a concura, a supravieţui şi a se impune. „Războiul era inevitabil”, spune istoricul Adam Tooze că gândea Hitler. „Întrebarea nu era dacă, ci când.”[80]

Nimic din toate acestea nu ar fi contat dacă Hitler ar fi rămas la puciuri de amator, precum cel organizat la München în 1923. Dar, după o sentinţă uşoară în puşcărie, a avut parte de o ascensiune politică constantă în interiorul democraţiei din ce în ce mai tensionate a Republicii de la Weimar. Dificultăţile sale s-au agravat când a căzut bursa din New York, în octombrie 1929, târând economia americană şi pe cele ale altor capitalisme industriale într-o criză catastrofală. Administraţia Hoover, în exerciţiu de mai puţin de un an şi având cel puţin trei înainte, habar nu avea, la fel ca liderii din majoritatea democraţiilor, ce să facă[81].

„Sistemul economic capitalist e falimentar şi instabil”, asigura Stalin Partidul Comunist al Uniunii Sovietice pe 7 ianuarie 1933, raportând succesul – după numai patru ani – al primului său plan cincinal. Capitalismul „şi-a trăit traiul şi trebuie să cedeze în faţa altui sistem economic, socialist, sovietic şi superior”, care „nu se teme de crize şi e capabil să depăşească dificultăţile pe care capitalismul nu le poate soluţiona”[82]. Trei săptămâni mai târziu şi prin mijloace constituţionale, Hitler a devenit cancelar al statului german – după care a început să desfiinţeze această constituţie. La cinci săptămâni după aceea, Franklin D. Roosevelt depunea jurământul ca preşedinte al Statelor Unite, după ce îl învinsese pe Hoover în alegerile din 1932. Umbra lungă a lui Lincoln se profila asupra tuturor, căci acum aveau să pună la încercare cel mai mare pariu al său – că era posibil ca libertatea şi puterea să coexiste – ca niciodată până atunci.

IX

„Dacă erai tânăr în anii 1930 şi trăiai într-o democraţie”, îşi amintea Isaiah Berlin mai târziu, „atunci, indiferent de orientarea politică, dacă aveai cât de cât sentimente umane, cea mai vagă scânteie de idealism social sau cât de puţină dragoste de viaţă, simţeai cu siguranţă [...] că totul era întunecat şi tăcut, că se petrecea o mare reacţie în străinătate: şi puţin se tulbura şi nimic nu i-a rezistat”. Opţiunile păreau să se restrângă la „extreme întunecate, comunism şi fascism – roşu sau negru”, singura lumină rămânând planul de reforme „New Deal” al lui Roosevelt. Nu avea importanţă că el îl gestiona „cu o nepăsare izolaţionistă faţă de lumea exterioară”, căci aceasta era tradiţia Americii şi probabil şi punctul ei forte. Ce conta era că „avea tot caracterul şi energia şi priceperea dictatorilor şi era de partea noastră”[83].

F.D.R. nu era chiar un izolaţionist. Ca văr de-al cincilea şi în acelaşi timp soţ al nepoatei lui Theodore Roosevelt, adjunct al secretarului Forţelor Navale în timpul mandatului lui Wilson şi candidat în 1920 al Partidului Democrat la funcţia de vicepreşedinte cu o platformă favorabilă Ligii Naţiunilor, ar fi fost improbabil. Totuşi, după ce a devenit preşedinte, în 1933, acest Roosevelt a insistat într-adevăr ca America să fie pusă pe primul plan. Cu băncile prăbuşindu-se, o pătrime din forţa de muncă neangajată şi încrederea în sine puternic afectată, redresarea avea întâietate faţă de orice altceva. În ciuda instituirii de către Hitler a autoritarismului în Germania – şi a cuceririi Manciuriei de către Japonia cu doi ani înainte şi a ocupării Ethiopiei de către Italia peste doi ani –, Statele Unite au continuat, de-a lungul primului mandat al lui F.D.R., să aibă chiar *mai multe* reţineri în a-şi asuma responsabilităţi internaţionale decât avuseseră în timpul lui Hoover[84].

Exceptând faptul că în noiembrie 1933 Roosevelt a acordat recunoaştere diplomatică celei ce era, de mai mult de un deceniu, Uniunea Republicilor Socialiste Sovietice.

Nerecunoaşterea, a arătat el, nu reuşise să-i răstoarne ori să-i izoleze pe bolşevici. Investiţiile şi exporturile americane înfloriseră în timpul lor, iar Stalin promisese să limiteze activităţile – în general ineficiente oricum – ale minusculului Partid Comunist din SUA. Asta a fost tot ceea ce a declarat public noul preşedinte, dar mai avea un obiectiv mai tacit: normalizarea relaţiilor cu Uniunea Sovietică putea să permită într-o zi un acord cu aceasta împotriva agresiunilor Germaniei naziste şi ale Japoniei imperiale[85].

Puritatea ideologică era mai puţin importantă pentru F.D.R. decât geografia, echilibrele de putere şi cerinţele marinelor militare: lucrase pentru Wilson, dar modelul său fusese mereu T.R. Ambii Roosevelt îl citiseră pe Mahan, iar celui mai tânăr îi făcea plăcere să inspecteze – cât de des putea – Canalul Panamá[86]. Prin intermediul unor contacte britanice din timpul războiului, trebuie să fi asimilat substanţa – dacă nu şi originea – avertismentelor lui Mackinder şi Crowe cu privire la consolidările continentale eurasiatice. Una dintre primele acţiuni ale lui F.D.R. ca preşedinte a fost să îmbunătăţească marina militară a Statelor Unite – dar ca proiect pentru crearea de locuri de muncă, a considerat el că e prudent să declare[87]. Căci Roosevelt se îndoia şi de disponibilitatea ţării sale de a-şi lua din nou angajamente peste ocean. Ştia că aceasta fusese moştenirea neintenţionată a lui Wilson: un exces de *incapacitate* a americanilor din cauza căruia democraţiile europene slăbite aveau să fie, în viitorul apropiat, pe cont propriu.

Dacă, aşa cum părea probabil, Germania şi Japonia se reînarmau – amândouă au părăsit Liga Naţiunilor în 1933[88] –, atunci puteau să fie în poziţia de a domina curând cea mai mare parte a Europei şi mare parte din China şi chiar de a contesta supremaţia navală a americanilor în emisfera vestică[89]. Fiindcă Uniunea Sovietică, asemenea vechiului Imperiu Rus, nu dispunea de acces facil la oceane, posibilitatea ca aceasta să controleze Eurasia i se părea mai puţin alarmantă lui Roosevelt: chiar aprobase o propunere a lui Stalin în 1936 –

subminată până la urmă de marina militară a Statelor Unite – de a construi un vas de război sovietic într-un şantier naval american[90]. Un aliat autoritar plasat masiv între nemţii şi japonezii avizi de resurse putea să nu fie aşadar un lucru rău. Dacă interveneau în exterior, Armata Roşie putea să-i slăbească din spate. Dacă interveneau în interior, le-ar fi epuizat, precum Kutuzov. În oricare din cazuri, democraţiile de pe ambele maluri ale Atlanticului ar fi avut de câştigat.

Roosevelt nu a explicat niciodată acest lucru: îşi masca intenţiile cu mai multă pricepere chiar şi decât Lincoln. Dar, dacă acel preşedinte, a cărui experienţă militară anterioară se limitase la războiul lui Şoim Negru din 1832, putea să-şi întreacă generalii de la West Point în stabilirea strategiei în Războiul Civil[91], atunci nu e neplauzibil să considerăm că F.D.R., care fusese în mare parte la conducerea marinei militare americane în timpul Marelui Război[92], avea abilităţi comparabile. Sunt sigur că şi Lenin ar fi făcut la fel. Căci ar fi recunoscut, imediat ce ar fi văzut-o, o exploatare a „contradicţiilor şi antagonismelor” *în rândul tiranilor*. Dictatorii, în mod cert, ar fi fost în continuare „avangarda”. Dar Roosevelt a înţeles cât de rare şi de temporare aveau să fie înţelegerile lor.

X

El nu conducea o dictatură, aşa că nu putea să-şi forţeze ţara să se potrivească la ideologia sa, cum făcuse Stalin şi cum făcea Hitler: având în vedere cât de puţin ştiau economiştii lui F.D.R. despre cauzele Marii Crize, nu ar fi convenit asupra unui plan cincinal dacă le-ar fi cerut unul[93]. Aşa că a improvizat, înaintând când era posibil, dându-se înapoi când era necesar, părând mereu să facă ceva, nelăsându-se niciodată pradă

disperării şi amintindu-şi în toate ce a uitat Wilson – că nimic nu reuşeşte fără sprijin masiv şi *continuu din partea cetăţenilor*. „E îngrozitor”, a recunoscut Roosevelt odată, „să te uiţi peste umăr când încerci să conduci – şi să nu găseşti pe nimeni acolo”[94].

Prudenţa lui s-a regăsit şi în politica externă. În pofida îngrijorărilor legate de Germania şi Japonia, F.D.R. nu a încercat să zădărnicească eforturile Congresului de a elabora legi privind neutralitatea pe care Wilson doar o proclamase: ştia că ar pierde bătălia. Într-o zi se pronunţa în mod hotărât despre nevoia de a-i „pune în carantină” pe agresori, dar în următoarea retracta ceea ce tocmai spusese. Din cauza flexibilităţii sale şi-a pierdut credibilitatea la Londra şi Paris, limitându-i posibilitatea de opoziţie faţă de concilierea lui Hitler de către englezi şi francezi. Iar în 1937, l-a trimis pe Joseph E. Davies, soţul-trofeu al moştenitoarei unei averi făcute din produse pentru mic dejun care contribuise la campania sa, la Moscova ca al doilea ambasador al său, provocând o cvasirevoltă printre oficialii serviciilor externe care în timpul primului, William C. Bullitt, începuseră să adune meticulos documente despre epurările din ce în ce mai arbitrare ale presupuşilor duşmani din interior ai lui Stalin[95].

Era deci Roosevelt un împăciuitorist? Cu siguranţă se considera slab: nu putea să fie mai puternic decât ţara, iar puterea acesteia părea că nu se extinde dincolo de ingeniozitatea sa. Capacităţile puteau, la un moment dat, să se alinieze cu interesele: acest lucru nu se putea întâmpla totuşi până când americanii nu percepeau iar pericolele, până nu îşi revitalizau economia şi nu îşi recâştigau încrederea în sine. Între timp, el avea să poziţioneze geopolitica cât de bine putea. De aceea îl desemnase pe Davies.

Nu era vorba că Roosevelt nu avea încredere în experţi, ci mai degrabă se plângea că au orizonturi limitate. Îl irita că agenţii săi – diplomaţii şi ataşaţii militari de la ambasada din Moscova, oficialii de la Washington care le citeau rapoartele, chiar şi iubita lui marină militară – aproape că îl considerau pe Stalin mai rău decât Hitler: nu reuşeau să vadă posibilităţile

mai mari pe care le implica o viziune mai largă. Dacă autocraţia sovietică avea să ajute democraţia americană să reducă riscurile pentru amândouă, atunci Roosevelt avea nevoie de negociatori ca Davies, cu mai multă lărgime a orizontului decât profunzime, nu de specialişti care ştiau prea multe ca să încheie acorduri[96].

Nici măcar Davies nu putea totuşi să-l deturneze pe Stalin de la traiectoria *lui* geopolitică. Fiindcă nu îi conveneau ofertele niciuneia dintre democraţii, a încheiat o înţelegere cu Hitler pe 23 august 1939, provocând ceea ce a devenit imediat al Doilea Război Mondial. Pactul de „neagresiune" încheiat de nazişti şi sovietici nu l-a surprins pe Roosevelt: Davies se aşteptase la aşa ceva, înainte să părăsească Moscova, iar ambasada, după plecarea sa, îi urmărise apropierea prin intermediul unui spion bine plasat[97]. Acum era totuşi greu să nu socoteşti Uniunea Sovietică, a recunoscut preşedintele la începutul anului 1940, „o dictatură absolută, ca orice altă dictatură din lume"[98].

Iar în primăvara acelui an, când Blitzkriegul lui Hitler a reuşit în trei luni ceea ce nu reuşiseră armatele kaizerului în patru ani – să cucerească Danemarca, Norvegia, Olanda, Belgia şi Franţa –, părea că începuse cel mai negru coşmar Mackinder-Crowe: o singură „pacoste" controla un supercontinent. Hitler şi Stalin domneau acum „din Manciuria până la Rin", l-a avertizat un consilier foarte tulburat pe F.D.R., „cam cum domnise cândva Ginghis-Han şi nu exista nimic care să oprească forţele ruso-germane combinate nicăieri, excepţie făcând Munţii Himalaya"[99].

Roosevelt a rămas totuşi calm. Ştia că Stalin îl consideră de multă vreme pe Hitler un capitalist-imperialist şi că Hitler îl socoteşte de mult pe Stalin un agent al conspiraţiei globale evreieşti. Succesele militare ale Germaniei în Vest, bănuia F.D.R., îl surprinseseră pe dictatorul sovietic, care îşi putea imagina cu uşurinţă care ar putea fi următoarea direcţie. Aşadar, respectul tiranilor unul pentru celălalt nu putea fi profund şi nu avea să fie durabil: mai devreme sau mai târziu aveau să se devoreze unul pe celălalt. Aşa că Roosevelt a lăsat o

uşă deschisă pentru Stalin oricând ar fi fost acesta gata să-i păşească pragul[100]. Cam cum făcuse Salisbury, cu patru decenii în urmă, pentru americani.

XI

Anticiparea lui Roosevelt că va avea un aliat autocratic explică, cred, motivul pentru care încrederea lui în sine a crescut în timp ce democraţiile europene se prăbuşeau una după alta în primăvara anului 1940. Promisese, când a izbucnit războiul, că *va încerca* să nu implice Statele Unite, dar nu ceruse neutralitatea lui Wilson de facto, imparţialitate în gândire şi domolire a sentimentelor. Stabilise deja contacte militare secrete cu britanicii şi cu francezii, până la căderea acestora. Începuse un program de reînarmare ce părea că în sfârşit creează locuri de muncă. I-a lăsat pe democraţi să-l „înroleze” în acea vară – şarada era evidentă, dar nu conta – pentru un al treilea mandat, ceva fără precedent. A salutat nominalizarea de către republicani a obscurului internaţionalist Wendell Willkie, împotriva căruia a dus însă o campanie viguroasă în toamnă. Iar în ajunul celei de-a treia inaugurări a sa, în ianuarie 1941, Roosevelt şi-a primit la Casa Albă rivalul învins, pe care îl trimitea la Londra într-o misiune specială.

Acolo a scris de mână şi, pare-se, din memorie acest pasaj din poezia lui Henry Wadsworth Longfellow din 1849 „The Building of the Ship”[*2]:

> Vânt bun, corabie naţiune!
> Vânt bun, puternică şi mare uniune!
> Toată omenirea, cu al ei destin,
> Cu temerile şi speranţele pentru anii ce vin,
> aşteaptă ţinându-şi răsuflarea soarta ta!

Era un „dar minunat”, a spus Lincoln când a citit aceste versuri la începutul Războiului Civil, „să fii capabil să emoţionezi

oamenii aşa”[101]. A fost şi darul lui F.D.R., prin intermediul lui Willkie, pentru Winston Churchill[102].

Care devenise şef al guvernului cu opt luni mai devreme, când Franţa era pe punctul de a cădea, Marea Britanie pe punctul de a fi bombardată şi limba engleză pe punctul de a fi îmbogăţită la scară shakespeariană prin tehnologia recent perfecţionată a radioului pe unde scurte. „Ce răspuns să-i dau în numele vostru”, şi-a întrebat Churchill ţara după ce a citit poemul, ascultat şi de americani, „acestui mare om, ales de trei ori lider al unei naţiuni de 130 de milioane de oameni?”. Iar apoi, într-un crescendo lent, mârâit, care dădea fiori: „*Daţi-ne uneltele şi noi vom duce treaba la capăt!*”[103].

Cea mai importantă unealtă, erau de acord el şi Roosevelt, avea să fie Legea de împrumut şi închiriere, pe care Congresul a adoptat-o în martie 1941. Legea dispunea autorizarea asistenţei militare pentru *orice* ţară a cărei apărare era socotită de preşedinte vitală pentru apărarea Statelor Unite. Marea Britanie avea să fie principalul beneficiar, dar F.D.R. a insistat să nu fie specificaţi beneficiarii. Unii critici s-au plâns că astfel s-ar putea permite acordarea unui ajutor chiar şi Uniunii Sovietice: părea totuşi atât de improbabil, încât obiecţia nici a fost luată în seamă. Dar Roosevelt avea deja informaţii – de data aceasta prin ambasada americană de la Berlin – că Hitler va invada URSS în primăvară. După ce s-a consultat cu Churchill, F.D.R. a cerut să fie alertat ambasadorul lui Stalin la Washington, dar, dacă el sau stăpânul său a fost recunoscător, n-a arătat-o. În schimb, Stalin însuşi, făcându-şi încă iluzii, a mai semnat un pact de neagresiune, de această dată cu Japonia.

Şi aşa, cu costuri uriaşe şi complet inutil, s-a lăsat surprins când Germania a atacat Uniunea Sovietică, pe 22 iunie 1941. Roosevelt şi Churchill, deloc surprinşi, au început să se gândească la cea mai impură mişcare ideologică: un pact cu diavolul – poate amintindu-şi cum au ajuns probabil Wilson şi Lloyd George să regrete că au abandonat un demon mai mărunt, pe Nicolae al II-lea, după martie 1917. Iniţial imobilizat de şoc, Stalin şi-a revenit suficient încât să ceară ceea ce ideologia sa îi spunea că i se cuvine: ajutor de la diavolii *săi*,

democraţiile capitaliste, ca şi cum Pactul Ribbentrop-Molotov nu ar fi existat niciodată.

Ignorând şi alte presentimente diplomatice şi militare, Roosevelt a trimis doi negociatori la Moscova: pe Harry Hopkins, care devenise un colonel House al său, şi pe W. Averell Harriman, magnatul căilor ferate care administrase concesiunile de mangan din Caucaz în anii 1920. Între timp, Davies, la cererea preşedintelui, a dat rapid la tipar *Misiune la Moscova*, o relatare îndulcită, dar foarte citită despre mandatul său de ambasador din 1937-1938. După ce s-a asigurat, din această sursă şi din altele, că Stalin nu era pe punctul de a se preda, pe 7 noiembrie 1941 – la fix 24 de ani *după* lovitura de stat a bolşevicilor şi cu fix o lună *înainte* de atacul japonezilor asupra bazei din Pearl Harbor –, Roosevelt a proclamat securitatea Uniunii Republicilor Socialiste Sovietice vitală pentru cea a Statelor Unite. Se întâmplaseră deja destule, aşa încât mai nimeni nu a observat[104].

XII

„Deci am câştigat până la urmă!”, şi-a amintit Churchill că s-a bucurat când a primit veştile din Hawaii. „Statele Unite erau în război, până la gât şi până la moarte.” „Proştii” îi crezuseră pe americanii prea blegi, prea vorbăreţi, prea paralizaţi de politica lor ca să fie ceva mai mult decât „o ceaţă vagă la orizont şi pentru prieten, şi pentru duşman”.

> Dar eu studiasem Războiul Civil american, în care s-a luptat până la ultimul inch disperat. În vinele mele curgea sânge american. M-am gândit la o remarcă pe care mi-o făcuse Edward Grey, în urmă cu mai mult de 30 de ani în urmă – că Statele Unite sunt ca „un uriaş cazan sub presiune. Odată ce s-a aprins focul sub el, forţa pe care poate s-o genereze nu are limite”.

Şi astfel, „răpus de atâta emoţie şi senzaţie, m-am dus la culcare şi am dormit somnul celor salvaţi şi recunoscători”[105].

Churchill avea prea mult tact ca să menţioneze că focul aprins, pe vremea lui Grey, după câştigarea unui război, se stinsese pe neaşteptate. Reaprinderea a necesitat un sfert de secol, o criză mai periculoasă decât cea din 1917 şi o coordonare mai atentă a mijloacelor cu scopurile decât îi reuşise lui Wilson. Aşa că Roosevelt nu s-a grăbit. Churchill nu a putut decât să aştepte – oricât de magnific – 27 dintre cele 68 de luni în care Marea Britanie a fost în război.

Roosevelt aştepta trei lucruri: mai întâi, o reînarmare a Americii care să restabilească prosperitatea, să permită sprijin selectiv anumitor aliaţi aleşi şi să nu-şi piardă încă speranţa – fără să promită niciodată – că nu va intra în război. În al doilea rând, asigurarea că Uniunea Sovietică va supravieţui, servind astfel drept aliat continental între ameninţările mai mari reprezentate de periferii mai mici, Germania şi Japonia: lăsată, din cauza alegerilor proaste ale lui Stalin, fără absolut nicio opţiune, autocraţia sa avea să poarte cea mai mare parte din luptele necesare pentru salvarea democraţiilor americană şi britanică. În ultimul rând, F.D.R. voia un Fort Sumter al său, ascendentul moral al faptului de a fi fost atacat, care să reducă la tăcere instantaneu cererile interne de a păstra pacea. În cele din urmă s-a ales cu două: atacul japonezilor de la Pearl Harbor şi declaraţia de război a lui Hitler patru zile mai târziu.

În următorii patru ani, Roosevelt a fost cel care, mai mult decât oricine altcineva, a salvat democraţia şi capitalismul – nu peste tot şi nu în toate privinţele, dar suficient cât să le stabilizeze pe amândouă astfel încât paşii înapoi pe care îi făcuseră în prima jumătate a secolului XX să poată fi recuperaţi în a doua jumătate. A adus două mari războaie purtate în părţi opuse ale globului la victorii aproape simultane cu un preţ în vieţi sacrificate de americani de mai puţin de *2%* din totalul tuturor participanţilor la aceste războaie[106]. Ţara sa a ieşit din aceste războaie cu jumătate din capacitatea de producţie a lumii, două treimi din rezervele de aur ale acesteia, trei pătrimi din capitalul investit, cea mai mare flotă militară şi cea mai mare forţă aeriană şi cu primele bombe atomice din lume[107]. Cu siguranţă, au fost pacte cu diavolul în toate acestea:

strategiile, ca şi politica, nu sunt niciodată pure. Dar, cum au arătat istoricii Hal Brands şi Patrick Porter, „dacă nici aceasta nu a fost o mare strategie de succes”, atunci „niciuna nu ar fi”[108].

XIII

Franklin D. Roosevelt, scria Isaiah Berlin la zece ani după moartea preşedintelui, fusese „un bărbat chipeş, fermecător, vesel, foarte inteligent, foarte plăcut, foarte îndrăzneţ”, acuzat, de criticii săi, de multe slăbiciuni. A fost, pretindeau aceştia, „ignorant, lipsit de scrupule, iresponsabil” şi „îşi trădase clasa”. Înconjurat de „aventurieri, oportunişti vicleni [şi] complotişti”, fusese „nemilos în jocul cu [...] vieţile şi carierele”. A făcut „promisiuni contradictorii, cu cinism şi neobrăzare”. Şi-a folosit „uriaşul şarm irezistibil care prindea la public” ca să-şi compenseze iresponsabilitatea. „S-au spus toate acestea şi unele poate că erau într-adevăr juste.” Dar Roosevelt avea „calităţi compensatorii de o natură rară şi inspiratoare”.

> Era generos şi avea orizonturi politice largi şi forţă imaginativă, înţelegea vremurile în care trăia şi direcţia noilor mari forţe care acţionau în secolul XX – tehnologice, rasiale, imperialiste şi antiimperialiste; era în favoarea vieţii şi a mişcării, a promovării celei mai generoase împliniri posibile a celui mai mare număr posibil de dorinţe ale oamenilor, şi nu în favoarea prudenţei, a reducerii cheltuielilor şi a nemişcării. Mai presus de toate, era absolut neînfricat.

Ca rezultat – şi ieşit din comun pentru liderii ţării sale sau ai oricărei alte ţări – părea să nu aibă „nicio teamă de viitor”.

Când a fost primit în triumf la Paris, Londra şi Roma, Wilson transmisese ceva asemănător, doar că mai pe scurt: „A dispărut repede şi a lăsat un sentiment teribil de deziluzie”. El fusese genul de conducător care, mânat de „un vis măreţ, coerent, [...] nu înţelege nici oamenii, nici evenimentele”, fiind astfel capabil „să ignore o bună parte din ce se întâmplă în afara sa”. Cei slabi şi cei ezitanţi pot să găsească „alinare, pace şi forţă” urmând o

asemenea persoană, „pentru care toate lucrurile sunt clare, al cărei univers e alcătuit în întregime din culori primare, cel mai mult din negru şi alb, şi care îşi urmăreşte scopul fără să se uite nici în dreapta, nici în stânga”. Dar, în această categorie, sunt şi „nelegiuiţi îngrozitori, precum Hitler”.

Roosevelt, într-un contrast izbitor, era unul dintre acei politicieni înzestraţi cu „antene cât se poate de delicate, care le transmit [...] contururile în perpetuă schimbare ale evenimentelor, sentimentelor şi activităţilor umane”. Înzestraţi cu capacitatea de „a capta impresii infime”, ei absorb şi găsesc finalitate – ca şi artiştii – dintr-o mulţime de „detalii mai puţin importante, evanescente, eluzive”.

> Oamenii de stat de acest gen ştiu ce să facă şi când s-o facă, pentru a-şi atinge scopurile, care ele însele nu se nasc de obicei în vreo lume personală a gândurilor lăuntrice sau a sentimentelor introvertite, ci sunt cristalizarea, ridicarea la o mare intensitate şi claritate a ceea ce un număr mare dintre concetăţenii lor gândesc şi simt în mod vag, nearticulat, dar persistent.

Ceea ce le permite unor astfel de lideri să le transmită apoi acestor cetăţeni „sentimentul că le înţeleg nevoile lăuntrice, că le răspund celor mai adânci impulsuri, mai presus de toate că doar ei sunt capabili să organizeze lumea în direcţii spre care ei înşişi bâjbâie instinctiv”. În acest fel, conchidea Berlin, Roosevelt i-a făcut pe americani „mai mândri că sunt americani decât fuseseră vreodată. Le-a crescut statutul în propriii ochii – [şi] imens în ochii restului lumii”.

Căci a arătat „că puterea şi ordinea nu sunt [...] o cămaşă de forţă doctrinară, [...] că e posibil să împaci libertatea individuală – o textură uşoară a societăţii – cu un minimum indispensabil de organizare şi autoritate”. În coexistenţa acestor contrarii rezidă „ceea ce cel mai mare predecesor al lui Roosevelt a numit odată «ultima şi cea mai mare speranţă a lumii»”[109].

XIV

Data e 26 mai 1940. Locul e chiar în afara localităţii Trinidad, din Colorado, pe vechiul traseu Santa Fe Trail. E ora amurgului, iar soarele apune după munţi. O maşină a tras pe dreapta, iar în ea sunt doi bărbaţi, reglând un radio. Unul are 39 de ani, celălalt 22 şi străbat America[110]. Se apropie câţiva localnici, întrebând dacă pot să asculte şi ei: pentru bărbaţii din maşină ei sunt „mexicani” – chiar dacă strămoşii lor poate deţinuseră cândva tot ce se vedea cu ochii. Îşi aprind toţi câte o ţigară în timp ce vocea familiară se face auzită printre paraziţi: „Dragi prieteni…”.

Bărbaţii sunt Bernard DeVoto, un lector de engleză de la Harvard care prosperase din contrabanda cu alcool, eşuase ca romancier şi avea să dea curând lovitura ca istoric, şi asistentul şi şoferul său, Arthur Schlesinger Jr. Crescut în Utah, DeVoto se familiariza din nou cu Vestul american înainte să-şi termine epica *The Year of Decision: 1846*, care va apărea în 1943. Dar în această seară ei, ca şi „mexicanii”, au multe alte griji.

Căci Franţa este pe punctul de a ceda, Anglia poate să fie următoarea şi, cum le scrie Schlesinger părinţilor săi câteva zile mai târziu, „genul de lume în care mă pregăteam să trăiesc nu mai există”. Pentru DeVoto, care luptase în Franţa în Marele Război, nu era nimic nou: „Noi eram generaţia războiului şi apoi cineva ne-a numit generaţia pierdută şi apoi am fost generaţia crizei şi acum regresăm la prima noastră condiţie”. Amândoi au citit şi au discutat un articol din numărul din iunie al *Harper’s Magazine* – unde DeVoto semnează o rubrică – intitulat „Enter Atomic Power”[*3] [111]. Nu menţionează nicio aplicaţie militară, dar bărbaţii din maşină nu pot să nu se întrebe „dacă un pic din ea […] n-ar putea fi folosită să pună în mişcare un tanc”.

Şi totuşi, ţara i-a liniştit pe măsură ce au traversat-o. Erau mai bine de 3.000 de kilometri de case robuste, peluze bine întreţinute şi flori viu colorate – „o pavăză […] împotriva eroziunii vremurilor; fiecare un loc în care rădăcinile coboară

adânc şi dau stabilitate solului”. Şcolile arată mai bine ca oricând. Oamenii, „obişnuiţi cu pacea”, sunt mereu buni. Şi niciodată, jură DeVoto, „n-am să mai vorbesc dispreţuitor despre radio”. Căci deodată, „din reclame la cereale şi loţiuni de bărbierit, obţii un instrument al democraţiei”. Nimeni nu va mai putea spune de data asta „că americanii nu ştiau în ce intraseră sau de ce”.

Mesajul lui Roosevelt nu e unul dintre cele mai bune ale sale. Sunt prea multe statistici despre reînarmarea realizată până acum, ce vor fi eclipsate exponenţial în curând de ceea ce va realiza ţara când va intra în război. Totuşi, ce vrea preşedintele cel mai mult să ştie americanii e că siguranţa lor nu se mai poate baza doar pe distanţele oceanice. Noile tehnologii ale „navelor” – de tipul celor care se deplasează şi pe sub apă, şi deasupra ei, şi la suprafaţă – au făcut izolarea imposibilă. Dar din interiorul graniţelor sale ţara va face tot ce e necesar pentru a rămâne în siguranţă.

> Timp de mai bine de trei secole, noi, americanii, am construit pe acest continent o societate liberă, o societate în care promisiunea spiritului uman poate să-şi găsească împlinirea. [...] Am construit bine112.

Când termină, maşina e plină de fum de ţigară şi, pentru un scurt moment, de linişte, după care unul dintre „mexicani” spune: „Mă gândesc că poate America declară război curând de-acum”. „Mă gândesc că poate da”, admite DeVoto. Apoi „ne-am făcut cu mâna şi am plecat mai departe spre Trinidad”.

*1 Pivotul geografic al istoriei (n.tr.).
*2 „Construirea unui vas” (n.tr.).
*3 „Intră în scenă energia atomică” (n.tr.).

Capitolul 10
Isaiah

„Urăsc discontinuităţile de orice fel”, îi scria Isaiah Berlin prietenului său, romancierul şi poetul Stephen Spender, în 1936. „Cu alte cuvinte, eu mă pornesc greu şi urăsc să fiu smuls din rădăcini [...], în consecinţă apăr cu ardoare toate societăţile mici, disciplinele fixe etc., ceea ce pur şi simplu justifică dragostea mea pentru pântec (un pântec cu vedere, un pântec numai al său etc.).”[1] Trei ani mai târziu, când a izbucnit războiul, Oxfordul lui Berlin a devenit claustrofobic chiar şi pentru el. Inapt pentru serviciu militar din cauza unui braţ rănit la naştere, exclus din serviciile secrete din cauza originilor sale letone şi ruse, a recunoscut după căderea Franţei că „lumea privată s-a fisurat în multe locuri. Mi-ar plăcea foarte mult să ajut marele proces istoric în vreun fel”[2].

Această scrisoare a ajuns la Marion Frankfurter, soţia lui Felix, fostul profesor de drept la Harvard şi sfătuitor apropiat al lui Franklin D. Roosevelt, care îl numise recent la Curtea Supremă: Berlin îi cunoştea pe soţii Frankfurter din anul petrecut împreună la Oxford[3]. Dar înrădăcinarea sa habituală – poate şi situaţia financiară – îl împiedicaseră deocamdată să vadă America. În vara anului 1940, când a ajuns în cele din urmă acolo, la vârsta de 32 de ani, a avut parte, precum Columb, de o călătorie periculoasă şi de o debarcare estimată greşit.

O altă cunoştinţă a sa, Guy Burgess de la Ministerul de Externe, pretindea că îi găsise lui Berlin un loc de muncă la

ambasada britanică de la Moscova. Vorbind fluent rusa, disperat să fie de ajutor, profitase de ocazie, iar până la jumătatea lunii iulie amândoi erau pe un vas, făcând slalom peste Atlantic ca să evite submarinele, cu destinaţia Québec: după o scurtă oprire în New York, plănuiseră să meargă mai departe via Japonia şi Siberia. Dar Burgess, cunoscut pe atunci drept un beţiv pe care nu te puteai baza şi dat în vileag mai târziu drept spion sovietic[4], nu obţinuse un acord pentru postul lui Berlin de la sir Stafford Cripps, ambasadorul britanic în URSS. Când i s-a spus că sunt pe drum, a refuzat să-i primească. Superiorii lui Burgess i-au ordonat să se întoarcă la Londra, lăsându-l pe Berlin, „care nu e în slujba guvernului Maiestăţii Sale", de izbelişte în America, liber să facă „ce crede el că e mai bine"[5].

„Evident, trebuie să-mi creez propriul loc de muncă", i-a scris el unui prieten. „Nici nu pot să-ţi spun cât de nepriceput probabil că sunt la asta."[6] Aşa că a început să-şi facă relaţii, la care se pricepea foarte bine. A început cu soţii Frankfurter, unde a convins un oaspete al acestora, pe teologul Reinhold Niebuhr, să-i scrie lui Cripps şi să-l roage să se răzgândească. Berlin şi-a făcut apoi rost de cazare la Washington prin intermediul unor prieteni de la Oxford, iar curând a reuşit să-şi aranjeze un prânz cu ambasadorul sovietic: de ce, a întrebat-o el pe gazda sa, anexase Stalin recent Letonia? „New Deal" pentru ţările baltice, a mormăit demnitarul respectiv, în timp ce îi dădea lui Berlin viza pentru care venise[7]. De care s-a dovedit că nu avea nevoie deoarece Cripps a rămas neînduplecat – şi pentru că o slujbă pe care Berlin nu o căutase l-a găsit pe el.

„Nu-l întâlnisem niciodată, nici măcar [...] nu auzisem de Isaiah până atunci", a recunoscut mai târziu John Wheeler-Bennett din personalul ambasadei britanice. Dar, „cum stăteam pe terasă cu băuturile, am fost pe loc vrăjit de mintea lui strălucită". Deşi era în Statele Unite doar de câteva zile, Berlin dădea impresia că „cunoaşte ţara asta de o viaţă".

> Parcă nu se mai oprea niciodată din vorbit, deşi nu ne plictisea niciodată, deşi uneori era dificil să-l înţelegem. [...] Era plin de erudiţie şi strălucea, însă niciunul dintre noi, cei care îl ascultam, nu simţea că este copleşit sau lăsat pe dinafară. Una dintre cele mai nepreţuite calităţi ale lui Isaiah este că stârneşte geniul în alţii

[…], dându-le impresia că ei chiar sunt mai străluciţi şi mai spirituali decât s-ar crede ei înşişi.

Ştiind că, după Dunkerque, noul lor prim-ministru reînviase o profeţie veche – că, „atunci când va vrea Domnul, Lumea Nouă, cu toată puterea şi forţa ei”, va încerca „salvarea şi eliberarea celei Vechi”[8] –, Wheeler-Bennett şi colegii săi au pus la cale să-l ţină pe Berlin de partea cealaltă a oceanului: el era, pentru ei, un „răspuns la rugăciuni”[9].

Slujba lui, au decis ei, avea să fie să explice „lumea nouă” celei „vechi”. Până la Pearl Harbor, Berlin pregătea „rezumate politice săptămânale”, fiecare lung de sute de cuvinte, axându-se pe, dar nu limitându-se la ceea ce se întâmpla la Washington. Trimise la Londra şi, când era necesar, telegrafiate, aceste rapoarte confidenţiale umpleau golul dintre comunicările strict secrete şi ştirile publice[10]. Acestea ofereau un context absolut necesar, punând în valoare totodată abilităţile sociale ale lui Berlin. Căci acum putea, cu conştiinţa împăcată şi ca o contribuţie a sa la victorie, să meargă la câte petreceri voia.

I

„Trebuie […] să ne bazăm mereu pe presupunerea că americanii ne sunt străini nouă şi noi lor”, scria Berlin în unul dintre primele sale rapoarte, la începutul anului 1942. În vreme ce Marea Britanie îşi suspendase activitatea politică – nu a organizat alegeri generale între 1935 şi 1945 –, Statele Unite „într-o măsură considerabilă au continuat ca înainte”. Roosevelt încă numea mai mulţi oameni în posturi similare. Congresul se ocupa, ca întotdeauna, cu târguirea favorurilor. Problemele locale şi loialităţile din cadrul mecanismului influenţau alegerile cel puţin la fel de mult ca lumea exterioară: nici chiar după Pearl Harbor nu era o ruşine să fi fost izolaţionist, pentru

că „jumătate [dintre votanţi] făcuseră la fel sau mai rău şi cealaltă jumătate nici nu auziseră de aşa ceva”[11].

Între timp, „efortul productiv al acestui continent încă îşi recapătă puterile şi prinde viteză şi efectele acestui lucru pot fi simţite în sentimentul propriei puteri pe care îl are poporul american”. Care admitea acum că „intrarea într-un război o fi fost ghinion, dar intrarea în două arată că e ceva greşit cu sistemul”. Cum putea fi reparat nu era totuşi clar încă. Aveau americanii să-i urmeze pe „reformatorii liberali crescuţi la ţară” precum vicepreşedintele lor, Henry A. Wallace, către un New Deal global fără limite de naţionalitate, rasă şi clasă? Sau aveau să îmbrăţişeze „imperialismul economic” al proprietarului de reviste Henry Luce, care proclamase deja că secolul acela e „american”? În orice caz, Roosevelt avea să conducă „cu abilităţi politice infinit mai mari, deşi cu forţă morală mai puţin convingătoare decât domnul Wilson”[12].

Nu în ultimul rând pentru că el, spre deosebire de Wilson, trebuia să se descurce cu Uniunea Sovietică. „O fi Stalin diavolul următoarei păci”, raporta Berlin, dar „Statele Unite au crezut că au o lingură destul de lungă ca să cineze cu el”. Bineînţeles, aveau să încerce să evite extremele: ca ruşii să „mănânce totul în calea lor în Europa şi să instituie comunismul pretutindeni” sau „să se oprească la frontierele lor şi să facă pace cu nemţii”. Dar niciuna din acestea şi nici nişte compromisuri între ele nu aveau să lase prea mult spaţiu „naţiunilor mici asupra cărora cererile Rusiei ar putea să se abată crunt”[13].

Preţul victoriei ar fi fost aşadar negarea dreptăţii, pentru că preţul dreptăţii ar fi putut fi negarea victoriei. Berlinul a confirmat aceasta prin bârfe care dădeau fiori:

> Am auzit din sursă sigură că ambasadorul grec ar fi spus că, la ultima întâlnire cu preşedintele, acesta i-ar fi zis că guvernul Statelor Unite nu va face mare caz în privinţa încorporării statelor baltice de către Rusia sovietică. [...] Ambasadorul grec a întrebat apoi de Polonia. Conform informatorului nostru, preşedintele a mimat exasperarea şi a spus că s-a săturat până-n gât de chestiunea poloneză şi că i-a spus-o pe şleau şi ambasadorului Poloniei şi l-a avertizat personal în legătură cu efectele continuării agitaţiei polonezilor.
>
> Sentimentul general, resimţit în presă şi în conversaţiile unor cadre de conducere tinere şi „ferme” de la Washington şi ale altora [...], e că Rusia face singurul lucru raţional pentru o mare putere continentală emergentă, că resursele Americii îi

permit să acţioneze la fel [şi] că pe o bază dură şi nesentimentală cele două ţări vor fi capabile să se înţeleagă după o partidă dură de poker fără intermedierea Marii Britanii sau a oricărei alte puteri „vechi” a cărei epocă e pe ducă. Nu neagă că [...] idealurile wilsoniene nu mai sunt valabile, dar, cum ruşii asta vor, poate că acesta e drumul inevitabil al lumii şi ar fi un lux prostesc să continuăm să dăm din cap dezaprobator înspre Rusia în numele unor idealuri pe care Statele Unite ştiu că nu îşi propun să le implementeze cu forţa.

Se spune că guvernatorul [Alf] Landon [candidatul republican învins la alegerile prezidenţiale din 1936] i-ar fi telefonat recent [secretarului Departamentului de Stat Cordell] Hull ca să întrebe de ce nu s-au obţinut garanţii pentru Polonia la Conferinţa de la Moscova [din octombrie 1943]. Se spune că Hull ar fi sugerat ca [Landon] să meargă el însuşi la Moscova şi să pledeze în favoarea cauzei polonezilor în faţa mareşalului Stalin în numele marelui Vest Mijlociu; Landon l-a întrebat pe Hull dacă el chiar crede că asta i-ar salva pe polonezi. Hull l-a implorat să nu cumva să uite să obţină un angajament specific din partea Partidului Republican că va merge la război imediat pentru integritatea Poloniei, dacă ruşii se dovedesc a fi încăpăţânaţi, şi să obţină o promisiune clară din partea armatei şi forţelor navale ale Statelor Unite că le va acorda asistenţă în această eventualitate. Se spune că Landon, care la început a luat în serios vorbele lui Hull, a fost foarte jignit de această ironie şi că acum stă bosumflat în Kansas[14].

Ca rapoartele sale să nu pară prea deprimante, Berlin făcea tot ce putea ca să le mai învioreze:

Un democrat care pleca de la cina dată în onoarea [zilei de naştere a] lui Washington a fost auzit remarcând că „de ziua lui Lincoln el [Roosevelt] s-a crezut Lincoln. Azi s-a crezut Washington. De Crăciun ce-o să mai spună?”.

Colonelul [Robert] McCormick [patronul izolaţionist al cotidianului *Chicago Tribune*] [...] intenţionează [să ceară] încorporarea [în] Statele Unite a Australiei, Noii Zeelande, Canadei, Scoţiei, Ţării Galilor etc. Această campanie ar trebui să fie foarte amuzantă deoarece suntem siguri că colonelul e cât se poate de serios.

Dorinţa înflăcărată [a lui Wallace] de a-şi asigura renominalizarea pentru vicepreşedinţie [în 1944] e unică în istoria Statelor Unite: acest spectacol ciudat e urmărit cu durere sau cu plăcere în funcţie de simpatiile observatorului.

Senatorul [Hiram] Johnson [din California] a fost susţinut indirect în termeni mai moderaţi de senatorul [Walter] George [din Georgia], care a vorbit în limba sa maternă georgiană.

Atitudinea lui [a lui Roosevelt] relaxată, adesea o metodă de a scăpa dintr-o poziţie incomodă, uneori pare să tensioneze prea tare seriozitatea susţinătorilor săi[15].

Cititorilor săi londonezi, cărora voioşia lui Berlin le aducea o pauză de respiro, fie ea şi temporară, de la realităţile sumbre ale salvării şi eliberării.

Recunoştinţa unui cititor a prilejuit cel mai celebru caz de confuzie a identităţii din tot războiul. Pe 9 februarie 1944, Winston Churchill l-a invitat pe autorul rezumatelor

săptămânale, „I. Berlin”, să ia prânzul în Downing Street nr. 10. Unde prim-ministrul s-a trezit, încurcat, faţă în faţă cu un oaspete de onoare la fel de nedumerit, compozitorul cântecului „White Christmas”. Povestea s-a răspândit, transformându-l pe Isaiah Berlin, cum spune biograful său Michael Ignatieff, „într-o celebritate minoră din greşeală”[16].

II

Rezumatele lui Berlin l-au catapultat din conversaţiile limitate de la Oxford către cele mult mai cuprinzătoare ale unei mari republici purtând un război total, ochiul său de vultur şi volubilitatea facilitându-i saltul. „Cine s-ar fi gândit”, le-a scris el părinţilor săi, că „voi deveni interesat cu pasiune de politica americană?”. Poate că America chiar *era* Oxfordul la scară uriaşă: în amândouă, instituţiile însemnau mai puţin decât relaţiile individuale, „al căror tipar [...], bineînţeles, m-a fascinat mereu”. Oricare ar fi fost explicaţia, Berlin avea să-şi amintească de anii săi la Washington ca de o „ultimă oază [...] după care tinereţea chiar se sfârşeşte şi începe viaţa obişnuită”[17].

A ajuns în cele din urmă la Moscova în septembrie 1945, după ce a obţinut, de această dată, aprobarea Ministerului de Externe pentru călătorie: acesta spera, le-a spus Berlin unor prieteni, la un raport oficial „lapidar” de la el, care să „orienteze politica britanică pentru totdeauna”[18]. Dar a descoperit că nu poate funcţiona acolo ca în Statele Unite. Poliţia secretă îl urmărea peste tot, inhibându-i mişcările, monitorizându-i conversaţiile, părând uneori că îi detectează chiar şi gândurile. Faptul că ştia rusa nu făcea decât să le amplifice suspiciunile[19].

Berlin era deci, pentru prima dată, mut. Înţelegea ce spun oamenii, dar nu îndrăznea să le vorbească de teamă să nu le

creeze probleme. Rudele au trebuit să-i spună în şoaptă ce înduraseră mai mult de un deceniu de epurări şi război. Poeţi, dramaturgi, artişti, cineaşti şi romancieri care ar fi trebuit să întruchipeze cultura rusă contemporană păreau să fi ieşit din burta balenei lui Iona: decoloraţi, epuizaţi, vii, dar goliţi de viaţă[20]. Bârfa, care nu mai era inocentă, devenise o armă mortală. Supravieţuirea în sine necesita scuze.

Tăcerile din Rusia lui Stalin – după cum era de aşteptat pentru cineva care tăcea atât de rar – l-au afectat pe Berlin cel puţin la fel de mult precum cacofoniile din America. Nici nu auzise de Anna Ahmatova când a intrat într-o librărie din Leningrad, într-o după-amiază de noiembrie, a luat un volum de poezii ale ei şi a întrebat degajat dacă mai trăieşte. Trăieşte, i s-a spus, şi locuieşte în apropiere: i-ar plăcea s-o cunoască? Bineînţeles că i-ar plăcea, aşa că s-a dat un telefon, ea l-a invitat în vizită şi au vorbit toată noaptea şi dimineaţa următoare[21]. Avea să-şi amintească de această experienţă ca fiind cea mai importantă din viaţa lui[22].

Cunoscută în Vest ca poetă prerevoluţionară, Annei Ahmatova nu i s-a mai permis să publice nimic substanţial din 1925. Primul ei soţ fusese executat pe vremea lui Lenin, al doilea şi fiul lor îşi petrecuseră ani întregi în gulag, iar ea supravieţuise asediului Leningradului doar fiindcă Stalin nu a vrut s-o lase să moară de foame. Întoarsă acum după evacuarea ordonată de el, trăia singură într-o cameră fără mobilier dintr-un imobil fără ascensor, neavând prea multe motive să se aştepte ca obscuritatea ei să ia vreodată sfârşit.

Berlin a găsit-o sfidătoare, arătând şi mişcându-se „ca o regină tragică”. A recunoscut că de la Primul Război Mondial nu mai întâlnise decât un singur străin. Berlin, mai tânăr cu 20 de ani, s-a grăbit să-i satisfacă curiozitatea fără să-i dezvăluie că nu îi citise poeziile. Fiecare îl vedea pe celălalt ca dintr-o lume inaccesibilă: el din Europa de care ea fusese ruptă; ea din Rusia pe care el trebuise s-o părăsească în copilărie. Ce a aflat el, îşi amintea peste ani, „a mers dincolo de orice mi-a descris cineva în cuvinte”[23]. Ea, printr-o poezie, l-a întipărit pentru viitor:

El nu va fi soţul meu iubit,

Dar ce realizăm noi, eu şi el,
Va răscoli secolul XX[24].

Machiavelli ar fi putut zice, despre acea noapte, că schiţau: căutau măcar formele unor lucruri pe care nu avuseseră timp să le cunoască. Clausewitz ar fi văzut *coups d'œil* – „ochi ai minţii" înţelegând foarte bine adevăruri care cer în mod obişnuit o reflecţie îndelungată. Dar numai Tolstoi ar fi putut să portretizeze o asemenea pivotare a vieţilor pe un singur punct: un iepure real, nu imaginar, la Tarutino.

Pentru Ahmatova, noaptea aceea a dus la încă un deceniu de izolare, prezenţa nevăzută în cameră fiind Stalin însuşi, ai cărui agenţi îl ţineau la curent. Lui Berlin, i-a răsturnat echivalenţa morală cu care privise înainte iminentul Război Rece: două mari puteri care făceau ceea ce făcuseră dintotdeauna marile puteri. America şi Rusia difereau, îşi dădea el seama acum, nu numai în ceea ce priveşte geografia, istoria, cultura şi capacităţile lor, ci şi, în mod critic, ecologiile necesare. Una prospera din cacofonie. Cealaltă cerea tăcere.

III

„Ce se întâmplă [în Uniunea Sovietică] e [...] nespus de sordid şi de detestabil", îi scria Berlin unui prieten în noiembrie 1946: „Umilirea lentă a poeţilor şi muzicienilor e mai teribilă într-un fel decât împuşcarea lor directă"[25]. Dar nu suferiseră mereu artiştii ruşi sub conducători tirani? Ba da, avea el să admită mai târziu, dar, încercând să suprime creativitatea, ţarii o concentraseră: Rusia a devenit, în timpul lor, un mediu favorabil ideilor, care „erau luate mai în serios şi jucau un rol mai important şi mai special [aici] decât oriunde altundeva"[26]. Bântuit de contrastul dintre istoria pe care o ştia şi prezentul pe care îl văzuse, Berlin şi-a propus să conecteze Rusia secolului al

XIX-lea „cu lumea modernă [şi] cu condiţia umană în general”[27].

Legătura ar consta în marxismul secolului XX, vlăstarul revoluţionarilor ruşi în aceeaşi măsură ca al lui Marx însuşi. Abordarea tradiţională a gândirii critice, luminate sau nu, cel puţin evaluase situaţii pe baza meritelor acestora mai degrabă decât prin prisma unor prejudecăţi „pentru care niciun fel de descoperiri factuale nu pot [...] să facă vreo diferenţă”. Dar marxiştii pretindeau „că ştiu dinainte dacă opiniile unui om sunt corecte [...] pur şi simplu aflându-i situaţia sau condiţia socială ori economică”. Presupuneau că „teoria [lor] este irefutabilă”[28]. Berlin şi-a lărgit curând argumentaţia pentru a include fascismul, „culmea şi decăderea [...] patriotismului mistic” care i-a înflăcărat pe naţionaliştii Europei în secolul al XIX-lea. Astfel cele *două* mari crize ale epocii sale – al Doilea Război Mondial şi Războiul Rece – erau rezultatele determinării „totalitare” de a înlătura contradicţii „prin alte mijloace decât gândirea şi argumentul”[29].

Raţionaliştii considerau de mult că contradicţiile poartă în sine germenii propriilor soluţionări. Conservatorii le găseau în trecerea timpului, care slăbeşte controverse vechi integrându-le în circumstanţe noi: Bismarck şi Salisbury întruchipau această tradiţie. Liberalii le căutau în structuri acceptabile pentru tabere opuse: cele „14 puncte” ale lui Wilson încercau acest lucru. Şi unii, şi alţii credeau – „prea evident ca să înţeleagă clar” – că problemele pot fi rezolvate prin „punerea conştientă în practică a unor adevăruri asupra cărora toţi oamenii îndeajuns de sănătoşi la cap să poată cădea de acord”[30].

Dar dacă timpul trecea prea încet? Dacă nu existau „adevăruri”? Dacă existau, dar era imposibil să fie cunoscute? Acestea erau subversiunile cu care radicalii ruşi ai secolului al XIX-lea au infectat secolul XX: „Dacă revoluţia o cerea”, atunci „totul – democraţie, libertate, drepturile individului – trebuia să-i fie sacrificat”. Marx, voia Berlin să creadă, fusese „prea european” ca să meargă atât de departe. Lenin nu avea astfel de scrupule:

> Masele erau prea stupide şi prea oarbe să li se permită să meargă în direcţia aleasă de ele. [...] Puteau fi salvate numai fiind comandate fără milă de conducători care dobândiseră capacitatea de a şti cum să-i organizeze pe sclavii eliberaţi într-un sistem planificat raţional.

De aici şi „enormităţile" care, cum spunea Berlin în prelegerea sa din 1953 despre Machiavelli, „îngheaţă sângele oamenilor obişnuiţi". Şi de unde venise această „capacitate"? De la ceva la care Marx *contribuise* întru totul: o teorie a istoriei ce le dădea adepţilor săi încrederea în sine de a nu se teme niciodată de viitor[31].

IV

Asta avea să spună totuşi Berlin, în 1955, şi despre Franklin D. Roosevelt – fără nici cea mai vagă sugestie că fostul preşedinte aruncase măcar o privire la capitolul despre „Materialism istoric şi dialectic" din lucrarea lui Stalin *Istoria Partidului Comunist al Uniunii Sovietice (bolşevici). Curs scurt*, publicată în 1938. F.D.R. nu era conservator bismarckian, liberal wilsonian, marxist-leninist sau nazist. *Era* însă extrem de sigur pe sine:

> Într-o lume deznădăjduită ce părea divizată între fanatici diabolici şi ucigător de eficienţi, mărşăluind spre distrugere, şi populaţii nedumerite puse pe fugă, martiri lipsiţi de entuziasm pentru o cauză pe care nu o puteau defini, el credea în capacitatea sa, câtă vreme era la comandă, de a stopa acest val teribil.

Aceasta îl făcea pe Roosevelt, pentru Berlin, „cel mai mare lider al democraţiei, cel mai mare apărător al progresului social în secolul XX"[32]. De unde venea deci încrederea *lui* în sine?

Sunt sigur că nu din vreo căutare a certitudinii în formele norilor trecători, ca Polonius. Dar nici din reconcilierea sau eradicarea contradicţiilor: F.D.R. era prea cinic şi totodată prea uman ca să încerce vreuna din aceste posibilităţi. Poate că era totuşi unul dintre acei conducători care „învăţaseră să trăiască", aşa cum a spus Berlin şi în stilul lui Machiavelli, cu

„alternative incompatibile în viaţa publică şi privată”[33]. „Eu sunt un jongler”, a recunoscut Roosevelt însuşi în 1942, şi „nu-mi las niciodată dreapta să ştie ce face stângă”[34].

Consilierilor prezidenţiali aşa ceva li se părea frustrant, chiar frivol, şi unii istorici au fost de acord[35]. Dar urmăriţi metafora mai îndeaproape: cum faci ca o mână să nu ştie ce face cealaltă fără să ai un cap să le comande pe amândouă? „E posibil să fiu cu totul inconsecvent”, a explicat F.D.R. în continuare, „*dacă asta va ajuta să câştigăm războiul*”[36]. Consecvenţa în marea strategie nu era deci atât o chestiune de logică, cât una de scară: ce nu avea deloc logică pentru subordonaţii săi putea să fie perfect logic pentru el. Căci el vedea mai bine decât oricine altcineva relaţii între toate elementele – fără să împărtăşească nimănui ce vede. În schimb radia un aplomb aparent lipsit de efort, în pofida faptului că a petrecut cea mai lungă preşedinţie din istoria Americii şi ultima treime din viaţa sa incapabil, fără ajutor, instruindu-şi până şi propriile picioare[37].

E sfârşitul după-amiezii de 8 martie 1933. O limuzină opreşte în faţa unei case din Georgetown. Preşedintele inaugurat recent al Statelor Unite e ajutat să iasă, aşezat în scaunul cu rotile şi ia liftul spre bibliotecă. Judecătorul de la Curtea Supremă recent pensionat Oliver Wendell Holmes Jr. e în dormitorul său, dormind după petrecerea de mai devreme, în cinstea celei de-a 92-a aniversări. Dar Felix Frankfurter – care nu l-a întâlnit încă pe Isaiah Berlin – a pregătit o surpriză. „Nu fi idiot, băiete”, se răsteşte Holmes la asistentul său, care l-a trezit: „Nu m-ar căuta el pe mine”. Dar preşedintele îl aşteaptă răbdător în bibliotecă. Aşa că veteranul de trei ori rănit în războiul lui Lincoln se adună ca să-l întâmpine pe ultimul succesor al Emancipatorului. Conversaţia care urmează e plăcut de nememorabilă. Nu însă şi ceea ce spune Holmes după plecarea lui Roosevelt: „Un intelect de mâna a doua. *Dar un temperament de primă mână!*”[38].

V

„Fiecare activitate complexă”, scrie Clausewitz, „necesită, dacă este să fie efectuată cu oarecare virtuozitate, aptitudini specifice ale intelectului şi simţirii. Când acestea ating un grad eminent şi se manifestă prin realizări extraordinare, spiritul dotat cu astfel de calităţi este desemnat geniu”[39]. Înţeleg prin aceasta ajustări permanente ale „intelectului” – care stabileşte cursurile – la „simţire” – care determină cum sunt urmate. Căci, aşa cum niciun fel de politică nu poate fi pură, nicio „mare strategie” nu rămâne neafectată de neprevăzut.

De ce nu vedem niciodată funambuli fără o prăjină lungă? Fiindcă acestea sunt stabilizatori, la fel de critici pentru a ajunge la destinaţie ca paşii făcuţi în acea direcţie. Şi totuşi, prăjinile se manevrează după simţire, nu cu mintea: dacă te concentrezi pe ele, rişti să cazi. Simţirea funcţionează la fel, cred, şi în strategie. Nu e o busolă – aceea e intelectul. Ci un giroscop: o ureche internă care completează „ochiul minţii” despre care vorbeşte Clausewitz. Ca prăjinile pe sârmă, simţirea face diferenţa dintre alunecări şi ajungerea în siguranţă la destinaţie.

Xerxes nu îşi putea îngrădi ambiţiile, în vreme ce Artabanus nu îşi putea învinge fricile: amândoi au cedat, în moduri diferite, intemperanţei. Pericle a trecut de la toleranţă la represiune într-un singur discurs, iar Atena a făcut curând la fel. Octavian a avansat învăţându-se să se stăpânească; Antoniu a decăzut pentru că a uitat să facă asta. Augustin şi Machiavelli au lăsat posterităţii mâna grea şi pe cea uşoară cu care Filip şi Elisabeta au modelat lumi noi diferite. Napoleon şi-a pierdut imperiul luând aspiraţiile drept capacităţi; Lincoln şi-a salvat ţara pentru că nu a făcut această confuzie. Wilson constructorul şi-a dezamăgit generaţia; Roosevelt jonglerul a depăşit aşteptările generaţiei sale. Ca să parafrazăm o poveste a lui Ronald Reagan despre un ponei[40], trebuie să fie un tipar pe aici pe undeva.

Poate că rezidă în sugestia lui Philip Tetlock că am supravieţuit *ca specie* pentru că *am combinat* obiceiurile animalelor lui Berlin: vulpile se adaptează mai uşor la schimbări rapide, dar aricii o duc bine în vremuri stabile[41]. Ceea ce extinde „inteligenţa de primă clasă” a lui Fitzgerald la menţinerea unor contrarii şi în comportament, nu doar în minte. Ceea ce ne duce înapoi la opinia lui Tetlock despre „buna judecată” ca „menţinere a echilibrului” ce necesită „regândirea unor ipoteze principale” şi totodată „păstrarea perspectivei noastre existente asupra lumii”[42]. Sau, în termeni mai simpli, dar la *toate* altitudinile, aplicarea simţului comun.

VI

Acest lucru presupune totuşi un *echivalent moral* al sârmei întinse de unde efectele căderii ar fi la fel de nefericite pe ambele părţi. Dar la începutul anilor 1950 Berlin ajunsese să considere politica o polaritate, cu concepte ale libertăţii *neechivalente* la ambele capete[43].

Una oferea libertate *faţă de* nevoia de a face alegeri lăsându-le în seama unei autorităţi superioare, fie ea un colectiv, un partid, un stat, o ideologie sau chiar o teorie. Cealaltă păstra libertatea *de* a face astfel de alegeri. Berlin a numit-o pe prima „libertate pozitivă”, dar nu ca un compliment: această libertate, dacă e dusă la extreme, conduce la tiranie – înlăturarea contradicţiilor prin amuţirea lor. A doua, „libertatea negativă”, cultivă contradicţii, chiar şi cacofonii: fără o busolă, poate totuşi să ducă la derivă, mărginire şi în cele din urmă la anarhie.

Libertatea pozitivă, în această carte, a fost reprezentată de nişte arici care încearcă să mâne nişte vulpi: Pericle la bătrâneţe, Iulius Cezar, Augustin, Filip al II-lea, George al III-lea, Napoleon, Wilson şi dictatorii secolului XX, toţi ştiind cu atâta certitudine cum funcţionează lumea, încât au preferat

aplatizarea topografiilor în locul funcţionării în limitele acestora. Acest lucru a aplatizat şi oamenii, permiţând numai marje de „libertăţi” începând de la – în cel mai bun caz – deziluzionare sau deposedare şi până la – în cel mai rău caz – sclavie sau exterminare.

Libertatea negativă a fost reprezentată de vulpi cu busolă: Pericle în tinereţe, Caesar Octavianus, Machiavelli, Elisabeta I, Părinţii fondatori, Lincoln, Salisbury şi în special Roosevelt, toţi având umilitatea de a fi nesiguri de ceea ce e înaintea lor, flexibilitatea de a se adapta şi ingeniozitatea de a accepta inconsecvenţele, poate chiar şi de a se folosi de ele. Au respectat topografiile, au creat alegeri în interiorul lor şi le-au evaluat cu atenţie odată ce le-au făcut.

Ambele libertăţi presupuneau traversări şi, precum cele pe sârmă – sau pe punţi mişcătoare –, nicio traversare nu e fără riscuri. Dar libertatea pozitivă pretindea că le-a diminuat sau măcar că le-a amânat: în orice caz, lumile noi de pe partea cealaltă aveau să fie tărâmuri ale făgăduinţei. Libertatea negativă nu făcea astfel de afirmaţii: ea recunoştea limitele, scădea aşteptările şi prefera mijloace dovedite în căutarea unor scopuri realizabile. Libertatea pozitivă nu cerea alte dovezi dincolo de ceea ce oferea teoria, căci, dacă scopurile erau compatibile, mijloacele aveau să conveargă automat. Libertatea negativă nu aştepta nici compatibilitate, nici convergenţă, ci preţuia experienţa, supunând teoria corecţiilor aduse de aceasta.

Acest lucru necesita ceea ce Berlin a numit „pluralism”[44]: o recunoaştere, bineînţeles, a relelor persistente – starea decăzută a omului, ar fi putut spune Augustin –, dar şi a binelui ce poate veni din echilibrarea lor – starea omului, ar fi putut răspunde Machiavelli. Cu condiţia să nu ne frământăm prea tare trăind cu contradicţii care, cum spunea Berlin, „nu au dat niciodată pace oamenilor”[45].

VII

Data e 16 februarie 1962. Locul e Universitatea Indoneziei din Yogyakarta. Robert F. Kennedy, secretarul american al Justiţiei, răspunde la întrebarea unui student despre Războiul Mexicano-American: „Unii din Texas poate nu ar fi de acord, dar cred că nu eram îndreptăţiţi. Nu cred că ne putem mândri cu acest episod”. Mulţi din Texas chiar nu au fost de acord, în aşa măsură încât Kennedy a trebuit să-i promită fratelui său mai mare că pentru toate observaţiile viitoare despre acest stat va cere avizul vicepreşedintelui de atunci al Statelor Unite[46]. Câteva luni mai târziu, ca student în anul I la masterat la University of Texas din Austin, am văzut înregistrarea unui curs al istoricului diplomaţiei de la Yale Samuel Flagg Bemis, un om cu opinii clare despre relaţia trecutului cu prezentul. Neputând să se abţină să comenteze declaraţiile lui Kennedy, Bemis a început moderat, dar a concluzionat în chip memorabil: „*N-aţi vrea să-l daţi pe tot înapoi, nu?*”.

Păi, nu, dacă am fi cu adevărat cinstiţi cu noi înşine, majoritatea nu ar vrea, nici măcar în această epocă mai axată pe corectitudinea politică. Pentru că îndeplinirea cerinţelor dreptăţii în acest caz ar tulbura nu doar prezentul şi viitorul, dar şi trecutul: nu ar trebui mai apoi ca mexicanii să li-l dea pe tot înapoi spaniolilor, iar apoi spaniolii populaţiilor indigene pe care le-au decimat şi pe urmă acele populaţii florei şi faunei pe care le-au distrus după ce au traversat puntea terestră venind din Siberia cu mii de ani înainte? Argumentul e absurd, dar numai pentru că respinge orice coexistenţă a contradicţiilor în timp sau spaţiu: confirmă astfel afirmaţia lui Berlin că nu toate lucrurile demne de laudă sunt posibile simultan. Şi că a învăţa să trăieşti în această condiţie – s-o numim *istorie* – cere adaptare la incompatibilităţi.

Aici e de ajutor marea strategie. Căci „în toate înţelegerile echitabile”, le-a amintit Burke colegilor săi parlamentari în

1775, „lucrul cumpărat trebuie să fie oarecum proporţional cu plata”[47]. Proporţionalitatea vine din ceea ce e marea strategie: alinierea unor aspiraţii potenţial infinite cu capacităţile în mod necesar limitate. Şi echitatea? Aş spune că din *îndreptarea* acestei alinieri *înspre* libertate. Sau, cum ar fi zis Berlin, înspre libertatea „negativă”.

Asta voia să spună Clausewitz prin subordonarea „războiului” la „politică”, căci ce libertate ar putea rezulta din violenţa totală? E ceea ce căuta Augustin când încerca să facă războaiele „drepte”. Şi e ceea ce a recunoscut Sun Tzu, cu o blândeţe atipică pentru el: că, „dacă este posibil ca un om care este iritat să-şi recapete liniştea şi un om rănit sufleteşte să se simtă din nou satisfăcut, un stat care a fost distrus nu poate fi refăcut, nici morţii readuşi la viaţă”[48].

Contradicţia dintre cei vii şi cei morţi e cea mai mare pe care o vom avea vreodată, în minte sau în spirit, indiferent de „prezentul” în care funcţionăm. Toţi cei de la ambele capete ale acestei sârme – mă rog, aproape toţi – merită respect.

Note

Prefaţă

1. Pentru programele de Strategie şi Politică de la Naval War College, vezi www.usnwc.edu/Faculty-and-Departments/Academic-Departments/Strategy-and-Policy- Department. Pentru cursul de la Yale, www.grandstrategy.yale.edu/background; şi Linda Kulman, *Teaching Common Sense: The Grand Strategy Program at Yale University* (Westport, Connecticut, Prospecta Press, 2016).
2. Unii cititori s-ar putea îngrijora că am uitat de Războiul Rece. Chiar deloc – doar că am spus deja destul pe acest subiect. Vezi, mai recent, ediţia revăzută a cărţii mele *Strategies of Containment* (New York, Oxford University Press, 2005) şi capitolul meu despre „Grand Strategies in the Cold War", în Melvyn P. Leffler şi Odd Arne Westad, *The Cambridge History of the Cold War* (New York, Cambridge University Press, 2010), vol. 2, pp. 1-21.
3. Mulţumiri speciale lui Anthony Kronman, fostul decan al Yale Law School, pentru că a sugerat relevanţa acestora pentru marea strategie.

Capitolul 1. Dincolo de Hellespont

1. Herodotus, *The History*, VII: 1-56 [ed. rom.: Herodot, *Istorii*, traducere şi note de Felicia Vanţ-Ştef şi Adelina Piatkowski, Bucureşti, Editura Ştiinţifică, 1964, vol. 1, pp. 190, 203-208]. Am folosit traducerea lui David Grene (Chicago, University of Chicago Press, 1987), pp. 466-490. Pentru o evaluare mai recentă a lui Herodot, vezi articolul lui Robert D. Kaplan „A Historian of Our Time", *The Atlantic*, ianuarie/februarie 2007.
2. Michael Ignatieff, *Isaiah Berlin: A Life* (New York, Metropolitan Books, 1998), p. 173. Vezi şi Ramin Jahanbegloo, *Conversations with Isaiah Berlin*, ediţia a II-a (Londra, Halban, 1992), pp. 188-189, şi Isaiah Berlin, *Enlightening: Letters, 1946-1960*, Henry Hardy şi Jennifer Holmes (eds.) (Londra, Chatto and Windus, 2009), p. 31n. Inspiraţia poate să fi venit şi de la C.M. Bowra, „The Fox and the Hedgehog", *The Classical Quarterly*, 34 (ianuarie-aprilie, 1940), pp. 26-29.
3. Ultima carte a lui Stephen Jay Gould, *The Hedgehog, the Fox, and the Magister's Pox: Mending the Gap Between Science and the Humanities* (Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 2011), pp. 1-8, conţine o scurtă istorie a aforismului.

4. Isaiah Berlin, *The Hedgehog and the Fox*, Henry Hardy (ed.) (Princeton, Princeton University Press, 2013), p. 91 [ed. rom.: Isaiah Berlin, *Adevăratul studiu al omenirii*, traducere de Radu Lupan, Bucureşti, Meridiane, 2001, p. 427]. M-am bazat şi pe un eseu al unui fost student de-al meu, Joseph Carlsmith, „The Bed, the Map, and the Butterfly: Isaiah Berlin's Grand Strategy of Grand Strategy", pregătit pentru seminarul din 2011 de la Yale „Studierea marii strategii".
5. Isaiah Berlin, „The Hedgehog and the Fox: An Essay on Tolstoy's View of History", în *The Proper Study of Mankind: An Anthology of Essays*, Henry Hardy şi Roger Hausheer (eds.) (New York, Farrar, Straus and Giroux, 1998), pp. 436-437, 498 [ed. rom.: pp. 426-427, 482].
6. A.N. Wilson, *Tolstoy: A Biography* (New York, Norton, 1988), pp. 506-517.
7. Berlin, *The Hedgehog and the Fox*, pp. xv-xvi.
8. Herodotus, I: 12, p. 38 [ed. rom.: vol. 1, p. 20].
9. *Ibid*., VII: 8, 10, pp. 469, 472 [ed. rom.: vol. 2, pp. 184, 188]. Vezi şi Tom Holland, *Persian Fire: The First World Empire and the Battle for the West* (New York, Doubleday, 2005), p. 238.
10. Herodotus, VII: 8, 22-24, pp. 469, 478-479 [ed. rom.: vol. 2, pp. 194-195]; Holland, *Persian Fire*, pp. 212-214.
11. Pentru mai multe despre distincţia Ahile-Odiseu în strategie, vezi Lawrence Freedman, *Strategy: A History* (New York, Oxford University Press, 2013), p. 22.
12. Nu în sens propriu, bineînţeles. Chiar dacă ar fi trăit pe atunci, Herodot ar fi fost abia un ţânc.
13. Philip E. Tetlock, *Expert Political Judgment: How Good Is It? How Can We Know?* (Princeton, Princeton University Press, 2005), în special pp. xi, 73-75, 118, 128-129. Pentru o popularizare a rezultatelor lui Tetlock, vezi Dan Gardner, *Future Babble: Why Expert Predictions Are Next to Worthless, and You Can Do Better* (New York, Dutton, 2011). Tetlock şi Gardner au colaborat apoi la o actualizare, *Superforecasting: The Art and Science of Prediction* (New York: Crown, 2015).
14. Herodotus, VII: 101, 108-126, pp. 502, 505-510 [ed. rom.: vol. 2, pp. 220, 223-229].
15. John R. Hale, *Lords of the Sea: The Epic Story of the Athenian Navy and the Birth of Democracy* (New York, Penguin, 2009), pp. 36-39, 55-74; şi Barry Strauss, *The Battle of Salamis: The Naval Encounter That Saved Greece – and Western Civilization* (New York, Simon and Schuster, 2005).
16. Aeschylus, *The Persians*, versurile 819-820, traducere de Seth G. Benardete (Chicago, University of Chicago Press, 1956), p. 77 [ed. rom.: Eschil, Sofocle, Euripide, *Teatru*, traducere de Eusebiu Camilar, Bucureşti, Editura Tineretului, 1962, p. 83]. Pentru zvonul răspândit de Temistocle, vezi Plutarch, *Lives of the Noble Grecians and Romans*, traducere de John Dryden (New York: Modern Library, fără an), p. 144.
17. Victor Parker, „Herodotus' Use of Aeschylus' *Persae* as a Source for the Battle of Salamis", *Symbolae Osloenses: Norwegian Journal of Greek and Latin Studies*, 82, 1, pp. 2-29.
18. Herodotus, VII: 8, p. 469 [ed. rom.: vol. 2, p. 185].
19. O idee asociată cu exemple mai recente în Victor Davis Hanson, *The Saviour Generals: How Five Great Commanders Saved Wars That Were Lost – from Ancient Greece to Iraq* (New York, Bloomsbury Press, 2013), p. 11.

20. Herodotus, VII: 38-39, pp. 483-484 [ed. rom.: vol. 2, pp. 200-201].
21. F. Scott Fitzgerald, „The Crack-Up", *Esquire*, februarie 1936.
22. Jeffrey Meyers, *Scott Fitzgerald: A Biography* (New York, HarperCollins, 1994), pp. 261-265, 332-336.
23. Colegului meu de la Yale, Charles Hill, deseori delfic şi el, îi place să citeze aforismul la seminare fără să-l explice studenţilor derutaţi.
24. Acesta e un rezumat simplificat al trei eseuri extraordinare ale lui Berlin, „Two Concepts of Liberty" (1958), „The Originality of Machiavelli" (1972) şi „The Pursuit of the Ideal" (1988). Toate se găsesc în *The Proper Study of Mankind*, din care m-am bazat în special pe pp. 10-11, 239, 294 şi 302 [ed. rom.: pp. 33, 247, 249]. Copilul în timpul Halloweenului însă e formularea mea.
25. Jahanbegloo, *Conversations with Isaiah Berlin*, pp. 188-189. Vezi şi Berlin, *The Hedgehog and the Fox*, p. 101, citând un interviu cu Michael Ignatieff.
26. Sau, după cum s-a exprimat Berlin la un moment dat, în paturi procustiene. Carlsmith dezvoltă acest argument în „The Bed, The Map, and the Butterfly".
27. Vezi cronica lui Anthony Lane, „House Divided", *The New Yorker*, 19 noiembrie 2012.
28. IMDb, *Lincoln* (2012), www.imdb.com/title/tt0443272/quotes
29. Tributul lui Tolstoi încheie ultimul volum al cărţii lui Michael Burlingame *Abraham Lincoln: A Life* (Baltimore, Johns Hopkins University Press, 2008), p. 834.
30. Am împrumutat elemente din acest paragraf şi din cel anterior din articolul meu „War, Peace and Everything: Thoughts on Tolstoy", *Cliodynamics: The Journal of Theoretical and Mathematical History*, 2 (2011), pp. 40-51.
31. Berlin, „The Hedgehog and the Fox", în *The Proper Study of Mankind*, p. 444 [ed. rom.: p. 433].
32. Tetlock, *Expert Political Judgment*, pp. 214-215; Daniel Kahneman, *Thinking, Fast and Slow* (New York, Farrar, Straus and Giroux, 2011), în special pp. 20-21. Pentru Kahneman despre Tetlock, vezi pp. 218-220.
33. Replică celebră din filmul *Omul-Păianjen* din 2002, dar citatul a apărut în diverse forme şi în alte filme şi benzi desenate ale francizei. E ciudat că o afirmaţie similară ar fi urmat să apară în discursul lui Franklin D. Roosevelt la cina pentru aniversarea lui Jefferson de pe 13 aprilie 1945, dacă ar mai fi trăit să îl susţină (www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=16602).
34. Homer, *The Iliad*, traducere de Robert Fagles (New York, Penguin, 1990), p. 371 [ed. rom.: Homer, *Iliada*, traducere de George Murnu, 1928, p. 555]. Bineînţeles, Homer a consemnat din amintiri, pentru că grecii din epoca sa uitaseră cum să scrie.
35. Îi datorez această sugestie fostului meu student Christopher R. Howell, care o propune în „The Story of Grand Strategy: The History of an Idea and the Source of Its Confusion", un eseu în domeniul disciplinelor umaniste de la Yale din 2013, p. 2. Vezi şi Freedman, *Strategy*, pp. 3-7.
36. Despre lecturile sale, vezi Richard Cawardine, *Lincoln: A Life of Purpose and Power* (New York, Random House, 2006), pp. 4-10; şi Fred Kaplan, *Lincoln: The Biography of a Writer* (New York, HarperCollins, 2008). Singurii preşedinţi la fel de autodidacţi par să fi fost Zachary Taylor şi Andrew Johnson.
37. Henry Kissinger, *White House Years* (Boston, Little, Brown, 1979), p. 54.

38. Vezi Michael Billig, *Learn to Write Badly: How to Succeed in the Social Sciences* (New York, Cambridge University Press, 2013). Am acordat mai multă atenţie relaţiei dintre istorie şi teorie în *The Landscape of History: How Historians Map the Past* (New York, Oxford University Press, 2002). James C. Scott discută distincţia dintre cunoaştere universală şi locală în *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed* (New Haven, Yale University Press, 1998).
39. Niccolò Machiavelli, *The Prince*, traducere de Harvey C. Mansfield, ediţia a II-a (Chicago, University of Chicago Press, 1998), pp. 3-4 [ed. rom.: Niccolò Machiavelli, *Principele*, traducere de Nina Façon, Bucureşti, Antet XX Press, 2002, p. 9].
40. Ediţia standard e Carl von Clausewitz, *On War*, traducere de Michael Howard şi Peter Paret (eds.) (Princeton, Princeton University Press, 1976) [ed. rom.: Carl von Clausewitz, *Despre război*, studiu introductiv şi note de general-maior dr. Corneliu Soare, Bucureşti, Editura Militară, 1982].
41. Donald Rumsfeld, *Known and Unknown: A Memoir* (New York, Penguin, 2011), în special pp. xiii-xiv.
42. Pentru o istorie a acestui celebru citat atribuit greşit, vezi Elizabeth Longford, *Wellington* (London, Abacus, 2001), pp. 16-17.

Capitolul 2. Ziduri lungi

1. Victor Davis Hanson, *A War Like No Other: How the Athenians and Spartans Fought the Peloponnesian War* (New York, Random House, 2005), p. 66.
2. Am preluat descrierea zidurilor ateniene în principal din Tucidide; pentru care am folosit Robert B. Strassler, *The Landmark Thucydides: A Comprehensive Guide to the Peloponnesian War*, o versiune revăzută a traducerii lui Richard Crawley (New York, Simon and Schuster, 1996), 1: 89-93 (de aici înainte Thucydides, urmat de numărul cărţii şi al paragrafelor standard în toate ediţiile) [ed. rom.: Tucidide, *Războiul Peloponesiac*, traducere, studiu introductiv şi note de N.I. Barbu, Bucureşti, Editura Ştiinţifică, 1966, pp. 197-201]. Vezi şi Brent L. Sterling, *Do Good Fences Make Good Neighbors? What History Teaches Us about Strategic Barriers and International Security* (Washington, DC: Georgetown University Press, 2009), pp. 15-16; şi David L. Berkey, „Why Fortifications Endure: A Case Study of the Walls of Athens during the Classical Period", în Victor Davis Hanson (ed.), *Makers of Ancient Strategy: From the Persian Wars to the Fall of Rome* (Princeton, Princeton University Press, 2010), pp. 60-63. Comentariile lui Plutarh se găsesc în *Lives of the Noble Grecians and Romans*, traducere de John Dryden (New York, Modern Library, fără an), pp. 191-193.
3. Victor Davis Hanson, *The Savior Generals: How Five Great Commanders Saved Wars That Were Lost – from Ancient Greece to Iraq* (New York, Bloomsbury Press, 2013), pp. 33-34.
4. Donald Kagan, *Pericles of Athens and the Birth of Democracy* (New York, Free Press, 1991), pp. 4-5.
5. Thucydides, 1: 18, p. 14 [ed. rom.: p. 157]. Vezi şi *ibid.*, 1: 10, p. 8; şi Herodotus, 6: 107-108, pp. 450-451 [ed. rom.: Tucidide, *op. cit.*, pp. 152-153, şi Herodot, *op. cit.*,

pp. 148-149].

6. Hanson, *The Saviour Generals*, pp. 18-22, 29.

7. O imagine folosită mai degrabă pentru a descrie poziţia Franţei şi a Marii Britanii după bătăliile – ambele în 1805 – de la Austerlitz şi Trafalgar. Pentru caracterizarea făcută de Pericle celor două strategii, vezi Thucydides, 1: 143, p. 83 [ed. rom.: pp. 230-231].

8. Hanson, *The Savior Generals*, pp. 10-12, oferă date cantitative frapante despre distrugere.

9. Thucydides, 1: 21-22 [ed. rom.: pp. 158-159]. Subliniere adăugată.

10. Kagan, *Pericles*, p. 10. Profesorul Kagan se referă la „atenieni”, dar cred că nu se supără dacă îi extind sfera.

11. Thucydides, 1: 89-92, pp. 49-51 [ed. rom.: p. 200]. Vezi şi Plutarch, p. 145.

12. Hanson, *The Savior Generals*, pp. 34-36.

13. Biografia clasică a lui Pericle este cea făcută de Plutarh, pp. 182-212, iar cea mai bună biografie modernă este cea pe care i-o face Kagan.

14. Hanson, *The Saviour Generals*, p. 18.

15. Hanson, *A War Like No Other*, pp. 38-45. Pentru oferta lui Pericle, vezi Thucydides, 2: 13, p. 98 [ed. rom.: pp. 243-244].

16. Hanson, *A War Like No Other*, pp. 236-239, 246-247; Kagan, *Pericles*, p. 66. Vezi şi, pentru contextul mai larg, John R. Hale, *Lords of the Sea: The Epic Story of the Athenian Navy and the Birth of Democracy* (New York, Penguin, 2009).

17. Plutarch, p. 186.

18. Toate citatele din Pericle din această secţiune sunt preluate din Thucydides, 2: 34-46, pp. 110-118 [ed. rom.: pp. 254-262]. Pentru tema specificului şi a universalităţii, vezi Donald Kagan, „Pericles, Thucydides, and the Defense of Empire”, în Hanson, *Makers of Ancient Strategy*, p. 31.

19. Kagan, *Pericles*, pp. 49-54, descrie cum funcţiona adunarea. Vezi şi Cynthia Farrar, „Power to the People”, în Kurt A. Raaflaub, Josiah Ober şi Robert W. Wallace, împreună cu Paul Cartledge şi Cynthia Farrar, *Origins of Democracy in Ancient Greece* (Berkeley, University of California Press, 2007), pp. 184-189.

20. Hanson, *A War Like No Other*, p. 27.

21. Pentru importanţa reasigurării ca un complement al descurajării, vezi Michael Howard, *The Causes of Wars*, ediţia a II-a (Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1984), pp. 246-264.

22. Kagan, *Pericles*, pp. 102-105.

23. *Ibid.*, p. 86.

24. Thucydides, 1: 24-66, 86-88, pp. 16-37, 48-49 [ed. rom.: pp. 160-183, 196-197]. Vezi şi J.E. Lendon, *Song of Wrath: The Peloponnesian War Begins* (New York, Basic Books, 2010).

25. Citatul e, se presupune, din Bismarck.

26. Mă bazez pentru această generalizare pe Kagan, *Pericles*, p. 192, şi Hanson, *A War Like No Other*, pp. 10-12.

27. Thucydides, 1: 67-71, pp. 38-41 [ed. rom.: pp. 183-187].

28. *Ibid.*, 1: 72-79, pp. 41-45 [ed. rom.: pp. 187-192].

29. *Ibid.*, 1: 79-85, pp. 45-47 [ed. rom.: pp. 187-192].

30. *Ibid.*, 1: 86-87, p. 48 [ed. rom.: pp. 160, 196-197].

31. Kagan, *Pericles*, pp. 206, 214.
32. Am discutat mai pe larg despre aceasta în *The Landscape of History: How Historians Map the Past* (New York, Oxford University Press, 2002), pp. 116-118.
33. Thucydides, 1: 144, pp. 83-84 [ed. rom.: p. 231]; Plutarch, p. 199. Vezi şi Kagan, *Pericles*, pp. 84, 92, 115-116.
34. Thucydides, 1: 77, p. 44 [ed. rom.: pp. 191-192].
35. *Ibid.*, 1: 140-144, pp. 80-85 [ed. rom.: pp. 227-231]. Am urmat analiza lui Kagan a decretului referitor la Megara din cartea sa *Pericles*, pp. 206-227.
36. Thucydides, 2: 12, p. 97 [ed. rom.: p. 242].
37. Plutarch, pp. 194-195; Thucydides, 1: 127, p. 70 [ed. rom.: p. 218].
38. Kagan, *Pericle*, p. 207.
39. Vezi Shakespeare, *Troilus şi Cresida*, actul 1, scena 3, versurile 112-127.
40. Thucydides, 2: 59, p. 123 [ed. rom.: p. 269].
41. *Ibid.*, 2: 60-64, pp. 123-127 [ed. rom.: pp. 270-274].
42. *Ibid.*, 3: 82, p. 199 [ed. rom.: p. 355].
43. *Ibid.*, 3: 2-6, 16-18, 25-26, 35-50, pp. 159-161, 166-167, 171, 175-184. Mytilenenii n-au scăpat de pedeapsă. Atenienii i-au executat pe liderii revoltei, au dărâmat zidurile oraşului, au confiscat vase şi au acaparat proprietăţi. Era însă mult mai puţin decât cererile lui Cleon.
44. *Ibid.*, 5: 84-116, pp. 350-357 [ed. rom.: pp. 513-519].
45. *Ibid.*, 3: 82, p. 199.
46. Pentru mai multe pe acest subiect, vezi John Lewis Gaddis, „Drawing Lines: The Defensive Perimeter Strategy in East Asia, 1947-1951", în Gaddis, *The Long Peace: Inquiries into the History of the Cold War* (New York, Oxford University Press, 1987), pp. 71-103. Taiwanul nu a fost inclus, pentru că Naţionaliştii Chinezi fugiseră acolo. Apărarea lor, se temea administraţia, ar fi fost considerată o intervenţie în războiul civil chinez, pe care sperase să o evite.
47. Datele despre victime sunt preluate din Britannica Online, „Korean War", www.britannica.com
48. Carl von Clausewitz, *On War*, traducere de Michael Howard şi Peter Paret (eds.) (Princeton, Princeton University Press, 1976), p. 471 [ed. rom.: Carl von Clausewitz, *Despre război*, studiu introductiv şi note de general-maior dr. Corneliu Soare, Bucureşti, Editura Militară, 1982, pp. 469-470]. Subliniere în original.
49. Plutarch, pp. 204-207; Kagan, *Pericles*, pp. 221-227.
50. Thucydides, 6: 6, p. 365 [ed. rom.: pp. 526-527].
51. *Ibid.*, 6: 9-26, pp. 366-376 [ed. rom.: pp. 528-539]. Era şi un al treilea comandant, Lamachos, despre care Tucidide nu spune multe.
52. *Ibid.*, 7: 44, 70-87, pp. 453, 468-478 [ed. rom.: pp. 619-621, 635-649].
53. Hanson, *A War Like No Other*, pp. 205, 217.
54. Henry Kissinger, *White House Years* (Boston, Little, Brown, 1979), p. 1049.
55. Vezi www.archives.gov/research/military/vietnam-war/casualty-statistics.html
56. Pentru detalii, vezi Ilya V. Gaiduk, *The Soviet Union and the Vietnam War* (Chicago, Ivan R. Dee, 1996); Qiang Zhai, *China and the Vietnam Wars, 1950-1975* (Chapel Hill, University of North Carolina Press, 2000); şi Lien-Hang Nguyen, *Hanoi's Wars: An International History of the War for Peace in Vietnam* (Chapel Hill, University of North Carolina Press, 2012).

57. John Lewis Gaddis, *The Cold War: A New History* (New York, Penguin, 2005), pp. 149-155.
58. Thucydides, 1: 140, p. 81 [ed. rom.: p. 231]; Kennedy se adresa Camerei de Comerţ din Fort Worth, 22 noiembrie 1963, *Public Papers of the Presidents: John F. Kennedy, 1963* (Washington, DC, Government Printing Office, 1964), p. 889.
59. Îi sunt recunoscător pentru că mi-a inspirat *Strategies of Containment: A Critical Appraisal of American National Security Policy During the Cold War*, ediţie revăzută şi adăugită (New York, Oxford University Press, 2005), precum şi seminarul care se ţine de mult la Yale „Studierea marii strategii".

Capitolul 3. Profesori şi pripoane

1. Sun Tzu, *The Art of War*, traducere de Samuel B. Griffith (New York, Oxford University Press, 1963), pp. 66, 89, 95, 109 [ed. rom.: Sun Tzu, *Arta războiului*, traducere de Alexandra Novaru şi Raluca Pârvu, Bucureşti, Antet XX Press, 1993, pp. 10, 35, 41, 55]. Îi sunt îndatorat lui Schuyler Schouten pentru analogia cu marketingul.
2. *Hamlet*, actul 3, scena 2 [ed. rom.: Shakespeare, *Opere complete*, vol. V, *Hamlet*, traducere de Leon Leviţchi şi Dan Duţescu, Bucureşti, Editura Univers, 1986, p. 384]. Polonius despre debitori şi creditori, în actul 1, scena 3.
3. *The Art of War*, pp. 63-64, 66, 89, 95, 129 [ed. rom.: pp. 10, 76]. Sublinierea mea.
4. *Ibid.*, pp. 91-92 [ed. rom.: p. 38].
5. Pentru aceste informaţii şi pentru cele care urmează, despre creşterea şi educaţia lui Octavian, m-am bazat pe Anthony Everitt, *Augustus: The Life of Rome's First Emperor* (New York, Random House, 2006), pp. 3-50; şi Adrian Goldsworthy, *Augustus: First Emperor of Rome* (New York, Yale University Press, 2014), pp. 19-80. Goldsworthy foloseşte numele lui Augustus drept titluri pentru cele cinci secţiuni ale cărţii sale. Prevestirile se găsesc în Suetonius, *The Twelve Caesars*, traducere de Robert Graves (New York, Penguin, 2007; ediţia I, 1957), II: 94, pp. 94-95 [ed. rom.: C. Suetonius Tranquillus, *Vieţile celor doisprezece cezari*, traducere de David Popescu şi C.V. Georoc, Bucureşti, Editura 100+1 Gramar, 2005, pp. 110-112].
6. Mary Beard investighează paradoxul unui imperiu republican în prima jumătate a cărţii ale *SPQR: A History of Ancient Rome* (New York, Norton, 2015).
7. Cea mai recentă relatare este în Barry Strauss, *The Death of Caesar: The Story of History's Most Famous Assassination* (New York, Simon and Schuster, 2015). Observaţia lui Plutarh este în *Lives of the Noble Grecians and Romans*, traducere de John Dryden (New York, Modern Library), p. 857.
8. John Williams, *Augustus* (New York, New York Review of Books, 2014; ediţia I, 1971), pp. 21-22 [ed. rom.: John Williams, *Augustus*, traducere de Ariadna Ponta, Iaşi, Polirom, 2017, p. 29]. Pentru intenţiile probabile ale lui Cezar în privinţa lui Octavian, vezi Adrian Goldsworthy, *Caesar: Life of a Colossus* (New Haven, Yale University Press, 2006), pp. 497-498, şi Strauss, *The Death of Caesar*, pp. 45-46.
9. În acel moment a renunţat să-şi mai spună Octavian, numindu-se Cezar. Ca să evit orice confuzie, am urmat exemplul lui Everitt şi al majorităţii istoricilor – deşi nu şi al lui Goldsworthy – şi am continuat să mă refer la el drept Octavian, până când şi-a luat el însuşi numele Augustus.
10. Comentariul lui Tu Mu, în *The Art of War*, p. 65 [ed. rom.: p. 9].

11. Cea mai bună dovadă e surprinderea lui Octavian, aparent autentică, la aflarea conţinutului testamentului lui Cezar. Chiar dacă Cezar îşi dezvăluise intenţiile, nici el şi nici Octavian nu puteau să anticipeze cât de puţin timp îi mai rămăsese.
12. Vezi scrisoarea lui Isaiah Berlin către George F. Kennan, 13 februarie 1951, în Berlin, *Liberty*, Henry Hardy (ed.) (New York, Oxford University Press, 2007), pp. 341-342.
13. Goldsworthy, *Augustus*, pp. 87-101. Pentru schimbările de direcţie ale lui Cicero, vezi Anthony Everitt, *Cicero: The Life and Times of Rome's Greatest Politician* (New York, Random House, 2003), pp. 273-296.
14. John Buchan, *Augustus* (Cornwall, Stratus Books, 2003; ediţia I, 1937), p. 32.
15. Goldsworthy, *Augustus*, pp. 105-107.
16. Bine descrise în Plutarch, pp. 1106-1107.
17. Everitt, *Augustus*, p. 76. Vezi, cu privire la consecvenţa lui Octavian, şi Ronald Syme, *The Roman Revolution* (New York, Oxford University Press, 1939), p. 3.
18. Everitt, *Augustus*, pp. 32, 45, 88-91, 110, 139, 213.
19. Goldsworthy, *Augustus*, pp. 115-125. Antoniu avea să susţină mai târziu că Octavian a fugit de la prima bătălie de la Mutina (Suetonius, II: 10, p. 47).
20. Syme, *The Roman Revolution*, p. 124.
21. Imortalizat mai târziu de Shakespeare în *Iulius Cezar* ca un om de nimic.
22. Episodul anticipează Tratatul de la Tilsit, semnat de împăratul Napoleon al Franţei şi de ţarul Alexandru I al Rusiei pe râul Neman în iulie 1807, discutat în capitolul 7. Dar ei se aflau pe o plută, nu pe o insulă.
23. Everitt, *Cicero*, pp. 313-319. Pentru contextul proscrierilor, vezi Syme, *The Roman Revolution*, pp. 187-201.
24. Goldsworthy, *Augustus*, p. 122.
25. Exista o legătură. Fortăreaţa de la Philippi a fost numită după Filip al Macedoniei, tatăl lui Alexandru cel Mare, care a construit-o în 356 î.Hr. Primele *Filipice*, o serie de patru discursuri susţinute la scurt timp după aceea de oratorul grec Demostene, erau îndreptate împotriva lui Filip. Cicero şi-a modelat cele 14 *Filipice* după acestea.
26. Goldsworthy, *Augustus*, p. 142; Everitt, *Augustus*, pp. 88-94.
27. Appian, *The Civil Wars*, traducere de John Carter (New York, Penguin, 1996), V, p. 287. Vezi şi Everitt, *Augustus*, pp. 98-99.
28. *Ibid.*, pp. 100-103; şi Syme, *The Roman Revolution*, p. 215.
29. Goldsworthy, *Augustus*, pp. 144-147.
30. Suetonius, II: 15, p. 49 [ed. rom.: pp. 74-75]; şi Everitt, *Augustus*, pp. 104-105.
31. *Ibid.*, pp. 108-113. Antoniu l-a informat pe Octavian şi despre trădarea vechiului său prieten Salvidienus Rufus, care îi abordase, cu motive neclare, pe agenţii lui Antoniu din Galia. Octavian a pus imediat să fie executat (Appian, *The Civil Wars*, V: 65, pp. 312-313).
32. Un argument al lui Symes, *The Roman Revolution*, p. 114.
33. Vezi, în acest sens, capitolul 2.
34. Plutarch, p. 1106.
35. Goldsworthy, *Augustus*, pp. 156-159.
36. Cea mai detaliată relatare este în Appian, *The Civil Wars*, V: 85-92, pp. 322-326.
37. Everitt, *Augustus*, pp. 129-130.

38. Appian, *The Civil Wars*, V: 98-126, pp. 328-342.
39. Nemulţumirea romanilor exista de pe vremea înfrângerii suferite de Marcus Licinius Crassus şi de armata sa în bătălia de la Carrhae din 53, în urma căreia câteva legiuni romane şi-au pierdut stindardele. Iulius Cezar plănuise să răzbune umilirea, dar a fost asasinat în 44 – aceasta era misiunea pentru care se pregătea tânărul Octavian – şi Antoniu a moştenit-o după victoria sa de la Philippi, doi ani mai târziu.
40. El era şi, în manieră egipteană, comonarhul mamei sale, sub numele Ptolemeu al XV-lea. Goldsworthy, *Caesar*, pp. 496-497, oferă o evaluare plauzibilă a chestiunii paternităţii.
41. Everitt, *Augustus*, pp. 145-153.
42. Goldsworthy, *Augustus*, pp. 186-188.
43. Plutarch, p. 1142.
44. Pentru o sugestie informată asupra originii poveştii, vezi Adrian Tronson, „Vergil, the Augustans, and the Invention of Cleopatra's Suicide – One Asp or Two?", *Vergilius*, 44 (1998), pp. 31-50. Îi sunt îndatorat lui Toni Dorfman pentru această referinţă.
45. O observaţie din Stacy Schiff, *Cleopatra: A Life* (New York, Little, Brown, 2010), pp. 101, 108, 133.
46. Cassius Dio, *The Roman History: The Reign of Augustus*, traducere de Ian Scott-Kilvert (New York, Penguin, 1987), LI: 16, p. 77.
47. Pentru o opinie diferită, vezi Goldsworthy, *Augustus*, p. 207.
48. Robin Lane Fox, *Alexander the Great* (New York, Penguin, 2004; ediţia I, 1973), pp. 369-370, 461-472.
49. *The Art of War*, p. 106 [ed. rom.: p. 52]. Distincţia este cel mai adesea asociată în era modernă cu strategul britanic B.H. Liddell-Hart, dar el a recunoscut anticiparea de către Sun Tzu („Foreword", *ibid*., p. vii).
50. *The Art of War*, pp. 66-68, 70 [ed. rom.: pp. 11, 13, 15].
51. Pentru o ficţionalizare a acestui principiu, aplicat la scrierea poeziilor, vezi Williams, *Augustus*, pp. 38-39.
52. *The Georgics of Virgil*, traducere de David Ferry (New York, Farrar, Straus and Giroux, 2005), p. 89 [ed. rom.: Vergiliu, *Bucolicele. Georgicele*, traducere de George Coşbuc, Bucureşti, Mondero, 2007, p. 105].
53. *Ibid*, p. xix. Wikipedia susţine că a numărat hexametrii.
54. Buchan, *Augustus*, p. 114. Mai sunt şi alte discuţii generale despre Vergiliu, în Everitt, *Augustus*, pp. 114-116; şi Goldsworthy, *Augustus*, pp. 307-317.
55. Everitt, *Augustus*, pp. 199-211; Goldsworthy, *Augustus*, pp. 217-238.
56. Beard, *SPQR*, pp. 354-356, 368-369, 374; vezi şi Goldsworthy, *Augustus*, pp. 476-481.
57. *The Aeneid*, traducere de Robert Fagles (New York, Viking, 2006), VIII: 21-22, p. 242 [ed. rom.: Vergiliu, *Eneida*, traducere de Eugen Lovinescu, Bucureşti, Editura pentru literatură, 1964, pp. 223-224].
58. *Ibid.*, VI: 915, p. 208 [ed. rom.: p. 186].
59. Hermann Broch, *The Death of Virgil*, traducere de Jean Starr Untermeyer (New York, Vintage Books, 1995; ediţia I, 1945), pp. 319, 321 [ed. rom.: Hermann Broch, *Moartea lui Virgiliu*, traducere, prefaţă şi note de Ion Roman, Bucureşti, Paralela 45, 2003, pp. 422, 424]. Colegul meu de la Yale Charles Hill mi-a atras atenţia

pentru prima dată asupra importanţei *Georgicelor* şi a lui Broch. Comentariul său la cel din urmă este în Charles Hill, *Grand Strategies: Literature, Statecraft and World Order* (New Haven, Yale University Press, 2010), pp. 282-285.

60. Beard, *SPQR*, pp. 415-416. Pentru două relatări recente despre cum pot regulile moştenirii să distrugă vieţi şi să pericliteze state, vezi Geoffrey Parker, *Imprudent King: A New Life of Philip II* (New Haven, Yale University Press, 2014); şi Janice Hadlow, *A Royal Experiment: The Private Life of King George III* (New York, Henry Holt, 2014).
61. John Williams o portretizează pe Iulia cu o atenţie deosebită în romanul său *Augustus.*
62. Nu cea cu Marc Antoniu.
63. Traducerea lui Fagles, Cartea VI: 993-1021, p. 211 [ed. rom.: p. 190]. Se spune că Octavia a leşinat când l-a auzit pe Vergiliu citind aceste versuri.
64. Pentru o ilustrare sugestivă a complexităţilor genealogice create de Augustus, vezi Beard, *SPQR*, pp. 382-383.
65. Everitt, *Augustus*, p. 302.
66. Goldsworthy, *Augustus*, p. 453.
67. Cassius Dio, *Augustus*, LVI: 30, p. 245; Suetonius, II: 99, p. 100 [ed. rom.: Suetonius, *op. cit*., p. 115].
68. Williams, *Augustus*, p. 228. [ed. rom.: p. 253].
69. Sintagma îi aparţine lui Greg Woolf, a cărui *Rome: An Empire's Story* (New York, Oxford University Press, 2012) oferă în capitolele introductive o prezentare succintă a moştenirii romane.
70. O întorsătură a poveştii bine surprinsă în rândul de la final din *Augustus* de Williams, p. 305 [ed. rom.: p. 337].
71. Vezi, în această privinţă, Woolf, *Rome*, pp. 216-217; Beard, *SPQR*, pp. 412-413.

Capitolul 4. Suflete şi state

1. George Kennan, *Tent-Life in Siberia and Adventures Among the Koraks and Other Tribes in Kamtchatka and Northern Asia* (New York, G.P. Putnam and Sons, 1870), pp. 208-212. Pentru mai multe despre Kennan, vezi Frederick F. Travis, *George Kennan and the American-Russian Relationship, 1865-1924* (Athens, Ohio University Press, 1990).
2. Vezi Greg Woolf, *Rome: An Empire's Story* (New York, Oxford University Press, 2012), pp. 113-126; şi Mary Beard, *SPQR: A History of Ancient Rome* (New York, Norton, 2015), pp. 428-434.
3. Evreii nu au fost în niciun caz singurii monoteişti, dar consecinţele monoteismului pentru ei, pentru creştini şi pentru musulmani au modelat istoria ulterioară mai mult decât oricare altă credinţă pentru propriii adepţi. Pentru o introducere utilă, vezi Jonathan Kirsch, *God Against the Gods: The History of the War Between Monotheism and Polytheism* (New York, Penguin, 2005).
4. Documentată strălucit în Jack Miles, *God: A Biography* (New York, Knopf, 1995).
5. Edward Gibbon, *The Decline and Fall of the Roman Empire* (New York, Modern Library, 1977), I, pp. 382-383, 386.
6. *Ibid*., p. 383.
7. Matei 22:21.

8. St. Augustine, *Confessions*, traducere de R.S. Pine-Coffin (New York, Penguin, 1961), pp. 28, 32-33, 39-41 [ed. rom.: Sfântul Augustin, *Confesiuni*, traducere, introducere şi note de Eugen Munteanu, Bucureşti, Nemira, 2000, pp. 255, 260]. Cea mai bună biografie încă este cea de Peter Brown, *Augustine of Hippo: A Biography*, ediţie revăzută (Berkeley, University of California Press, 2000; ediţia I, 1967).
9. St. Augustine, *Confessions*, pp. 45-53 [ed. rom.: pp. 267, 270, 277].
10. Pentru un răspuns recent (şi controversat), vezi Robin Lane Fox, *Augustine: Conversions to Confessions* (New York, Basic Books, 2015), în special pp. 522-539.
11. St. Augustine, *Confessions*, p. 36 [ed. rom.: p. 263].
12. Brown, *Augustine of Hippo*, pp. 431-437.
13. *Ibid.*, pp. 131-133.
14. Îi datorez această observaţie lui David Brooks, *The Road to Character* (New York, Random House, 2015), p. 212.
15. M-am bazat în principal, ca ghid, pe introducerea lui G.R. Evans la St. Augustine, *Concerning the City of God Against the Pagans*, traducere de Henry Bettenson (New York, Penguin, 2003), pp. ix-lvii, dar şi pe notele pregătite de Michael Gaddis, pe care mi le-a împărtăşit într-un efort neînfricat de a explica *Cetatea.*
16. Vezi John Mark Mattox, *Saint Augustine and the Theory of Just War* (New York, Continuum, 2006), pp. 4-6; şi David D. Corey şi J. Daryl Charles, *The Just War Tradition: An Introduction* (Wilmington, Delaware, ISI Books, 2012), p. 53.
17. *Ibid.*, pp. 56-57.
18. Acesta este argumentul din Douglas Boin, *Coming Out Christian in the Roman World: How the Followers of Jesus Made a Place in Caesar's Empire* (New York, Bloomsbury, 2015), dar Gibbon l-a anticipat oarecum sugerând indiferenţa împăraţilor Romei cu privire la răspândirea creştinismului.
19. Un fel de ordine există chiar şi printre golani, după cum ştia Augustin din propria experienţă adolescentină, precum şi cum poate înţelege oricine a urmărit *Clanul Soprano*, *Cartelul crimelor* şi *Breaking Bad: Pe căi greşite*.
20. Cu excepţia încercării eşuate a împăratului Iulian de a reinstitui credinţa în vechii zei în timpul scurtei sale conduceri, între 361 şi 363.
21. Corey şi Charles, *The Just War Tradition*, p. 57.
22. Brown, *Augustine of Hippo*, pp. 218-221. Deşi Brown şi-a amendat mai târziu această judecată, în lumina unor dovezi noi, şi a recunoscut că în anii 1960, când lucra la prima ediţie, figurile cu autoritate tindeau în special să-i ofenseze pe specialiştii mai tineri (*ibid.*, p. 446).
23. Vezi, pentru exemple, Mattox, *Augustine and the Theory of Just War*, pp. 48-49.
24. *Ibid.*, p. 171.
25. După cum arată cât se poate de clar Homer şi Vergiliu, cei mai buni ghizi antici ai Infernului.
26. Corey şi Charles analizează procesul în *The Just War Tradition*, capitolele 4-9.
27. Pentru o evaluare, vezi Brown, *Augustine of Hippo*, pp. 491-493.
28. Lane Fox, *Augustine*, pp. 2-3.
29. Vezi James Turner Johnson, *Just War Tradition and the Restraint of War: A Moral and Historical Inquiry* (Princeton, Princeton University Press, 2014; ediţia I, 1981), în special pp. 121-173.

30. Aici extind, mă tem că dincolo de aprobarea autoarei, o afirmaţie făcută de G.R. Evans în introducerea la *City of God*, p. xlvii.
31. Michael Gaddis, *There Is No Crime for Those Who Have Christ: Religious Violence in the Christian Roman Empire* (Berkeley, University of California Press, 2005), în special pp. 131-150.
32. Antieroul de neuitat din *Candide* de Voltaire, care a văzut totul, chiar şi marele cutremur din Lisabona din 1759, ca ducând la ce poate fi cel mai bine. Pentru raţionalizările lui Augustin, analizate cu o precizie mai mare decât posibilităţile mele aici, vezi Mattox, *Augustine and the Theory of Just War*, pp. 32-36, 56-59, 94-95, 110-114, 126-131.
33. Sebastian de Grazia, *Machiavelli in Hell* (New York, Random House, 1989), pp. 318-340.
34. *The Discourses on the First Ten Books of Titus Livius*, traducere de Leslie J. Walker, S.J., revăzută de Brian Richardson (New York, Penguin, 1970), p. 97. Vezi şi De Grazia, *Machiavelli in Hell*, p. 21. Cea mai bună biografie recentă este Miles J. Unger, *Machiavelli: A Biography* (New York, Simon and Schuster, 2011).
35. *The Prince*, traducere de Harvey C. Mansfield, ediţia a II-a (Chicago, University of Chicago Press, 1998), p. 103 [ed. rom.: Niccolò Machiavelli, *Principele*, traducere de Nina Façon, Bucureşti, Antet XX Press, 2002, p. 90]. Vezi şi De Grazia, *Machiavelli in Hell*, pp. 58-70.
36. Brown, *Augustine of Hippo*, pp. 400-410, explică amănunţit cum.
37. Milan Kundera, *The Unbearable Lightness of Being*, traducere de Michael Henry Heim (New York, Harper and Row, 1984).
38. *The Prince*, p. 98 [ed. rom.: pp. 85-86]. Vezi şi Unger, *Machiavelli*, pp. 218-219.
39. În 1504, Machiavelli a mers într-atât încât să susţină un plan, conceput de Leonardo da Vinci, de izolare a oraşului rival Pisa prin devierea cursului fluviului Arno. Soarta însă le-a anulat efortul, printr-o combinaţie de calcule topografice greşite, averse neaşteptate şi sabotare de către pisanii isteţi. Acesta a fost una dintre neşansele care au pus capăt carierei oficiale a lui Machiavelli. Detaliile se găsesc în Unger, *Machiavelli*, pp. 143-146.
40. Traducătorul atent al lui Machiavelli explică contradicţiile lingvistice în *The Prince*, p. xxv. Pentru o analiză mai amplă a termenului, vezi Philip Bobbitt, *The Garments of Court and Palace: Machiavelli and the World That He Made* (New York, Grove Press, 2013), pp. 76-77.
41. *The Prince*, p. 22 [ed. rom.: p. 24]. Vezi şi Unger, *Machiavelli*, pp. 33-34.
42. *Ibid.*, p. 273.
43. De Grazia, *Machiavelli in Hell*, p. 64, sugerează că Machiavelli l-a citit pe Augustin, dar căutările electronice nu îl găsesc menţionat în *Principele*, în *Discursuri* sau în mai puţin cunoscuta *Arta războiului*. Există o singură referire în treacăt – nu la Augustin, ci la un călugăr din acelaşi ordin – în *Istoriile florentine*. Totuşi, există paralele, poate cel mai bine descrise în Paul R. Wright, „Machiavelli's *City of God:* Civil Humanism and Augustinian Terror", în John Doody, Kevin L. Hughes şi Kim Paffenroth (eds.), *Augustine and Politics* (Lanham, Maryland, Lexington Books, 2005), pp. 297-336.
44. *The Prince*, pp. 3-4 [ed. rom.: pp. 9-10]; Unger, *Machiavelli*, pp. 204-207.
45. Bobbitt, *The Garments of Court and Palace*, p. 5.

46. Pentru receptarea şi reputaţia cărţii, vezi *ibid.*, pp. 8-16, şi Unger, *Machiavelli*, pp. 342-347. Jonathan Haslam urmăreşte influenţa lui Machiavelli asupra ştiinţelor politice în *No Virtue Like Necessity: Realist Thought in International Relations since Machiavelli* (New Haven, Yale University Press, 2002). Singura carte care îi tulbură pe studenţii mei cam la fel de mult precum *Principele* este al doilea volum al biografiei lui Lyndon B. Johnson de Robert Caro, care susţine că L.B.J. nu şi-ar fi putut ţine discursul din 1965 „We Shall Overcame" dacă nu ar fi trişat în alegerile primare pentru Senat ale democraţilor texani, în 1948.
47. *The Prince*, pp. 29-33 [ed. rom.: pp. 31, 51]. Vezi şi Unger, *Machiavelli*, pp. 129-130, care spune că e posibil ca subiectul său să fi asistat la spectacol. Soarta lui Remirro este o analogie curioasă cu cea a fiului lui Pythios în mâinile lui Xerxes, episod descris de Herodot şi citat în capitolul 1.
48. Citat în Gaddis, *There Is No Crime for Those Who Have Christ*, p. 138.
49. Fraza a devenit notorie în timpul Războiului din Vietnam, după apariţia unei ştiri scurte, „Major Describes Move", în *The New York Times*, pe 8 februarie 1968. Pentru aplicarea acestei idei în cazul armelor nucleare în Războiul Rece, vezi Campbell Craig, *Destroying the Village: Eisenhower and Thermonuclear War* (New York, Columbia University Press, 1998).
50. *The Prince*, pp. 22, 35 [ed. rom.: p. 35].
51. Citatele sunt din Mattox, *Augustine and the Theory of Just War*, p. 60, şi *The Prince*, p. 61 [ed. rom.: p. 56]. Merită să le comparăm cu Sun Tzu, *The Art of War*, traducere de Samuel B. Griffith (New York, Oxford University Press, 1963), p. 77: „să câştigi o sută de victorii" nu cere atâta măiestrie ca „să supui inamicul fără luptă".
52. *The Prince*, p. 61 [ed. rom.: p. 56].
53. Harvey C. Mansfield, în introducerea sa, *ibid.*, p. xi, sublinierea mea.
54. Charles Dickens, *A Tale of Two Cities* (New York, New American Library, 1960), p. 367.
55. *The Prince*, p. 45 [ed. rom.: p. 43].
56. *Ibid.*, p. 2 [ed. rom.: pp. 9-10].
57. *Ibid.*, p. 20 [ed. rom.: pp. 13, 22-23].
58. *Ibid.*, p. 39 [ed. rom.: pp. 38-39].
59. *Ibid.*, pp. 38, 40-41, 61, 66-67 [ed. rom.: pp. 37, 60].
60. Unger, *Machiavelli*, p. 54; Bobbitt, *The Garments of Court and Palace*, p. 80.
61. Unger, *Machiavelli*, pp. 132, 238, 255-256.
62. *Ibid.*, pp. 261-262.
63. Cea mai bună descriere recentă e, în mod deloc surprinzător, Henry Kissinger, *World Order* (New York, Penguin, 2014), pp. 11-95, 283-286.
64. *The Discourses*, p. 275.
65. Vezi, despre aceste afirmaţii, Unger, *Machiavelli*, pp. 266-268; Kissinger, *World Order*, pp. 256-269; şi Bobbitt, *The Garments of State and Palace*, pp. 155-164, care ne aminteşte în mod util că Machiavelli nu a prezumat existenţa unei ordini internaţionale permanente şi că nici noi nu trebuie să o presupunem.
66. Isaiah Berlin, „The Originality of Machiavelli", în Berlin, *The Proper Study of Mankind: An Anthology of Essays*, Henry Hardy şi Roger Hausheer (eds.) (New York, Farrar, Strauss and Giroux, 1998), pp. 269-325 [ed. rom.: Isaiah Berlin,

„Originalitatea lui Machiavelli”, în *Adevăratul studiu al omenirii*, traducere de Radu Lupan, Bucureşti, Meridiane, 2001, pp. 275-326].

67. *Ibid*., p. 279 [ed. rom.: pp. 284-285].
68. *The Prince*, pp. 4, 10 [ed. rom.: p. 9].
69. Thomas Hobbes, *Leviathan*, C.B. Macpherson (ed.) (New York, Penguin, 1985; ediţia I, 1651), p. 186.
70. Augustine, *Confessions*, p. 28 [ed. rom.: p. 255].
71. Berlin, „The Originality of Machiavelli”, pp. 286-291 [ed. rom.: pp. 290, 295].
72. *Ibid*., pp. 296-297, 299 [ed. rom.: pp. 300, 303].
73. *Ibid*., pp. 312-313 [ed. rom.: pp. 315-316].
74. *Ibid*., p. 310 [ed. rom.: p. 313].
75. *Ibid*., pp. 310-311 [ed. rom.: pp. 313-314]. Vezi şi De Grazia, *Machiavelli in Hell*, p. 311, şi Gaddis, *There Is No Crime for Those Who Have Christ*, p. 149.
76. Berlin, „The Originality of Machiavelli”, p. 311 [ed. rom.: pp. 313-314]. Sublinierea mea. Berlin îi atribuie această idee lui Sheldon S. Wolin.
77. „The Pursuit of the Ideal”, în Berlin, *The Proper Study of Mankind*, pp. 9-11 [ed. rom.: pp. 38-39].
78. Berlin, „The Originality of Machiavelli”, pp. 324-325 [ed. rom.: pp. 325-326].

Capitolul 5. Prinţii ca pivoţi

1. Am folosit Dictionary.com
2. Conform celui mai celebru argument în acest sens, al lui Thomas Hobbes, *Leviatanul*, publicat prima dată în 1651.
3. Virginia Woolf, *Orlando: A Biography* (New York, Harcourt Brace, 1956; ediţia I, 1928), p. 22 [ed. rom.: Virginia Woolf, *Orlando*, traducere şi note de Antoaneta Ralian, Bucureşti, Humanitas, 2013].
4. Citat în Geoffrey Parker, *Imprudent King: A New Life of Philip II* (New Haven, Yale University Press, 2014), p. 363.
5. Vezi Anne Somerset, *Elizabeth I* (New York, Random House, 2003; ediţia I, 1991), p. 572.
6. Parker, *Imprudent King*, p. 366.
7. Pentru o relatare clasică, vezi Garrett Mattingly, *The Armada* (New York, Houghton Mifflin, 1959), pp. 11-12. Machiavelli scria şi el ocazional poezii şi piese de teatru. Vezi Sebastian de Grazia, *Machiavelli in Hell* (New York, Random House, 1989), pp. 360-366.
8. *Elizabeth I: Collected Works*, Leah S. Marcus, Janet Mueller şi Mary Beth Rose (eds.) (Chicago, University of Chicago Press, 2000), p. 54.
9. Parker, *Imprudent King*, p. 29; Miles J. Unger, *Machiavelli: A Biography* (New York, Simon and Schuster, 2011), pp. 343-344, şi, despre competenţele lingvistice ale Elisabetei, Somerset, *Elizabeth I*, pp. 11-12.
10. Robert Hutchinson, *The Spanish Armada* (New York, St. Martin’s, 2013), p. xix. Henric al VIII-lea a murit în 1547 şi a fost urmat la tron de fiul său de nouă ani, Eduard al VI-lea, care a murit în 1553.
11. Alison Weir, *The Life of Elizabeth I* (New York, Random House, 2008; ediţia I, 1998), p. 11; A.N. Wilson, *The Elizabethans* (New York, Farrar, Straus and Giroux, 2011), pp. 7-14, 32-33.

12. Titlul imperial şi posesiunile central-europene i-au revenit fratelui lui Carol, Ferdinand, Imperiul Habsburgic divizându-se astfel în ramurile sale austriacă şi spaniolă, o recunoaştere timpurie a ceea ce Paul Kennedy numeşte „supraextindere imperială”. Vezi Paul Kennedy, *The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000* (New York, Random House, 1987), pp. 48-49 [ed. rom.: Paul Kennedy, *Ascensiunea şi decăderea marilor puteri. Transformări economice şi conflicte militare din 1500 până în 2000*, traducere de Laurenţiu Ursu, Teodora Moldovanu, Lucia Dos şi Ramona Lupu, postfaţă de Andrei Miroiu, Iaşi, Polirom, 2011, 2017, p. 59].
13. Parker, *Imprudent King*, pp. 4-5, 23.
14. *Ibid.*, p. 276. Vezi şi al doilea set de ilustraţii din Parker.
15. Geoffrey Parker, *The Grand Strategy of Philip II* (New Haven, Yale University Press, 1998), p. 72, compară atitudinea Elisabetei faţă de delegare cu cea a lui Filip.
16. Mattingly, *The Armada*, p. 24.
17. Parker, *Imprudent King*, pp. xv, 61-64, 85, 103-106; de asemenea, Parker, *The Grand Strategy of Philip II*, pp. 47-75; şi Robert Goodwin, *Spain: The Center of the World, 1519-1682* (New York, Bloomsbury, 2015), pp. 129-141.
18. Parker, *Imprudent King*, pp. 43-49, 51-58. Pentru o evaluare a punctelor forte şi a celor slabe ale Angliei în timpul ascensiunii Elisabetei, vezi Kennedy, *The Rise and Fall of the Great Powers*, pp. 60-61 [ed. rom.: pp. 76-77].
19. Somerset, *Elizabeth I*, pp. 42-43.
20. *Ibid.*, pp. 311-312.
21. *Ibid.*, pp. 48-51.
22. *Ibid.*, p. 56.
23. Papii şi împăraţii Sfântului Imperiu Roman erau aleşi, dar şi în aceste cazuri contau legăturile de sânge.
24. Weir, *The Life of Elizabeth I*, p. 25; Somerset, *Elizabeth I*, pp. 91-92.
25. *Ibid.*, pp. 50-51.
26. Parker, *Imprudent King*, pp. 121-125.
27. Pentru o listă, vezi Arthur Salusbury MacNalty, *Elizabeth Tudor: The Lonely Queen* (Londra, Johnson Publications, 1954), p. 260.
28. Weir, *The Life of Elizabeth I*, pp. 47-48.
29. Mattingly, *The Armada*, p. 24.
30. Parker, *The Grand Strategy of Philip II*, p. 151; Parker, *Imprudent King*, p. 58.
31. *Ibid.*, p. 364. Şi Habsburgii, prin căsătorii consangvine, şi-au redus, cu efecte negative, fondul genetic. Vezi *ibid.*, pp. 180-181.
32. *Ibid.*, p. 2.
33. Pentru o evaluare pozitivă, vezi Hugh Thomas, *World Without End: Spain, Philip II, and the First Global Empire* (New York, Random House, 2014), pp. 285-299.
34. Mauricio Drelichman şi Hans-Joachim Voth, *Lending to the Borrower from Hell: Debt, Taxes, and Default in the Age of Philip II* (Princeton, Princeton University Press, 2014). Pentru argumentul mai convenţional cu privire la finanţele lui Filip, vezi Kennedy, *The Rise and Fall of the Great Powers*, pp. 46-47 [ed. rom.: pp. 63-65].
35. Parker, *Imprudent King*, pp. 126, 129, 256-257.
36. Thomas, *World Without End*, p. 17.
37. Weir, *The Life of Elizabeth I*, pp. 11, 26. Vezi şi Somerset, *Elizabeth I*, pp. 58-59.

38. Acest paragraf se bazează pe Weir, *The Life of Elizabeth I*, pp. 17-18, şi pe Mattingly, *The Armada*, p. 23. Citatul despra inimă şi stomac este din Elizabeth I, *Collected Works*, p. 326.
39. James Anthony Froude, *History of England from the Fall of Wolsey to the Defeat of the Spanish Armada* (Londra, Longmans, Green, 1870), XII, p. 558. Vezi şi J.B. Black, *The Reign of Elizabeth, 1558-1603* (Oxford, Oxford University Press, 1959), p. 23.
40. Weir, *The Life of Elizabeth I*, p. 30. Somerset, *Elizabeth I*, pp. 72-88, oferă o analiză cuprinzătoare a politicilor Elisabetei cu privire la religie.
41. Somerset, *Elizabeth I*, pp. 280-282; Kennedy, *The Rise and Fall of the Great Powers*, pp. 60-61 [ed. rom.: pp. 77-78]. Pentru o discuţie cuprinzătoare despre finanţele elisabetane, vezi William Robert Smith, *The Constitution and Finance of the English, Scottish and Irish Joint-Stock Companies to 1720* (Cambridge, Cambridge University Press, 1911), pp. 493-499.
42. Somerset, *Elizabeth I*, pp. 70-71.
43. Pentru o relatare incitantă, vezi capitolul lui A.N. Wilson despre sir Francis Drake în *The Elizabethans*, pp. 173-184.
44. Despre care unii neştiutori cred şi astăzi că ar fi scris piesele lui William Shakespeare.
45. Weir, *The Life of Elizabeth I*, p. 257. Povestea a apărut prima dată în John Aubrey, *Brief Lives*, compilată între 1669 şi 1696 (Oxford, Clarendon Press, 1898), p. 305.
46. Niccolò Machiavelli, *The Prince*, traducere de Harvey C. Mansfield, ediţia a II-a (Chicago, University of Chicago Press, 1998), p. 69 [ed. rom.: Niccolò Machiavelli, *Principele*, traducere de Nina Façon, Bucureşti, Antet XX Press, 2002, p. 63]. Pentru opiniile lui Machiavelli despre femei, vezi *ibid.*, p. 101, dar şi De Grazia, *Machiavelli in Hell*, pp. 229-232.
47. Parker, *Imprudent King*, p. 295.
48. *Antony and Cleopatra*, actul al II-lea, scena 2 [ed. rom.: William Shakespeare, *Antoniu şi Cleopatra*, în *Opere complete*, vol. VII, traducere de Leon Leviţchi, Bucureşti, Univers, 1988, p. 393].
49. De Grazia, *Machiavelli in Hell*, pp. 102-103.
50. N.A.M. Rodger, *The Safeguard of the Sea: A Naval History of Britain, 660-1649* (New York, HarperCollins, 1998), pp. 238-248.
51. În aceste paragrafe merg pe argumentul lui Parker, *The Grand Strategy of Philip II*, pp. 153-157.
52. *Ibid.*, pp. 158-159. Vezi şi Christopher Tyerman, *God's War: A New History of the Crusades* (Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 2006), pp. 902-903; şi, pentru evoluţia doctrinei augustiniene, James Turner Johnson, *Just War Tradition and the Restraint of War: A Moral and Historical Inquiry* (Princeton, Princeton University Press, 1981), pp. 167-169.
53. Parker, *The Grand Strategy of Philip II*, pp. 157-162.
54. Somerset, *Elizabeth I*, p. 246.
55. *Ibid.*, pp. 237-238.
56. *Ibid.*, pp. 249-262; Parker, *The Grand Strategy of Philip II*, pp. 160-163.
57. Printre exemple se numără şi Iulius Cezar, Cezar Augustus, Napoleon, ducele de Wellington, Lincoln şi, întâmplător, şi Filip al II-lea. Vezi Parker, *Imprudent King*, pp. 293-294.

58. Somerset, *Elizabeth I*, pp. 405-408; Parker, *Imprudent King*, pp. 206-207. Citatul e din Stephen Alford, *The Watchers: A Secret History of the Reign of Elizabeth I* (New York, Bloomsbury, 2012), p. xvii. Vezi şi John Cooper, *The Queen's Agent: Sir Francis Walsingham and the Rise of Espionage in Elizabethan England* (New York, Pegasus, 2012).
59. John Guy, *Elizabeth: The Forgotten Years* (New York, Viking, 2016), subliniază în special această idee.
60. Lisa Hilton, *Elizabeth: Renaissance Prince* (New York, Houghton Mifflin Harcourt, 2015), p. 224.
61. Mattingly, *The Armada*, pp. 75-76. Vezi şi Felipe Fernández-Armesto, *Pathfinders: A Global History of Exploration* (New York, Norton, 2006), pp. 129-138.
62. Rodger, *The Safeguard of the Sea*, pp. 243-246.
63. *Ibid*, pp. 248-250.
64. Somerset, *Elizabeth I*, pp. 405-411.
65. *Ibid.*, pp. 47-48, 389-393, 396-405.
66. *Ibid.*, pp. 424-442.
67. Parker, *The Grand Strategy of Philip II*, pp. 163-169, 179. Citatul este la p. 166.
68. *Ibid.*, pp. 179-180; Parker, *Imprudent King*, pp. 281, 305-307. Pentru lipsa de reacţie a lui Filip la moartea Mariei, vezi Mattingly, *The Armada*, pp. 69-81.
69. Parker, *Imprudent King*, pp. 307-319.
70. Hutchinson, *The Spanish Armada*, p. 52.
71. Aceasta, ca şi datele care urmează sunt pe stil nou, calendarul folosit în Europa la acea vreme. Calendarul englezesc era cu zece zile în urmă pe vremea Elisabetei.
72. Hutchinson, *The Spanish Armada*, p. 202; Parker, *The Grand Strategy of Philip II*, pp. 269-270.
73. Filip a trimis două armade mai mici împotriva Angliei în 1596 şi 1597, dar furtunile le-au constrâns pe ambele să se întoarcă înainte să apuce măcar să intre în Canalul Mânecii.
74. Parker, *The Grand Strategy of Philip II*, pp. 270-271. Vezi şi Parker, *Imprudent King*, pp. 324, 367-368.
75. *Ibid.*, p. 369.
76. Parker, *The Grand Strategy of Philip II*, p. 283. Vezi şi Barbara Farnham (ed.), *Avoiding Losses/Taking Risks: Prospect Theory and International Conflict* (Ann Arbor, University of Michigan Press, 1995).
77. Parker, *The Grand Strategy of Philip II*, pp. 275-276.
78. *Ibid.*, p. 276, şi *Imprudent King*, p. 369.
79. Discursul din 30 noiembrie 1601, în *Elizabeth I's Collected Works*, p. 339.
80. Wilson, *The Elizabethans*, p. 371.
81. *Ibid.*, pp. 366-368. Definiţia e din nou din Dictionary.com
82. Robert B. Strassler (ed.), *The Landmark Thucydides: A Comprehensive Guide to the Peloponnesian War*, o versiune revăzută a traducerii lui Richard Crawley (New York, Simon and Schuster, 1996), 3:82 [ed. rom.: Tucidide, *Războiul peloponesiac*, traducere, studiu introductiv şi note de N.I. Barbu, Bucureşti, Editura Ştiinţifică, 1966, p. 355].
83. Keith Roberts, *Pavane* (Baltimore, Old Earth Books, 2011; ediţia I, 1968), pp. 11-12. Geoffrey Parker foloseşte înaintea mea acest pasaj ca să-şi încheie relatarea

alternativă a „succesului” Armadei în „The Repulse of the English Fireships”, în Robert Cowley (ed.), *What If? The World's Foremost Military Historians Imagine What Might Have Been* (New York, Berkley Books, 1999), pp. 149-150.

84. Roberts, *Pavane*, p. 147.

85. *Ibid.*, pp. 151, 238-239.

86. Îi sunt recunoscător colegului meu Paul Kennedy pentru această observaţie.

Capitolul 6. Lumi noi

1. Keith Roberts, *Pavane* (Baltimore, Old Earth Books, 2011; ediţia I, 1968), p. 11.

2. Fac referire aici la romanul lui Michel Faber despre credinţă şi explorare extraterestră, *The Book of Strange New Things* (New York, Hogarth, 2014). Cartea lui Felipe Fernández-Armesto *Pathfinders: A Global History of Exploration* (New York, Norton, 2006) plasează procesul terestru într-un context comparativ larg.

3. Jay Sexton, *The Monroe Doctrine: Empire and Nation in Nineteenth-Century America* (New York, Hill and Wang, 2011), pp. 3-8.

4. Geoffrey Parker, „The Repulse of the English Fireships”, în Robert Cowley (ed.), W*hat If? The World's Foremost Military Historians Imagine What Might Have Been* (New York, Berkley Books, 1999), pp. 141-142.

5. J. Hamel, *Early English Voyages to Northern Russia* (Londra, Richard Bentley, 1857), p. 5.

6. Fernández-Armesto, *Pathfinders*, pp. 218-222. Vezi şi, pentru curiozitatea Elisabetei, A.N. Wilson, *The Elizabethans* (New York, Farrar, Straus and Giroux, 2011), pp. 183-184; şi, pentru răcire, Geoffrey Parker, *Global Crisis: War, Climate Change, and Catastrophe in the Seventeenth Century* (New Haven, Yale University Press, 2013).

7. J.H. Elliott, *Empires of the Atlantic World: Britain and Spain in America, 1492-1830* (New Haven, Yale University Press, 2006), pp. 23-28.

8. *Ibid.*, p. 177.

9. În această privinţă asemănându-se monoculturii în silvicultură. Vezi James C. Scott, *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed* (New Haven, Yale University Press, 1998), pp. 11-22.

10. Elliott, *Empires of the Atlantic World*, p. 134. Vezi şi Nick Bunker, *An Empire on the Edge: How Britain Came to Fight America* (New York, Knopf, 2014), pp. 13-14.

11. Am adaptat acest paragraf din *The Landscape of History*, p. 87, care, la rândul său, se bazează pe M. Mitchell Waldrop, *Complexity: The Emerging Science at the Edge of Order and Chaos* (New York, Viking, 1992), pp. 292-294.

12. Anne Somerset, *Elizabeth I* (New York, Random House, 1991), pp. 188-191.

13. Vezi Robert Tombs, *The English and Their History* (New York, Knopf, 2015), pp. 224-245.

14. Elliott, *Empires of the Atlantic World*, p. 177. Vezi şi Tim Harris, *Restoration: Charles II and His Kingdoms, 1660-1685* (New York, Allen Lane, 2005), în special pp. 46-47.

15. Formularea îi aparţine lui Daniel Defoe, citat în Tombs, *The English and Their History*, p. 252.

16. Elliott, *Empires of the Atlantic World*, pp. 150-152; de asemenea, Steve Pincus, *1688: The First Modern Revolution* (New Haven, Yale University Press, 2009), pp. 316-322, 475.

17. John Locke, *Second Treatise of Government*, 1690, secţiunea 149 [ed. rom.: John Locke, *Al doilea tratat despre cârmuire. Scrisoare despre toleranţă*, traducere de Silviu Culea, Bucureşti, Nemira, 1999, p. 146].
18. Tombs, *The English and Their History*, p. 263.
19. „Speech on Conciliation with America", în *The Writings and Speeches of Edmund Burke*, III, W.M. Elofson (ed.) (Oxford, Clarendon Press, 1996), pp. 118, 124. David Bromwich oferă context şi analiză în *The Intellectual Life of Edmund Burke: From the Sublime and Beautiful to American Independence* (Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 2014), pp. 228-261.
20. Gabriel Johnson către Lord Wilmington, 10 februarie 1737, citat în James A. Henretta, *„Salutary Neglect": Colonial Administration Under the Duke of Newcastle* (Princeton, Princeton University Press, 1972), p. 324.
21. „Observations Concerning the Increase of Mankind", 1751, publicat în 1755, *The Papers of Benjamin Franklin*, ediţie digitală, IV, pp. 225-234. Vezi şi Dennis Hodgson, „Benjamin Franklin on Population: From Policy to Theory", *Population and Development Review*, 17 (decembrie 1991), pp. 639-661.
22. Detaliile sunt în Ron Chernow, *Washington: A Life* (New York, Penguin, 2010), pp. 78-116.
23. Bunker, *An Empire on the Edge*, pp. 17-18; Tombs, *The English and Their History*, p. 348. Vezi şi Colin G. Calloway, *The Scratch of a Pen: 1763 and the Transformation of North America* (New York, Oxford University Press, 2006), pp. 11-12.
24. O observaţie făcută de Bromwich, *The Intellectual Life of Edmund Burke*, pp. 190-191.
25. Discurs parlamentar, 13 mai 1767, în *Burke Writings and Speeches*, II, Paul Langford (ed.) (Oxford, Clarendon Press, 1981), p. 59.
26. Discurs parlamentar, 19 aprilie 1769, în *ibid.*, p. 231.
27. Discurs parlamentar, 22 martie 1775, în *ibid.*, III, pp. 157, 165.
28. Bromwich, *The Intellectual Life of Edmund Burke*, p. 193.
29. Vezi capitolul 2.
30. Thomas Paine, *Common Sense* (Wisehouse Classics, 2015), p. 21 [ed. rom.: Thomas Paine, *Simţul comun*, traducere de Oana-Marina Badea, Bucureşti, All, 2013, p. 53]. Vezi şi Trevor Colbourn, *The Lamp of Experience: Whig History and the Intellectual Origins of the American Revolution* (Indianapolis, Liberty Fund, 1998; ediţia I, 1965), pp. 26, 237-243; şi Bernard Bailyn, „1776: A Year of Challenge – A World Transformed", *The Journal of Law and Economics*, 19 (octombrie 1976), în special pp. 437-441.
31. Paine, *Common Sense*, pp. 13-14, 23 [ed. rom.: pp. 32, 34, 59].
32. *Ibid.*, pp. 19, 23-24 [ed. rom.: pp. 48, 62].
33. *Ibid.*, pp. 25-26 [ed. rom.: pp. 67, 69].
34. Pentru impactul lui Paine, vezi Joseph J. Ellis, *American Creation: Triumphs and Tragedies at the Founding of the Republic* (New York, Random House, 2007), pp. 41-44; John Ferling, *Whirlwind: The American Revolution and the War That Won It* (New York, Bloomsbury, 2015), pp. 141-143; şi capitolul despre Paine din Sophia Rosenfeld, *Common Sense: A Political History* (Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 2011).

35. Transcriere a Declaraţiei de Independenţă de la National Archives and Records Administration, accesibilă la: www.archives.gov/exhibits/charters. Sublinierile mele.
36. Joseph J. Ellis, *American Sphinx: The Character of Thomas Jefferson* (New York, Random House, 1996), pp. 11, 27-28.
37. Formula „mai clar decât adevărul” îi aparţine lui Dean Acheson, în cartea sa *Present at the Creation: My Years in the State Department* (New York, Norton, 1969), p. 375.
38. Ferling, *Whirlwind*, p. 164.
39. Paine, *Common Sense*, p. 39 [ed. rom.: p. 102].
40. John Adams către Abigail Adams, 3 iulie 1776, Adams Family Papers: An Electronic Archive, Massachusetts Historical Society: www.masshist.org/digitaladams/. Adams crezuse în mod greşit că celebrările aveau să sărbătorească semnarea din data de 2 iulie, şi nu aprobarea de către Congresul Continental, din 4 iulie.
41. Paine, *Common Sense*, p. 21 [ed. rom.: p. 55]; Benjamin Franklin către Joseph Priestley, 3 octombrie 1775, *The Papers of Benjamin Franklin*, Digital Edition, XXII, pp. 217-218. Vezi şi Hodgson, „Benjamin Franklin on Population”, pp. 653-654.
42. George Washington către John Adams, 25 septembrie 1798, citat în Chernow, *Washington*, p. 208. Vezi şi Ellis, *American Creation*, pp. 4-5.
43. Eliga H. Gould, *Among the Powers of the Earth: The American Revolution and the Making of a New World Empire* (Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 2012), pp. 10, 142.
44. Citat în *ibid.*, p. 127. Vezi şi Ferling, *Whirlwind*, pp. 235-238, 320-321.
45. George C. Herring, *From Colony to Superpower: US Foreign Relations Since 1776* (New York, Oxford University Press, 2008), pp. 26-34.
46. Vezi Gordon S. Wood, *The Creation of the American Republic, 1776-1787* (Chapel Hill, University of North Carolina Press, 1998; ediţia I, 1969), p. ix.
47. Aici fac, respectuos, opinie separată faţă de Ellis, *American Creation*, p. 18, care face opinie separată faţă de el însuşi, cred, la p. 9.
48. Wood evidenţiază această paralelă în *Empire of Liberty: A History of the Early Republic, 1787-1815* (New York, Oxford University Press, 2006), p. 54.
49. Wood, *The Creation of the American Republic*, p. 16.
50. Citat în *ibid.*, p. 395. În aceste paragrafe merg pe analiza lui Wood din capitolul 10 al lucrării sale, dar vezi şi rezumatul său din *Empire of Liberty*, pp. 14-20.
51. Citat în Gould, *Among the Powers of the Earth*, p. 128.
52. O călătorie de pe malurile Mississippiului până pe coasta de est, în această epocă dinaintea căilor ferate, putea să dureze aproape cât traversarea Atlanticului înainte de inventarea vapoarelor cu abur.
53. *Thoughts upon the Political Situation of the United States of America in Which That of Massachusetts Is More Particularly Considered*, atribuit lui Jonathan Jackson (Worcester, Massachusetts, 1788), pp. 45-46, citat în Gould, *Among the Powers of the Earth*, p. 133.
54. Pentru ideea piramidei, vezi David O. Stewart, *Madison’s Gift: Five Partnerships That Built America* (New York, Simon and Schuster, 2015), pp. 18-25.

55. Chernow, *Washington*, pp. 313, 356, 518, 607-610. Represiunea britanică după „partida de ceai” de la Boston, un protest anterior din Massachusetts împotriva impozitelor, îl revoltase pe Washington [*ibid*., pp. 198-201], dar revolta lui Shays a inversat rolurile.
56. Din acest punct de vedere, dar în puţine altele, Washington l-a anticipat pe Woody Allen.
57. Vezi www.comparativeconstitutionsproject.org/chronology/, bazat pe Zachary Elkins, Tom Ginsburg şi James Melton, *The Endurance of National Constitutions* (New York, Cambridge University Press, 2009).
58. Constituţia, fără amendamente, are în jur de 4.500 de cuvinte. *The Federalist* are circa 170.000.
59. Chernow, *Hamilton*, pp. 261-269.
60. James Boswell, *Life of Johnson*, R.W. Chapman (ed.) (New York, Oxford University Press, 1998; ediţia I, 1791), p. 849.
61. „Să prindem tovărăşie, ca să nu ajungem toţi atârnaţi de gât la capătul vreunei frânghii” (citat, fără sursă, în Jared Sparks, *The Works of Benjamin Franklin* [Boston, Hilliard Gray, 1840], I, p. 408).
62. *The Federalist*, Modern Library College Edition (New York, Random House, fără an), *#1*, pp. 3-4.
63. Vezi Lynne Cheney, *James Madison: A Life Reconsidered* (New York, Penguin, 2014), pp. 2-8.
64. *Federalist #10*, pp. 53-58. Sublinieri în original.
65. În ediţia online a textelor lui Madison sunt numai trei referiri directe la Machiavelli, niciuna substanţială. Linkul este www.founders.archives.gov/about/Madison
66. *The Discourses on the First Ten Books of Titus Livius*, traducere de Leslie J. Walker, S.J., revăzută de Brian Richardson (New York, Penguin, 1970), p. 275; şi capitolul 4. Pentru o discuţie recentă cuprinzătoare, vezi Alissa M. Ardito, *Machiavelli and the Modern State:* The Prince, *the* Discourses on Livy, *and the Extended Territorial Republic* (New York, Cambridge University Press, 2015).
67. *Federalist #10*, pp. 60-61. Pentru „inconvenientele” lui Burke, vezi discursul său în faţa parlamentului din 22 martie 1775, despre care am discutat mai sus.
68. Pentru o afirmaţie similară despre Constituţie, vezi Daniel M. Braun, „Constitutional Fracticality: Structure and Coherence in the Nation’s Supreme Law”, *Saint Louis University Law Journal*, 32 (2013), pp. 389-410, deşi analogia cu Roma îmi aparţine.
69. Akhil Reed Amar explică succint de ce în *America’s Constitution: A Biography* (New York, Random House, 2005), pp. 19-21.
70. În cea mai recentă ediţie oficială a Constituţiei, Government Printing Office, de obicei foarte atent să folosească un limbaj neutru, numeşte excluderea o „încercare forţată” care „abia dacă ascundea diferenţele de opinie dintre regiuni care aveau să rămână nerezolvate în condiţiile uniunii convenite în 1787” („Historical Note”, *The Constitution of the United States of America, as Amended* [Washington, DC, Government Printing Office, 2007], p. vi). Poate că Madison i-a influenţat pe editori, dar nu se face referire la el.
71. *Federalist #42*, *#54*, pp. 272-273, 358.

72. Alegerea e exprimată succint în Ellis, *American Creation*, pp. 18-19.
73. Argumentul lui Hamilton se găseşte în *Federalist #11*, p. 65, care, poate nu întâmplător, vine după *Federalist #10*, mai cunoscut, al lui Madison. Pentru Hamilton despre sclavie, vezi Chernow, *Hamilton*, pp. 210-216.
74. Ellis, *American Sphinx*, pp. 154-155.
75. Thomas Jefferson către John B. Colvin, 20 septembrie 1810, în ediţia Founders Online a scrierilor lui Jefferson pe founders.archives.gov. Teritoriul achiziţionat se întindea de la fluviul Mississippi până în Texas la sud şi până la intersecţia dintre Munţii Stâncoşi şi paralela 49 la nord.
76. John Quincy Adams către Abigail Adams, 30 iunie 1811, citat în Samuel Flagg Bemis, *John Quincy Adams and the Foundations of American Foreign Policy* (New York, Knopf, 1949), p. 182.
77. Elliott relatează acest proces în lucrarea sa *Empires of the Atlantic World*, pp. 369-402.
78. John Quincy Adams către George W. Erving, ministru al SUA la Madrid, 28 noiembrie 1818, citat în Bemis, *John Quincy Adams*, p. 327. Vezi şi Charles N. Edel, *Nation Builder: John Quincy Adams and the Grand Strategy of the Republic* (Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 2014), pp. 138-154.
79. Descrisă cuprinzător în William Earl Weeks, *John Quincy Adams and American Global Empire* (Lexington, University Press of Kentucky, 1992), cu toată atenţia asupra intersectării dintre negocierea „Tratatului Transcontinental" şi controversa de mai înainte referitoare la Florida.
80. Mesajul lui Monroe a fost echivalentul a ceea ce avea să devină mai târziu discursul prezidenţial despre starea naţiunii, dar în secolul al XIX-lea mesajul nu era susţinut personal.
81. Sexton, *The Monroe Doctrine*, pp. 49-50.
82. *Federalist #11*, p. 65.
83. Citatele sunt din jurnalul lui Adams, 3 martie şi 29 noiembrie 1820, citate în Edel, *Nation Builder*, pp. 157-159. Edel analizează dilema lui Adams în termenii incompatibilităţilor ireconciliabile ale lui Isaiah Berlin, discutate în capitolul 4.
84. Charles H. Sherrill, „The Monroe Doctrine and the Canning Myth", *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 94 (iulie 1914), pp. 96-97. Vezi şi Wendy Hinde, *George Canning* (Oxford, Basil Blackwell, 1989), pp. 345-374, 422.
85. Citatul e din notiţele dactilografiate pentru discurs, din Churchill Archive CHAR 9/140A/9-28, la www.churchillarchive.com. Pentru context, vezi John Lukacs, *Five Days in London: May 1940* (New Haven, Yale University Press, 1999).
86. „Reply of a South American to a Gentleman of This Island [Jamaica]", 6 septembrie 1815, în *Selected Writings of Bolívar*, traducere de Lewis Bertrand (New York, Colonial Press, 1951), I, p. 118.
87. Aici, afirmaţia lui Bolívar îl anticipează pe Jared Diamond, care spune că e mult mai simplu să organizezi regiuni întinse pe latitudine decât pe longitudine. Vezi volumul lui Diamond *Guns, Germs, and Steel: The Fates of Human Societies* (New York, Norton, 1999), pp. 176-191.
88. Bolívar, „Reply", pp. 109, 118. Nici grecii, bineînţeles, nu au construit un singur stat, dar poate că lui Bolívar, asemenea lui Keats când l-a plasat pe „Cortez cel

îndesat” pe un pisc în Darien, i se poate îngădui o anumită licenţă poetică. Panamá pare să scoată la suprafaţă nevoia de aşa ceva.

89. Bolívar, „Reply”, p. 111.

90. *Ibid*., p. 122.

91. Sexton, *The Monroe Doctrine*, oferă contextul la pp. 34-46.

92. Disponibil online la www.millercenter.org/president/jqadams/speeches/speech-3484

Capitolul 7. Cei mai mari strategi

1. Leo Tolstoy, *War and Peace*, traducere de Richard Pevear şi Larissa Volokhonsky (New York, Knopf, 2007), p. 774 [ed. rom.: Lev Tolstoi, *Război şi pace*, vol. II, traducere şi note de Ion Frunzetti şi Nicolae Parocescu, Iaşi, Polirom, 2016, pp. 263-264]. Pentru mai multe despre acest fragment, vezi W.B. Gallie, *Philosophers of Peace and War: Kant, Clausewitz, Marx, Engels and Tolstoy* (New York, Cambridge University Press, 1978), pp. 117-119; şi Lawrence Freedman, *Strategy: A History* (New York, Oxford University Press, 2013), pp. 98-99. Am adaptat fragmente ale acestui capitol din articolul meu „War, Peace and Everything: Thoughts on Tolstoy”, *Cliodynamics: The Journal of Theoretical and Mathematical History*, 2 (2011), pp. 40-51.

2. Donald Stoker, *Clausewitz: His Life and Work* (New York, Oxford University Press, 2014), pp. 94-128.

3. Alan Forrest şi Andreas Herberg-Rothe evaluează această probabilitate în contribuţiile lor din Rick McPeak şi Donna Tussing Orwin (eds.), *Tolstoy on War: Narrative Art and Historical Truth in „War and Peace”* (Ithaca, Cornell University Press, 2012), pp. 115, 143-144.

4. Michael Howard, „The Influence of Clausewitz”, în Carl von Clausewitz, *On War*, traducere de Michael Howard şi Peter Paret (eds.) (Princeton, Princeton University Press, 1976), pp. 32-41; şi Christopher Bassford, *Clausewitz in English: The Reception of Clausewitz in Britain and America, 1815-1945* (New York, Oxford University Press, 1994).

5. Clausewitz, *On War*, p. 113 [ed. rom.: Carl von Clausewitz, *Despre război*, studiu introductiv şi note de general-maior dr. Corneliu Soare, Bucureşti, Editura Militară, 1982, pp. 98-99]. Sublinierea mea.

6. Tolstoy, *War and Peace*, pp. 799-801 [ed. rom.: pp. 300-302].

7. Clausewitz, *On War*, p. 467 [ed. rom.: p. 455].

8. *Ibid*., p. 370 [ed. rom.: p. 359].

9. Mikhail Kizilov, „The Tsar in the Queen’s Room: The Visit of Russian Emperor Alexander I to Oxford in 1814”, fără dată, la www.academia.com

10. Clausewitz, *On War*, p. 605 [ed. rom.: p. 611].

11. „A Few Words Apropos of the Book *War and Peace*”, în Tolstoy, *War and Peace*, p. 1217.

12. „The Hedgehog and the Fox”, în Isaiah Berlin, *The Proper Study of Mankind: An Anthology of Essays*, Henry Hardy şi Roger Hausheer (eds.) (New York, Farrar, Straus and Giroux, 1997), p. 458 [ed. rom.: Isaiah Berlin, *Adevăratul studiu al omenirii*, traducere de Radu Lupan, Bucureşti, Meridiane, 2001, p. 446].

13. Clausewitz foloseşte o analogie cu lupta corp la corp chiar de la început, în al doilea paragraf din *On War*, p. 75 [ed. rom.: p. 53].
14. Tolstoy, *War and Peace*, p. 1200 [ed. rom.: p. 904].
15. Clausewitz, *On War*, p. 151 [ed. rom.: p. 135]. Sublinierea mea.
16. „Author's Preface to an Unpublished Manuscript on the Theory of War", în *ibid.*, p. 61 [ed. rom.: pp. 49-50].
17. Peter Paret, *Clausewitz and the State: The Man, His Theories, and His Times* (Princeton, Princeton University Press, 1985; ediţia I, 1976, Oxford University Press), pp. 169-179.
18. Michael Howard, *Clausewitz: A Very Short Introduction* (New York, Oxford University Press, 2002), p. 41. Sir Michael se îndoieşte (p. 21) că Clausewitz, chiar dacă ar fi fost binecuvântat cu o viaţă lungă, ar fi folosit-o ca să-şi cultive concizia.
19. Tolstoy, *War and Peace*, p. 1181 [ed. rom.: pp. 874-875].
20. Dictionary.com
21. Andrew Roberts, *Napoleon: A Life* (New York, Viking, 2014), pp. 577-580, 634-635.
22. Clausewitz, *On War*, pp. 75-76 [ed. rom.: pp. 53-55]. Sublinieri în primul citat în original, restul îmi aparţin.
23. Aici merg – deşi exagerez cu simplificările – pe ideile lui Gallie, *Philosophers of Peace and War*, p. 52; şi Howard, *Clausewitz*, pp. 13-14, şi Peter Paret, „The Genesis of *On War*", în Clausewitz, *On War*, pp. 2-3, 15-16.
24. Clausewitz, *On War*, p. 523 [ed. rom.: p. 527].
25. Howard, *Clausewitz*, pp. 4, 18-19. Pentru rolul americanilor, vezi lucrarea clasică a lui R.R. Palmer *The Age of Democratic Revolution: A Political History of Europe and America, 1760-1800* (Princeton, Princeton University Press, 2014; ediţia I, vol. I, 1959, vol. II, 1964).
26. Echivalentele englezeşti pentru termenul lui Clausewitz, *Politik*, se bazează pe Bassford, *Clausewitz in English*, p. 22.
27. Anticipând astfel temerile faţă de un război termonuclear total în timpul Războiului Rece, unul dintre motivele reaprinderii interesului pentru opera lui Clausewitz după al Doilea Război Mondial. Un exemplu influent e Bernard Brodie, *War and Politics* (New York, Macmillan, 1973).
28. Clausewitz, *On War*, p. 87 [ed. rom.: p. 67].
29. Roberts, *Napoleon*, pp. 555-579, oferă o relatare cuprinzătoare.
30. Excepţia a fost campania din Spania şi Portugalia.
31. Citat în Roberts, *Napoleon*, p. 595.
32. Pentru abandonarea Moscovei de către Kutuzov, vezi Dominic Lieven, *Russia Against Napoleon: The True Story of the Campaigns of* War and Peace (New York, Viking, 2010), pp. 209-214.
33. Clausewitz, *On War*, p. 97 [ed. rom.: p. 78].
34. *Ibid.*, p. 161 [ed. rom.: p. 145]. Pentru rolul sentimentelor în gândirea lui Clausewitz, vezi Jon Tetsuro Sumida, „The Relationship of History and Theory in *On War:* The Clausewitzian Ideal and Its Implications", *Journal of Military History,* 65 (aprilie 2001), pp. 337-338.
35. Tolstoy, *War and Peace*, pp. 993, 1000-1001 [ed. rom.: p. 600].
36. Roberts, *Napoleon*, pp. 612-634; şi Lieven, *Russia Against Napoleon*, pp. 252-257.

37. John Quincy Adams către John Adams, 16 august 1812, şi către Abigail Adams, 31 decembrie 1812, citat în Samuel Flagg Bemis, *John Quincy Adams and the Foundations of American Foreign Policy* (New York, Knopf, 1949), pp. 177-178.
38. Clausewitz, *On War*, pp. 100, 112 [ed. rom.: pp. 82, 96].
39. Sumida, „The Relationship of History and Theory in *On War*", pp. 345-348.
40. Clausewitz, *On War*, pp. 102, 109 [ed. rom.: pp. 85, 93]. Similar, cred, cu ceea ce descrie Malcolm Gladwell în *Blink: The Power of Thinking Without Thinking* (New York, Little, Brown, 2005).
41. Vezi capitolul 4.
42. *Ibid.*, pp. 104, 119 [ed. rom.: pp. 87, 104]. Pentru Tolstoi despre călători, hanuri şi planuri care o iau razna, vezi *War and Peace*, pp. 347-349 [ed. rom.: Lev Tolstoi, *Război şi pace*, vol. I, traducere şi note de Ion Frunzetti şi Nicolae Parocescu, Iaşi, Polirom, 2016, pp. 429-433].
43. Paret, *Clausewitz and the State*, pp. 197-199, oferă o discuţie amănunţită.
44. Roberts, *Napoleon*, p. 596.
45. „Preface to an Unpublished Manuscript", în Clausewitz, *On War*, p. 61 [ed. rom.: p. 49].
46. Vezi, pentru elaborări, Hew Strachan, *Carl von Clausewitz's* On War*: A Biography* (Londra, Atlantic Books, 2007), p. 153; Howard, *Clausewitz*, p. 25, şi Fred R. Shapiro, *The Yale Book of Quotations* (New Haven, Yale University Press, 2006), pentru derivări admirabil de cuprinzătoare ale ultimelor două principii.
47. Clausewitz, *On War*, p. 120 [ed. rom.: pp. 105-106].
48. *Ibid.*, p. 103 [ed. rom.: p. 86].
49. *Ibid.*, p. 112 [ed. rom.: p. 97].
50. Tolstoy, *War and Peace*, pp. 618-627 [ed. rom.: vol. II, pp. 30-42].
51. *Ibid.*, pp. 738-745 [ed. rom.: pp. 211-222].
52. Vezi capitolul 3.
53. „Preface to an Unpublished Manuscript", în Clausewitz, *On War*, p. 61 [ed. rom.: p. 49].
54. *Ibid.*, pp. 122, 141, 374 [ed. rom.: pp. 107, 125, 364].
55. *Ibid.*, p. 142 [ed. rom.: p. 125].
56. *Ibid.*, pp. 168-169. Sublinieri în original.
57. Citat în Stoker, *Clausewitz*, p. 109.
58. Tolstoy, *War and Peace*, p. 640 [ed. rom.: vol. II, p. 62].
59. Pierre şi Nataşa fac acest lucru la sfârşitul romanului, pp. 1174-1177 [ed. rom.: vol. II, pp. 852-859].
60. Clausewitz, *On War*, pp. 85-86 [ed. rom.: p. 65].
61. *Ibid.*, p. 89 [ed. rom.: p. 69].
62. Vezi Alan Beyerchen, „Clausewitz, Nonlinearity, and the Unpredictability of War", *International Security*, 17 (iarna 1992-1993), mai ales pp. 61-72.
63. Clausewitz, *On War*, pp. 107, 135 [ed. rom.: pp. 91, 118].
64. *Ibid.*, p. 595 [ed. rom.: p. 600].
65. Vezi capitolul 4.
66. Tolstoy, *War and Peace*, p. 1203 [ed. rom.: vol. II, p. 909].
67. Pentru mai mult în acest sens, vezi capitolul 6.
68. Tolstoy, *War and Peace*, pp. 1212-1213 [ed. rom.: vol. II, p. 923].

69. A.N. Wilson, *Tolstoy* (New York, Norton, 1988), pp. 297-301.
70. Afirmaţie bine argumentă în Paret, *Clausewitz and the State*, p. 338.
71. Vezi Paul Bracken, „Net Assessment: A Practical Guide", *Parameters* (primăvara 2006), pp. 90-100.
72. Clausewitz, *On War*, p. 158 [ed. rom.: pp. 142-143].
73. Cea mai bună explicaţie o găsim în John Keegan, *The Face of Battle: A Study of Agincourt, Waterloo, and the Somme* (New York, Penguin, 1983).
74. Lieven, *Russia against Napoleon*, p. 259.
75. *The Federalist*, Modern Library College Edition (New York, Random House, fără an), *#28*, p. 171.
76. Clausewitz, *On War*, p. 523 [ed. rom.: p. 527].

Capitolul 8. Cel mai mare preşedinte

1. Adams s-a aflat acolo ca ambasador al Statelor Unite din 1809 până în 1814, dar petrecuse şi anii 1781-1782 ca traducător de franceză pentru Francis Dana, care căutase, fără succes, recunoaşterea diplomatică din partea Ecaterinei a II-a. James Traub, *John Quincy Adams: Militant Spirit* (New York, Basic Books, 2016), pp. 28-30, 160-182, oferă cea mai bună relatare recentă.
2. Jurnalul lui John Quincy Adams, 8 mai 1824, ediţia online a Massachusetts Historical Society, la www.masshist.org/jqadiaries. Vezi şi Charles Edel, *Nation Builder: John Quincy Adams and the Grand Strategy of the Republic* (Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 2014), pp. 194-196. Jurnalele lui Adams, circa 14.000 de pagini în 51 de volume, se întind, cu întreruperi, din 1779 până în 1848. Pentru o selecţie nouă, vezi *John Quincy Adams: Diaries*, David Waldstreicher (ed.), două volume (New York, Library of America, 2017).
3. Vezi Samuel Flagg Bemis, *John Quincy Adams and the Foundations of American Foreign Policy* (New York, Knopf, 1949), mai ales pp. 566-572.
4. Washington, Jefferson, Madison şi Monroe proveneau din Virginia.
5. Jurnalul lui Adams, 8 mai 1824.
6. Pentru anihilarea britanicilor în bătălia de la New Orleans, din ianuarie 1815, după ce Adams şi ceilalţi negociatori încheiaseră Tratatul de la Gent din 24 decembrie 1814, dar înainte să se afle despre acesta pe celălalt ţărm al Atlanticului.
7. Sean Wilentz, *The Rise of American Democracy: Jefferson to Lincoln* (New York, Norton, 2005), p. 255. Vezi şi Edel, *Nation Builder*, p. 192.
8. Mesajul lui Adams, datat 6 decembrie 1825, e disponibil online la University of Virginia's Miller Center of Public Affairs la www.millercenter.org/the-presidency/presidential-speeches/december-6-1825-message-regarding-congress-american-nations. Pentru receptarea sa, vezi Traub, *John Quincy Adams*, pp. 322-327; şi Fred Kaplan, *John Quincy Adams: American Visionary* (New York, Harper Collins, 2014), pp. 404-405.
9. Aceste explicaţii apar în Edel, *Nation Builder*, p. 188; Traub, *John Quincy Adams*, p. 294; Walter Russell Mead, *Special Providence: American Foreign Policy and How It Changed the World* (New York, Knopf, 2001), pp. 218-263; şi, respectiv, Robert

Kagan, *Dangerous Nation: America's Place in the World from Its Earliest Days to the Dawn of the Twentieth Century* (New York, Knopf, 2006), pp. 265-300. Pentru Adams despre Compromisul Missouri, vezi capitolul 6.

10. *The Congressional Globe* din 21 februarie 1848 menţionează două voturi cu privire la rezoluţie, Adams şi Lincoln fiind împotrivă în fiecare caz. Imediat după al doilea vot, *Globe* consemnează o amânare de urgenţă, după ce „venerabilul John Quincy Adams [...] a fost văzut alunecând de pe scaunul său, în ceea ce părea a fi agonia morţii". Vezi şi Traub, *John Quincy Adams*, pp. 525-528.
11. Michael Burlingame, *Abraham Lincoln: A Life* (2 vol.), vol. 1 (Baltimore, Johns Hopkins University Press, 2008), pp. 4, 26-27, 43-44, 172. Romanul lui Mark Twain nu va fi publicat în Statele Unite până în 1885.
12. Burlingame, *Lincoln I*, pp. 1, 41-42. Vezi şi Richard Carwardine, *Lincoln: A Life of Purpose and Power* (New York, Random House, 2006), pp. 50-51.
13. Burlingame, *Lincoln I*, pp. 53-56. Vezi şi Doris Kearns Goodwin, *Team of Rivals: The Political Genius of Abraham Lincoln* (New York, Simon and Schuster, 2005), p. 50.
14. Carwardine, *Lincoln*, pp. 39-40.
15. Fred Kaplan, *Lincoln: The Biography of a Writer* (New York, HarperCollins, 2008), mai ales pp. 30-59.
16. Burlingame, *Lincoln I*, pp. 51, 66-71, 75-81. Lincoln şi-a făcut serviciul militar, fără glorie, ar fi spus el, ca voluntar în războiul lui Şoim Negru din 1832. Magazinul universal din New Salem la care a fost coproprietar scurtă vreme a dat faliment şi se pare că, pe când era diriginte de poştă, mai mult stătea la poveşti decât distribuia corespondenţa. Tăierea buştenilor, trebuie să le explic studenţilor mei, servea la construirea unor garduri de lemn, şi nu a căilor ferate.
17. *Ibid*., pp. 71-75, 81-85.
18. Un proces descris atent în Wilentz, *The Rise of American Democracy*, pp. 482-518.
19. Deşi candidatul lor învingător, William Henry Harrison, a murit la scurt timp după ce a preluat funcţia în 1841, lăsându-l pe vicepreşedintele John Tyler, un democrat, de fapt, din sud, să-l succeadă.
20. Burlingame, *Lincoln I*, pp. 264-270.
21. *Ibid*., pp. 296-310.
22. Discursul lui Lincoln la Peoria, Illinois, din 16 octombrie 1854, în *Abraham Lincoln Speeches and Writings, 1832-1858* (New York, Library of America, 1989), pp. 337-338 [în continuare, *Lincoln Speeches and Writings I*]. Majuscule în original.
23. Compromisul din 1820 acceptase Missouri în Uniune ca stat cu sclavia legală, dar o interzisese în teritorii la nord şi la vest de Missouri până la Munţii Stâncoşi. Prin compromisul din 1850 de după războiul mexicano-american din 1846-1848, în California s-a interzis sclavia, ea urmând a fi permisă în teritoriile New Mexico şi Utah cu condiţia susţinerii din partea cetăţenilor acestora.
24. Lincoln către George Robertson, 15 august 1855, în *Lincoln Speeches and Writings I*, p. 359. Pentru profitabilitatea în creştere a sclaviei, vezi Sven Beckert, *Empire of Cotton: A Global History* (New York, Knopf, 2014), pp. 105-120.
25. Lewis E. Lehrman, *Lincoln at Peoria: The Turning Point* (Mechanicsburg, Pennsylvania, Stackpole Books, 2008), pp. 71-99, oferă o evaluare atentă a lui Douglas şi a motivelor sale. Vezi şi Burlingame, *Lincoln I*, pp. 370-374.

26. Citat în *ibid.*, p. 374.
27. *Lincoln Speeches and Writings I*, p. 315. Lincoln a vorbit la Springfield pe 4 octombrie şi în Peoria pe 16 octombrie 1854, Douglas fiind prezent în ambele ocazii. Numai versiunea din Peoria a discursului a fost publicată însă. Lehrman, *Lincoln at Peoria*, oferă cea mai bună relatare a originilor, conţinutului şi implicaţiilor discursului.
28. Burlingame descrie circuitul în *Lincoln I*, pp. 322-332.
29. *Ibid.*, p. 418.
30. *Ibid.*, pp. 333-334. Pentru Adams despre Euclid, vezi jurnalul său, 26 martie 1786.
31. *Lincoln Speeches and Writings I*, p. 303.
32. *Ibid.*, pp. 322, 328-333.
33. Lehrman, *Lincoln at Peoria*, p. 107, numeşte această manevră „deturnare", chiar dacă „sinceră şi abilă".
34. *Lincoln Speeches and Writings I*, pp. 308-309, 316-317, 320-321, 323, 337, 340.
35. Goodwin face o observaţie similară în *Team of Rivals*, p. 103.
36. *Lincoln Speeches and Writings I*, p. 426. Vezi şi Wilentz, *The Rise of American Democracy*, pp. 677-715.
37. Pentru *Dred Scott v. Sandford*, vezi Don E. Fehrenbacher, *The Dred Scott Case: Its Significance in American Law and Politics* (New York, Oxford University Press, 1978).
38. *Lincoln Speeches and Writings I*, p. 426.
39. Douglas inclusese cea mai provocatoare clauză a Legii Kansas-Nebraska, revocarea explicită a Compromisului Missouri, dar abia în ultima clipă, pentru că congresmenii din sud o ceruseră drept preţ al sprijinului lor. Vezi Wilentz, *The Rise of American Democracy*, p. 672.
40. Citatul e din Iisus, în Marcu 3:25.
41. *Lincoln Speeches and Writings I*, p. 426.
42. Transcrierile, voluminoase, sunt în *ibid.*, pp. 495-822.
43. *Ibid.*, pp. 769, 814.
44. Senatorii nu aveau să fie aleşi prin vot popular decât după ratificarea celui de-al 17-lea Amendament, în 1913.
45. Împrumut aici taxonomia lui J.H. Hexter din volumul său *On Historians* (Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1979), pp. 241-243. Burlingame, *Lincoln I*, pp. 598-599, explică originile poreclei „tăietorul de buşteni" care i se dădea lui Lincoln.
46. Cu câteva excepţii, rezumate în Carwardine, *Lincoln*, pp. 93-94.
47. Descrierile lor, aşa cum au apărut în *Harper's*, se găsesc în Goodwin, *Team of Rivals*, pp. 1-2.
48. Lincoln către Samuel Galloway, 24 martie 1860, în *Abraham Lincoln Speeches and Writings, 1859-1865* (New York, Library of America, 1989), p. 152 [în continuare, *Lincoln Speeches and Writings II*].
49. Vezi *ibid.*, pp. 29-101, 111-150.
50. Se va fi gândit poate la acuzaţiile de „învoială coruptă" care au distrus preşedinţia lui John Quincy Adams.
51. Kevin Peraino, *Lincoln in the World: The Making of a Statesman and the Dawn of American Power* (New York, Crown, 2013), pp. 7-8.

52. Burlingame, *Lincoln I*, pp. 627-683, oferă o relatare completă.
53. Citat în Goodwin, *Team of Rivals*, p. 319. Vezi şi Burlingame, *Lincoln I*, p. 720.
54. Lincoln către William Seward, 1 februarie 1861, în *Lincoln Speeches and Writings II*, p. 197. Pentru evaluarea compromisurilor de către Lincoln, vezi Burlingame, *Lincoln I*, pp. 745-753.
55. Parmenas Taylor Turnley, *Reminiscences, From The Cradle to Three-Score and Ten* (Chicago, Donohue and Henneberry, 1892), p. 264. Îi datorez acest citat lui Burlingame, care îl citează incorect în *Lincoln I*, p. 903.
56. Amintind de atenieni în Sparta.
57. *Lincoln Speeches and Writings II*, pp. 215-224.
58. James M. McPherson, *Tried by War: Abraham Lincoln as Commander in Chief* (New York, Penguin, 2008), pp. 20-21.
59. Carwardine, *Lincoln*, pp. 24-26.
60. Russell F. Weigley, *The American Way of War: A History of United States Military Strategy and Policy* (New York, Macmillan, 1973), pp. 97-127.
61. Henry Halleck către Lincoln, 6 ianuarie 1862, citat în McPherson, *Tried by War*, p. 70. Vezi şi Weigley, *The American Way of War*, p. 83; şi Mark Greenbaum, „Lincoln's Do-Nothing Generals", *New York Times*, 27 noiembrie 2011.
62. Lincoln către Halleck şi Don C. Buell, 13 ianuarie 1862, în *Lincoln Speeches and Writings II*, p. 302.
63. Vezi Weigley, *The American Way of War*, p. 95; şi McPherson, *Tried by War*, pp. 70-71.
64. Weigley, *The American Way of War*, pp. 77-91; Peter Paret, *Clausewitz and the State: The Man, His Theories, and His Times* (Princeton, Princeton University Press, 1985; ediţia I, Oxford University Press, 1976), pp. 152-153; Christopher Bassford, *Clausewitz in English: The Reception of Clausewitz in Britain and America, 1815-1945* (New York, Oxford University Press, 1994), pp. 56-59. Francis Lieber, un emigrant prusac ale cărui scrieri despre legile războiului l-au influenţat pe Lincoln, l-a studiat atent pe Clausewitz, pe care l-a citit în original, în germană. Vezi John Fabian Witt, *Lincoln's Code: The Laws of War in American History* (New York, Free Press, 2012), pp. 185-186.
65. McPherson enumeră generalii necorespunzători, în *Tried by War*, p. 8.
66. *Ibid*., p. 142; şi James M. McPherson, *Abraham Lincoln and the Second American Revolution* (New York, Oxford University Press, 1991), pp. 68-72.
67. Carl von Clausewitz, *On War*, traducere de Michael Howard şi Peter Paret (eds.) (Princeton, Princeton University Press, 1976), p. 75 [ed. rom.: Carl von Clausewitz, *Despre război*, studiu introductiv şi note de general-maior dr. Corneliu Soare, Bucureşti, Editura Militară, 1982, p. 53].
68. Citat în Burlingame, *Lincoln II*, p. 154; vezi şi Lincoln către Orville H. Browning, 22 septembrie 1861, în *Lincoln Speeches and Writings II*, p. 269.
69. Allen C. Guelzo, *Lincoln's Emancipation Proclamation: The End of Slavery in America* (New York, Simon and Schuster, 2004), pp. 31-33, 46-59.
70. Lincoln către Albert G. Hodges, 4 aprilie 1864, în *Lincoln Speeches and Writings II*, p. 585.
71. Clausewitz, *On War*, p. 87 [ed. rom.: p. 67]. Vezi şi McPherson, *Tried by War*, pp. 5-6.

72. Guelzo, *Lincoln's Emancipation Proclamation*, pp. 3-4; McPherson, *Lincoln and the Second American Revolution*, p. 91. Clausewitz formulează acest paradox în *On War*, p. 119 [ed. rom.: p. 104].
73. McPherson, *Tried by War*, p. 52.
74. Citat în *ibid.*, p. 66.
75. McPherson, *Lincoln and the Second American Revolution*, pp. 85-86.
76. Guelzo, *Lincoln's Emancipation Proclamation*, pp. 83-90; McPherson, *Tried by War*, pp. 158-159.
77. Lincoln către Greeley, 22 august 1862, în *Lincoln Speeches and Writings II*, p. 368; Carwardine, *Lincoln*, p. 209.
78. Charles Francis Adams, „John Quincy Adams and Emancipation Under Martial Law (1819-1842)", în Adams şi Worthington Chauncey Ford, *John Quincy Adams* (Cambridge, Massachusetts, John Wilson and Son, 1902), pp. 7-79. Vezi şi Guelzo, *Lincoln's Emancipation Proclamation*, pp. 123-127; şi Witt, *Lincoln's Code*, pp. 204-205.
79. Proclamaţia preliminară de emancipare, 22 septembrie 1862, în *Lincoln Speeches and Writings II*, p. 368.
80. Guelzo, *Lincoln's Emancipation Proclamation*, p. 173.
81. Mesaj anual către Congres, 1 decembrie 1862, în *Lincoln Speeches and Writings II*, pp. 393-415.
82. Discurs ţinut la moartea lui Henry Clay, 6 iulie 1852, în *Lincoln Speeches and Writings I*, p. 264.
83. Vezi, de exemplu, *ibid.*, pp. 315, 340.
84. Mesaj special către Congres, 4 iulie 1861, *Lincoln Speeches and Writings II*, p. 259.
85. Citat în Burlingame, *Lincoln II*, p. 167.
86. *Lincoln Speeches and Writings II*, pp. 409-411.
87. Vezi *supra*, nota 8.
88. Edel, *Nation Builder*, p. 298; Kagan, *Dangerous Nation*, pp. 258-264, 269; McPherson, *Lincoln and the Second American Revolution*, pp. 39-40.
89. Peraino, *Lincoln in the World*, pp. 183, 187.
90. Beckert, *Empire of Cotton*, pp. 242-265; Witt, *Lincoln's Code*, pp. 142-157.
91. Citat în Burlingame, *Lincoln II*, pp. 119, 167.
92. Peraino, *Lincoln in the World*, pp. 66-69; şi Walter Stahr, *Seward: Lincoln's Indispensable Man* (New York, Simon and Schuster, 2012), pp. 269-273.
93. Lincoln către Seward, 1 aprilie 1861 (aparent nu a fost trimisă), în *Lincoln Speeches and Writings II*, p. 228.
94. Witt, *Lincoln's Code*, pp. 164-169. Vezi şi Burlingame, *Lincoln II*, pp. 221-229; şi Peraino, *Lincoln in the World*, pp. 123-162.
95. Pentru o descriere amplă a acestui episod neglijat, vezi *ibid.*, pp. 224-295. Maximilian s-a dus în Mexic oricum, în ciuda victoriilor Uniunii şi a retragerii susţinerii de către Napoleon. A sfârşit acolo în faţa unui pluton de execuţie în 1867.
96. Richard Overy, *Why the Allies Won* (Londra, Pimlico, 1995), pp. 282-313, subliniază importanţa superiorităţii morale într-un război major mai recent.
97. Peraino, *Lincoln in the World*, pp. 207-215; Guelzo, *Lincoln's Emancipation Proclamation*, pp. 253-254. Pentru o evaluare mai veche, dar cuprinzătoare, vezi

D.P. Crook, *The North, the South, and the Powers, 1861-1865* (New York, Wiley, 1974), pp. 236-255.

98. Beckert, *Empire of Cotton*, pp. 265-267. Vezi şi McPherson, *Lincoln and the Second American Revolution*, pp. vii-viii, 6-7.

99. *Ibid.*, pp. 17-18.

100. Memorandum asupra eşecului probabil al realegerii, 23 august 1864, în *Lincoln Speeches and Writings II*, p. 624. Pentru mai multe despre „memorandumul în orb", pe care Lincoln l-a dat cabinetului său să-l semneze, dar abia mai târziu i-a permis să-l citească, vezi Burlingame, *Lincoln II*, pp. 674-676.

101. McPherson, *Tried by War*, pp. 231-244.

102. Citat în Burlingame, *Lincoln II*, p. 729.

103. Scrisoare a Asociaţiei Internaţionale a Muncitorilor către Abraham Lincoln, preşedinte al Statelor Unite ale Americii, scrisă de Marx la sfârşitul lui noiembrie 1864 şi prezentată ambasadorului Charles Francis Adams, pe 28 ianuarie 1865, disponibilă la www.marxists.org/archive/marx/iwma/documents/1864/lincoln-letter.htm

104. Citat în Edel, *Nation Builder*, pp. 157-159. Pentru context, vezi capitolul 6.

105. J. David Hacker, „Recounting the Dead", *New York Times*, 20 septembrie 2011. Datele despre regimente sunt preluate de pe www.civilwararchive.com/regim.htm, iar datele estimative despre serviciu de pe www.civilwar.org/education/history/faq. Cea mai bună estimare totală este în Drew Gilpin Faust, *This Republic of Suffering: Death and the American Civil War* (New York, Knopf, 2008).

106. Vezi *supra*, nota 55.

107. McPherson, *Lincoln and the Second American Revolution*, pp. 23-25, 41-42.

108. Weigley, *The American Way of War*, pp. xxi-xxiii; şi Paul Kennedy, *The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000* (New York, Random House, 1987), pp. 178-182.

109. Discursul de la Gettysburg, *Lincoln Speeches and Writings II*, 19 noiembrie 1863; *ibid*., p. 536; Edel, *Nation Builder*, subliniază această linie de moştenire la pp. 297-299.

110. Burlingame, *Lincoln I*, p. xii. „Concluzia" lui Burlingame vine la începutul biografiei în două volume şi 1.976 de pagini.

111. Dezvolt aici un argument susţinut în McPherson, *Lincoln and the Second American Revolution*, pp. 93-95.

112. E revelator, în acest sens, să comparăm *Federalist #10* cu doctrinele constituţionale expuse la maturitate de John C. Calhoun, care vedea costuri în toate compromisurile. Vezi Merrill D. Peterson, *The Great Triumvirate: Webster, Clay, and Calhoun* (New York, Oxford University Press, 1987), pp. 409-413.

113. Vezi Carwardine, *Lincoln*, pp. 221-235.

114. *Ibid.*, p. 228.

115. Guelzo, *Lincoln's Emancipation Proclamation*, pp. 171-172.

116. „Meditation on the Divine Will", septembrie 1862, în *Lincoln Speeches and Writings II*, p. 359.

117. *Ibid.*, p. 687.

118. Lee a capitulat la Appomattox pe 9 aprilie 1865.

119. Vezi Rosamund Bartlett, *Tolstoy: A Russian Life* (Boston, Houghton Mifflin Harcourt, 2011), pp. 251-293.
120. Lincoln către Albert G. Hodges, 4 aprilie 1864, în *Lincoln Speeches and Writings II*, p. 586.

Capitolul 9. Ultima şi cea mai mare speranţă

1. Andrew Roberts, *Salisbury: Victorian Titan* (Londra, Phoenix, 2000), pp. 46-50, 170. Prefer sintagma „Marele Război" pentru anii de dinainte să ştie cineva să-l numească „Primul Război Mondial".
2. Walter Stahr, *Seward: Lincoln's Indispensable Man* (New York, Simon and Schuster, 2012), pp. 482-504. Pentru tiparul mai larg al descentralizării, vezi John A. Thompson, *A Sense of Power: The Roots of America's Global Role* (Ithaca, Cornell University Press, 2015), pp. 38-39.
3. Robert Kagan, *Dangerous Nation: America's Place in the World from Its Earliest Days to the Dawn of the Twentieth Century* (New York, Knopf, 2006), p. 302; şi C. Vann Woodward, „The Age of Reinterpretation", *American Historical Review*, 66 (octombrie 1960), pp. 2-8.
4. Roberts, *Salisbury*, pp. 105-106, 436-437, 490.
5. Nota din 20 iulie a lui Olney de la Departamentul de Stat al Statelor Unite, *Papers Relating to the Foreign Affairs of the United States, 1895*, vol. I, pp. 542-563. Jay Sexton, *The Monroe Doctrine: Empire and Nation in Nineteenth-Century America* (New York, Hill and Wang, 2011), pp. 201-208, prezintă contextul.
6. Relatarea clasică e Henry Kissinger, „The White Revolutionary: Reflections on Bismarck", *Daedalus*, 97 (1968), pp. 888-924. Vezi şi Jonathan Steinberg, *Bismarck: A Life* (New York, Oxford University Press, 2011), pp. 441-450 [ed. rom.: Jonathan Steinberg, *Bismarck. O viaţă*, traducere de Diana-Mădălina Ivan, Sorin Ralea, Mihaela Spătaru, prefaţă la traducerea în limba română de George Cristian Maior, Cluj-Napoca, Eikon, 2012].
7. Citat în Paul Kennedy, *The Rise of the Anglo-German Antagonism, 1860-1914* (Londra, Allen and Unwin, 1980), p. 220.
8. Roberts, *Salisbury*, pp. 619-626; Kennedy, *The Rise of the Anglo-German Antagonism*, pp. 464-465. Vezi şi Paul Kennedy, *The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000* (New York, Random House, 1987), p. 201.
9. Citat în Roberts, *Salisbury*, p. 610.
10. Pentru relatări cuprinzătoare, vezi Bradford Perkins, *The Great Rapprochement: England and the United States, 1895-1914* (New York, Atheneum, 1968); Stephen R. Rock, *Why Peace Breaks Out: Great Power Rapprochement in Historical Perspective* (Chapel Hill, University of North Carolina Press, 1989), pp. 24-63; şi Charles A. Kupchan, *How Enemies Become Friends: The Sources of Stable Peace* (Princeton, Princeton University Press, 2010), pp. 73-111.
11. Vezi Roberts, *Salisbury*, p. 633. Pentru altă părere, vezi Michael Howard, *The Continental Commitment: The Dilemma of British Defence Policy in the Era of the Two World Wars* (Londra, Ashfield Press, 1989; publicată pentru prima dată în 1972), pp. 29-30.

12. Fraza e de la Gheorghi Arbatov, citat în Jean Davidson, „UCI Scientists Told Moscow's Aim Is to Deprive U.S. of Foe", *Los Angeles Times*, 12 decembrie 1988.
13. Roberts, *Salisbury*, pp. 51-52.
14. Vezi capitolul 6.
15. Citat în Roberts, *Salisbury*, p. 662.
16. *Ibid.*, p. 512.
17. H.J. Mackinder, „The Geographical Pivot of History", *The Geographical Journal*, 23 (aprilie 1904), pp. 421-444. Vezi şi Brian W. Blouet, *Halford Mackinder: A Biography* (College Station, Texas A & M University Press, 1987); şi, pentru revoluţia căilor ferate, Christian Wolmar, *Blood, Iron, and Gold: How the Railroads Transformed the World* (New York: Public Affairs, 2010).
18. Mackinder, „The Geographical Pivot of History", p. 437.
19. Blouet, *Mackinder*, pp. 118-120.
20. Pentru context cu privire la memorandumul lui Crowe, care a rămas nepublicat până în 1928, vezi K.M. Wilson, „Sir Eyre Crowe on the Origin of the Crowe Memorandum of 1 January 1907", *Historical Research*, 56 (noiembrie 1983); şi Zara S. Steiner, *The Foreign Office and Foreign Policy, 1898-1914* (Cambridge, Cambridge University Press, 1969), pp. 108-118; şi, pentru influenţa continuă a lui Crowe, Jeffrey Stephen Dunn, *The Crowe Memorandum: Sir Eyre Crowe and Foreign Office Perceptions of Germany, 1918-1925* (Newcastle upon Tyne, Cambridge Scholars Publishing, 2013). Am discutat despre „telegrama lungă" în *George F. Kennan: An American Life* (New York, Penguin, 2011), pp. 215-222.
21. Memorandum on the Present State of British Relations with France and Germany, 1 ianuarie 1907, în *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914*, III, pp. 397-420, disponibil la: www.dbpo.chadwyck.com/marketing/index.jsp. Toate citatele de mai jos sunt preluate din această versiune.
22. Vezi capitolul 2.
23. Pentru o versiune din 1951 a acestui argument, vezi cartea mea *George F. Kennan*, p. 415.
24. Steinberg, *Bismarck*, pp. 180-181.
25. Pentru politica colonială a lui Bismarck, vezi Kennedy, *The Rise of Anglo-German Antagonism*, pp. 167-183.
26. Sublinierea mea.
27. Relatarea clasică rămâne cea din Barbara Tuchman, *The Guns of August* (New York, Macmillan, 1962) [ed. rom.: Barbara W. Tuchman, *Tunurile din august*, traducere şi prefaţă de Alexandru Vianu, Bucureşti, Editura Politică, 1970]. Dar vezi şi Christopher Clark, *The Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914* (New York, HarperCollins, 2013) [ed. rom.: Christopher Clark, *Somnambulii. Cum a intrat Europa în război în 1914*, traducere din limba engleză de Cristina Mihaela Tripon, Bucureşti, RAO, 2016]; Margaret MacMillan, *The War That Ended Peace: The Road to 1914* (New York, Random House, 2013) [ed. rom.: Margaret MacMillan, *Războiul care a pus capăt păcii. Drumul spre 1914*, traducere de Smaranda Câmpeanu, Bucureşti, Trei, 2015]; şi Sean McMeekin, *July 1914: Countdown to War* (New York, Basic Books, 2013).
28. Wikipedia evaluează amănunţit statisticile complicate.

29. Henry Kissinger, *Diplomacy* (New York, Simon and Schuster, 1994), p. 200 [ed. rom.: Henry Kissinger, *Diplomaţia*, traducere de Mircea Ştefaneu şi Radu Paraschivescu, Bucureşti, BIC ALL, 2002, pp. 171-172].
30. Howard, *The Continental Commitment*, pp. 30-31.
31. Totalul morţilor în rândul armatei britanice, inclusiv cei din dominioane şi colonii, a depăşit 900.000 (www.1914-1918.net/faq.htm). Estimarea maximă a numărului de morţi din Războiul Civil e acum de 750.000, cum este prezentat şi în capitolul 8.
32. Sir John Robert Seeley, *The Expansion of England: Two Courses of Lectures* (New York, Cosimo Classics, 2005; publicată pentru prima dată în 1891), p. 8.
33. Mackinder însuşi a dezvoltat această idee într-o carte, *Democratic Ideals and Reality: A Study in the Politics of Reconstruction* (New York, Henry Holt, 1919), care nu a fost niciodată la fel de influentă ca articolul său. Vezi şi Blouet, *Mackinder*, pp. 164-165.
34. Roberts, *Salisbury*, pp. 812-814.
35. Vezi Christopher Howard, „Splendid Isolation”, *History*, 47, 159 (1962), pp. 32-41.
36. Kennedy, *The Rise and Fall of the Great Powers*, p. 248 [ed. rom.: p. 233]. Comparaţiile din acest paragraf sunt de la pp. 200-202; dar vezi şi Robert J. Gordon, *The Rise and Fall of American Growth: The U.S. Standard of Living since the Civil War* (Princeton, Princeton University Press, 2016), pp. 27-318.
37. Kennedy, *The Rise and Fall of the Great Powers*, p. 248 [ed. rom.: p. 232].
38. Vezi Walter Lippmann, *U.S. Foreign Policy: Shield of the Republic* (Boston, Little, Brown, 1943), în special pp. 11-26.
39. Îi datorez această observaţie lui Michael Howard, în *The Continental Commitment*, p. 9. Vezi şi Thompson, *A Sense of Power*, pp. 41-43.
40. Citat în John Milton Cooper, *Woodrow Wilson: A Biography* (New York, Random House, 2009), p. 263.
41. Charles E. Neu, *Colonel House: A Biography of Woodrow Wilson's Silent Partner* (New York, Oxford University Press, 2015), pp. 23, 142. House nu era cu adevărat colonel, dar primise acest titlu de la guvernatorul Texasului, James Stephen Hogg, în 1893, probabil pentru serviciile sale politice.
42. David Milne, *Worldmaking: The Art and Science of American Diplomacy* (New York, Farrar, Straus and Giroux, 2015), pp. 95-96.
43. Neu, *Colonel House*, p. 142; şi Cooper, *Woodrow Wilson*, pp. 263-266.
44. Vezi Katherine C. Epstein, *Torpedo: Inventing the Military-Industrial Complex in the United States and Great Britain* (Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 2014).
45. Cooper, *Woodrow Wilson*, pp. 285-289; şi Erik Larson, *Dead Wake: The Last Crossing of the* Lusitania (New York, Broadway Books, 2015) [ed. rom.: *Siajul morţii. Ultima călătorie a navei* Lusitania, traducere de Anca Simitopol, Bucureşti, Litera, 2016].
46. Neu, *Colonel House*, p. 270.
47. Thomas Boghardt, *The Zimmermann Telegram: Intelligence, Diplomacy, and America's Entry into World War I* (Annapolis, Naval Institute Press, 2012).
48. Cooper, *Woodrow Wilson*, p. 387; şi David Runciman, *The Confidence Trap: A History of Democracy in Crisis from World War I to the Present* (Princeton,

Princeton University Press, 2013), pp. 39-40.
49. Cooper, *Woodrow Wilson*, p. 380.
50. *Ibid*., pp. 341-342, 462-466; A. Scott Berg, *Wilson* (New York, G.P. Putnam's Sons, 2013), pp. 515-523 [ed. rom.: A. Scott Berg, *Wilson*, traducere din limba engleză de Carmen Dumitrescu, cuvânt-înainte de George Cristian Maior, Bucureşti, RAO, 2014].
51. Neu, *Colonel House*, p. 384; Cooper, *Woodrow Wilson*, p. 421.
52. Paul Cambon, citat în Berg, *Wilson*, p. 534. Vezi şi Cooper, *Woodrow Wilson*, p. 419, şi, pentru o evaluare de ansamblu, Gaddis Smith, *Woodrow Wilson's Fourteen Points after 75 Years* (New York, Carnegie Council for Ethics in International Affairs, 1993).
53. Aici şi în următorul paragraf am folosit discursul „Cele 14 puncte", disponibil pe www.avalon.law.yale.edu/20th_century/wilson14.asp
54. O relatare cuprinzătoare recentă e Sean McMeekin, *The Russian Revolution: A New History* (New York, Basic Books, 2017). Vezi şi lucrarea mai veche, dar influentă a lui Arno J. Mayer, *Wilson vs. Lenin: The Political Origins of the New Diplomacy, 1917-1918* (Cleveland, World Publishing, 1964; publicată pentru prima dată doar cu subtitlul de Yale University Press în 1959).
55. Cele mai bune relatări sunt în continuare cele două volume ale lui George F. Kennan de la Princeton University Press: *Soviet-American Relations, 1917-1920: Russia Leaves the War* (1956) şi *The Decision to Intervene* (1958).
56. Am discutat acest paradox în *Russia, the Soviet Union, and the United States: An Interpretive History*, ediţia a II-a (New York, McGraw Hill, 1990), pp. 71-72. Pentru o reevaluare a victoriei Germaniei în Est şi a urmărilor acesteia, vezi Adam Tooze, *The Deluge: The Great War, America and the Remaking of the Global Order* (New York, Penguin, 2014), pp. 108-170.
57. Runciman, *The Confidence Trap*, pp. 74-75, susţine un argument similar.
58. Vezi Jonathan D. Spence, *God's Chinese Son: The Taiping Heavenly Kingdom of Hong Xiuquan* (New York, Norton, 1996).
59. Argument susţinut de Kennan în *The Decline of Bismarck's European Order*, pp. 3-7.
60. Vezi capitolul 2.
61. Evaluat cu isteţime în Thompson, *A Sense of Power*, pp. 76-79.
62. În sensul susţinerii pentru război pe care se baza fiecare beligerant, nu în cel al definiţiilor mai riguroase create de teoreticienii „păcii democratice" în eforturile lor de a se convinge singuri că democraţiile nu se luptă una cu alta. Bruce Russett le-a rezumat pe acestea în *Grasping the Democratic Peace: Principles for a Post-Cold War World* (Princeton, Princeton University Press, 1993), pp. 73-83.
63. Vezi *supra*, nota 53.
64. Paul Kennedy, *The Parliament of Man: The Past, Present, and Future of the United Nations* (New York, Random House, 2006), pp. 3-8.
65. Keith Robbins, *Sir Edward Grey: A Biography of Lord Grey of Fallodon* (Londra, Cassell, 1971), pp. 156-157, 319-320; şi Howard, *The Continental Commitment*, pp. 51-52; şi Neu, *Colonel House*, pp. 214-215.
66. Kissinger, *Diplomacy*, p. 223 [ed. rom.: p. 193].
67. Vezi capitolul 6.

68. Kissinger, *Diplomacy*, pp. 78-102 [ed. rom.: pp. 67-87; şi Erez Manela, *The Wilsonian Moment: Self-Determination and the International Origins of Anticolonial Nationalism* (New York, Oxford University Press, 2007).
69. Vezi Berg, *Wilson*, p. 585.
70. Robert B. Strassler (ed.), *The Landmark Thucydides: A Comprehensive Guide to the Peloponnesian War*, ediţie revăzută a traducerii lui Richard Crawley (New York, Simon and Schuster, 1996), 4:65 [ed. rom.: Tucidide, *Războiul peloponesiac*, traducere, studiu introductiv, note şi indice de N.I. Barbu, Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1966, pp. 415-416].
71. *Ibid*., 5:89 [ed. rom.: p. 512].
72. Vezi Robert V. Daniels, *The Rise and Fall of Communism in Russia* (New Haven, Yale University Press, 2007), pp. 32, 48.
73. Discursul lui Lenin din 27 noiembrie 1920, în Jane Degras (ed.), *Soviet Documents on Foreign Policy* (New York, Oxford University Press, 1951), I, p. 221 [ed. rom.: Lenin, „Adunarea activului Organizaţiei Moscova a P.C. (b) din Rusia", în Lenin, *Opere complete*, ediţia a II-a, Bucureşti, Editura Politică, 1966, vol. 42, p. 56].
74. Citat în Catherine Merridale, *Lenin on the Train* (New York, Metropolitan Books, 2017) [ed. rom.: Catherine Merridale, *Trenul lui Lenin. Călătoria care a schimbat cursul istoriei*, traducere din limba engleză de Petru Iamandi, Bucureşti, Litera, 2018].
75. Vezi capitolul 1.
76. Citat în Stephen Kotkin, *Stalin: The Paradoxes of Power, 1878-1928* (New York, Penguin, 2014), p. 612. Vezi pentru paragraful acesta şi următorul Gaddis, *Russia, the Soviet Union, and the United States*, pp. 98-116.
77. Robert Gellately, *Lenin, Stalin, and Hitler: The Age of Social Catastrophe* (New York, Knopf, 2007), pp. 163-165.
78. Thompson, *A Sense of Power*, pp. 110-111, 127-131. Conceptul lui Lenin de dictatură ca avangardă datează de pe vremea broşurii sale din 1902, „What Is to Be Done?", disponibilă pe www.marxists.org/archive/lenin/works/1901/witbd/index.htm [ed. rom.: „Ce-i de făcut?", în Lenin, *Opere complete*, ed. cit., vol. 6, pp. 1-190].
79. Tooze, *The Deluge*, pp. 515-516.
80. Adam Tooze, *The Wages of Destruction: The Making and Breaking of the Nazi Economy* (New York, Penguin, 2007), în special pp. xxiv-xxvi şi 7-12; şi Timothy D. Snyder, *Black Earth: The Holocaust as History and Warning* (New York, Tim Duggan, 2015), pp. 11-28 [ed. rom.: Timothy D. Snyder, *Pământul negru. Holocaustul ca istorie şi avertisment*, traducere din limba engleză de Adina Avramescu, Bucureşti, Humanitas, 2018].
81. Tooze, *Wages of Destruction*, pp. 12-33.
82. Raportul lui Stalin e accesibil pe www.marxists.org/reference/archive/stalin/works/1933/01/07.htm
83. Isaiah Berlin, *Personal Impressions*, Henry Hardy (ed.), ediţia a III-a (Princeton, Princeton University Press, 2014), pp. 37-39, 41. Eseul lui Berlin despre Roosevelt a apărut mai întâi ca „Roosevelt through European Eyes", *The Atlantic* 196 (iulie 1955), pp. 67-71.

84. Conrad Black, *Franklin Delano Roosevelt: Champion of Freedom* (New York, Public Affairs, 2003), pp. 126-127, 254-255; Alonzo L. Hamby, *For the Survival of Democracy: Franklin Roosevelt and the World Crisis of the 1930s* (New York, Free Press, 2004), pp. 129-135.
85. Gaddis, *Russia, the Soviet Union, and the United States*, pp. 118-121; şi Thomas R. Maddux, *Years of Estrangement: American Relations with the Soviet*
Union, 1933-1941 (Tallahassee, University Presses of Florida, 1980), pp. 11-26; Mary E. Glantz, *F.D.R. and the Soviet Union: The President's Battles over Foreign Policy* (Lawrence, University Press of Kansas, 2005), pp. 15-23.
86. Black, *Roosevelt*, pp. 21, 60, 65-66. Vezi şi Alonzo L. Hamby, *Man of Destiny: F.D.R. and the Making of the American Century* (New York, Basic Books, 2015), pp. 54-55; şi www.fdrlibrary.tumblr.com/post/94080352024/day-77-fdr-vistis-the-panama-canal
87. Robert Dallek, *Franklin D. Roosevelt and American Foreign Policy, 1932-1945* (New York, Oxford University Press, 1979), pp. 75-76. Vezi şi David Kaiser, *No End Save Victory: How F.D.R. Led the Nation into War* (New York, Basic Books, 2014), pp. 22-23.
88. Germania fusese primită în cele din urmă în Ligă în 1926. Japonia era membră fondatoare.
89. Dallek, *Franklin D. Roosevelt and American Foreign Policy*, pp. 75, 175-176.
90. Maddux, *Years of Estrangement*, pp. 85-88.
91. Vezi capitolul 8.
92. Secretarul Forţelor Navale, Josephus Daniels, a renunţat de bunăvoie la această responsabilitate. Vezi Hamby, *Man of Destiny*, pp. 73-81.
93. David M. Kennedy, *Freedom from Fear: The American People in Depression and War, 1929-1945* (New York, Oxford University Press, 1999), pp. 56-57, 106-107, 120-124.
94. Samuel I. Rosenman, *Working with Roosevelt* (New York, Harper, 1952), p. 167.
95. Dallek, *Franklin D. Roosevelt and American Foreign Policy*, pp. 101-168; Thompson, *A Sense of Power*, pp. 145-150; şi, pentru ultima idee, Gaddis, *George F. Kennan*, pp. 101-108.
96. Maddux, *Years of Estrangement*, pp. 90-91; Glantz, *FDR and the Soviet Union*, pp. 33-35, 43-52. Vezi şi Elizabeth Kimball MacLean, *Joseph E. Davies: Envoy to the Soviets* (Westport, Connecticut, Praeger, 1992), pp. 24-26, 45; şi David Mayers, *The Ambassadors and America's Soviet Policy* (New York, Oxford University Press, 1995), pp. 118-119.
97. MacLean, *Joseph E. Davies*, p. 67; Charles E. Bohlen, *Witness to History, 1929-1969* (New York, Norton, 1973), pp. 67-87.
98. Discurs către Congresul Tineretului American, 10 februarie 1940, disponibil pe www.fdrlibrary.marist.edu/_resources/images/msf/msf01314
99. Adolf Berle, citat în Dallek, *Franklin D. Roosevelt and American Foreign Policy*, p. 215.
100. Glantz, *F.D.R. and the Soviet Union*, pp. 54-57.
101. Robert E. Sherwood, *Roosevelt and Hopkins: An Intimate History*, ediţie revăzută (New York, Grosset and Dunlap, 1950), pp. 233-234. Citatul din Lincoln e preluat dintr-un articol din 1879 de Noah Brooks, „Lincoln's Imagination", republicat în

Harold K. Bush, *Lincoln in His Own Time: A Biographical Chronicle of His Life* (Iowa City, University of Iowa Press, 2011), p. 176. Vezi şi Henry Wadsworth Longfellow Dana, „Sail On, O Ship of State!”, *Colby Library Quarterly*, 2 (februarie 1950), pp. 1-6.

102. Susan Dunn, *1940: FDR, Willkie, Lindbergh, Hitler – the Election amid the Storm* (New Haven, Yale University Press, 2013), pp. 278-279. Cartea lui Dunn prezintă bine evenimentele pe care le-am rezumat în paragraful anterior.

103. Mesajul lui Churchill de la radio de pe 9 februarie 1941 e disponibil pe www.youtube.com/watch?v=rJuRv2ixGaM

104. Am urmat în principal în aceste trei paragrafe Maddux, *Years of Estrangement*, pp. 128-155. Dar vezi şi Glantz, *F.D.R. and the Soviet Union*, pp. 71, 77-87; MacLean, *Joseph E. Davies*, pp. 76-77; şi cartea mea *Russia, the Soviet Union, and the United States*, pp. 145-147.

105. Winston S. Churchill, *The Second World War: The Grand Alliance* (New York, Bantam Books, 1962; publicată mai întâi în 1950), pp. 511-512 [ed. rom.: *Al Doilea Război Mondial*, traducere de Any şi Virgil Florea, cu un cuvânt-înainte de Florin Constantiniu, 2 vol., Bucureşti, Saeculum, 1997].

106. Am estimat numărul americanilor morţi în luptă la 400.000 şi echivalentele pentru toţi participanţii la al Doilea Război Mondial la 23 de milioane. Această cifră exclude victimele civile din ambele totaluri. Pentru detalii, vezi www.en.wikipedia.org/wiki/World_War_II_casualties

107. Thompson, *A Sense of Power*, p. 230.

108. Hal Brands şi Patrick Porter, „Why Grand Strategy Still Matters in a World of Chaos”, *The National Interest*, 10 decembrie 2015, disponibil pe www.nationalinterest.org/ feature/why-grand-strategy-still-matters-world-chaos-14568

109. Berlin, *Personal Impressions*, pp. 39-44, 48-49.

110. Îi datorez această poveste lui Robert Kaplan, a cărui sursă de inspiraţie a fost pentru călătoria lui din 2015 şi pentru cartea ulterioară, *Earning the Rockies: How Geography Shapes America’s Role in the World* (New York, Random House, 2017) [ed. rom.: Robert Kaplan, *Cucerirea Munţilor Stâncoşi. Cum determină geografia rolul Americii în lume*, traducere de Dan Horaţiu Popescu, Bucureşti, Humanitas, 2018]. Relatarea lui DeVoto e în a sa „Letter From Santa Fe”, *Harper’s Magazine*, 181 (iulie 1940), pp. 333-336. Vezi şi Arthur M. Schlesinger, Jr., *A Life in the 20th Century: Innocent Beginnings, 1917-1950* (Boston, Houghton Mifflin, 2000), pp. 168-171, 232-235.

111. John J. O’Neill, „Enter Atomic Power”, *Harper’s Magazine*, 181 (iunie 1940), pp. 1-10.

112. Mesaj la radio, „On National Defense”, 26 mai 1940, la www.docs.fdrlibrary.marist.edu/052640

Capitolul 10. Isaiah

1. Berlin către Stephen Spender, 26 februarie 1936, în Henry Hardy (ed.), *Isaiah Berlin: Letters, 1928-1946* (New York, Cambridge University Press, 2004), p. 152 [de aici înainte *Berlin Letters, 1928-1946*]. Berlin îi admira pe E.M. Forster şi pe Virginia Woolf, dar spunea că i se par intimidanţi (*ibid.*, pp. 70-71, 166).

2. Berlin către Marion Frankfurter, 23 iunie 1940, în *ibid.*, p. 306. Vezi şi Michael Ignatieff, *Isaiah Berlin: A Life* (New York, Henry Holt, 1998), p. 10.
3. *Ibid.*, p. 82.
4. Biografiile cele mai recente sunt Andrew Lownie, *Stalin's Englishman: Guy Burgess, the Cold War, and the Cambridge Spy Ring* (New York, St. Martin's, 2015); şi Stewart Purvis şi Jeff Hulbert, *Guy Burgess: The Spy Who Knew Everyone* (Londra, Biteback, 2016).
5. Nota editorului, *Berlin Letters, 1928-1946*, p. 319, precum şi Ignatieff, *Isaiah Berlin*, pp. 97-99.
6. Berlin către Mary Fisher, 30 iulie 1940, în *Berlin Letters, 1928-1946*, p. 322. Vezi şi p. 319.
7. Ignatieff, *Isaiah Berlin*, p. 98.
8. Filmul din 2017 al lui Christopher Nolan, *Dunkirk*, evocă emoţionant discursul lui Churchill.
9. John Wheeler-Bennett, *Special Relationships: America in Peace and War* (Londra, Macmillan, 1975), pp. 87-88.
10. Berlin explică formatul în introducerea la H.G. Nicholas (ed.), *Washington Despatches, 1941-1945: Weekly Political Reports from the British Embassy* (Chicago, University of Chicago Press, 1981), pp. vii-xiv.
11. Rezumate pentru 12 ianuarie, 4 februarie, 20 martie, 16 august 1942, *ibid.*, pp. 12, 18, 26, 71; precum şi introducerea lui Berlin, pp. x-xi.
12. Rezumate pentru 14 mai, 21 noiembrie 1942, 14 martie 1943, *ibid.*, pp. 38-39, 116, 160.
13. Rezumate pentru 28 februarie, 3 aprilie, 22 octombrie 1943, *ibid.*, pp. 157, 172, 263.
14. Rezumate pentru 29 decembrie 1943, 17 şi 18 ianuarie 1944, *ibid.*, pp. 288, 307, 309.
15. Rezumate pentru 28 februarie, 25 aprilie 1943, 18 ianuarie, 20 februarie, 24 decembrie 1944, *ibid.*, pp. 155-156, 184, 309, 319, 485-486.
16. Ignatieff, *Isaiah Berlin*, p. 126. Relatarea lui Berlin e în *Berlin Letters, 1928-1946*, pp. 478-480.
17. Isaiah Berlin către Marie şi Mendel Berlin, 16 august 1943, în *ibid.*, p. 456; Berlin către Katharine Graham, ianuarie 1949, în Isaiah Berlin, *Enlightening: Letters, 1946-1960*, Hanry Hardy şi Jennifer Holmes (eds.) (Londra, Chatto and Windus, 2009), p. 73.
18. Berlin către Stuart Hampshire, 6 iunie 1945, în *Berlin Letters*, 1928-1946, p. 569.
19. Ignatieff, *Isaiah Berlin*, pp. 138-139.
20. *Ibid.*, p. 137.
21. Cu excepţia faptului că a fost convocat brutal de Randolph Churchill, fiul (acum) fostului prim-ministru, care i-a cerut, pe când era ameţit, să traducă personalului de la hotel cum se pune la rece caviarul. Puţine momente de neuitat nu sunt însoţite de altele care mai bine ar fi uitate.
22. Ignatieff, *Isaiah Berlin*, p. 168. Am urmat relatarea lui Ignatieff de la pp. 148-169; dar şi amintirile lui Berlin, puse pe hârtie în 1980, care apar în *The Proper Study of Mankind: An Anthology of Essays*, Henry Hardy şi Roger Hauseer (eds.) (New York, Farrar, Straus and Giroux, 1998), pp. 525-552 [ed. rom.: Isaiah Berlin, *Adevăratul*

studiu al omenirii. Antologie de eseuri, cuvânt-înainte de Noel Annan, introducere de Roger Hauseer, traducere din engleză de Radu Lupan, Bucureşti, Meridiane, 2001, pp. 519-530].

23. *Ibid.*, pp. 541, 543, 547 [ed. rom.: pp. 520, 522, 525].
24. *The Complete Poems of Anna Akhmatova*, traducere de Judith Hemschemeyer (Boston, Zephyr Press, 1997), p. 547.
25. Berlin către Philip Graham, 14 noiembrie 1946, în Berlin, *Enlightening*, p. 21.
26. Isaiah Berlin, „Russian Intellectual History", scrisă în 1966 şi retipărită în *The Power of Ideas*, Henry Hardy (ed.) (Princeton, Princeton University Press, 2000), p. 84.
27. *Berlin Letters, 1928-1946*, pp. 488-489. Vezi şi Ignatieff, *Isaiah Berlin*, p. 131.
28. Berlin către Alan Dudley, 17 martie 1948, în Berlin, *Enlightening*, pp. 46-47.
29. Isaiah Berlin, „Political Ideas in the Twentieth Century", *Foreign Affairs*, 28 (aprilie 1950), pp. 356-357.
30. *Ibid.*, pp. 362-363.
31. *Ibid.*, pp. 364-366; şi Berlin, „The Originality of Machiavelli", în Berlin, *The Proper Study of Mankind*, p. 310. [ed. rom.: p. 313].
32. Isaiah Berlin, *Personal Impressions*, Henry Hardy (ed.) (Princeton, Princeton University Press, 2014), pp. 41-42, 46. Vezi şi introducerea lui Noel Annan la Berlin, *The Proper Study of Mankind*, p. xxxv; şi, pentru *Cursul scurt*, Stephen Kotkin, *Stalin: Waiting for Hitler, 1929-1941* (New York, Penguin Press, 2017), pp. 569-579.
33. Berlin, „The Originality of Machiavelli", în Berlin, *The Proper Study of Mankind*, pp. 324-325 [ed. rom.: p. 326]. Nu e „niciun accident", cum le plăcea marxiştilor să spună, că unul dintre cele mai bune studii timpurii despre conducerea lui Roosevelt e al lui James MacGregor Burns, *Roosevelt: The Lion and the Fox* (New York, Harcourt, Brace, and World, 1956), un titlu inspirat de Machiavelli.
34. Citat în Warren F. Kimball, *The Juggler: Franklin Roosevelt as Wartime Statesman* (Princeton, Princeton University Press, 1991), p. 7.
35. *Ibid.*, pp. 8-19. Vezi şi Wilson D. Miscamble, C.S.C., *From Roosevelt to Truman: Potsdam, Hiroshima, and the Cold War* (New York, Cambridge University Press, 2007), în special pp. 79-86.
36. Kimball, *The Juggler*, p. 7. Sublinierea mea.
37. Geoffrey C. Ward, *A First-Class Temperament: The Emergence of Franklin D. Roosevelt, 1905-1928* (New York, Vintage Books, 1989), capitolele 13-16.
38. *Ibid.*, pp. xiii-xv.
39. Carl von Clausewitz, *On War*, ediţie îngrijită şi traducere de Michael Howard şi Peter Paret (Princeton, Princeton University Press, 1976), p. 100 [ed. rom.:Carl von Clausewitz, *Despre război*, studiu introductiv şi note de general-maior dr. Corneliu Soare, Bucureşti, Editura Militară, 1982, p. 82].
40. În una dintre numeroasele versiuni, un băieţel găseşte o grămadă mare de bălegar sub bradul de Crăciun. Nedescurajat, strigă bucuros că „trebuie să fie un ponei pe aici pe undeva" şi începe să sape. Pentru provenienţă, vezi www.quoteinvestigator.com/2013/12/13/pony-somewhere/
41. Philip E. Tetlock, *Expert Political Judgment: How Good Is It? How Can We Know?* (Princeton, Princeton University Press, 2005), pp. 214-215; discutate mai pe larg în

capitolul 1.

42. Tetlock, *Expert Political Judgment*, p. 215. Citatul din Fitzgerald e la p. 67.

43. Isaiah Berlin, „Two Concepts of Liberty”, în Berlin, *The Proper Study of Mankind*, pp. 191-242 [ed. rom.: Isaiah Berlin, „Două concepte de libertate”, în *op. cit*., pp. 203-250].

44. Urmez aici explicaţia lui Noel Annan privind „pluralismul” lui Berlin în cuvântul înainte la *ibid*., pp. xii-xiii, deşi metafora sârmei e a mea.

45. Berlin, „The Originality of Machiavelli”, în *ibid*., p. 324 [ed. rom.: p. 326].

46. „Robert F. Kennedy Shocks Texans by Questioning Mexican War”, *New York Times*, 17 februarie 1962; „Robert Kennedy Bows in «War» with Texas”, *New York Times*, 5 martie 1962. Vezi şi Arthur M. Schlesinger, Jr., *Robert F. Kennedy and His Times* (Boston, Houghton Mifflin, 1978), p. 568.

47. Vezi capitolul 6.

48. Sun Tzu, *The Art of War*, traducere de Samuel B. Griffith (New York, Oxford University Press, 1963), pp. 142-143 [ed. rom.: Sun Tzu, *Arta războiului*, traducere de Alexandra Novaru şi Raluca Pârvu, Bucureşti, Antet XX Press, 1993, p. 90].

Index*

aboliționism 194-196
Abydos 13, 18
Acharnanienii (Aristofan) 45
Acheson, Dean 51-52
achiziționarea Louisianei 147
Actium, bătălia de la 73
Adams, Abigail 175-176
Adams, John 129, 137, 147-148, 150-151, 175-176
Adams, John Quincy 185, 196-198, 201-203
  ca aboliționist 179-180, 182
  cariera diplomatică 177, 180
  despre invazia Rusiei de către Napoleon 163-164
  Doctrina Monroe formulată de 128
  la alegerile din 1824 177-178
  Lincoln comparat cu 199-200
  moartea 180
  președinția lui 178-179
  și cazul Amistad 179-180
  și expansiunea vestică 147
Africa de Sud 206
Agrippa, Marcus 68, 71-73, 77
Agrippa, Postumus 77-78
Ahile 18, 62
Ahmatova, Anna 240-241
Alaska 206-207
Alba, ducele de 115-116
Alcibiade 54, 60
alegere 32
  Augustin despre 86
  Berlin despre 23-24
  imprevizibilitatea 25
  și libertatea 23-24, 245-246
  vezi și liber-arbitru
alegeri, SUA

din 1824 177-178
din 1860 188-189
din 1864 199-200
din 1932 223
Alexandru cel Mare 73-74, 106
Alexandru I, ţar al Rusiei 155, 162, 170, 177
America de Nord
coloniile britanice vezi colonii americane (ale Marii Britanii)
coloniile franceze 130-131, 133, 138
Americile
stăpânirea spaniolă 105-106, 110, 128-129, 131, 147-149
vezi şi America de Nord
Amistad, cazul 179-180
Anglia
ca naţiune insulară 112
coloniile americane vezi colonii americane (ale Marii Britanii)
convertirea la catolicism scoasă în afara legii 117-118
dorinţa lui Filip de a restaura catolicismul 115-117
execuţia preoţilor catolici 118
invazia plănuită de Filip 115-116, 119-120
„revoluţia” din 1688 131
vezi şi Marea Britanie
Antietam, bătălia de pe 196, 203
Antoniu, Lucius 68, 70
Antoniu, Marc 243
căsătoria cu Octavia 69, 72
în triumvirat 66-67
sinuciderea 73
şi Augustus 63-64, 69-70
şi Cleopatra 68, 72-73
victoria de la Philippi 67
antrenament/instrucţie
Clausewitz despre 30-31
în competiţii sportive 32
teoria ca 170-171, 173
Archidamos, rege al Spartei 43, 87
Arhiloh din Paros 15-18
arici 172, 228-229
ca având o slabă capacitate de previziune politică 16-19
conceptul lui Berlin al vulpilor versus 15-16
conducătorii ca 32
dând prioritate scopurilor înaintea mijloacelor 21-22, 246
încrederea în sine 19, 245
reconcilierea gândirii de vulpe cu 23-25, 245
vezi şi vulpi
Ariciul şi vulpea (Berlin) 15

Aristofan 45
Armada spaniolă 112, 123, 127-128, 166
  strategia Elisabetei pentru înfrângerea 121-122
Arno, fluviu 92
arta guvernării
  a lui Filip al II-lea versus a Elisabetei 104-105, 114
  ca balansare a unor realisme concurente 100
  şi religia 114-115
Arta războiului (Sun Tzu) 59-61
Artabanus 13-14, 26, 30, 60-61, 87, 245
  ca vulpe 17-18, 22-23, 27
Articolele Confederaţiei 138, 141
Asquith, Julian Edward George, al doilea conte de Oxford 15
Atena, atenieni
  aliaţii 40-42, 45
  ca putere maritimă 34-35, 37-40
  ciuma din 48-49
  cultura agrară 38
  democraţia 40-41
  evacuarea în timpul războaielor persane 20
  frica spartanilor de puterea 42-43, 47
  remodelarea culturii de către Pericle 38-41, 44
  satele evacuate de, în timpul Războiul Peloponesiac 48
  Sicilia invadată de 54
  Temistocle ostracizat de 37
Athos, peninsulă 17, 21
Atica, invazia spartanilor 48
atribuţii pe timp de război 196, 199
Augustin, Sfântul 91, 98-99, 126, 145, 191, 245
  ca arici 91, 93
  ca episcop de Hippona 84, 87, 89
  ca maniheist 84
  ca pivot în istoria ideilor 103
  copilăria şi adolescenţa 83-84
  despre dreptate şi ordine 87, 90, 97-99
  despre necesitatea statelor 86-87
  despre războiul drept 86-88, 90, 95, 247
  Machiavelli în contrast cu 93, 95, 97
  omnipotenţa lui Dumnezeu ca principiu al lui 84, 93
  raţiunea venerată de 86, 89
  şi reconcilierea cerinţelor credinţei şi statului 85-90
Augustus, împărat al Romei 139, 166, 245
  Alexandru comparat cu 73-74
  asumarea unor riscuri 68, 70-71, 74
  autoevaluarea 65-66
  bazându-se pe generali mai experimentaţi 69, 71

bolile 65, 67, 69, 74
ca maestru al balansării scopurilor şi mijloacelor 69, 74
ca moştenitor al lui Cezar 62
ca navigator 75-76
ca un bun cunoscător al caracterului 64
ca un cultivator 75-76, 79-80
câştigarea loialităţii armatei 64-66
Cezar ca mentor al lui 62-63
Eneida comandată de 75-76
executarea prizonierilor rebeli 68-69
invadarea Siciliei 70-71
în căutarea unui succesor 77-78
în triumvirat cu Antoniu şi Lepidus 66-67
la Philippi 67
moartea 78-79
originile 61-62
şi alocarea pământului pentru veterani 67, 69
şi Antoniu 63-64, 69-70
trecând de la strategia reactivă la cea proactivă 75-76
Austen, Jane 24
Avuţia naţiunilor (Smith) 98, 135
balansare
a cunoscutelor, probabilităţilor şi necunoscutelor 174-175
a ideilor opuse 41, 49, 96, 132, 143, 146-147, 175, 202, 212, 246
a legii şi necesităţii militare 193
a raţiunii şi sentimentelor 52, 169, 173-174
a scopurilor şi mijloacelor 70, 74, 194; vezi şi mijloace, alinierea cu scopurile
a statului şi credinţei 82, 85-86, 246
facţiunilor 143-144
între haos şi ordine 130
între state vezi putere, echilibru de
măiestria Elisabetei I 113, 123, 132
şi dreptatea 134-135, 138; vezi şi proporţionalitate
balanţa de putere 118, 123, 147, 149-150, 157, 209, 211-212, 220, 224
Machiavelli despre 98-99
şi Tratatul din Westfalia 98
Balaşov, Alexandru 167-168
Bates, Edward 189
Beard, Mary 76
Beckert, Sven 200
Belgia 21, 216
Bemis, Samuel Flagg 247
Berlin, Irving 237-238
Berlin, Isaiah 15, 18, 91, 157, 223
arici versus vulpe, conceptul de 15-16
despre alegere 23-24

despre călătoria din 1945 la Moscova 240
despre dramatizare 26
despre economia violenţei 101
despre F.D.R. 228-230, 243-244
despre libertatea negativă versus libertatea pozitivă 245-246
despre Machiavelli 99-101
despre marxism şi fascism 242-243
despre reconcilierea gândirii de arici şi de vulpe 23-26
despre suprimarea de către sovietici a artiştilor şi scriitorilor 241-242
întâlnirea cu Ahmatova 240-241
pluralismul înţeles de 246
rezumate politice despre SUA, în timpul celui de-al Doilea Război Mondial 236-239
Bezuhov, Pierre (personaj) 153
Biserica Romano-Catolică 79, 90, 98
Bismarck, Otto von 98, 206, 210-211, 242
Bolingbroke (personaj) 177, 181
Bolívar, Simón 150
Bolkonski, prinţul Andrei (personaj) 153, 168, 170
bolşevici 15, 217-218, 221
Borgia, Cesare 94-95, 101
Borodino, bătălia de la 26, 153-155, 162, 166, 175
Brands, Hal 230
Brest-Litovsk, Tratatul de la (1918) 218, 221
Bromwich, David 134
Brundisium 62, 64, 69
Brutus, Marcus 66-67
Buchan, John 75
Buchanan, James 189
Bullitt, William C. 226
bumbac, comerţul internaţional cu 198
Bunker Hill, bătălia de la (1775) 136
Burgess, Guy 235-236
Burghley, lord 118
Burke, Edmund 132-134, 139, 247
busole 25, 31, 70, 182, 187, 201, 221, 245-246
Camera Comunelor, Marea Britanie 149
Camera Reprezentanţilor, SUA 150, 178-180, 182
Cameron, Simon 189
Canada 206-208
Canning, George 148-149, 207, 212-213
capacităţi vezi mijloace, alinierea cu scopurile
capital intelectual 29
Carol I, rege al Angliei 131
Carol al II-lea, rege al Angliei 131
Carol cel Mare 79
Carol Quintul, împărat al Sfântului Imperiu Roman 105-107, 109-110

Cartea de rugăciuni (Cranmer) 105, 124
Carwardine, Richard 195
Cassius 66-67
catolici, catolicism, englezi 100-101, 107-108, 116-118
  vezi şi Biserica Romano-Catolică
Cecil, Georgina 205
Cesena 94-95
Cetatea lui Dumnezeu versus Cetatea Omului 87-90, 95, 100, 104, 126
Cezar, Iulius 62-63, 80
Cezarion 72-73, 78
Chase, Salmon P. 189
China antică 59, 80
China modernă 51, 55, 218
Chiron 62
Churchill, Winston 149, 228-229, 239
Cicero 63, 65-67
ciumă, în Atena 48-49
Clausewitz, Carl von 30, 52, 153-154, 159, 177, 192, 241, 244-245, 247
  definiţia antrenamentului/instrucţiei 30-31, 169
  definiţia războiului 160, 192
  despre decalajul dintre teoria şi practica războiului 30, 154, 156-157, 160-161, 162-163, 169-170
  despre fricţiune versus strategie 165-166, 175
  despre geniu 164, 167, 244
  despre înfrângerea lui Napoleon în Rusia 156
  despre interconexiunea cauzelor 171-172
  despre legătura dintre strategie şi imaginaţie 164, 166
  despre război ca instrument al politicii 161, 174-175, 211, 218
  despre reconcilierea ideilor opuse 160
  despre şansă 171-172
  despre teorii versus legi 157, 173-174
  intuirea de către Lincoln 192, 194, 201, 204
Clay, Henry 150, 178, 182, 197-198
Cleon 49-50
Cleopatra, regină a Egiptului 68, 72-74
Cleveland, Grover 206
colonii americane (ale Marii Britanii)
  controlul slab al Elisabetei asupra 128-130
  creşterea populaţiei 133
  diversitatea socială şi politică 128-132
  politicile stricte ale lui George al III-lea 133-134
comandanţi vezi conducători, conducere
complexitate, simplitatea coexistând cu 61
compromis 132, 134, 137
compromisul din 1850 183-184
Compromisul Missouri (1820) 148, 179, 186

comunişti 100, 223-224
conducători, conducere
ca aliniere a mijloacelor şi scopurilor 164, 174-175
ca navigatori 46-48, 75-76
drept cultivatori 47-48, 75-76, 79-80
îmbinând gândirea de vulpe cu cea de arici 46-47
Machiavelli despre 96-97
persuasiune versus confruntare 47-48
Sun Tzu despre calităţile 63
şi fricţiune 163-164, 167
şi gândirea de arici 32
şi simţul comun 26-28
şi teorie 167-168
Conferinţa de la Moscova (1943) 238
Confesiuni (Augustin) 83-85, 88-89
Congresul Confederaţiei 138
conservatori 182-183, 188
constante şi strategie 171-174
Constantin, împărat al Romei 79, 84, 90
Constituţia SUA 141-142, 178-180, 186, 190, 222
şi sclavia 145-148, 183, 197
constrângeri 46-48, 69, 73
vezi şi mijloace, alinierea cu scopurile; obstacole
Contrareforma catolică 94, 118
Convenţia Constituţională (1787) 141
Coolidge, Calvin 222
Corcyra 41, 53
Coreea de Nord 52
Coreea de Sud 52
Corint, corintieni 42-43, 53-54
coup d'œil 164, 171, 174, 196, 241
al lui F.D.R. 230-231, 243-244
al lui Lincoln 194, 197, 201
Cranmer, Thomas 105, 107, 123-124
credibilitate, pierderea 45-46, 51-53, 55-56
creştini, creştinism 83-84
Cripps, Stafford 236
Crittenden, John 189
criza din Venezuela (1895) 206
Cromwell, Oliver 131
Crowe, Eyre 209-212, 214, 219, 224
cultivare, conducerea ca 47-48, 75-76, 79-80
cunoaştere universală versus locală 30
Curtea Supremă, SUA
decizia Dred Scott 187
şi cazul Amistad 179-180

Davies, Joseph E. 226, 229
Declaratory Act (1766) 133
Declaraţia de Independenţă 135-136, 180, 187
  şi egalitatea 24, 136, 146, 180, 185
Declinul şi prăbuşirea Imperiului Roman (Gibbon) 135, 140
democraţie 40, 233
Despre Cetatea lui Dumnezeu (Augustin) 85-86, 156
Despre război (Clausewitz) 30, 52, 153-154, 158, 160, 167, 171, 175, 192, 204, 218
determinism versus liber-arbitru 157, 171-173, 204
DeVoto, Bernard 232-233
dezbaterile dintre Lincoln şi Douglas (1858) 187-188
Dickens, Charles 96
Diodotos 50
Discursuri asupra primei decade a lui Titus Livius (Machiavelli) 91, 98
dogmatism 101
Douglas, Stephen A. 183-185, 189, 197
  doctrina suveranităţii populare 184-185
  în dezbateri cu Lincoln 186-188
Drake, Francis 117-120, 128-129
dramatizări (naraţiuni) şi istorie 24, 26, 57
Dred Scott versus Sandford 187
dreptate
  Augustin despre ordine ca necesară pentru 87, 90, 97-98
  Machiavelli despre 96
  versus ordine 86
Dunkerque, evacuarea 149
Eduard al VI-lea, rege al Angliei 112
Eduard al VII-lea, rege al Angliei 209
educaţie, ritm accelerat al 29-30
egalitate
  de şanse versus de condiţie 139
  opiniile contradictorii ale lui Pericle despre 44-45, 50
  şi Declaraţia de Independenţă 24, 136, 146, 180, 185
  şi republicile 135, 143
  vezi şi sclavi, sclavie
Elisabeta I, regină a Angliei 104, 128, 130-131, 136, 175, 245
  ajutorul acordat rebelilor olandezi 118
  alinierea scopurilor cu mijloacele 112
  comploturile catolice împotriva 116-117
  controlul slab asupra coloniilor 128-130
  delegarea autorităţii 106, 117
  excomunicarea 115-116
  Hamlet comparat cu 123
  interesul supuşilor ca scop principal 104-105, 112, 122-123
  în calitate de cultivator 132
  machiavelică 104-107, 111, 113-114, 126

măiestria în a balansa 113, 123, 132
naţionalizarea Bisericii engleze de către Henric restabilită de 105-106, 112
personalitatea complexă 112
peţitorii 108-109
respingerea căsătoriei cu Filip al II-lea 108
strategia de pivotare 109, 112-114, 123, 130
şi arta guvernării 104-105, 112, 114-115
şi execuţia Mariei Stuart 118-119
şi hendiada 123-124
şi parlamentul 131
şi uşurătatea fiinţei 113, 123
Elisabeta de Valois, regină a Spaniei 109
Elliott, John 129-130
Ellis, Joseph 136
emancipare şi uniune 146
Eneida (Vergiliu) 75-77, 83
Epidamos 41-42, 53
Erasmus 15
Eschil 21, 37
Euclid 185
Europa, Tolstoi despre istoria 158-159
evaluare netă 174
vezi şi coup d'œil; schiţare
expansiune spre vest 133, 202
Expert Political Judgment (Tetlock) 18
Fabius Maximus Cunctator 163
facţiuni, echlibrarea 144-145
fascism 223, 242
Feria, conte de 111-112
Filip al II-lea, rege al Spaniei 104, 116, 127-128, 245
arta guvernării 104-105, 114
ca augustinian 104, 106, 111, 114-115, 122, 126
constrângerile asupra 110-111
imperiul extins 106
incapabil să alinieze scopurile cu mijloacele 111, 120, 122
marea strategie 111
planurile de invadare a Angliei 115-116, 119-120
refractar la a delega autoritatea 106, 110, 120
refuzul Elisabetei de a se căsători cu el 108
restaurarea catolicismului englez ca obiectiv al lui 115-117
slujirea lui Dumnezeu ca principal scop al lui 104-105, 108-109, 111, 115, 122-123
şi căsătoria cu Maria 107
şi Olanda 109-111, 113-114, 120
Filipicele (Cicero) 64, 67
Filipine 51, 207, 213
Fitzgerald, F. Scott 245

aforismul „ideilor opuse” 23-25, 74, 91, 173
Florenţa 90, 92
Florida, cedarea de către Spania 147, 180
Ford, Henry 222
Fortul Sumter, atacul asupra 191
Frankfurter, Felix 235-236, 244
Frankfurter, Marion 235-236
Franklin, Benjamin 133, 137, 139, 142
Franţa
coloniile nord-americane ale 130-131, 133, 138
Mexicul invadat de 199
ocupaţia germană 226, 232
retragerea din structurile militare integrate ale NATO 55
şi Revoluţia Franceză 159
fricţiune, teoria lui Clausewitz despre 30, 165-166, 170, 175
gândire
rapidă versus lentă 27
vezi şi vulpi; arici
geniu, Clausewitz despre 164, 167, 244
Gent, tratatul de la (1814) 177
George al III-lea, rege al Angliei 133, 135-137
Georgicele (Vergiliu) 75
Germania de Est 55
Germania de Vest 55
Germania imperială
încălcarea neutralităţii Belgiei 214-216
şi Mexicul 215-216
Germania nazistă 223-225
pactul de neagresiune cu sovieticii 224-225
URSS invadată de 228
Gettysburg, bătălia de la (1863) 199
Gibbon, Edward 82, 135, 140
Goodwin, Doris Kearns 189
Gorbaciov, Mihail 207
Grant, Ulysses S. 192, 194, 200
Grecia antică
invazia lui Xerxes 13-14, 17-18, 20-23, 30-31, 34
rivalităţile între oraşe 33-34
vezi şi Războiul Peloponesiac; oraşe specifice
Grecia modernă, revoltă împotriva conducerii otomane 150
Greeley, Horace 195, 198
Grenville, George 134
Grey, Edward 219, 229
Grigore al XIII-lea, papă 116
Guadalupe Hidalgo, tratatul de la (1848) 180
Guelzo, Allen C. 194

guvern, neîncrederea americanilor în 139, 219, 222
Habsburg, dinastia 110
Halleck, Henry 191
Hamilton, Alexander 141, 147
  eseurile din The Federalist 142-143, 148, 175
Hamlet (personaj) 123, 177, 181
Hamlet (Shakespeare) 14, 60
Hannibal 163
Harding, Warren G. 222
Harriman, W. Averell 229
hazard, Clausewitz despre 171-172
Hellespont 13-14, 17-18, 21, 30-31, 34, 166
hendiadă 123-124
Henric al II-lea, rege al Franţei 107-108
Henric al V-lea, rege al Angliei (personaj) 181
Henric al VIII-lea, rege al Angliei 107-108, 122
  naţionalizarea catolicismului englez de către 105-106, 112, 115
Herndon, William 182, 198
Herodot 13, 17-19, 21, 35
Hilton, Lisa 117
Hippona 84, 90
Hirtius, consul roman 65
Hitler, Adolf 222-224, 228
  împăciuirea de către englezi şi francezi 226
  în pactul de neagresiune cu Stalin 226-227
  războiul declarat SUA 230
Hobbes, Thomas 100
Holmes, Oliver Wendell Jr. 244
Homer 28, 76
Hoover, Herbert 221-223
Hopkins, Harry 229
House, Edward M. 214-217
Howard, Charles 121
Howard, Michael 158, 161
Hull, Cordell 238
Iacob al II-lea, rege al Angliei 131
Iacob al VI-lea, rege al Scoţiei 118
idei opuse
  coexistenţa 32, 36, 247
  echilibrarea 41, 49, 96, 132, 143, 146-147, 175, 202, 212, 246
idei opuse, reconcilierea
  Clausewitz despre 160
  de-a lungul timpului 23-24, 40, 61, 143-144, 245
  F.D.R. ca maestru al 232, 243-244
  în spaţiu 23-25, 40, 61, 143-144
  într-o singură minte 23-25, 39-40, 61, 80, 91, 141, 171, 232, 243-244

Machiavelli despre 96
prin intermediul scării 25-26, 40, 61, 143-144
Sun Tzu despre 74
Ignatieff, Michael 239
Iliada (Homer) 76
imaginaţie şi strategie 164, 166
imperiu, conflictul dintre egalitate şi 45
Imperiul Otoman, revoltele grecilor 150
Imperiul Persan 34, 45
Imperiul Roman
căderea (476) 79
moştenirea 79-80
imperiul spaniol 110, 114-115, 127, 129, 136, 148
improvizaţie
a lui F.D.R. 225
versus planificare 30-32
independenţa Americii de Sud 150
intelect şi temperament 244
intemperanţă 245
intenţii vezi mijloace, alinierea cu scopurile
Irlanda 112
ironie 159
istorici, decalajul dintre teoreticieni şi 29-30
istorie
contrafactuală 125-126
Machiavelli despre utilitatea 92
şi dramatizările (naraţiunile) 24, 26, 57
Tucidide despre utilitatea 35-36, 57
Istorii (Herodot) 21
iudaism 82
Iulia, fiică a lui Augustus 77-78
Jackson, Andrew 147, 178
Japonia 51
expansionismul 224-225
în atacul asupra Pearl Harbor 229-230, 235
Jefferson, Thomas 136-137, 146-147
Johnson, Hiram 239
Johnson, Lyndon 247
Johnson, Samuel 142
Jomini, Antoine-Henri 192
Kagan, Robert 206
Kahneman, Daniel 27
Kansas-Nebraska, Legea (1854) 183, 186
Kant, Immanuel 98, 160
Kennan, George F. 81, 98, 209
Kennan, George, explorator 81-82, 98

Kennedy, John F. 56
Kennedy, Paul 213
Kennedy, Robert F. 247
Kim Ir Sen 52
Kissinger, Henry 55, 98, 219
  despre Primul Război Mondial 211
Kundera, Milan 92
Kushner, Tony 25
Kutuzov, Mihail 156, 162-163, 175
  portretizarea de către Tolstoi 168-169
Landon, Alf 238
Lee, Robert E. 191, 196
Legea de împrumut şi închiriere 228
Legea Timbrului (1765) 133-134
legi versus teorie 157, 171
Leicester, duce de 120
Lenin, Vladimir Ilici 218, 220-222, 242
Leonidas 20
Lepidus 66-67, 69, 71
Lesbos 49
Lexington şi Concord, bătăliile de la (1775) 136
liber-arbitru 91
  versus determinism 157, 173, 204
  vezi şi alegere
libertate
  pozitivă versus negativă 245-247
  şi necesitatea alegerii 23-24, 245
Liga Naţiunilor 220, 224
Lincoln (film) 24-25
Lincoln, Abraham 31, 145, 214, 245
  al doilea discurs inaugural 203
  alinierea scopurilor cu mijloacele 195
  asasinarea 205
  aspectul fizic 181
  autodidactica 29, 181-182, 185
  ca avocat în tribunale ambulante 184-185
  ca congresmen 180, 182
  ca un amestec între vulpe şi arici 24-25, 26-27
  cabinetul 189
  cariera politică 182
  cerând amendamentul antisclavie 197-198
  comparat cu J.Q. Adams 202-203
  copilăria 180-181
  coup d’œil 194-195, 197, 201
  despre liber-arbitru versus determinism 204
  despre sclavie 183-186, 193-194

discursul „House Divided” 186-187
fatalismul 181
intuirea principiilor lui Clausewitz 192, 194, 199, 204
invocarea atribuţiilor în caz de război 196, 199
în adoptarea treptată a aboliţionismului 195-196
în alegerile din 1860 188-189
în alegerile din 1864 200-201
în balansarea legilor şi necesităţii militare 193
menţinerea Uniunii ca scopul lui suprem 190-191, 195-196
primele locuri de muncă 181-182
primul discurs inaugural 190
proclamaţia de emancipare 196, 199, 203
simţul comun 26-27, 194, 199-200
stăpânirea scării, spaţiului şi timpului 202-204
stilul retoric 185
strategia din Războiul Civil 191-192, 194-195, 201-203
şi calea ferată transcontinentală 183, 208
şi îmbunătăţirile interne 198
şi nevoia de a menţine loialitatea statelor de frontieră 193
umorul 181
Lincoln, Mary Todd 181
liste cu lucruri de făcut 99
versus porunci 87-88, 93
Livia, soţia lui Augustus 77
Lloyd George, David 217, 228
Locke, John 94, 132, 134
Luce, Henry 237
Ludovic al XIV-lea, rege al Franţei 131, 158
Ludovic al XVI-lea, rege al Franţei 138, 161
Ludovic al XVIII-lea, rege al Franţei 159
Lusitania, vapor 215
Luther, Martin 114
MacArthur, Douglas 52
Macbeth (personaj) 177, 181
Macedonia 20
Machiavelli, Niccolò 30-31, 90, 99, 126, 139, 141, 144-145, 158, 164, 191, 245
Augustin în contrast cu 93-95, 97
Berlin despre 99-101
ca pivot în istoria ideilor 103
ca vulpe 91
despre alinierea mijloacelor cu scopurile 96-97
despre balanţa de putere 98
despre Biserica Romano-Catolică 97-98
despre conducere 96-97
despre dreptate 96
despre Dumnezeu 91

despre guvernările republicane 98
despre iubire versus frică 117
despre liberul-arbitru 91-92
despre principi ca lei şi vulpi 113-114
despre războiul drept 95
despre reacţia la circumstanţe schimbate 113
despre schiţe 96, 164, 241
despre utilitatea istoriei 92
despre violenţă ca mijloc pentru atingerea unui scop 95
încarcerarea 91, 94
moralitatea utilitară 97
Mackinder, Halford 207-212, 224
Madison, James 141, 178, 180
despre concilierea ideilor opuse 144
eseurile din The Federalist 143-146, 148, 150, 202
Mahan, Alfred Thayer 208, 224
Manciuria, cucerirea de către Japonia 224
Manifestul comunist (Marx şi Engels) 198
maniheism 84
Maraton, bătălia de la 13, 34, 38
Marea Britanie
coloniile americane vezi colonii americane (ale Marii Britanii)
în al Doilea Război Mondial 227-228, 237
în Primul Război Mondial 211-212
în războiul din 1812 213-214
politica externă 206-207, 209, 212
şi Legea de împrumut şi închiriere 228
şi revoluţionarii americani 134, 136-139
vezi şi Anglia
Marea Criză 222-223, 225
marea strategie
ca aliniere a scopurilor cu mijloacele 28-29, 166, 247
scara, spaţiul şi timpul 28
simţul comun fundamentând 29
şi evenimentele neprevăzute 244-245
vezi şi strategie
Maria I, regină a Angliei 105, 107-108, 112, 122
Maria a II-a, regină a Scoţiei 131
Maria Stuart, regină a Scoţiei 107, 114-115
execuţia 118-119
şi comploturile pentru detronarea Elisabetei 116-118
marina americană, îmbunătăţirea de către F.D.R. 224
marina ateniană 35, 39, 43
înfrângerea de către spartani 54
victoria de la Salamina 20, 33
marina britanică 208, 214-215

Marx, Karl 198, 200, 221-219, 243
marxişti, marxism 242-243
Mason, James 199
Mattingly, Garrett 109
Maximilian, împărat al Mexicului 199
„mâna invizibilă” 98
McClellan, George B. 194-196, 203
  în alegerile din 1864 200
McCormick, Robert 239
McPherson, James 195
Medici, Lorenzo de’ 30, 94
Medina Sidonia, duce de 120-121
Megara 45-46, 51, 53, 56
Melos, melieni 50-51, 90
Memorandumul Crowe 209-210, 219
Metternich, Klemens von 98
Mexic 127-128, 199, 215-216
mijloace, alinierea cu scopurile 21-22, 32, 87, 90, 96-97, 111-112, 121-122, 141-142, 150, 162, 165-166, 174-175, 217, 229-230
  balansarea 70, 74, 194
  eşecul lui Filip al II-lea 110-111, 119-122
  eşecul lui Napoleon 166, 174
  eşecul lui Wilson 217
  eşecul lui Xerxes 166, 174
  în timp 23-25
  Machiavelli despre 96-97
  marea strategie ca 28-29, 165-166, 247
  proporţionalitatea 86, 90, 95, 97, 100-101, 121-122, 145, 162, 174-175, 247
  şi a te întinde mai mult decât ţi-e plapuma 174-175
  şi aricii 21-22, 246
  şi Elisabeta I 112
  şi F.D.R. 226, 229-230
  şi Lincoln 193
  şi vulpile 245-246
Misiune la Moscova (Davies) 229
mlaştini vezi obstacole
monoteism 82
Monroe, James 147, 178, 180
  Doctrina, 128, 147-148, 178, 199, 206, 213
moralitate şi politică 100, 180, 188
Moscova, capturarea de către Napoleon 20, 26, 155, 162
Mutina, bătălia de la 65
Mytilene, revolta împotriva Atenei 49-50
Napoleon I, împărat al Franţei 20, 79, 147, 158-159, 177, 192, 194, 245
  ca arici 174
  eşuând să alinieze mijloacele cu scopurile 166, 174

Moscova capturată de 20, 26, 155, 162
portretizarea de către Tolstoi 155, 168-168
Rusia invadată de 153-156, 161-164, 166
Napoleon al III-lea, împărat al Franţei 199
naraţiuni (dramatizări) şi istoria 24, 26, 57
Naval War College, seminarele de strategie ale autorului la 56, 60
navigaţie, conducerea ca 46-48, 75-76
necunoscute şi strategie 174-175
Neman, râu 159, 162, 166
neoplatonism 86
New Deal 223
New Salem, Illinois 181
Nicias 53, 60, 87
Nicolae al II-lea, ţar al Rusiei 228
Nicolay, John 189
Niebuhr, Reinhold 236
obstacole 25, 27, 47-48, 60, 69-70, 174, 186-187, 221-222
Octavia, soră a lui Augustus 69, 72
Octavian, vezi Augustus, împărat al Romei
Odiseea (Homer) 76
Odiseu 18
Okinawa 51
Olanda, conducerea spaniolă 105-106, 109-110, 113-115, 119
Olney, Richard 206
Omul-Păianjen 28
ordine
Augustin despre, ca fiind necesară dreptăţii 87, 90, 97-99
versus dreptate 86
ordonanţa din 1787 186
„Originalitatea lui Machiavelli” (Berlin) 99
Orlando (Woolf) 104
Oxford University 236, 239
Paine, Thomas 135-137
Panamá, canalul 207, 213, 224
Paris, Pacea de la (1763) 133
Paris, Tratatul de la (1783) 140
Parker, Geoffrey 122, 128
parlamentul englez 118-119, 123, 131-133, 135-136
Parma, duce de 118, 120-121
Partidul Democrat, SUA 182, 186-188, 200
Partidul Republican, SUA 186-188
parţi 62, 64, 67-69, 72, 74
Patton, George S. 160
Pavane (Roberts) 125
Părinţii fondatori 94, 98, 142-143, 145-147, 183, 186-187, 198
pârghii şi contraponderi 98

Pearl Harbor, atacul japonez asupra 229-230, 236
Peraino, Kevin 198
Pericle 38, 210, 245
  decretul privind Megara 45, 51-54, 56
  inflexibilitatea tot mai mare 46-49, 51
  moartea 49
  ofertele de compromis ale spartanilor refuzate de 46, 51
  oraţia funebră 39-41, 46, 48, 134, 218
  refacerea culturii ateniene ca obiectiv al lui 38-41, 44
  şi conflictul dintre egalitate şi imperiu 44-45, 49
  şi Războiul Peloponesiac 38-39, 46-48, 51-52
  teama de pierdere a credibilităţii 46, 51-53, 56
Perşii (Eschil) 21, 38
Perú, cucerirea spaniolă 127
Perugia, asediul 68-69
Pfuel, Karl Ludwig von 170
Philippi, bătălia de la 67-68
Pireu vezi zidurile Atena-Pireu
Pius al V-lea, papă 115-116
pivoţi
  în istoria ideilor 103, 163
  prinţii ca 103, 109, 111-113, 125
planificare
  şi surprizele 164
  versus improvizaţie 31-32
  vezi şi strategie
Plateea, bătălia de la 21, 38
Platon 160
pluralism, conceptul de ~ la Berlin 246
Plutarh 33, 35, 44, 46-47, 62, 70, 73
politică şi moralitate 100, 180, 188
politici, războiul ca instrument al 161-162, 174, 218-219, 247
Polk, James K. 180, 182
Polonia şi URSS 238
Polonius (personaj) 59-60, 80, 243
Pompeius, Sextus 66-67, 69-70
Porter, Patrick 230
Portsmouth, Tratatul de la (1905) 213
Portugalia, conducerea spaniolă 106, 117, 119
porunci versus liste cu lucruri de făcut 87-88, 93
Potideea 42
Poveste despre două oraşe (Dickens) 96
practici priponite de principii 59-62, 90, 96
practici
  decalajul dintre teorii şi 153-155, 160, 164, 169-170, 173, 175, 189
  principii priponite de 59-62, 90, 96

prăbuşirea bursei din 1929 222
previziuni politice, vulpi versus arici în ceea ce priveşte capacitatea de a face 18-19
„Primăvara de la Praga” 55
Principele (Machiavelli) 30, 91, 94-95, 98-100, 105, 141
probabilităţi şi strategie 174
proclamaţie de emancipare 191, 194, 197, 200
proporţionalitate 87, 90, 95, 97, 100-101, 121-122, 134-135, 138, 145, 162, 174-175, 247
protestanţi, protestantism 94, 100, 110, 112, 114-115, 127
Pythios 22
Québec 133
radio, ca instrument al democraţiei 233
Raleigh, Walter 122, 128
Răscoala Taipinilor 218
Războaiele Napoleoniene 161, 213, 218
războaie persane 35, 38, 43
  vezi şi Xerxes, rege al Persiei
război 175
  alinierea mijloacelor cu scopurile 165, 174-175; vezi şi marea strategie; strategie ca instrument politic 161-162, 174, 218-219, 247
  decalajul între teoria şi practica 153-156, 159-161, 164-165, 169-170
  definiţia lui Clausewitz 160, 192
  democratizarea ateniană a 40
  hazardul în 171-172
  răsturnarea echilibrului psihologic 162, 166
  scara în expansiune 153, 162
  spaţiul în extinderea 138-139, 153
  timpul în extinderea 139, 153
  versus pace 86
război civil englez 131
război drept 87
  Augustin despre 86-88, 90, 95, 247
  Machiavelli despre 95
Război Mondial, al Doilea 149, 242
  Blitzkriegul german 226
  izbucnirea 226
  şi SUA 214, 229-233, 236-239
Război Mondial, Primul 205, 221
  atacurile cu submarine 215-216
  capacităţile depăşind intenţiile 211, 218
  izbucnirea 211, 218
  şi SUA 213, 225
Război Punic, al Doilea 163
Război şi pace (Tolstoi) 16, 25-26, 57, 88, 153, 157-158, 163, 167, 170, 172, 175, 177, 204
Războiul Arabo-Israelian (1967) 55
Războiul Civil American 81, 211, 218
  cauzele 145-146, 148-149

costurile 198-199
declanşarea 187-188
statele de frontieră 193
strategia lui Lincoln 191-192, 194, 201-202
Războiul de Şapte Ani 133, 213
Războiul de Treizeci de Ani 131, 218
Războiul din 1812 148, 177, 213
Războiul din Coreea 52-53
Războiul din Vietnam
pierderea credibilităţii Statelor Unite ca o problemă în 55
Războiul Peloponesiac comparat cu 56
victimele americane în 55
Războiul Hispano-American 207
Războiul Mexicano-American (1846-1848) 180, 247
Războiul Peloponesiac (431-404 î.Hr.) 35, 37
ciuma din Atena 48-49
frica spartanilor de puterea în ascensiune a atenienilor ca o cauză a 42-43, 47
invazia atenienilor în Sicilia 54
invazia spartanilor în Atica 48
masacrarea melienilor 50-51
Megara 45-46, 52-53, 56
Războiul din Vietnam comparat cu 57
revolta mytilenenilor 49-50
rolul lui Pericle 38-39, 46-48, 51-52
Tucidide despre cauzele 41-42, 47
Războiul Rece 57, 81, 209, 213, 241-242
Războiul Ruso-Japonez 213
Reagan, Ronald 245
religie
ireconciliabilitatea 101
monoteistă 82-83
politeistă 82
şi arta guvernării 114-115
şi statele 82, 84-90
Remirro de Orco 94-95
Republica de la Weimar 222
republici
Machiavelli despre balanţa de putere în 98
şi egalitatea 135, 143-144
retragerea Franţei din structurile militare integrate ale NATO 55
retrageri, consecinţe ale 52
Revoluţia Franceză 147, 161, 213
Revoluţia Rusă 15, 216-217, 220
revoluţie americană 133-134, 136-139, 161
Richard al II-lea (Shakespeare) 177
Richelieu, cardinal 98

Ridolfi, Roberto 116-117
Roberts, Andrew 205
Roberts, Keith 125-126
Roma
  jefuirea (410) 84
  revoltele din cauza penuriei de alimente 70
Roosevelt, Franklin D. 235, 237, 245
  Berlin despre 230-232, 243-244
  ca maestru al marii strategii 230
  coup d'œil 230-231, 244
  fără frică de viitor 230, 243-244
  improvizaţiile 225
  în alegerile din 1932 223
  în planurile pentru intrarea SUA în război 226
  mesajele transmise la radio 232-233
  modernizarea marinei 224
  New Deal 223
  perspectiva asupra necesităţii de a alinia scopurile cu mijloacele 226, 228-229
  perspectiva asupra necesităţii de a avea susţinere publică 225
  perspectiva asupra pactului de neagresiune dintre nazişti şi sovietici 227
  programul de reînarmare 226-227, 230
  simţul geopoliticii 223-226
  stăpânirea reconcilierii ideilor opuse 232, 244
  şi Legea de împrumut şi închiriere 228
  şi URSS 230, 239
Roosevelt, Theodore 213, 223
Rumsfeld, Donald 30
Rusia 208
  invazia lui Napoleon 20, 26, 155, 162
  vezi şi Uniunea Sovietică
Rutledge, Ann 181
Salamina, bătălia de la 20-21, 33-34, 36-37, 48, 54
Salisbury, Robert Gascoyne-Cecil, al treilea marchiz de 205, 210-212, 217, 242
Sangamon, râu 181
Santa Cruz, marchiz de 119-120
Saratoga, bătălia de la (1777) 138
Sardinia 66
scară 30, 202
  expansiunea războiului prin 153, 162
  interdependenţa timpului, spaţiului şi 204
  reconcilierea ideilor opuse cu ajutorul 25-26, 61
schiţare 174-175
  Machiavelli despre 96, 164, 241
  vezi şi coup d'œil
Schlesinger, Arthur, Jr. 232
sclavi, sclavie 136, 179, 183

extinderea 186-188, 190-191, 202
fugari 186
Lincoln despre 183-186, 193-194
şi Constituţia 145-148, 185
scopuri, alinierea cu mijloacele vezi şi mijloace, alinierea cu scopurile
Scoţia 114-116
Segesta 53
Selinus 53
Senatul Statelor Unite, Tratatul de la Versailles respins de 220
sentimente şi strategie 51-54
Seward, William H. 189, 196, 199, 206, 214
Sfânta Elena, insulă 159
Sfântul Imperiu Roman 79, 110
Shakespeare, William 29, 59, 94, 123, 181
limba engleză extinsă de 124
Sheffield, lord 140
Sheridan, Philip 200
Sherman, William Tecumseh 200
Siberia 81
Sicilia 53, 57
invazia atenienilor 54-55
invazia lui Augustus 70
simplitatea coexistând cu complexitatea 61
simţ comun 80, 86, 95, 164, 186, 194, 202, 220, 245
a-i învăţa pe alţii 31
al lui Lincoln 26-27, 194, 202
ca reconciliere a gândirii de vulpe şi de arici 27
marea strategie fundamentată de 28-29
şi conducerea 26-28
Simţul comun (Paine) 135-136
Siracuza 53-54
sistemul marilor puteri şi SUA 213-214
Sixtus al V-lea, papă 119
Slidell, John 199
Smith, Adam 98, 135
societăţi pe acţiuni 128, 130
Somerset, Anne 116
Sparta, spartani
Atica invadată de 48
cultura militară 34, 38
dezbaterea dintre corintieni şi atenieni 42-44
înfrângerea flotei ateniene 54
la Termopile 20, 43
refuzarea de către Pericle a compromisurilor oferite de 45-46, 51
teama de creşterea puterii atenienilor 42-43, 46
spaţiu 30, 202-203

extinderea războiului în 138-139, 153
interdependenţa scării, timpului şi 203-204
reconcilierea ideilor opuse în 23-25, 40, 61, 143-144
Spender, Stephen 235
Spielberg, Steven 24-25
sport, mari strategii în 32
Spre pacea eternă (Kant) 98
Springfield, Illinois 182-183
Stalin, Iosif 52, 221-230, 236-238, 240-241, 243
state
necesitatea 95
şi necesitatea războiului 95
şi religia 82, 84-90
statele baltice şi URSS 236, 238
Statele Confederate ale Americii 191-192, 198-200, 203, 205
Statele Unite ale Americii
calea ferată transcontinentală 203, 208
exporturile către sovietici 224
forţa economică 213, 223-224, 231
izolaţionismul în 224-225
în recunoaşterea diplomatică a Uniunii Sovietice 224
proclamarea hegemoniei asupra Americii de Nord şi de Sud 128, 148, 150
protestele antirăzboi în 55
rapoartele lui Berlin din timpul celui de-al Doilea Război Mondial despre 236-239
revoltele rasiale 55
şi al Doilea Război Mondial 214, 229-233
şi Legea de împrumut şi închiriere 228
şi Primul Război Mondial 213, 225
şi sistemul marilor puteri 213
Stevens, Tahddeus 25
Stheneladas, efor spartan 43
Stowe, Harriet Beecher 184
strategie
constrângerile 46-48, 70, 73
coup d'œil vezi coup d'œil; schiţare
de „insulă" 35, 37-39, 48-49, 51-52
sentimentele versus gândirea raţională 51-54
şi imaginaţia 164, 166
şi pierderea credibilităţii 45-46, 51-53, 55-56
şi temperamentul 245
versus fricţiune 165-166, 175
vezi şi marea strategie
strategie de „insulă" 35, 37-39, 48-49, 51-52
submarine 215-216
Sun Tzu 59, 80, 247
despre abordările directe versus indirecte 74

despre calităţile marilor comandanţi 63
principiile priponite de practici 59-61, 90
supraextindere (a te întinde mai mult decât îţi este plapuma) 175
surprize şi planificare 164
suveranitate 142
Tarutino, bătălia de la (1812) 163, 166
Temistocle 20, 38, 42, 46, 175
ostracizarea de către atenieni 37
zidurile Atena-Pireu construite de 34, 36-37
temperament 244-245
Tent-Life in Siberia (Kennan) 81
teoreticieni, decalaj dintre istorici şi 29-30
teorie
bazarea excesivă pe 170
ca antrenament 170-171, 175
decalajul dintre practică şi 153-155, 160, 164, 169-170, 173, 175, 189
versus legi 157, 171
Termopile, bătălia de la 20, 22, 34, 43, 166
Tesalia 20
Tetlock, Philip E. 18-19, 21-22, 24, 27, 32, 245
Teutoburg, ambuscada armatei romane la 78
Thagaste 83
The Federalist 98, 141-143, 145-146, 148, 150, 175, 202
„The Geographical Pivot of History” (Mackinder) 207-209
The Year of Decision: 1846 (DeVoto) 232
Tiberiu, împărat al Romei 77-78
timp 26, 202-203
alinierea scopurilor cu mijloacele de-a lungul 23-25
extinderea războiului în 139, 153
interdependenţa dintre spaţiu, scară şi 203-204
reconcilierea contrariilor de-a lungul 23-24, 40, 61, 143-144, 245
Tolstoi, Lev 15-16, 36, 57, 157, 241
comparaţia dintre Napoleon şi Kutuzov 165-168
despre decalajul dintre teoria şi practica războiului 153-156, 168
despre interdependenţa dintre timp, spaţiu şi scară 204
despre liber-arbitru versus determinism 172-174, 204
perspectiva asupra istoriei europene 158-159
şi ironia 159
şi reconcilierea ideilor opuse prin intermediul scării 25-26
Tombs, Robert 132
Tooze, Adam 222
Tracia 20
Troia 31
Troţki, Lev 218
Truman, Harry, şi Războiul din Coreea 51-53
Tucidide 37, 46, 48, 50-51, 54, 93, 124, 209

despre cauzele Războiului Peloponesiac 41-42, 47
despre natura umană 49
despre utilitatea istoriei 35-36, 57
ideile opuse adoptate de 36
şi Războiul din Vietnam 56-57
Turner, Stansfield 56-57
Uniunea (SUA) 145, 186
menţinerea, ca scop suprem al lui Lincoln 190-191, 195-196
secesiunea Sudului din 190
şi alinierea scopurilor şi mijloacelor 151
şi compromisul 183
şi emanciparea 146
şi The Federalist 143-144
Uniunea Sovietică 51, 55
exporturile SUA către 222
invazia de către Germania 228
în alianţă cu Marea Britanie şi SUA 230
în pactul de neagresiune cu Germania 226-227
oprimarea artiştilor şi scriitorilor 241-243
recunoaşterea de către SUA 224
şi F.D.R. 230
şi Polonia 238-239
şi statele baltice 236, 238
„uşurătatea fiinţei” 92-93, 100, 113, 123
vandali 84
Varşovia, ducatul 159
Varus, Publius Quinctilius 78
Vergiliu 75-77, 80
Versailles, Tratatul de la (1919) 220
Vespucci, Amerigo 91
Vicksburg, bătălia de la (1863) 199
Viena, Congresul de la (1815) 220
Vietnamul de Nord 55
Vietnamul de Sud 55-56
violenţă
ca mijloc pentru atingerea unui scop 95
economia 101
virtù 92, 95, 101
vulpi
aliniind scopurile cu mijloacele 246
conceptul lui Berlin al aricilor versus 15-16
flexibilitatea 245-246
mai bune la previziunile politice decât aricii 18-19
reconcilierea gândirii de arici cu 22-27, 245
stilul autodepreciativ al 19
vezi şi arici

Wallace, Henry A. 237, 239
Walsingham, Francis 117-118
Washington, George 133, 137-138, 141, 178
Waterloo, bătălia de la 31
Welles, Gideon 189, 196
Wellington, duce de 31
Westfalia, Tratatul din (1648) 98
Wheeler-Bennett, John 236
Wilentz, Sean 178
Wilhelm al II-lea, kaizer al Germaniei 206, 210
Wilkes, Charles 199
William I, rege al Angliei 135
William al III-lea, rege al Angliei 131
Williams, John 62, 79
Willkie, Wendell 228
Wilson, A.N. 123-124
Wilson, Woodrow 98, 222, 238, 245
  ca arici 231
  cele „14 puncte” 217, 219-220, 242
  discursul „Pace fără victorie” 219
  eşuând să alinieze mijloacele cu scopurile 217
  politica de neutralitate 214-216
  şi Liga Naţiunilor 219-220
  şi Revoluţia Rusă 217-218
Wood, Gordon 139
Woolf, Virginia 104, 109
Xerxes, rege al Persiei 13-14, 34, 44, 54, 59, 61, 245
  ca arici 17-18, 20-23, 26-27, 31, 174-175
  eşuând să alinieze mijloacele cu scopurile 166, 174-175
  invadarea Greciei 13-14, 17-18, 20-23, 30-31
Yale University, seminarul de strategie al autorului la 57
Yorktown, bătălia de la (1781) 138
zidurile Atena-Pireu 33-39, 42-44, 51-52
* Numărul paginilor se referă la ediţia tipărită a cărţii şi la ediţia digitală în format PDF.